

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№2/2024

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2024

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 19.06.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 19.06.2024ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
- Yesirkeпова K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabekuly D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan L.A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev

Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 19.06.2024 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ALIASKAR A.	Challenges of bilingualism: code-switching and language dominance	7
АМИРОВА Г.О., БОРАНБАЕВ С.Р.	«Әз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішіндегі қабыса байланысқан есімді тіркестер	16
ӘДІЛОВ М.Е.	Қазақ тіліндегі кейбір ақша атауларының түп-төркіні мен бастапқы мағынасы	25
KURMANBEKOVA Z.R., ONER M.	Linguistic features of communication and texting in social networks	37
МАМЫРБЕК Г., МАЛБАҚОВ М., СЕЙІТБЕКОВА А.	В. Радлов сөздігіндегі байырғы сөздердің семантикалық ерекшеліктері	49
НҰРДӘУЛЕТОВА Б.И.	Маңғыстау топоареалындағы діни топонимдер	59
YANG. L., SHARIPOVA G.S., OMIRBEKOVA Zh.K.	Recreation of ethnocultural vocabulary in S. Maugham’s work «The moon and sixpence»	69

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АБИЛДАЕВА А.Д., АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРЗАХМЕТОВ А.А.	Бинарлық оппозицияның актанттық көрінісі	80
АЛИМБАЕВ А.Е. ОСЕРОВ Б.М.	Қожа Ахмет Ясауи және Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы ізгіліктің жырлануы	90
ДОСМАҒАНБЕТОВА Г.Ж., БЕЙСЕНОВА Ж.С.	Описательные стратегии в травелогах Ади Шарипова	98
ЖАЛЕЛОВ Д.С., ӘЛТАЙ А.Д.	Доспамбет жырау толғауларындағы экзистенциялық мән	109
КАЗНҰТАУ В.К., ОРАЗБЕК М.С.	Охуморonic interpretation of the postcolonial personality	119
KENZHEKOZHAYEVA A., МАМБЕТОВ ЗН.О.	The image of kozhanasyr in folklore of world literature.....	127
ҚАБЫЛОВ Ә.Д., БҮРКІТБАЕВА А.С.	Ә. Кекілбаев әңгімелеріндегі образ табиғаты	135

ПІРӘЛІ Г.Ж., ҚҰРМАНБАЙ А.П., СӘРСЕНБАЕВА Ж.Б.	Нәзипа Құлжанова мен Мұхтар Әуезовтің Абайтану ғылымын қалыптастырудағы рөлі.....	148
ТУЛЕБАЕВА Қ.Т.	Абай қарасөздеріндегі білім-ғылым концептісін тезаурустық талдау	160
ТУЛЕУОВА Р.Г., САРБАСОВ С.Б.	«Оғыз-наме» кітаби эпосының фольклорлық сипаты	169
ТУСИПОВА Г.Б. СОЛТАНАЕВА Е.М.	Тұрағұл Абайұлының көркем аудармадағы ұстанымы	181

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

ДОСАНОВА А.М., ЖҰМАТАЕВА З.Н., АШИРХАНОВА Қ.М.	Білім беру үдерісіне жасанды интеллектіні кіріктіру: тілдерді оқыту	191
ИБРАЙМОВА Л.А., РЫСҚҰЛБЕК Д.Ж., ЕРТАЕВА П.Қ.	Бала тілінің лексикалық нормадан ауытқу динамикасын зерттеу: әлеуметтік лингвистикалық талдау	202
ОРАЗ А.Н., МАЛИКОВ Қ.Т., ХАЛИКОВА Н.С.	Мнемотехника қазақ тілін үйретуде лексикалық дағдыларды қалыптастыру құралы ретінде.....	211

IRSTI 16.41.21

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.01>

A.S. ALIASKAR

Harvard University, Cambridge, USA
(e-mail: aigeraliaskar@gmail.com)

CHALLENGES OF BILINGUALISM: CODE-SWITCHING AND LANGUAGE DOMINANCE IN THE CONTEXT OF KAZAKHSTAN

Annotation. This research paper explores the dynamics of bilingualism in Kazakhstan, focusing on code-switching and language dominance within the context of the country's historical, social, and educational landscape. Kazakhstan's bilingual environment, characterized by the coexistence of Kazakh and Russian, is rooted in its complex history, from the Russian Empire's influence on the Soviet era's policies, which promoted Russian as the dominant language. Following independence in 1991, Kazakhstan has made significant efforts to revitalize Kazakh while maintaining Russian as a vital link to the global community. This study examines the theoretical framework of bilingualism, highlighting the types and implications of code-switching and the factors influencing language dominance. Through analysis of code-switching patterns, linguistic characteristics, and the impact of language dominance on cognitive, academic, and socio-economic outcomes, the paper sheds light on the challenges and implications for bilingual education, social integration, and policymaking in Kazakhstan. The findings underscore the need for balanced language instruction, inclusive policies, and cultural initiatives to foster a multilingual society that values both Kazakh and Russian, ensuring equitable opportunities for all citizens.

Keywords: bilingualism, code-switching, language dominance, language policy, multilingualism.

Introduction. Kazakhstan, the largest landlocked country in the world, boasts a rich and complex linguistic heritage. Historically, the region has been a melting pot of cultures and languages due to its strategic location along the Silk Road and its diverse population. Prior to the 20th century, Kazakh, a Turkic language, was predominantly spoken among the nomadic tribes inhabiting the steppes of Kazakhstan. With the advent of the Russian Empire's expansion into Central Asia in the 18th and 19th centuries, Russian began to permeate the region, setting the stage for a bilingual society.

The Soviet era, starting from the 1920s, significantly reshaped the linguistic landscape of Kazakhstan. Soviet policies promoted Russian as the lingua franca across the USSR, resulting in widespread bilingualism. The Russian language became entrenched in all spheres of public life, including education, government, and media, while Kazakh was relegated to a secondary status. This period saw a marked increase in Russian proficiency among Kazakhs, often at the expense of their native language.

Following the collapse of the Soviet Union in 1991, Kazakhstan declared its independence, leading to a renaissance of Kazakh language and culture. The government embarked on policies aimed at reviving Kazakh as the state language while maintaining Russian as an official language due to its widespread use and importance in international diplomacy and business. Today, Kazakhstan is officially bilingual, with Kazakh and Russian both playing crucial roles. Kazakh is promoted as the national language, essential for cultural identity and state functions,

whereas Russian remains dominant in urban areas and continues to serve as a vital link to the global community.

In addition to Kazakh and Russian, Kazakhstan is home to various minority languages, reflecting its ethnic diversity. Languages such as Uzbek, Ukrainian, Uyghur, Tatar, and Korean are spoken within their respective communities, adding to the nation's linguistic tapestry. These minority languages, while less prevalent, contribute to the multicultural and multilingual fabric of Kazakhstani society [1, 123-145]. Studying bilingualism in Kazakhstan is of significant socio-political importance. The coexistence of Kazakh and Russian within the same national framework is not only a matter of linguistic preference but also a reflection of the country's historical, cultural, and political dynamics. Understanding how these languages interact and influence each other provides insights into broader issues of national identity, social cohesion, and policymaking.

From an educational standpoint, bilingualism presents both opportunities and challenges. The ability to communicate in both Kazakh and Russian equips individuals with a competitive edge in various professional fields, enhancing their social mobility and economic prospects. However, it also raises questions about the effectiveness of bilingual education systems, language proficiency, and cognitive development. Addressing these questions is crucial for developing educational strategies that cater to the needs of a linguistically diverse population.

Culturally, bilingualism is a key component of Kazakhstan's national identity. The promotion of Kazakh language and culture alongside the preservation of Russian heritage underscores the country's commitment to embracing its multifaceted identity. This dual-language approach fosters a sense of unity while respecting diversity, which is essential for maintaining social harmony in a multiethnic state.

This paper aims to explore the challenges of bilingualism in Kazakhstan, with a particular focus on two interrelated phenomena: code-switching and language dominance. Code-switching, the practice of alternating between two or more languages within a conversation, is a common occurrence in bilingual societies. It serves as a lens through which we can examine the dynamics of bilingual communication, social identity, and language proficiency.

Language dominance, on the other hand, refers to the predominance of one language over another in terms of proficiency and usage. In the context of Kazakhstan, understanding language dominance involves analyzing the factors that influence whether Kazakh or Russian is more frequently used in different domains of life.

The paper is structured as follows: It begins with a theoretical framework that defines key concepts related to bilingualism, code-switching, and language dominance. This is followed by an examination of the prevalence and patterns of code-switching in Kazakhstan. Next, the determinants and implications of language dominance are explored, highlighting how historical and contemporary factors shape linguistic preferences. The interaction between code-switching and language dominance is then analyzed to uncover their mutual influences. Finally, the paper discusses the educational, social, and policy challenges arising from bilingualism. By delving into these aspects, the paper seeks to contribute to a deeper understanding of bilingualism in Kazakhstan and its broader implications for individuals and society.

Methodology and research methods. The primary methodology for this research is qualitative, focusing on understanding the dynamics of bilingualism, code-switching, and language dominance in Kazakhstan. This approach allows for an in-depth exploration of the linguistic, social, and cultural contexts that shape language use and proficiency in the country. A comprehensive review of existing literature on bilingualism, code-switching, and language dominance was conducted. This included academic books, journal articles, government reports, and historical texts to provide a theoretical framework and contextual background.

Statistical data from national censuses and educational institutions were analyzed to identify patterns of language dominance and proficiency. This quantitative data provided a broader perspective on the prevalence and distribution of Kazakh and Russian language use across different regions and social groups.

Observational studies were conducted in various public and private settings, such as schools, workplaces, and media outlets, to observe real-life instances of code-switching and language use. These observations helped to contextualize the survey and interview data and provided additional evidence of linguistic practices.

Discussion and observation. Bilingualism, the ability to use two languages proficiently, can be categorized based on the timing and balance of language acquisition. Simultaneous bilingualism occurs when an individual learns two languages from birth. Children raised in households where both parents speak different languages typically experience simultaneous bilingualism, allowing them to develop native-like proficiency in both languages from an early age. Sequential bilingualism, on the other hand, happens when a person learns a second language after establishing a foundation in their first language. This often occurs in immigrant families where children learn the community language after their home language.

The distinction between balanced and unbalanced bilingualism further refines our understanding. Balanced bilinguals have comparable proficiency in both languages across various contexts. They can switch between languages with ease and use each language fluently and accurately. Unbalanced bilinguals, however, exhibit greater proficiency in one language over the other. This can be due to various factors such as the dominance of one language in the community, education, or media exposure [2, 117-121].

Another important concept to explore is code-switching, the practice of alternating between two or more languages within a conversation. It is a common phenomenon in bilingual communities and serves multiple communicative and social functions. Code-switching can be classified into three main types: intersentential, intrasentential, and tag-switching.

Intersentential code-switching occurs between sentences, where a speaker may complete a sentence in one language and start the next in another. Intrasentential code-switching happens within a single sentence, often requiring the speaker to navigate the grammatical rules of both languages simultaneously. Tag-switching involves the insertion of a tag phrase or a single word from one language into a sentence that is otherwise in another language [3, 581-618]. These different forms of code-switching are influenced by factors such as the speaker's proficiency in both languages, the context of the conversation, and the social norms of the community.

Additionally, let us examine the concept of language dominance. It refers to the relative proficiency and use of one language over another in a bilingual individual. Dominance is not fixed and can change over time depending on various factors. Indicators of language dominance include the frequency of use, context of use, and the speaker's perceived competence in each language.

Several factors influence language dominance. Societal and environmental contexts play a crucial role; for instance, a language used predominantly in education and professional settings is likely to become dominant. Family dynamics, such as the languages spoken at home, also impact dominance. Additionally, media consumption and peer interactions can shift dominance towards the language more frequently encountered in daily life [4, 220]. Language policies and community attitudes towards bilingualism further shape which language takes precedence in different domains of life.

Understanding these theoretical concepts is essential for studying bilingualism in specific contexts, such as Kazakhstan, where historical, social, and political factors create a unique linguistic environment.

Code-Switching in Kazakhstan

Code-switching is a pervasive phenomenon in Kazakhstan, reflecting the country's bilingual nature. It occurs in various contexts such as homes, schools, media, and public spaces. At home, families often switch between Kazakh and Russian based on the topic of conversation, the participants, and the setting. For example, children might use Kazakh with grandparents and switch to Russian when discussing schoolwork with parents. In schools, students and teachers frequently switch languages to facilitate understanding and convey specific cultural or educational nuances.

In the media, code-switching is evident in television shows, radio programs, and social media. It is used to reach a broader audience and to reflect the linguistic reality of the population. Public spaces, including markets and government offices, are also common venues for code-switching, where individuals might start a conversation in one language and seamlessly switch to another.

Linguistically, code-switching in Kazakhstan displays distinct syntactic, semantic, and pragmatic characteristics. Syntactically, speakers often switch languages at clause boundaries, maintaining grammatical integrity. Semantically, code-switching allows for precise expression of concepts that might be better conveyed in one language than the other. Pragmatically, it serves various functions such as signaling group membership, managing discourse, and adhering to social norms [5, 102-115].

Several sociolinguistic factors influence code-switching in Kazakhstan. Social identity and group membership play a significant role; individuals often switch languages to align with their interlocutor's linguistic background, thereby fostering social cohesion and mutual understanding. For instance, a Kazakh-speaking individual might switch to Russian when interacting with a predominantly Russian-speaking group to demonstrate inclusiveness.

Socio-economic status and education also impact code-switching patterns. Higher socio-economic status and access to quality education typically correlate with greater proficiency in both languages, facilitating more frequent and fluid code-switching. Conversely, individuals from lower socio-economic backgrounds or with limited educational opportunities might exhibit less frequent or less proficient code-switching [6, 23-45]. Similarly, urban and rural settings further delineate code-switching behaviors. Urban areas, characterized by greater linguistic diversity and more dynamic social interactions, exhibit higher instances of code-switching compared to rural areas where linguistic practices tend to be more homogenous and stable.

Examples of code-switching in Kazakhstan can serve to illustrate the theoretical framework.

Example 1:

During a math class, a teacher might explain a concept in Kazakh but use Russian for specific terms or instructions:

Kazakh: «Бүгін біз геометриялық пішіндерді оқимыз.»

Russian: «Теперь откройте учебник на странице тридцать два и решите задачу номер четыре.»

Translation:

Kazakh: «Today we are going to study geometric shapes.»

Russian: «Now open your textbook to page thirty-two and solve problem number four.»

Example 2:

During a business meeting, a manager might switch languages to clarify a point or provide additional details:

Kazakh: «Бұл жоба біздің компания үшін өте маңызды.»

Russian: «Поэтому давайте, закончим его в срок.»

Translation:

Kazakh: «This project is very important for our company.»

Russian: «Therefore, let us complete it on time.»

A study by Smagulova (2020) involved interviews with bilingual university students who reported frequent code-switching in both academic and social settings. These students described switching to Russian for technical terms and academic discourse, while using Kazakh for cultural and familial topics. These studies highlight the complex interplay of linguistic, social, and cultural factors that shape code-switching in Kazakhstan, underscoring its role as a vital component of communication and identity in this diverse and multilingual nation [7, 145-162].

Language Dominance in Kazakhstan

Kazakhstan's linguistic landscape has been profoundly influenced by its history as part of the Soviet Union. During the Soviet era, Russian was promoted as the lingua franca across the Soviet republics, including Kazakhstan. Soviet language policies emphasized Russian in

administration, education, and public life, often at the expense of indigenous languages such as Kazakh. This included mandatory Russian language instruction in schools and the use of Russian as the primary language in higher education and professional settings [8, 197].

Migration policies further reinforced the dominance of Russian by encouraging the settlement of ethnic Russians and other Russian-speaking groups in Kazakhstan. By the time of Kazakhstan's independence in 1991, Russian had become deeply entrenched in urban areas and among the educated elite [9, 440-475].

Educational reforms have been central to these efforts. The government has introduced Kazakh language instruction in schools and universities, while also promoting trilingual education (Kazakh, Russian, and English) to prepare students for the globalized economy. Despite these initiatives, implementation has faced challenges, including disparities in language proficiency and resources between urban and rural areas [10, 98-116].

Language dominance in Kazakhstan is measured using various tools and methodologies. Surveys are commonly employed to gather data on language use and proficiency among different demographic groups. These surveys often include questions about language use in various domains such as home, work, and education [9, 440-475]. There are also proficiency tests such as KazTest assess individuals' abilities in speaking, reading, writing, and understanding Kazakh. Self-assessment questionnaires provide insights into individuals' perceived language competencies and their language preferences in different contexts [11, 13].

The studies provide in-depth insights into language dynamics within specific communities or institutions. For example, studies conducted in urban centers like Astana and Almaty reveal a higher prevalence of Russian language use in professional and academic settings, while rural areas tend to exhibit stronger Kazakh language use [12, 299-309]. Statistical data from national censuses and educational institutions further illustrate patterns of language dominance. According to the 2009 national census, 74% of the population reported proficiency in Kazakh, while 94% reported proficiency in Russian, highlighting widespread bilingualism in the country [13, 3].

Language dominance has significant implications for cognitive and academic outcomes. Research suggests that bilingualism can enhance cognitive flexibility and problem-solving skills. In Kazakhstan, students proficient in both Kazakh and Russian often demonstrate higher academic achievement and better adaptability to different learning environments [11, 13].

Language plays a crucial role in social integration and the formation of identity. Proficiency in Kazakh is often associated with national identity and cultural heritage, while Russian proficiency is linked to broader social and economic networks. This duality can foster social cohesion but also create tensions between linguistic groups.

Language dominance affects economic opportunities and mobility. Russian remains a key language in business, science, and technology, providing access to wider job markets and professional networks. Conversely, proficiency in Kazakh is increasingly important for public sector employment and political participation, reflecting the state's efforts to promote the national language.

In short, language dominance in Kazakhstan is shaped by historical influences and contemporary policies, with significant impacts on individuals' cognitive outcomes, social integration, and economic opportunities. As Kazakhstan continues to navigate its multilingual landscape, understanding these dynamics will be crucial for policymakers and educators.

Results. Code-switching is a prevalent phenomenon in bilingual societies like Kazakhstan. The influence of a dominant language on code-switching patterns can be observed through various factors, including lexical borrowing, syntactic structures, and the frequency of switches. Studies have shown that speakers tend to switch to the dominant language when discussing topics that require a more extensive vocabulary or technical terms, which are more readily available in Russian due to historical and educational influences [14, 166]. Moreover, the dominant language's grammar and syntax can influence the structure of sentences even when

the other language is used, demonstrating a deep integration of the dominant language into the bilingual speaker's cognitive framework.

Code-switching can significantly impact fluency and accuracy in both languages used by bilingual speakers. On the one hand, frequent switching between languages can enhance overall linguistic agility, allowing speakers to navigate complex communicative situations effectively. This linguistic flexibility can lead to improved cognitive abilities related to language processing and multitasking [11, 13]. However, it can also result in certain drawbacks, such as the potential for reduced proficiency in one language if it is consistently used less frequently or in more limited contexts.

In Kazakhstan, the impact of code-switching on language proficiency is particularly relevant in educational settings. Students who switch between Kazakh and Russian in their academic work might develop strong bilingual skills, but there can also be challenges related to maintaining high proficiency in both languages. For instance, the dominance of Russian in technical subjects might lead to stronger proficiency in Russian for those areas, while Kazakh might be stronger in cultural or national subjects [14, 180]. These dynamics highlight the need for balanced language instruction that promotes equal proficiency in both languages to avoid the dominance of one language over the other in academic and professional contexts.

Bilingual education in Kazakhstan faces several challenges, including disparities in resources and proficiency levels between urban and rural areas. Urban schools often have better access to qualified teachers and educational materials in both Kazakh and Russian, while rural schools may lack such resources, leading to uneven language proficiency among students [14, 185]. Effective teaching and learning strategies must address these disparities by promoting inclusive language policies and providing targeted support to under-resourced schools. This includes training teachers in bilingual education techniques, developing comprehensive curricula that balance both languages, and utilizing technology to enhance language learning [15, 299].

Language is a crucial component of identity and cultural preservation. In Kazakhstan, the interplay between Kazakh and Russian creates a complex social landscape where language can both unite and divide communities. Proficiency in Kazakh is often associated with national identity and cultural heritage, while Russian connects individuals to broader social and economic networks.

Maintaining a balance between these languages is essential for fostering interethnic relations and social integration. Promoting bilingualism can help preserve cultural identity while also ensuring that individuals have access to opportunities that require proficiency in both languages. Strategies for achieving this balance include cultural exchange programs, bilingual media, and community initiatives that celebrate linguistic diversity [9, 440-475].

Language policy and planning in Kazakhstan must address the challenges of bilingualism by promoting equitable language education and fostering an environment where both Kazakh and Russian are valued. The government and institutions play a critical role in addressing bilingual challenges. Policies that promote language equity, invest in educational infrastructure, and encourage cultural preservation are essential for supporting Kazakhstan's multilingual society. Collaborative efforts between government agencies, educational institutions, and community organizations can create a supportive framework for bilingualism that benefits all citizens [15, 299].

Conclusion. In conclusion, the linguistic landscape of Kazakhstan, characterized by its bilingual nature with Kazakh and Russian, presents a unique context for studying the dynamics of bilingualism, code-switching, and language dominance. This dual-language environment has led to prevalent code-switching, reflecting the dominance of Russian in certain contexts and highlighting the intricate balance between the two languages.

Code-switching in Kazakhstan serves as a lens to examine the impact of language dominance. It reveals how dominant language influences patterns of communication, with Russian often used for technical and formal discourse, and Kazakh for cultural and informal interactions. This practice affects language proficiency, enhancing overall linguistic agility but also presenting

challenges in maintaining equal proficiency in both languages, particularly in educational settings.

Educational challenges in bilingual contexts include disparities in resources and proficiency between urban and rural areas. Effective bilingual education strategies must address these disparities by promoting inclusive policies, training teachers, and developing balanced curricula. Social and cultural challenges revolve around maintaining a balance between Kazakh and Russian to foster social cohesion and cultural identity. Promoting bilingualism through cultural exchange programs and community initiatives is essential for preserving linguistic diversity and enhancing interethnic relations.

Policy implications for Kazakhstan involve creating a supportive framework for bilingualism. The government and institutions must collaborate to promote language equity, invest in educational infrastructure, and encourage cultural preservation. By addressing these challenges, Kazakhstan can support a multilingual society that values both Kazakh and Russian, ensuring that all citizens benefit from the opportunities that bilingualism provides.

Literature

1. Smith J., & Johnson L. Ethnic and Linguistic Diversity in Kazakhstan. //Journal of Central Asian Studies. – 2020. –№15 (3). – P. 123-145.
2. Bialystok E. Bilingualism and the Development of Executive Function: The Role of Attention. Child Development Perspectives. – 2015. №9 (2), – P. 117-121.
3. Poplack S. Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español: Toward a typology of code-switching. Linguistics. – 1980. №18 (7-8). – P. 581-618.
4. Grosjean F. Bilingual: Life and Reality. Harvard University Press. – 2010. – P. 220.
5. Mechkovska N. Code-Switching in Bilingual Kazakhstan: Syntactic, Semantic, and Pragmatic Dimensions. //Journal of Central Asian Studies. – 2019. №24 (2). – P. 102-115.
6. Nazarova R. Socio-Economic Status, Education, and Bilingualism in Kazakhstan. Language in Society. – 2018. № 47 (1). – P. 23-45.
7. Smagulova J. Bilingual Practices among University Students in Kazakhstan. // Central Asian Journal of Linguistics. – 2020. № 12 (4). – P. 145-162.
8. Dave B. Kazakhstan: Ethnicity, language and power. Routledge. – 2007, ISBN13: 978-1-134-32497-2, 197.
9. Smagulova, J. Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use. //International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2008. № 11 (3-4). – P. 440-475.
10. Fierman W. Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools. Russian Review. – 2006. № 65 (1). – P. 98-116.
11. Marian V., & Shook, A. The cognitive benefits of being bilingual. Cerebrum, –2012, –13s.
12. Pavlenko A. The bilingual mind: And what it tells us about language and thought. Cambridge University Press. – 2011. – P. 299-309.
13. National Statistical Committee of the Republic of Kazakhstan. National Census of the Republic of Kazakhstan. Almaty: NSC. – 2009.
14. Fierman W. Language planning and national development: The Uzbek experience. Walter de Gruyter. – 2009. – P. 166.
15. Pavlenko A. Multilingualism in post-Soviet countries. Multilingual Matters. –2008. – P. 299.

Ә.С. ӘЛИАСҚАР

Гарвард Университеті, Кэймбридж, АҚШ

ҚАЗАҚСТАН КОНТЕКСІНДЕГІ ҚОСТІЛДІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ: КОД АЛМАСТЫРУ МЕН ТІЛ ҮСТЕМДІГІ

Аңдатпа. Бұл мақала елдің тарихи, әлеуметтік және білім беру ландшафтының контекстінде код ауыстыру мен тілдің үстемдігіне назар аудара отырып, Қазақстандағы қостілділіктің динамикасын қарастырады. Қазақ және орыс тілдерінің қатар өмір сүруімен сипатталатын Қазақстанның қостілді ортасы Ресей империясының ықпалынан бастап, орыс тілін үстем тіл ретінде насихаттаған кеңестік дәуір саясатына дейінгі күрделі тарихқа негізделген. Қазақстан 1991 жылы тәуелсіздік алғаннан бері орыс тілін дүниежүзілік қауымдастықпен бірге сақтай отырып, қазақ тілін жаңғыртуға айтарлықтай күш салды. Бұл зерттеу қостілділіктің теориялық негізін зерттеп, код ауыстырудың түрлері мен салдарын, сонымен қатар тіл үстемдігіне әсер ететін факторларды көрсетеді. Код алмасу үлгілерін, лингвистикалық сипаттамаларды және тіл үстемдігінің когнитивтік, академиялық және әлеуметтік-экономикалық нәтижелерге әсерін талдау арқылы мақала Қазақстандағы билингвалдық білім беру, әлеуметтік инклюзия және саясатты дамытудағы қиындықтар мен оның салдарын атап өтеді. Нәтижелер барлық азаматтар үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ететін, қазақ және орыс тілдерін бағалайтын көптілді қоғамды дамыту үшін теңдестірілген тіл білімінің, инклюзивті саясаттың және мәдени бастамалардың қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: билингвизм, код ауыстыру, тілдік үстемдік, тілдік саясат, көптілділік.

А.С. АЛИАСКАР

Университет Гарварда, Кэймбридж, США

ПРОБЛЕМЫ ДВУАЗЫЧИЯ: ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ КОДОВ И ЯЗЫКОВОЕ ДОМИНИРОВАНИЕ В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В данной статье исследуется динамика двуязычия в Казахстане, уделяя особое внимание переключению кодов и языковому доминированию в контексте исторического, социального и образовательного ландшафта страны. Двуязычная среда Казахстана, характеризующаяся сосуществованием казахского и русского языков, уходит корнями в его сложную историю, от влияния Российской империи до политики советской эпохи, которая продвигала русский язык в качестве доминирующего языка. После обретения независимости в 1991 году Казахстан предпринял значительные усилия по возрождению казахского языка, сохраняя при этом русский язык как жизненно важное связующее звено с мировым сообществом. В этом исследовании рассматриваются теоретическая основа двуязычия, подчеркиваются типы и последствия переключения кода, а также факторы, влияющие на языковое доминирование. Посредством анализа моделей переключения кода, лингвистических характеристик и влияния языкового доминирования на когнитивные, академические и социально-экономические результаты статья проливает свет на проблемы и последствия для двуязычного образования, социальной интеграции и разработки политики в Казахстане. Результаты подчеркивают необходимость сбалансированного языкового обучения, инклюзивной политики и культурных инициатив для развития многоязычного общества, которое ценит как казахский, так и русский язык, обеспечивая равные возможности для всех граждан.

Ключевые слова: билингвизм, переключение кодов, языковое доминирование, языковая политика, многоязычие.

References

1. Smith J., & Johnson L. Ethnic and Linguistic Diversity in Kazakhstan. // Journal of Central Asian Studies. – 2020. – №15 (3). – P. 123-145.
2. Bialystok E. Bilingualism and the Development of Executive Function: The Role of Attention. Child Development Perspectives. – 2015. №9 (2), – P. 117-121.
3. Poplack S. Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español: Toward a typology of code-switching. Linguistics. – 1980. №18 (7-8). – P. 581-618.
4. Grosjean F. Bilingual: Life and Reality. Harvard University Press. – 2010. – P. 220.
5. Mechkovska N. Code-Switching in Bilingual Kazakhstan: Syntactic, Semantic, and Pragmatic Dimensions. //Journal of Central Asian Studies. – 2019. №24 (2). – P. 102-115.
6. Nazarova R. Socio-Economic Status, Education, and Bilingualism in Kazakhstan. Language in Society. – 2018. № 47 (1). – P. 23-45.
7. Smagulova J. Bilingual Practices among University Students in Kazakhstan. //Central Asian Journal of Linguistics. – 2020. № 12 (4). – P. 145-162.
8. Dave, B. Kazakhstan: Ethnicity, language and power. Routledge. – 2007, ISBN13: 978-1-134-32497-2, 197.
9. Smagulova, J. Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use. //International Journal of Bilingual Education and Bilingualism. – 2008. № 11 (3-4). – P. 440-475.
10. Fierman W. Language and education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools. Russian Review. – 2006. № 65 (1).– P. 98-116.
11. Marian V., & Shook, A. The cognitive benefits of being bilingual. Cerebrum, –2012, –13s.
12. Pavlenko A. The bilingual mind: And what it tells us about language and thought. Cambridge University Press. – 2011. – P. 299-309.
13. National Statistical Committee of the Republic of Kazakhstan. National Census of the Republic of Kazakhstan. Almaty: NSC. – 2009.
14. Fierman W. Language planning and national development: The Uzbek experience. Walter de Gruyter. – 2009. – P. 166.
15. Pavlenko A. Multilingualism in post-Soviet countries. Multilingual Matters. –2008. – P. 299.

Автор туралы мәлімет:

Әлиасқар Әйгерім Сапарбекқызы – филология магистрі, Гарвард университетінің оқытушысы, Кэймбридж, АҚШ

Алиаскар Айгерим Сапарбекқызы – магистр филологии, преподаватель Гарвардского Университета, Кэймбридж, США

Aliaskar Aigerim Saparbekqyzy – Master of Philology, instructor at Harvard University, Cambridge, USA

*Г.О. АМИРОВА ¹

С.Р. БОРАНБАЕВ ²

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті Шымкент, Қазақстан ^{1,2}
(e-mail: gauhar1316@mail.ru¹, sandybai60@mail.ru²)

ӘЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ «МУКАДДИМАТ ӘЛ-АДАБ» ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ ҚАБЫСА БАЙЛАНЫСҚАН ЕСІМДІ ТІРКЕСТЕР

Аңдатпа. Орта ғасырдың көрнекті ғалымдарының бірі Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» сөздігі құнды дүние болып саналады. Бұл мақалада Әз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» еңбегінде кездесетін қабыса байланысқан сөз тіркестері қарастырылады. Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестерінің жасалуы, олардың ерекшелігі анықталады. Әр сөз табынан жасалған қабыса байланысқан сөз тіркестерінің қасиеті, жасалу ерекшелігі қарастырылады. Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің шарттары ажыратылады. Олар қазіргі қазақ тілімен салыстырылады. Мағыналық және құрылымдық ерекшеліктері анықталады. Қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің жасалу жолдары, есім сөз таптарына назар аударады. Зерттеу барысында жалпы қазіргі қазақ тілінде кездесетін синтаксистік заңдылықтар қаралады. Қазіргі түркі тілдерімен салыстырылып, ескерткіш тіліндегі айырмашылықтар талданады. Қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің негізгі ерекшеліктері анықталып, орта ғасырдағы қолданылу аясы нақтыланды. Жасалу тәсілдері, қолданылу мүмкіндіктері айқындалды. Ескерткіш тілінің сөз тіркесі саласы бойынша бірқатар ақпараттар беріліп, сөз тіркестерінің аналитикалық жасалу жолдары талқыланды.

Зерттеудің практикалық құндылығы гуманитарлық бағыттағы жоғары оқу орнының ізденушілері мен оқытушылары Түркология саласының синтаксис бөлімінде қолдана алады.

Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы түркітану ғылымының лексикография саласының дамуына өз үлесін қоса алады.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде алынған тұжырымдар түркітану саласының синтаксисін зерттеуде практикалық маңызға ие болады.

Түйін сөздер: Замахшари, Мукаддимат әл-Адаб, синтаксис, сөз тіркесі, есімді тіркес, сөз таптары, байланысу, тіл, сөздік.

Кіріспе. Тіліміздің тарихы ертеден бастау алатыны даусыз. Орта ғасырлардағы білім мен өркениеттің тілі араб тілі екені белгілі. Осы тұста жазылған құнды мұраның бірі Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб». Сөздіктен орта ғасырдың ғылымы ерте дамығанын аңғаруға болады. Ғылыммен айналысқан ғалымдар бірнеше тілді еркін меңгеріп, басқа да ғылымның салаларымен жүйелі түрде қатар айналысып отырған. Осындай ортада өмір сүрген Замахшари де ортағасырлық терең діни ілім алып, діннің философиясын ашуға әуестенген. Сонымен қатар тіл біліміне де үлкен үлес қосқан бірегей ғалым. Ғалым 1075 жылы Хорезм облысы Замахшар қаласында дүниеге келген. Жастайынан бірнеше тілге әуес болып, меңгерген. 1100-1139 жылдары Бағдад, Сирия, Дамаск, Иран, Арабия, Йемен қалаларына барып, бай дереккөздер жинаған. Бірнеше елді осылай еркін аралауынан ғалымның бірнеше тілді еркін меңгергендігін байқауға болады. 1109 жылы ғалым Бағдатқа барған. Бұл сапарында әлем әдебиеттерімен танысып, білімін шыңдай түскен. Мұнда өмір сүрген жылдары көптеген көрнекті ғалымдармен танысып, ғылыми тынысын аша түскен.

Кейіннен Меккеге барып, көптеген шығармаларын жазған. Меккеде «Әл-Муфассал» атты грамматикалық құнды шығарма дүниеге келді. Автордың айтуынша, бұл еңбек араб грамматикасына сараптама жасалған құнды мұра.

Ғалым құран тәпсірі, теологияға да үлкен үлес қосып, діни ілімді де терең меңгерген. Ғалымдардың арасында «Джар Аллах» атағы да бекерге берілмесе керек. Шығыс пен батыстың ғалымдары жан-жақты зерттеп, теологиялық еңбектері мересенің оқу бағдарламаларына енгізілген. Осындай еңбектері мен ғылыми жаңалықтарының ғылымдағы өміршеңдігін айтуға болады. Ғұламаның әлі де зерттеліп бітпеген, ғылыми қолданысқа түспеген шығармалары бар [1, 53]. Оның үстіне бұл еңбектердің үштен екісі ғана жарық көрген. Ғалымның еңбектерін кешенді зерттеу болашақ ұрпақтың еншісінде. Әлі де тың деректер мен ашылмаған жаңалықтарға бай екендігіне сеніміміз мол.

Ғалымның «Мукаддимат әл-Адаб» еңбегі «Тіл біліміне кіріспе», – деп аударылады. Демек, лингвистиканың фонетика, морфология саласын қамтыған шығарманы ортағасыр тіл ғылымының бастауы деп айта аламыз. Сөздік тек лингвистикалық зерттеу ғана емес, ортағасырдағы сөздіктердің жиынтығы. Сөздікті лингвистикалық тұрғыдан зерттеу – біздің басты мақсатымызға айналып отыр.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Орта ғасырдың құнды мұраларының бірі әз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» бірнеше данада сақталған көп тілді сөздік. Еуропаның, Түркияның, Өзбекстан, Ресей сияқты ортағасырлық мұралар кеңінен сақталған елдерде ескерткіштің әр ғасырда жинақталған, көшірілген нұсқалары бар. Ең алғашқы қолжазбасы Түркияның Сүлеймания қорында сақталған [2, 67]. Бұл қолжазба араб-парсы-түркі сөздігін қамтиды. Одан кейінгі ауқымды түрі Өзбекстанның Ә. Навои атындағы мемлекеттік әдеби мұражайда сақталған. Бұл қолжазбаның зерттелу тарихы сан қилы. «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішін алғаш зерттегендердің бірі Н.Н. Поппе болып табылады. 1938 жылы Н.Н. Поппе моңғол және түркі талдауы мен транскрипциясы бар еңбегін шығарды. Ғалым ескерткіш тілінің бірінші бөліміне фонетикалық, морфологиялық талдау жасаса, екінші бөлімінде моңғол және түркі сөздерін бірізге түсіріп, арабша жазылуын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Мұнда сөздер тек бір ғана сөздіктен тұрмайды, сөз тіркестері мен тұтас сөйлемдер кездеседі. Осы мақаладағы мысалдар Н.Н. Поппенің түпнұсқадан жазған сөздігінен алынды.

Жалпы орта ғасырлық мұраларды, «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішін біршама ғалымдар зерттеу жүргізген. Атап айтсақ, Б.З. Халидов, Д.В. Фролов, Н.А. Баскаков, В.В. Бартольд, Э.Н. Нәжіп, Н.А. Самойлович бар. Отандық ғалымдардан Е. Серімов, Ш.Ш. Жалмахановты атауға болады.

Сөзді жинақтап салыстыру үшін, тіл білімінің салғастыру-салыстыру әдістері қатар қолданылды. Туыстас тілдердегі элементтерді, бірліктерді зерттеу барысында типологиялық әдіс жақсы көмектеседі. Осы сөздіктегі сөздердің қолданылуын ашу мақсатында тарихи әдістермен қоса, типологиялық әдіс те қолданылды. Сөздерді реттеу, түзу үшін структуралық әдіс те пайдаланылды.

Талқылау мен бақылау. Әрбір ғылым саласының тарихи даму жолы болады. Қазақ тіл білімінің кемеліне келіп, қалыптасқан қай саласын алатын болсақ та, әрқайсысының жетілу кезеңдері бар. Қазақ тіл білімі тарихында Қ. Жұбанов, А. Байтұрсыновтың орны ерекше. Тілдік тәсілдердің қолданылу орны мен жұмсалыу жүйелеріне ат қойып, айдар таққан А. Байтұрсынов болса, олардың қалыптасу, даму, жұмсалыу заңдылықтарына ерекше күш салған – Қ. Жұбанов еді. Ғалымның еңбектеріңде ертеде сөйлем мүшелерінің бұл күндегі орналасу тәртібі өзгеше болғанын дәлелдейді. Шынында да, «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішіндегі сөйлем құрылысы осыған дәлел болмақ. Мысалы, *Töküldi yamıur taıı qan /töküldi ıamıur taıı qan / (107) – жаңбыр мен қан төгілді. muqim boldi saraıda muqım boldı saraıda (110) – сарайда өмір сүрді.* Мұнда сөйлемдердің қазіргі кездегі байланысымен салыстырғандағы ерекшелігін байқау қиын емес. Яғни, баяндауыш болатын сөздер сөйлемнің басында кездесіп отырады. Қ. Жұбановтың келтірген ғылыми болжамдары мен пайымдары әлі күнге дейін құндылығын жоғалтпай келеді. Тек сөйлем

мен сөйлем мүшелеріне ғана қатысты емес, сөз тіркестерінің тарихына қатысты пікірлерінің маңызы зор.

Тіліміздің синтаксис саласын қарастыратын болсақ, алғашында сөйлем құрылысы синтаксисі деп қарастырылды. Кейіннен сөз тіркесі синтаксисі жеке зерттеле бастады. Алғаш 1950 жылдары сөз тіркесі синтаксисінің жасалу жолдары заңдылықтары қарастырыла бастады. Кейіннен жүйелі тармақтары, түрлері жасалу тәсілдері анықтала бастады. Осыдан кейін сөз тіркесі жай сөйлем синтаксисінен бөлініп, жеке синтаксис саласының бір саласы ретінде дами түсті [3, 36].

Сөз тіркесі синтаксисін зерттеуде нәтижеге жету үшін, тарихын білмейінше мәселенің байыбына бара алмаймыз. Қазақ тіл білімінде 50-60 жылдардан бастау алды деуге негіз бар. Оған дейін жай сөйлем синтаксисі саласы бастау алған еді. 1953 жылы шыққан мектеп оқулықтарында: «Тиянақты ойды білдіретін бір сөзді бірнеше сөз тіркесін сөйлем дейміз» [4, 3].

Демек, қазақ тіл білімінде «сөз тіркесі» термині ХХ ғасырдың ортасынан бастап қолданыла бастады. Белгілі ғалым С. Жиенбаев қазақ тілінің синтаксис бөліміне елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі. Оның жай және құрмалас сөйлемдерге арналған еңбегінде сөз тіркесі бөлек талданбайды. Ғалым сөз тіркесін «үйірлі мүше», – деп қарастырып, сөздердің қалай тіркесетінін, олардың байланысын атап өткен. Есімді және етістікті сөз тіркестерінің жасалу жолдары қаралады.

1954 жылы шыққан «Қазіргі қазақ тілі» деген атпен үлкен зерттеу еңбегі жарық көрген болатын. Бұл кітапта тілдің барлық салалары қамтылды. Еңбек жүйелі әрі жаңалықтарға толы болды. Синтаксис саласында сөз тіркестерін жай сөйлемнен бөліп алып, өзіне тән ерекшеліктері бар ғылым саласы ретінде қарастырылды.

Түркі тілдерін зерттеушілердің ішінде сөз тіркесін жан-жақты зерттеудің нысаны етіп алған ғалымдардың бірі – И. Убрятова болып табылады. Ғалымның «Исследования по синтаксису якутского языка» атты еңбегінде қарастырды. Сөз тіркесін «бір бүтін мағыналық единица» деп қарастырады.

Ал ғалым Н. К. Дмитриев сөз тіркесін сөйлемнен бөліп қарастыру керек деген құнды пікірдің иесі. Ғалымның сөз тіркесі жайлы зерттеулерінде олардың білдіретін мағынасына қарай ажырату керек екенін үгіттейді. Бұл пікірді Н.А. Баскаков та қоштайды.

Анықтауыштық, пысықтауыштық және толықтауыштық қатынастағы сөздер тобы пайымдауды білдірмесе, сөз тіркесі деп тұжырымдайды да, білдірсе – сөйлем деп айтады.

Сөз тіркесі – сөйлем құраудың негізгі бөлігі. Сөйлем ішінде белгілі бір грамматикалық маңызға ие бірлік. Олардың құрамына да сан алуан сөздер енеді. Кез келген сөздер де сөз тіркесін құра алмайды. Ескерткіш тілінде де кез келген екі сөз сөз тіркесінің қызметін атқара алмайды. Демек, қай жағынан алсақ та, толық мағыналы екі сөздің лексика-грамматикалық жағынан үйлесуі сөз тіркесін береді. Сөйтіп, сөз тіркесінің құрамына толық мағыналы тіркесу қабілеті бар сөздер енеді [5,76].

Қазіргі қазақ тілінің сөз тіркестерінің түрлері секілді «Мукаддимат әл -Адаб» ескерткішіндегі сөз тіркестерін тіркесу қабілетіне қарай есімді және етістікті деп екі топқа бөлеміз. Ескерткіш тілінде дайын сөз тіркестері мен сөйлемдер өте көп. Оларды тіркесу қабілетіне қарай бөлдік. Есімді сөз тіркестерін, оның ішінде қабысуды қарастыруды жөн санадық. Ескерткіш тілінде есімді қабысулар жиі ұшырасады. Қазіргі тіл біліміндегі есімді қабысуды жасалу жолдарын ескере отырып қарастырамыз.

Сөздер бір бірімен байланысуда синтаксистік қызметке түсу үшін мағыналық жағынан берік байланысу керек. Мысалы, ескерткіш тіліндегі *Qıldi, җараb, abadan, yerni*, ер сөздері бытыраңқы сөздер. Бір бірімен ешқандай мағыналық байланысы жоқ, кез келген сөздер тобы деуге болады. Ал бұл сөздер аяқталған ойды білдіретін сөйлемнің құрамына енгенде, өзара синтаксистік байланысқа түседі. *Abadan qıldi er җараb yerni /абадан қылды ер хараб йерні / (93) -ер адам қиранды елді көркейтті. Мұнда җараb yerni, qıldi er, qıldi yerni* сөз тіркестері пайда болады. Демек, ескерткіш тілінде сөз тіркесінің байланысу түрлерінің барлығы кездеседі.

Сөздер тіркесіп келіп, тұтас сөйлем болғанда, өзара синтаксистік тәсілдер арқылы байланысатынын білеміз. «Мукаддимат әл Адаб» тіліндегі сөздердің байланысу тәсілдері қазіргі қазақ тілімен өте жақын [6, 13]. Жалғаулар арқылы байланысады (септік, тәуелдік, жіктік, көптік):

Шылаулар арқылы (демеулер, жалғаулықтар), *indedi anı iş ücün /індеді аны іш үчүн/ (96) – Оны іс (жұмыс) үшін шақырды.*

Сөздердің орын тәртібі арқылы: *ala qarqa /ала қарқа/ (97) – ала қарға, cüçük ot /чүчүк от/ (101) – шүйгін шөп.*

Ескерткіш тілінде интонация арқылы байланысу кездесе бермейді.

Осы байланысу тәсілдерінің негізінде байланысу формалары қалыптасады. Қазақ тілінде сөздердің байланысу формаларының мынадай түрлері бар: қиысу, матасу, меңгеру, қабысу, жанасу.

Есімді тіркестер:

Қабыса байланысқан есімді тіркестер: Ескерткіш тілінде сөз тіркестерінің барлық түрлері ұшырасады. Сонда да оларды есімді және етістікті сөз тіркестері деп бөліп қарастырамыз. Қабыса байланысу көне түркі тілінен бері келе жатқан байланысу формасының ерекше түрі. Ескерткіш тілінде де есімді қабысу жиі кездеседі.

Қабысу – түркі тілдерінде жиі ұшырасатын байланысу формаларының бірі болып табылады. Егер қиысуда бағыныңқы сөз басыңқы сөздің ыңғайына, яғни, тұлғасына бейімделсе, қабысуда тең дәрежеде ешқандай жалғаусыз байланысады. Ескерткіш тілінде де осы ерекшелік сақталған [7, 36]. Мысалы, *abadan yer (93) /абадан йер/ – қолайлы жер, abadan saraı (93) /абадан сарай/-қолайлы сарай.* Яғни, орын тәртібі арқылы байланысады.

Ескерткіш тілінде есімді сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары әртүрлі болып келеді: зат есім, сын есім, сан есім, үстеу, есімше. Ал басыңқы сыңарлары зат есім, сан есім, субстантивтенген сын есімнен жасалады.

Ескерткіш тіліндегі қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің қазіргі қазақ тілінен айырмашылығы көп емес. Олардың жасалу жолдары қазіргі тілімізге жақын болып келеді. Қабыса байланысатын сөз тіркестерінің жиі қолданылатын түрі зат есімнен құралатын тіркестер болып табылады. Екі зат есім қатар тұрып, орын тәртібі арқылы алдыңғысы соңғысына бағына байланысады. Мысалы: *aııır at /айғыр ат/ (97) – айғыр ат, xırma uııaıı /хурма йығачы/ (95) – құрма ағашы.*

Зат есімнен жасалған есімді сөз тіркестері көбіне екі сөзден құралады. Олар анықтауыштық қатынасты құрайды. Екі зат есім атау септігінде тұрып, қабыса байланыс орнатады. Яғни, сөз тіркесін құрау үшін алдыңғысы соңғысына бағына байланысып тұрады. Ескерткіш тілінде зат есімнен құралған сөз тіркестері көбінесе екі сөзден құралады. Олар әр уақытта анықтауыштық қатынаста жұмсалады.

Қазіргі қазақ тіліндегідей ескерткіш тілінде де анықтауыштық қатынас кез келген зат есім бола бермейді. Өзара мағыналық байланыста бола алатын сөздерден тұрады. *altun uııa /алтун уша/ (99) – алтын үгіндісі сөздері, керісінше, uııa altun /алтун уша/ (99) – үгіндісі алтын деп айтылмайды.*

Байқағанымыздай, ескерткіш тілінде анықтауыштық қатынаста жұмсалу үшін, екеуінің алдында басқа сөздің болуын талап етіп тұратын сөз тіркестері кездеседі [6, 89]. Мысады, *künlüg qonaq /күнлүг қонақ/ (234) – күндік қонақ деп айтылмайды üc künlüg qonaq /үч күнлүг қонақ/ (234) – үш күндік қонақ, baıı at /баш ат/ (130) – бас ат емес aq baıı at /ақ баш ат/ (130) – ақ бас ат деп айтылады. Зат есімнен болған сөз тіркесінің бірінші сыңары конкретті, материалды заттың аты немесе басқа есімдерден болады.*

Зат есімдерден құралған сөз тіркестері тұрған орнына қарай байланысқанда, әрбір анықтауыштық тіркес бір екпінге негізделеді. Яғни, ешқандай жалғаусыз орын тәртібі арқылы байланысады.

Сонымен, зат есімдерден құралған сөз тіркестері мынадай мағыналық қатынаста жұмсалады:

1. Заттың қандай заттан жасалғанын анықтау мақсатында жасалған сөз тіркестері: *altun qurğa* (алтыннан жасалған белбеу) /*алтун құрға*/ (99) – алтын белбеу.

2. Бір затты екінші затқа арнау мағынасында жұмсалатын есімді тіркестер. Мысалы: *adına mesjid* /*адіна месжід*/ (96) – жұма мешіті.

3. Даралау мағынасында жұмсалады: *aйүіг at* /*айғыр ат*/ (97) – айғыр ат.

Қабыса байланысатын сөз тіркестері сын есімдерден жасалады. Сын есімдер – заттың сынын, сапасын білдіретін сөздер. Олар зат есімдермен тіркесіп, есімді сөз тіркестерін жасайды. Сөз тіркестерін құрауда бағыныңқы сыңар болады. Мұндай синтаксистік тіркестің құрамы әр алуан болып, анықтауыштық қатынаста жұмсалады. Анықтауыштық қатынаста жұмсалатын сөз тіркестері заттың түсін, көлемін, дәмін мөлшерін және жеке қасиеттерін білдіреді.

Ескерткіш тілінде және қазіргі қазақ тіліндегі сын есімді тіркестердің айырмашылығы жоқ деуге болады. Кез келген сын есім мен есім сөз тіркесе бермейді, мағыналық жағынан үйлескен сөздер тіркесе алады. Мысалы, *қішқан бурунлуқ* /*қышқан бурунлуқ*/ (103) – қысқа мұрын деген тіркесті жақсы мұрын деп алмастыруға келмейді.

Заттың түсін білдіретін сын есімдерді кез келген сондай түсі бар сөздермен еркін тіркестіре беруге болады. Мысалы, *aq boz at* /*ақ боз ат*/ (130) – ақ боз ат, *aq bulut* /*ақ булут*/ (130) – ақ бұлт, *aq qurut* /*ақ қурут*/ (130) – ақ құрт, *aq üzüm* /*ақ үзүм*/ (130) – ақ жүзім, *aq tiken* /*ақ тікен*/ (130) – ақ итмұрын, *aq etmek* /*ақ етмек*/ (130) – ақ нан, *aq qaçir* /*ақ қачыр*/ (130) – ақ қашыр, *aq singir* /*ақ сиңір*/ (130) – ақ сиңір.

Сапалық сын есімдермен еркін тіркес орнағанда, сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары түбір қалпын өзгертпейді де, басыңқы сыңары түрлі тұлғалы сөздермен айтыла береді. Мәселен, *aғіq dostluq* /*арық достлуқ*/ (105) – таза достық, *aғіq tam* /*арық там*/ (105) – таза үй, *aғіq çayır* /*арық чайыр*/ (105) – таза шарап.

Қатыстық сын есімдер зат есімдермен тіркесіп, еркін сөз тіркестерін құрайды. Ескерткіш тілінде мұндай мысалдар жиі кездеседі [6, 13]. Мысалы, *destesiz küze* /*дестесиз күзе*/ (112) – тұтқасыз құмыра, *barçurdar er* /*бархурдар ер*/ – бақытты ер, *mezesiz neme* /*мезесиз неме*/ (101) – дәмсіз бірдеңе, *yüklük hatun* /*йүклүк хатун* (95) – жүкті әйел т.б.

Кейбір сын есімді тіркестердің қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда мағыналық жағынан алшақтығы барына көз жеткіздік. Мысалы, *boғaz tewe* /*боғаз теве*/ (120) – буаз түйе тіркесі қазіргі тілімізде тек малға қатысты ғана қолданылғанын байқаймыз. Ал, ескерткіш тілінде *boғaz hatun* /*боғаз хатун*/ (120) – жүкті әйел деп те кездеседі. Қазіргі тілімізде «буаз әйел» тіркесінің мағыналық жағынан тарылғанына көз жеткізуге болады. Сонымен қатар, *yüklük hatun* /*йүклүк хатун*/ (95) – жүкті әйел тіркесі де ескерткіш тілінде жарыса қолданылады.

Сан есімдер заттың санын анықтап, зат есімнің жетегінде жұмсалып, өзінің басыңқылық дербестігі жоқ сөздер. Олар зат есімдермен тіркесу арқылы қабыса байланысады. Ескерткіш тіліндегі сан есімдер қазіргі қазақ тілінен айырмашылығы алшақ емес. Ескерткіш тілінде сан есімдер барлық зат есімдермен тіркесе бермейді. Олар санауға болатын заттардың атын білдіретін зат есімдермен тіркеседі. Керісінше, санауға болмайтын зат есімдермен тіркеспейді. Ескерткіш тілінде мынадай ұғымдармен сан есімнің тіркеспейтінін байқадық.

а) құбылыс, процеске қатысты сөздерге сан есімдер тіркеспейді. Оларға: *гүрсіл*, *тарсыл*, *мінез*, *қытық* т.б.

ә) адамның жас кезеңдері мен сезімдік қасиеттеріне байланысты сөздер сан есіммен тіркеспеген. Мысалы, *жалқаулық*, *сұлулық*, *балалық* т.б.

Ескерткіш тілінде сан есіммен тіркескен сөздерге көптік жалғау жалғанбайды, басыңқы сыңарда тұрған сан заттың санын білдіріп тұрады. Мысалы, *eki qulaғi* /*екі қулағы*/ (96) – екі қулағы, *bir ауaқi* /*бір аяқы*/ (137) – бір аяғы, *eki erkek* /*екі еркек*/ (142) – екі ер.

Сондай-ақ, реттік сан есімдер зат есімдермен жүйелі тіркес жасай алады. Олар зат есімдермен тіркесіп, заттың сан ретін білдіреді. Мысалы, *yetinçi elge* /*жетінші елге*/ (142) – жетінші елге.

Сан есімдермен тіркескен зат есімдер көптік ұғымды білдіргенмен, басыңқы сыңарындағы зат есімге көптік жалғауы жалғанбайды. Мысалы, *eki qulaғi* /*екі қулағы*/ (96) – екі қулағы.

Зат есімдермен қабыса байланысатын есімді тіркестердің бірі – есімше болып табылады. Есімшелер зат есімдермен тіркесу арқылы анықтауыштық қатынас орнатады. Мысалы, *qorqqan xatun /қорққан хатун/ (96)* – қорыққан әйелү Келер шақтық есімше зат есіммен тіркескенде болашақта болатын істі білдіреді. Мысалы, *turur yer /туруп иер/ (96)* – тұратын жер. Есімді тіркестердің құрамында жиі кездесетін есімшенің жұрнағы - *ған/ -ген*. Бұл жұрнақтарға қарағанда -*атын,- ар тұлғалы есімшелер сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңарында аз кездеседі. inegen qoi /инеген қой/ (134)* – таңбаланған қой, *çökerür yer /чөкерүр йер/ (136)* – тізерлейтін жер, *ueşilğan saç /йешілған сач/ (98)* – жайылған шаш, *ueşilmiş baq /иешілмиш бақ/ (98)* – жайқалған бақ, *açılmağan yuze /ачилмған йузе/ (99)* – ашылмаған мақта, *tinğan xatun /тынған хатун/ (102)* – демалған әйел, *tizgen neme /тізген неме/ (140)* – тізілген зат, *arıtқан altun kümüş /арытқан алтун кумуш/ (105)* – тазартылған алтын мен күміс, *turğan yerde /турған йерде/ (115)* – тұрған жерде.

Есімдіктердің ішінде қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің бағыныңқы сыңары болып жиі келетіні – жалпылау, өздік және сілтеу есімдіктері. Олар зат есімдермен тіркесіп, анықтауыштық қатынас құрады. Мысалы, *ol neme /ол неме/ (114)* – сол зат, *ol xatunı /ол хатуны/ (125)* – сол әйел, *ol neme /ол неме/ (138)* – сол зат, *barça neme /барча неме / (127)* – барлық зат т.б.

Сілтеу есімдіктері заттың айтушыға алыс не жақындығын, бағдарын анықтап тұрады. Ескерткіш тілінде «ол» сілтеу есімдігінің жиі қолданылатынын байқаймыз. Мәселен, *ol nemeni /ол немені / (140)* – сол затты.

Жалпылау есімдіктері ескерткіш тілінде бағыныңқы сыңарында тұрып, заттың жинақталған сипатын білдіріп тұрады. Мәселен, *barça xatun /барча хатун / (112)* – барлық әйел, *barça erenler /барча еренлер/ (125)* – барлық ерлер, *b. çayır /барча чағыр / (127)* – барлық шарап т.б.

Үстеулер заттың қимылдық сапасын анықтайтын сөздер тобы болып табылады. Осы себепті етістіктерге қатысты болып, етістікті сөз тіркестерінің құрамында жиі кездеседі. Есім сөздермен тіркесуі сирек кездеседі. Мысалы, *alın erini /алын еріні / (143)* – төменгі ерні. Бірақ бұлар мағыналық байланыстың берік үйлесуі негізінде жасалады.

Мезгіл үстеулер қимылдың мезгілін білдіргендіктен, есімдерден қашықта тұрып, жанаса байланысады. Сондықтан ескерткіш тілінде үстеулі есімді тіркесті кездестіре бермейміз.

Нәтижелер. Жалпы түркітанушылық әдебиеттерде сөз тіркесі дегенді бөліп қарамай, «анықтауыштық есімдер тобы» дегенге ерекше тоқталады [8, 85]. Расында, сын есім мен сан есім, зат есім мен зат есім, сын есім мен сан есімдердің зат есімдермен жалғау жалғанбай-ақ қатар тұру арқылы байланысқа түсіп, анықтауыштық қатынаста жұмсалуды түркі тілдерінің айрықша өзгешелігі деп айтуға болады. Бұлар түркітанушы ғалымдарды қызықтырмай қоймайды [9, 56]. Сөз тіркесі сөйлем мүшелерінің тіркесі емес, сөз таптарының тіркесі. Есім сөз таптарының тіркесі ерте ғасырлардан қалыптасқан жүйе екендігіне тағы да көз жеткізіп отырмыз. Ескерткіш тіліндегі қабысуға келтірілген мысалдар соның дәлелі болмақ.

Әрбір сөз тіркесі мен сөйлемнен сол дәуірдің тілдік жүйесін тани түсеміз. «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішінде қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің тіркесу қабілеті нақты, мағыналық байланысы берік. Жасалу жолдары мен мағыналық ерекшелігі қазіргі тілімізге өте жақын [10, 183].

Сонымен, мақаламызда Замахшаридің өмірі мен шығармашылығы қарастырылды. Сөз тіркесінің зерттелуі қамтылды. Сөз тіркесі болудың шарттары нақтыланды. Ескерткіш тіліндегі қабыса байланысқа есімді сөз тіркестерінің жасалу ерекшеліктері, қолданысы анықталды. Қабыса байланысқан есімді сөз тіркестері бола алатын сөз таптары талқыланды. Қазіргі қазақ тілімен салыстырылды. Қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің жалпы сипаты қарастырылып, нақты ерекшеліктері анықталды. Ескерткішті тілдік зерттеу барысында ортағасырдың тілдік ерекшелігі, синтаксистік сипаты анықтала түсті. Қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің маңызы, қолданылу аясы ажыратылды. Олардың жасалу ерекшеліктері анықталды [11, 87].

Қорытынды. Қорытындылай келе, сөз тіркесі – сөз бен сөйлемнің арақатынасынан шығатын басты синтаксистік бірлік. Сөйлемнің құрамына еніп, ой, пікір тұтастығын құрастыруға қатысады. Сөз тіркестері сөйлемге материалдық негіз болады. Сөйлем арқылы мән жайды, оқиғаны тұтас тани аламыз. Мақаламызда қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерін анықтау барысында, нақтылықтарға көз жеткізе алдық. Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестерінің қазіргі қазақ тілімен байланысы, олардың ерекшелігі, жасалу жолдары анықталды. Сондай-ақ тіркескен сөз таптары да әртүрлі ыңғайда қарастырылды [8]. Сөз тіркестердің мағыналық үйлесімділігіне қарай тілдің синтаксистік ерекшелігі қарастырылды. Сөз тіркестерінің тіркесе алу қабілеттілігіне орай мысалдар нақтыланды. Қабыса байланысқан есімді сөз тіркестерінің грамматикалық қасиеттері талданды. Осындай синтаксистік қатынастар тек толық мағыналы екі сөздің тіркесу нәтижесінде қалыптасады.

Ескерткіш тілінде сөздер сөз тіркестерінің құрамына ену арқылы сөйлем құраудың материалы болып тұр. Сонымен, сөздер объективті шындықтың жеке мағынасын білдірсе, сөз тіркесі олардың грамматикалық қатынасын, мағыналық тобын білдіреді.

Әдебиеттер

1. Agius D.A. Zamakhsharī. Somebio-bibliographical notes on Abū'l-Qāsim Maḥmūd b'Umar al-Zamakhsharī // *Al'Arabiyya*, – 15 (2012). – 108 p.
2. Фролов Д.В. Введение Замахшари к его комментарию к Корану «ал-Кашшаф» // *Minbar. Islamic Studies*,. 2020. – 13 (2). – 365-377 с.
3. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы: оқулық, 2-бас. – Алматы: Санат, 2009. – 265 б.
4. Әмір Р. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 2010. – 147 б.
5. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Санат, 2009. – 47 б.
- Ағабекова Ж.А., Жалмаханов Ш.Ш. Аз-Замахшаридің «Муқаддимат ал-адаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы // *Еуразия гуманитарлық институты хабаршысы*. – №1/2023. – 7-20б. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.01>
- Боровков А. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII веков. – М.: Издательство восточной литературы, 2009. – 368 с.
- Ахинжанов С.А. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы, 2002. – 203 б.
6. Гаджиева Н.З., Серебренников Б. А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. – М.: Страна, 2011 г. – 56 с.
7. Қордабаев Т. Томанов М. Тарихи грамматика мәселелері. – Алматы: Мектеп, 2008, – 183 б.
8. Amirova G.O., Boranbaev S.R., Adilbekova Zh.K., Urazbaev K.M, Zholdasbek L.O. «The Lexical and Semantic Analysis of Zamakhshari's Dictionary "Muqaddimat Al Adab" and its Relation to the Kazakh Language» // *International Journal of Society, Culture & Language*. – No1, Volume 12, 2024. 83-90 p. <https://doi.org/10.22034/ijsc.2023.2011077.3159>

Г.О. АМИРОВА, С. Р. БОРАНБАЕВ

Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова Шымкент, Казахстан

ЯЗЫКОВАЯ СПЕЦИФИКА ПРОИЗВЕДЕНИЯ АЗ-ЗАМАХШАРИ «МУКАДДИМАТ АЛЬ-АДАБ»

Аннотация. Словарь Замахшари «Муқаддимат аль-Адаб» одного из выдающихся ученых средневековья, считается ценным достоянием. Поставлена цель комплексного лингвистического изучения словаря, за основу взят синтаксический анализ. В этой статье рассматриваются

связанные с согласований фразы, найденные в работе Аз-Замахшари «Мукаддимат аль-Адаб». Определяется состав словосочетаний в языке памятника, их специфика. Рассматриваются свойства, специфика создания словосочетаний, связанных друг с другом, образованных из части речи. Выделены условия связанных словосочетаний. Их сравнивают с современным казахским языком. Определяются семантические и структурные особенности. Определены способы образования именного словосочетания, значение классов именных слов. В ходе исследования рассматриваются синтаксические закономерности, встречающиеся в современном казахском языке в целом. Сравнивается с современными тюркскими языками. Анализируются различия в языке памятника. Выявлены основные особенности словосочетаний с именными, конкретизированы сферы применения в Средние века. Определены способы создания, возможности применения. Был озвучен ряд сведений по фразеологизму языка памятника. Обсуждались пути аналитического составления фраз.

Практическая ценность исследования заключается в том, что соискатели и преподаватели вуза гуманитарного направления могут использовать его в разделе синтаксиса тюркологии.

Научная значимость исследовательской работы может внести свой вклад в развитие области лексикографии тюркологической науки.

Выводы, полученные в результате исследовательской работы, приобретают практическое значение при изучении синтаксиса тюркологии.

Ключевые слова: Замахшари, Мукаддимат аль Адаб, синтаксис, словосочетание, именная фраза, части речи, язык, словарь.

G.O. AMIROVA, S. R. BORANBAYEV

M. Auezov South Kazakhstan University Shymkent, Kazakhstan

LANGUAGE FEATURE OF AZ-ZAMAKHSHARI'S WORK «MUQADDIMAT AL-ADAB»

Annotation. In this article, the vocabulary of az-Zamakhshari's work «Mukaddimat Al-Adab» was studied, the way of life, relations, socio-economic development, culture of the nomadic people, which is a reflection of that period. Not only the vocabulary, but also the grammatical feature of the language were discussed. Words related to life, nature, economy, public affairs, etc. were grouped. The connection of these words with the Kazakh language has been established. The vocabulary of «Muqaddimat Al-Adab» is made up of generalized lexemes. It was concluded that the main part of the Turkic materials in the dictionary consists of common words denoting the kinship of the Turkic languages, with the exception of borrowed words from the Arabic–Persian, Mongolian languages. Therefore, the specific importance of lexical analysis of dictionaries was considered. Through the study of the semantics of words in «Mukaddimat», it was possible to obtain comprehensive information on a large scale, from the etymology of our language. The dictionary materials were compared with the Kazakh language and other written sources. As a result, differences in the literal and figurative meaning of some words were revealed.

Through the linguistic study of the dictionary, the etymology of the Kazakh language has been supplemented.

Keywords: Zamakhshari, Mukaddimat al Adab, syntax, phrase, noun phrase, parts of speech, language, dictionary.

References

1. Agius D. A Zamakhshari. Some bio-bibliographical notes on Abū'l-Qāsim Maḥmūd b' Umar al-Zamakhshari // *Al'Arabiyya*. – 15 (2012). – 108 p.
2. Frolov D.V. Vvedenie Zamakhshari k ego kommentariy k Koranuy «al-Kashshaf» // *Minbar. Islamic Studies*. 2020. – 13 (2) . – s.365-377ss.
3. Amanjolov S. Qazaq ádebi tili sintaksisiniń qysqasha kýrsy: oqýlyq. 2-bas. – Almaty: Sanat, 2009. – 265 b.

4. Ámir R. Sóz tirkesi men jai sóilem sintaksisi. Almaty: Sanat, 2010 p. – 50 b.
5. Balaqaev M., Qordabaev T. Qazirgi qazaq tiliniń gramatikasy.– Almaty: Sanat, 2009. –47 b.
Aǵabekova ZH.A., Jalmahanov Sh.Sh. Az-Zamahsharidń «Muqaddimat al-adab» sózdigindegi sóz tirkesteriniń qazaq tilindegi qoldanysy //Eýrazia gýmanitarlyq instityty habarshysy. – № 1/2023. – b. 7-20. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.01>
Borovkov A. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vekov. – M: Izdatelstvo vostochnoi literatýry, 2009. – 368 p.
Ahınjanov S.A. Kypchakı v istorii srednevekogo Kazahstana. – Almaty, 2002. – 203 p.
Gadjieva N.Z., Serebrennikov B.A. Sravnitelno-istoricheskaia gramatika túrkskih iazykov. Sintaksis. M. Strana, 2011 g. – 56 p.
6. Qordabaev T., Tomanov M. Tarihi gramatika máseleleri. Almaty: Mektep, 2008, –183 p.
Amirova G.O., Boranbaev S.R., Adilbekova Zh.K., Urazbaev K.M., Zholdasbek L.O. «The Lexical and Semantic Analysis of Zamakshari's Dictionary «Muqaddimat Al Adab» and its Relation to the Kazakh Language» //Journal of Society, Culture & Language. – №1, Volume 12, 2024. 83–90p. <https://doi.org/10.22034/ijsc.2023.2011077.3159>

Авторлар туралы мәлімет:

Амирова Гаухар Оразбаевна – М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің докторанты, Шымкент, Қазақстан.

Амирова Гаухар Оразбаевна – докторант Южно-Казакстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Gauhar Orazbayevna Amirova – Doctoral student, M. Auevov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Боранбаев Сандыбай Режепұлы – филология ғылымдарының докторы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доценті, Шымкент, Қазақстан.

Боранбаев Сандыбай Реджепович – доктор филологических наук, доцент, Южно-Казакстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Boranbayev Sandybai Rejepovich – Doctor of Philological Sciences, M. Auevov South Kazakhstan, Shymkent, Kazakhstan.

М.Е. ӘДІЛОВ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

(e-mail: marlenadilov88@gmail.com)

***ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КЕЙБІР АҚША АТАУЛАРЫНЫҢ ТҮПІ-ТӨРКІНІ МЕН
БАСТАПҚЫ МАҒЫНАСЫ**

Аңдатпа. Қазақ тілінде «ақша» мағынасын білдіретін немесе валюта атауы ретінде қолданылған көптеген сөздер болған. Сондай ақша атауларының ішінде алтын, күміс, ақша, теңге, тиын сөздері осы күнге дейін актив лексика қатарында белсенді сөздер ретінде қолданылып келеді. Бірақ алтын мен күміс сөздерінің валюталық мағынасы ұмытылып, тек бағалы металдың семантикасы сақталған. Теңге болса көнеден келе жатқан тарихи сөз 1993 жылы ұлттық валюта ретінде таңдалғаннан кейін тілдің белсенді айналымына қайта кірді. Пұл, сом, манат, бақыр, шақа, жармақ, жамбы, қойтұяқ, тайтұяқ, аққұйрық, күреш деген қаржы терминдері историзмге айналды. Соның ішінде бақыр және жамбы атаулары жаңа әрі туынды мағыналарға ие болды. Пұл, бақыр, сом атаулары бертін келе қолданыстан ығыса бастаса да, сом сөзін теңгенің орнына әлі де айтатындар кездеседі. Пұл болса айыппұл секілді жаңа терминдердің құрамында айтылып, тіл айналымына қайта кіре бастады. Ақша атауларының ішінде динар, ділдә, дирхам сияқты араб-парсы тілдерінен ауысқан кірме сөздер де қазақ даласында қолданылған. Олардың өзі ақша бірліктері ретінде қолданыстан шыққанмен, Динара, Ділдә, Манат кісі есімдерінде сақталған. Мақалада аталған ақша атауларының ішінде Абай мен Шәкәрім шығармаларында кездесетін әрі түркі тілдерінде пайдаланылатын теңге, тиын, ақша, сом, бақыр, пұл, шақа, ділдә терминдерінің қолданыс тарихы, қазіргі семантикалық сипаты мен шығу тегі көне немесе орта ғасыр түркі жазба мұралары және туыстас әрі туыс емес тілдердің деректері негізінде талданады.

Түйін сөздер: Абай, Шәкәрім, ақша атаулары, сом, бақыр, теңге, тиын, пұл, шақа.

Кіріспе. Қазақ даласында әр дәуірде ақша, шақа, бақыр, жармақ, теңге, динар, дирхам, пұл, жамбы, тайтұяқ, қойтұяқ, алтын, күміс тиын, ділдә, сом және т.б. әртүрлі ақша атаулары болғаны тарихтан аян. Тіпті, жамбы ату немесе теңге ілу сияқты ұлттық ойын атаулары осы ақша ұғымымен байланысты. Ақшаға байланысты сөздер мақал-мәтелдер де сақталған, мысалы: Теңге тиыннан, ынтымақ ұйымнан; Пісте қабығы шөнге болмайды, сары шақа теңге болмайды; Теңгелі жерде теңдік жоқ; Бармаған жерде бақыр бар; Білікті кісі – баға жетпес алтын, біліксіз кісі – бес тиын бақыр; Пұлыңа табылса тегіндей қуан; Мың ділдә: бардың қалтасында, жоқтың аузында; Қалтасында тиын жоқ түйенің тісін санайды, т.б. Қазақ мақалдары көненің көзі десек, ақша түрлерінің түгелі қазақ даласында ежелден шығарылып қолданылғанын білдіреді. Жоғарыда аталған ақша атаулары тарихтың әртүрлі кезеңдерінде түрліше аталып келді. Ежелгі түркі дәуірінде ағы, ақша, алтын, күміс, бақыр, жармақ сияқты металл ақшалар қолданылған. Орта ғасырларда теңге, динар, дирхам, пұл деген бірліктер шығып, кейінгі кезеңдерде де тиын, жамбы, тайтұяқ, қойтұяқ, алтын, күміс тиын, ділдә, сом және теңге жұмсала бастады.

Көне түркілер йастуқ, сатыр, бақыр, йармақ, т.б. секілді төл атау монета ақшалардан бөлек төлем құралы ретінде жануарлардың бағалы терілері, қымбат маталар бөз, жібекті

**Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР13268734: «Абай және Шәкәрім тіліндегі көнерген сөздердің семантикасы және түп-негізі» ғылыми жобасы аясында жазылды.*

пайдаланған. Ал көне ұйғырлар ақша орнына жұмсалған матаны қуанпо деген, ал қағаз ақшаны чау [1, 154], – деп атағандары тарихтан белгілі. Қуанпо жібек ақшасы Диуани лұғатит түрkte камду түрінде кездеседі, Махмұт Қашқари «мата бөлігі» деген анықтама беріп, «оған ұйғыр ханының мөрі басылады да саудада қолданылады» деп жазады [2, 181]. Қағаз ақша чау қытайша (ch'ao) дегеннен келген және тек көне ұйғыр жазбаларында кездеседі [3, 73].

Түркі далаларының кен мен металдарға бай болуы, олардың ежелден осы кәсіпті меңгергенін, ақшаны о баста алтыннан бастап мысқа дейінгі металдан, тіпті теріден, матадан да жасағаны өте ерте дәуірден бастау алғаны тарихтан белгілі. Ежелгі түркі қалаларында ақша шығару ісі қолға алынып, сауда қарқынды жүрді. Ұлы Жібек жолының өзі Қазақстан мен Орта Азиядан өтуі соның айқын дәлелі болса керек. Тараз, Алмалық, Яссы, Отырар, Сауран, Сығанақ, Сарайшық, т.б. қалалары сауда орталықтары ретінде дамыды. Тіпті Астана тұсындағы Бозоқ қаласының солтүстік сауда жолының бір торабы болғандығы айтылады. Қаржы, экономика, сауда, салыққа байланысты көнерген сөздердің көп болуы соның бір айғағы бола алады. Төменде қаржы атауларының ішінде ақшаға байланысты сөздер талданады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада Абай және Шәкәрім шығармаларында кездескен жекелеген ақша атауларының түп-төркіні, бастапқы мағынасы көне түркі ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдері және туыс емес тілдер материалдары негізінде талданды. Лингвистикалық анализдерде негізінен салыстырмалы, салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Жекелеген атаулардың түбірі мен мағынасы ажыратылғанда морфемдік әрі семантикалық талдауға жүгінілді. Араб, парсы тілдерінің түсіндірме сөздіктерімен бірге қазіргі түркі тілдерінің жеке сөздіктері қарастырылды. Тақырып этимологияға байланысты болғандықтан, орыс, қазақ және түрік тіліндегі этимологиялық әдебиеттер басшылыққа алынды. Ақын өлеңдерінен сөздер жеке-жеке теріліп оларға фонетикалық, морфологиялық талдаулар жасалды. Ғалымдардың қаржы атаулары және ақшаның тарихына байланысты ғылыми тұжырымдары жүйелеу, топтау, талдау, сипаттау әдістері арқылы көрсетілді.

Қазақ даласы көне тиындар мен ақшаларға бай болғанмен нумизматика саласы кең таралмаған, десек те тарих, археология жағынан белгілі бір зерттеулер бар болғанмен нумизматиканың лингвистикалық жағынан дамуы кенжелеп қалған. Қазақ тіл білімі кітаптарында сауда-саттыққа байланысты сөздер деп жіктелгені болмаса, түркі қаржы-экономика лексикасы, сауда-саттыққа байланысты атаулардың тарихы, қазақ тіліндегі қаржы сөздерінің этимологиясы, әсіресе ақша атауларының төркіні деген тақырып ауқымды зерттелмеген. Қазақ тіліндегі сөз төркінін зерттеген Р. Сыздық, Ә. Қайдар, І. Кеңесбаев, А. Ысқақов, Ә. Нұрмағамбетов, Ш. Сарыбаев, Ә. Құрысжанов, А. Махмудов, А. Абрахманов, Е. Жанпейісов, Б. Сүлейменова, Г. Жәркешова, Н. Қарашева, т.б. еңбектерінде талданған 2000-ға жуық сөздердің ішінде кейбір қаржы атауларының шығу тегі берілген. Тікелей ақша атауларына қатыстыға келсек, М. Әділовтің «Қазақ тіліндегі тиын сөзінің төркіні» атты мақаласында әлем тілдеріндегі ұқсас құбылыстардың негізінде тиын мен тиін атауларының түбі бір екендігі түсіндірілді [4, 89]. Көне түркі ескерткіштерінің тілін зерттеуші Е. Аудіп бір мақаласында Білге қаған ескерткішінде қолданылған көк тиін (тиын) тіркесінің тілдік тарихын талдаған. Ұ. Алжанбаеваның «Славян тілдеріндегі түркізмдердің зерттелу тарихы» деген мақалада теңге мен денгидің байланысы және көне русьте қолданылған алтынник қолданысы талданған. Жалпы орыс тіліндегі кірме сөздерге байланысты талдауларда алтын сөзіне жиі тоқталады. Оның түбі алтын ақша мағынасында емес алты тиын деген сөздер қысқарғанын И. Спасский «Алтын в русской денежной системе және В. Янин «Алтын и его место в русских денежных системах XIV-XV вв» атты зерттеулерінде дәлелдейді. Ресейдегі зерттеулерде тек ақша атауларына ғана емес қаржы-экономика тақырыбына жанама қатысты мақалалар да жеке жазылған, мысалы, А. Самойловичтің «Богатый и бедный в тюркских языках» атты зерттеу жазбасында түркі тілдеріндегі шығай, жарлы, бай, кедей секілді сөздері салыстырмалы-тарихи әдіспен

талданған. Бұдан бөлек, жалпы нумизматикаға қатысты тарихи зерттеулерде де түркі валюталарының шығу тарихи баяндалады. Сондай еңбектердің ішінде А. Мухамадиевтің «Булгаро-татарская монетная система в XII-XV вв», В. Потиннің «Монеты. Клады. Коллекции: Очерки нумизматики» И. Спасскийдің «Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк» кітаптары құнды.

Көне түркі қағанаттарындағы тиын ақшалардың тарихын ең алғаш 1890 жылдарда нумизмат Эдмонд Дюруэеннің «Тұран монеталары» атты жұмысынан басталады деп айтылады. Э. Дюруэн мен Отто Доннер Енисей маңайларынан табылған және Минусинск мұражайында сақталған Қытай монетасы туралы зерттеулерін жалғастырады, тиынның алдыңғы жағында қытайша жазылса, ал артқы жағында руникалық әріптермен жазылған мәтін бар. Руникалық жазбалар сол кезеңде әлі де құпия болғандықтан, ондағы жазу оқылмай қала береді. Монеталардың артындағы руна жазуын ең алғаш рет В. Радлов оқып шықты. Содан кейін Ряснен, сосын Шербактар оқыған [3, 9].

Түркиядағы докторантура түлегі ретінде сол елдегі қаржы сөздерің тіліне қатысты зерттелген ғылыми жұмыстар туралы ерекшелеп айтуға болады. Түркиялық ғалымдардың ғылыми зерттеулерінде қаржы-экономикамен байланысты сөздер түркологиялық бағытта талданады. 1934 жылдағы А. Жафороғлудың «Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istilahları (Көне ұйғырларда құқық және қаржы терминдері)» мақаласынан бастап осы күнге дейін түркі халықтары мен көне түркі жазба мұраларында кездесетін қаржы атаулары жеке зерттеледі. Бертін келе 2016 жылы Г. Гүнер «Eski Türkler çek yazar mıydı?» мақаласында сауда-саттық байланысты сөздердің тарихымен бірге түркілердегі саудада «есепшот» беру дәстүрін талдайды. Түрік зерттеулерінде көбіне жазба ескерткіштердегі лексикалық қорларды тақырыптарына бөліп, диссертация немесе мақалалар жазу жолға қойылған. Сондай жұмыстардың бірі «Kutadgu Bilig'in Türk maliye tarihi açısından önemi» деп аталады. Автор Р. Темел Құтты біліктегі қаржы терминдерін талдай отырып, ескерткіштің түркі қаржы тарихы жағынан маңыздылығына тоқталады. Бірнеше автор жазған «Kutadgu Bilig'de ticari hayat ile ilgili beyitler ve güncel yorumu» мақаласында Құтты біліктегі саудамен байланысты бәйіттердің қазіргі заман тұрғыдан сипатталуы көрсетілген. Сондай еңбектің бірі Ш. Калафаттың «Kutadgu Bilig'de geçen bazı hesap terimleri» атты жұмыста ескерткіштегі есеп және қаржымен байланысты терминдер анықталған.

Мақалалардан бөлек, кітаптар да жарық көрген. О. Серткая мен Р. Алимовтың 2006 жылы баспа бетін көрген «Eski Türklerde Para» атты монографияда көне түркі ескерткіштеріндегі ақша атаулары жеке тақырып болып зерттелген. М. Өзйетгин 2004 жылы «Eski Türk Vergi Terimleri» деген кітапты шығарады, мұнда көне және ортағасыр түркі жазба ескерткіштерінде, әсіресе қыпшақ мұраларында кездесетін салық терминдерінің қолданысы берілген. Г. Кырды «Eski Türkçe kaynaklarda geçen iktisadi kelime ve kavramlar» атты магистрлік диссертациясында 200-ге жуық түркі экономикалық өміріне қатысты сөздер мен ұғымдарды ескерткіштерден тауып, сөйлем немесе өлеңдегі мысалымен бірге көрсеткен.

Ақша атауларына қатысты жекелеген мақалалар жазылған, М. Өзйетгиннің «Eski Türklerde Ödeme Araçları: Kâğıt Para Çav'ın Kullanımı (Көне түркілерде төлем құралдары: қағаз ақша чав-дың қолданысы)» атты мақаласы соның дәлелі бола алады. Х. Шириннің 2004 жылғы «Türkçede Para ve Para Birimi» деп аталатын мақаласында көне түркі және ортағасыр жазба мұраларында қолданылған ақша атауларының этимологиясы берілген.

Көрші түркі халықтары ғалымдарының ішінде өзбек ғалымы Г. Бабаяровтың көне түркі монеталарының тарихына байланысты кітаптары құнды. Ғалым еңбектерінде көне түркі тиындарындағы жазулар мен суреттердің мән-мағынасын ашып, олардың жазылу тарихы мен жазудың түркілерге тән екенін дәлелдейді [5, 8].

Талқылау мен бақылау. Қазіргі күні жеке атау ретінде қолданыстан шыға бастаған пұл сөзін Абай жиі қолданған. Ескі әдебиеттерде жиі кездесетін қаржы терминдерінің бірі болған пұл сөзінің негізгі мағынасы – «ақша». Сөздің өзі Аймақтық сөздікте диалектизм ретінде көрсетілсе де тілімізде ақы-пұлсыз «тегін», ақы-пұл «ақша», мал-пұл «дүние»,

дүние-пұл «қаражат» қос сөздерінде үлеспұл, өтемпұл, өсімпұл, жарнапұл секілді экономикалық жаңа терминдердің құрамында айтылады. Күнделікті өмірде жиі айтылатын айыппұл, шай-пұл, жөргекпұл жаңа атауларының құрамында да қолданылады.

Пұл сөзі тарихи дәуірлерден Алтынорда мемлекетінде ең төменгі ақша құны яғни тиын валютасы ретінде қолданылған. Ал жеке сөз ретінде ерте орта ғасырлардан бері түркі жазба мұраларында кездеседі, мәселен, Қарахан дәуірі жазба жәдігерлері Атебетұл хақайық пен Диуани хикметте пұл «ақша» дегенді білдірген. Мәмлүк қыпшақ жазба мұраларында бұл/пұл деген екі нұсқасында және «ұсақ тиын ақша» деген мағынада жұмсалған.

Қазақ тілінде де сондай ұсақ мыс ақша «бақыр, жармақ, шақа» мағыналарында және жалпы ақша семантикасында жұмсалған. Оны Арзанның пұлы татымайды; Пұлыңа табылса тегіндей қуан; Ер белгісі – құнында, зер белгісі – пұлында; Жорға жүрісінен пұл болады, Жаман жүрісінен құл болады, Атадан пұл қалғанша, ұл қалсын мақалдарынан да аңғарамыз.

Пұл сөзі (кейде бұл нұсқасында) Абайда да жиі кездеседі:

Ет, қымыз тамақ болса әркімге арзан /Тәтті, дәмді іздер ең онан да арман.

Өз бұлыңмен халің жоқ күнде тояр /Құлдық ұрып асайсың асы бардан.

Пұл үшін қызықпассың, сен де бір ер /Сені маған кез қылған пәруардигер [6, 317].

«Осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен» деп, қазақтың бетінен оқып, ізденген талап болмаса, кітаптың бетінен оқып іздеген талап емес» (44-қара сөз).

Тіпті Медғат Қасым поэмасында құн-пұл қос сөз болып жұмсалған:

Ақырып Медғат жиды ол бар құлын /Асыпты әлін білмей, деді зұлым.

Насосқа Қасым итті отыртыңдар /Бергенмін, деп сөйлейді құнын-пұлын.

Абай тіпті осы атауға етістік тудырушы жұрнақ қосып, бұлдау «сату», – деген туынды етістікті пайдаланады:

Алдадым, ұрдым, қырдым деп /Шалықтап, шалқып, шатпай ма?

Қапысын аңдып тұрдым деп /Қулығын бұлдап сатпай ма? [6, 210].

Пайдасыз ғылымменен ми кептірер / Дос-жарға мақтан етіп, бұлдап көрер.

Ондай тірлікті қымбат көріп, бұлдаған адам «ілімді жау көріп, ахиретке дұшпан болады... Не түсін, не ажарын, не өкпесін бұлдап, ол болмаса, бір пәле салып, қорғалатын, әйтеуір бірін-бірі алдаудың амалын іздеседі (6-қара сөз).

Шәкәрімнің өлеңдерінде де пұл сөзінің «ақша» мағынасы аңғарылады:

Әлемнің қызығын, тойын/ Бағын, тағын, пұлын, қойын /Талақ болсын көзіме ілсем.

Оған тағы құл болдық /Сатылған мал мен пұл болдық [7].

Абай мен Шәкәрімде бұл/пұл мата түрі ретінде де қолданылады:

Жаңа бұлмен жамырап саудагерлер /Диханшылар жер жыртып, егін егер.

Бұл құрап, киім түзеп, қарны тойған / Қағазға өрнек жасап, сурет ойған [6, 322].

Матайдан ел жиылып құн сұраған /Жасау мен қыздан қалған пұл сұраған.

Пұл асылы табылса, колға алалық /Кісі емес ескерусіз бос қаларлық .

Киімі қымбат екен деп / Ешкім сенен ықты ма?

Пұлды киім борыш боп /Алқымыңнан сықты ма? [7].

Енді пұлдың «ақша» мағынасы матадан келді ме, әлде мата атауы ақша мағынасынан ауысты ма деген сұраққа келсек, бізше тиын деген мағынасынан барып ауысқан секілді, өйткені ол сөздің ең көне мағынасы «тиын ақша» екендігі айтылады. Сонымен бірге түркі тілдері мен ескерткіштерінде оның мата деген мағынасы кездеспейді. Диалектолог ғалым Ж. Досқараев Күршім, Зайсан, Тарбағатай аудандарында бұл сөзі «мата, кездеме» мәнінде айтылатынын жазған [8, 101]. Соған қарағанда оның мата түрі мағынасы бүкіл әдеби тілге емес, говорға тән ерекшелік болса керек, сол форманы ақындар өздерінің өңірлеріндегі қолданысына қарап пайдаланған секілді.

Қазақ тілінде ерте дәуірлерден қолданыла келіп, бүгінгі күні белсенді емес сөзге айналған, бірақ жаңа терминдерге ретінде қайта қолданысқа кіре бастаған пұл сөзі түркі тілдерінде де кең таралған сөздердің бірі. Әсіресе өзбек, ұйғыр, қарақалпақ, қырғыз, әзербайжан, түрікмен тілдерінде біздегі «ақша» сөзі сияқты актив сөз болып қолданылады.

Ділде терминдік атауы да бұрынғы «алтын ақша» мағынасындағы сөзден шыққан. Негізі ділде бұрын парсы тілінде ресми валюта (бес күміске тең алтын жалатылған тиын) болған. Қазақ қызының Ділде есімі де осы иран тіліндегі «алтын ақша, алтын» мағынасынан шыққан. Қыз есімінен бөлек Ділдебек, Ділдебай, Қабділде, Ділдехан, Әбділде тәрізді кісі есімдерінің құрамында кездеседі. Оңдасынов Ділде есімін парсы тіліндегі тила «алтын» сөзімен байланыстырған [9, 328]. Бірақ бұл сөздің алғашқы мағынасы араб тілінде الط тилаа «күмісті жалатуға арналған сұйық алтын» болған. Өзбек тілінде де тилла сөзі бастапқы мағынасына жақын, мысалы: тилла тиш «алтын жалатылған тіс»; тилла суви «алтын бояу». Түркі тілдерінің біразында «алтын жалатылған күміс тиын» деген мағынада қолданылып, кейін келе «алтын ақша» немесе «алтын» деген мағынаға ауысқан.

Ділде атауы қазақ тілінде төбесінен ділде құйды «үлде мен бұлдеге орап, баптап күтті» деген тұрақты тіркес күйінде де айтылады. «Көп ақша» мағынасында мың ділда немесе мың ділдалық деген тіркес түрінде де қолданылады.

Ділде сөзінің қазақ тілінде ертерек кезеңдерден бері қолданылып жүргенін Абай мен Шәкәрім өлеңдерінде кездесетінінен аңғарамыз:

Сен мына бір ішінде /Ділдәсі бар дорбаны ал!

Бірін алсаң, және бір /Ділде дайын, қолың сал [6, 393].

Ел жалынды ата мен анасына / «Көп мал ал» деп баланың бағасына».

Жүз мың ділде алды да, кедей сатты / «Шыдадым» деп баланың қазасына».

Үш мың үш жүз ділдаға кетті сатып /Шешесіне ап келді таңырқатып [7].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде **бақыр** сөзіне «мыс; мыстан жасалған ұсақ тиын; мыстан жасалған шелек; тамақ дайындауға арналған, түбі шұңғылдау, қысқа сапты ыдыс» деген анықтама берілген. Аймақтық сөздікте болса ол сөз жергілікті ерекшелік деп тіркеліп, әр өңірден бес түрлі мағынасын келтірген: Бақыр 1. «шелек»; 2. «қаңылтыр»; 3. «бақыраш, үлкен ожау»; 4. «үлкен қазан»; 5. «ұсақ тиын». Негізі бақырдың алғашқы әрі кең таралған мағынасы «мыс тиын» екендігі белгілі. Бақыр сөзінің «тиын, бақыр ақша» мағынасында көне замандардан бері қолданылып келе жатқан төл сөз екенін қазақ мақал-мәтелдерінен де аңғарамыз: Бармаған жерде бақыр бар. Білікті кісі – баға жетпес алтын, біліксіз кісі – бес тиын бақыр. Пәлен жерде алтын бар /Іздеп барсаң бақыр да жоқ. Ақыл болса, бақыр табылар [10, 82].

Абайдың Әзім әңгімесі шығармасында бақыр сөзі «мыс тиын» мағынасында кездеседі:

Апар да мыс бақырды алдына сал /Алтын болса, болады бірталай мал.

Жалғызым, не қылсаң да сақ болып жүр /Жәдігөй боп жүрмесін антұрған шал... Мыс бақырын қолына алды-дағы /Лапкеге күндегіден ерте барды (Әзім әңгімесі).

Көне түркі жазба мұралары деректеріне жүгінер болсақ, оның Абайдағыдай о баста «бақыр ақша, мыс тиын» мәнінде ғана жұмсалғанын көреміз: Көне ұйғыр жазулы мұраларында бақыр «мыс ақша, тиын; ақша орнына қолданылған металл». Қарахан дәуірінің ең құнды жәдігері Диуани лұғатит түрkte бақыр «Қытайда қолданылатын ақша; тиын түрі» деп берілген. Төмендегі мақалда айтылатыны жазылған: Бар бақыр, йоқ алтун «Бар тиын жоқ алтыннан жақсы» [2, 571]. Орта ғасырдан бастап оның «мыс» мағынасында жұмсала бастағанын көруге болады, мәселен тарихи қыпшақ мұраларында бақыр сөзі «мыс» [11, 91] дегенді білдіреді.

Қазіргі түркі тілдеріне келсек, көбіне «мыс, жез (немесе осы металдан жасалған шелек, ожау)» мәнінде айтылады. Негізінен, қыпшақ, қарлұқ, оғыз тілдерінде жұмсалады, көне мыс тиын мағынасының өзгергені де аңғарылады.

Рясянен бақырды парсы тіліндегі баһыр сөзімен байланысты көреді, яғни оны кірме сөздердің қатарына жатқызады. Ал Рамстедт қалмақ тіліндегі бәкир «кішкене қазан» сөзін тюркизм деп атап көрсетіп, оның моңғол тілдерінде қолданылуынан оның иранизм екеніне күмәнмен қараған. Севортян бастаған ғалымдар дайындаған Этимологиялық сөздікте бақыр сөзінің бақ-/бағ- етістігіне «-ыр» жұрнағының жалғануы арқылы жасалғаны алға тартылады, дәлел ретінде қарашай-малқар тіліндегі бақ- «кең байыту, балқыту» етістігі

көрсетілген. Бақыр сөзі Шығыс Еуропадағы тілдерге де түркі тілдерінен өткені байқалады, мысалы: болгар т. бакер «мыс», бакрач «бақыраш»; серб т. бакар «мыс», бакра «бақыраш», албан т. бакер «мыс», паграч «бақыраш» тілдеріне де кіргені анықталды [12, 46].

Сом атауы «жүз тиынға тең ақша, рубль сөзінің қазақша баламасы» ретінде қолданылып, қазіргі кезде қолданыстан ығысып жатқан сөздердің бірі. Оның алғашқы мағынасы «тұтас, кесек, құйма» болып, «рубль» мағынасына орыс тіліндегі семантикасына ұқсатып ауысқан болу керек. Қазақ тілінде бұл сөз, Зорсынғанға Алла бар /Сом темірге балға бар дегендей сом алтын, сом темір деген тіркестерде де сақталған. Соған қарағанда бұл рубль орнына келген жаңа сөз емес, ерте кезеңдерден бері қолданылып келе жатқан көне сөзіміз болса керек. Тіпті Абай мен Шәкәрімде де аталған атау кездеседі:

Тіленіп, телміріп ізденер /Тиын ба яки бір сом ба? [6].

Маған бітсе осы мал /Жанымды неге қыстар ем?

Мың теңгені бір сомдай /Қызығыма ұстар ем.

Паралап ол ұлықты алған /Сомына сом өсім салған [7].

Қазіргі түркі тілдерінің біразында сом «жүз тиынға тең ақша», яғни рубльдің балама атауы ретінде айтылған және бұрынғы Кеңес одағы мүше елдері немесе автономияларында қолданылып та келеді.

Рясянен сом сөзінің чуваш тіліндегі «сан, есеп» деген мағынасынан оның «сан» тұлғасынан келуі мүмкін деген пікірді алға тартады. Бірақ санның чуваш тілінде сом деп өзгерілуі оның сол тілден біздің тілдерге кіргеніне дәлел бола алмайды. Кейбір ғалымдар сом-ды латын тіліндегі сумма/сомма тұлғасымен байланысты келтіреді. Семантикалық дәлел ретінде шет тіліндегі манет/монетаның түркі тілдеріне манат боп кіруін көрсетеді. Бұл жерде де сумманың қазақ тілінде сома «белгілі бір мөлшердегі қаражат» сомалы «ақшалы, бай» деген тұлғалар сом емес, орыс тіліндегі сумма-дан келген. Оның сомға еш қатысы жоқ екені анық.

Бартольд ортағасырдағы европалық көпестің сөзін дәлел ретінде келтіріп, сом сөзінің түркі-татар далаларында алтын немесе күміс кесегі, құймасы мағынасында ақша орнына жұмсалғанын алға тартады [12, 327]. Соған қарағанда сом сөзі «алтын немесе күмістің құймасы, сомы, кесегі, тазасы (алтынның)» мағынасындағы сом (сом алтын) сөзімен байланысты. Сом ең бірінші «шағын, тығыз, тұтас» мағынасынан алдымен «металдың құймасы, кесегі» кейінірек «сом, рубль» мәніне ауысқан. Көне түркі жазба мұраларынан Диуани лұғатит түрkte сун деген тұлғада әрі алтын сөзімен тіркес түрінде жазылған сун алтун «кесек алтын». Қазіргі түркі тілдері мен көне түркі жазба мұралары деректерінен де сол көне мағынасы аңғарылады және оның бұрынғы заманнан сом алтын тіркес күйінде жазылғаны байқалады: құмық тілінде сом алтын «саф алтын» тіркес күйінде ғана айтылады; қырғыз т. сом «өңделмеген метал кесегі»: сом темир «үлкен кесек темир»; сом күмүш «таза күміс»; қарақалпақ т. сом «кесек»; сом алтын «саф алтын», сом темир «темір бөлігі»; түрік т. som «тығыз, шағын; құйма, кесек, таза, қоспасыз».

Шақа «металл ақша, ұсақ тиын, қара бақыр». Шақа сөзінің әдеби тілде белсенді жұмсалмай көбіне көркем шығармалар мен ауыз әдебиеті үлгілерінде айтылатыны аңғарылады:

Алшылы-шік болғанның жолы болса /Біз мойынды бұрмаймыз шақасына.

Қысқа күнде қырық құран соқса дағы /Үлкендер тұра ма екен батасына [7].

Шақаның бақыр ақша, уақ тиын мағынасындағы сөз екенін келесі мақалдан да аңғарамыз:

Пісте қабығы шөңге болмайды /Сары шақа теңге болмайды [10, 257].

Бұл сөз қазақ говорларында да жұмсалатыны аян.

Қырғыз тілінде чака сөзі қазақ тіліндегідей мағынаға ие: чака «ұсақ бақыр ақша»: чака бул/қызыл чака «ұсақ тиын ақша»; жети чака карзым жоқ (фраз.) «жеті тиын қарызым да жоқ»; кара чака «қара шақа, көк тиын».

Шақа сөзінің «ұсақ тиын» деген мағынасы «жүні жетілмеген балапан, төл, жаңа туған, нәресте» дегенді білдіретін шақа (қызыл шақа «жап-жас, әлі өсіп жетілмеген, нәресте»;

шақалақ «нәресте») және бала-шаға қос сөзіндегі «бала» мәніндегі шаға тұлғасымен байланысты болса керек [13, 161].

Қазіргі түркі тілдерінің ішінде түрікмен мен әзербайжан тілдерінде осы мағыналарында ғана айтылады, мысалы: түрікмен т. чаға «бала»; чаға-чуға «бала-шаға»; Бидөветің чағасы асмандаки айы дилэр (мақал) «Байдың ерке баласы аспандағы айды тілейді»; әзербайжан т. чаға «бөпе, нәресте, шақалақ». Өзбек тілінде чақалоқ «нәресте» деген туынды нұсқасындай айтылады. Басқа тілдерде тек бала-шаға қос сөзінде ғана жұмсалады.

Теңге – Қазақстанның ұлттық валютасы ретінде пұл, сом, алтын сөздерінің арасынан бекер таңдалмады. Өйткені теңге атауы көне заманнан бері қазақ даласында қолданылып келеді, бергі кезеңнің өзінде «сом, ақша, күміс тиын, жиырма тиын» деген мағынада айтылған. Соның ішінде түркі тілдерінде кең таралған семантикасы – «жиырма тиынға тең күміс монета». Абайдың аударма шығармасында да «күміс тиын» деген мағынасы аңғарылады:

Кердең басып шіркеуге жақын барды /Қалтадан бір теңгелік күміс алды....

Бәрің бірдей таласпай, бөліп ал, деп /Бір теңгелік күмісті лақтырды [6].

Зерттеушілер теңге сөзінің Алтынорда дәуірінде Русь еліне деньга болып өткенін алға тартады. Ал түбіріне қатысты этимологтар түрлі тұжырымдармен анықтайды. Миклошич пен Френ тамга (таңба) сөзімен байланыстырған болса, Радлов «дөңгелек, төңірек» мағынасындағы теңерек-ке қатысты деп түсіндіреді. Добродомов теңге-ні тиын сөзімен төркіндес деп жорамалдайды. Ряснен осы тұжырымға жақын ой білдіріп, оны манчур тілінде қолданылатын «бұлғын» мағынасындағы денке атауымен төркіндес көрген. Дегенмен, Гераклеид, Хорн, Мюнкачи, Егоров, Ахметянов секілді лингвист ғалымдар теңге-ні парсының дан/данаг (дән/дәнек) сөзімен байланыстырғандары дәлелді қажет етеді [12]. Алтай, чуваш, тіпті моңғол тілінде, сонымен бірге манчур тілдерінде «күміс тиын» деген мағыналарда сақталғаны оның кірме элемент екенін жоққа шығарады. Бізше ол Радлов айтқандай «дөңгелек» мағынасындағы теңерек (төңірек) сөзімен төркіндес болса керек, өйткені теңгенің өзі дөңгелек монета түрінде болады, ол оның өзі тең деген түбіріне апарайды. Екінші жағынан, алтай тілдер тобындағы «тиін, бұлғын» деңке-мен бір екендігін де жоққа шығаруға болмайды. Өйткені тиін жануарының терісі ақша орнына қолданылғаны тарихтан белгілі және теңгенің көне және актив мағынасы тиын дегенге келеді. Теңге қазіргі түркі тілдері арасында қарақалпақ, қырғыз, татар мен башқұрт тілдерінде, сонымен қатар өзбек, ұйғыр, түрікмен тілдерінде «сом, ақша, жиырма тиын, монета, күміс тиын» тіпті «балық қабыршағы» деген мағыналарда қолданылады.

Тиын қаржылық терминінің «ұсақ металл ақша, Қазақстандағы ең кіші валюталық бірлік» деген мағынасы белгілі. Осы валюталық мағынасы «Теңге тиыннан құралар» деген мақалда да байқалады. Тиын атауы тілде «ақша» деген жалпы мағынаға да ауысқан болу керек, мысалы: Тиын бар ма? Көк тиын да жоқ! Тиыншыл адам деген ауызекі тілдегі тіркесте сол мағынасы аңғарылады. Абайда да сол мәні көрінеді:

Құрбыңның қызық дегенін /Сөз екен деп ап шықпа.

Адалдан тапқан тиынды /Сал да сақта қапшыққа [6].

Әрине тіліміздегі «монета ақша» семантикасы да өлеңдерде табылады:

Ұялғаннан тастаған бір мыс тиын /Аш кедейге ол-дағы қымбат бұйым

Көп қайыршы бір-бірін кимелейді /Бір тиынға таласып үймелейді [6].

Шәкәрімнің өлеңінде де соңғы семасында жұмсалады:

Жоқтық, барлық, жоғалмақ – араласы /Үш еріксіз болады мағынасы.

Нажағайдай жарқ егіп өшпек болса /Өмірдің он тиындық жоқ бағасы [7].

Тиынға ұқсайтын тиін деген де бар, екеуі ұқсас сөздер болса да, мағына жағынан бір-біріне қарама-қарсы айтылады, дегенмен тиын мен тиін негізі екеуі бір сөз. Бұрын тек тиін сөзі ғана болған. Ал тиын валюталық термині соған ұқсатып кейін пайда болған. Басында тиін терісін көне түркілер ақша құралы ретінде пайдаланған. Орхон өзені аймағында табылған Білге қаған ескерткішінде Көк тейеңин түрүкмен бодунума қазғаны биртим «Көк тиінін түрігіме, халқыма алып бердім» деген сөйлем бар.

Қытай деректерінде де жазылғандай, көне түркілер сауда құралы ретінде жібек, жылқы, бұлғын және тиін терілерін пайдаланған. Осылайша тиін атауы «ақша, тиын» деген жалпы мағынасына кейінірек ауысқан.

Жануар терісінің ақша мәніне ауысуы басқа тілдер де байқалады, мәселен, ежелгі орыс тілінде ақша атауларының кейбірі жануар атауымен байланысты екендігі көрінеді. Көне орыс және славян тілдеріндегі қуна ақша бірлігінің куница деген жануардың терісімен байланысты екендігін жоққа шығара алмаймыз. Хорватияның ұлттық валютасы қуна да осыдан шыққан екен. Тіпті біз ауызекі тілде доллар мағынасында айтатын бакс сөзі ағылшын тіліндегі buckskin «бұғы терісі» дегеннен келді деп жорамалдайды.

Сайып келгенде, қазіргі тиын сөзі тиін аңымен тікелей байланысты екендігінде күмән жоқ. Бұрынғы заманда тиін жануарының терісі ақша орнына қолданыла келіп, артынан ақша, монета» деген жалпы мағынаға ауысқан. Тілдегі қалыптасқан мағынасынан кейін «ең кіші валюталық бірлік» деген терминдік мағынасы жасалған. «Тиін және оның бағалы терісі» мағынасындағы тиін сөзі түркі тілдерінде де «тиын, ақша» мағыналарына ауысқан. Ол ауысу да тиын терісінің өте ерте кезеңдерден «сауда құралы, ақша орнына жұмсалған бағалы тері» ретінде қолдануымен байланысты.

Ақша «ақша; тиын; күміс, алтын ақша; қаржы, қаражат; сауда-саттық тауар құнының өлшеуіші болатын құнды қағаз»:

Өркімнің өзі іздеген нәрсесі бар/Сомалап ақшасына сонан алар.

Біреу ұқпас бұл сөзді, біреу ұғар /Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар.

Аз ақшаға жалданып /Өнбес іске алданып,

Сатып алма, сөз сатса /Ол асылды аңдамас.

Біләткәнің байы ақша /Ер жақсысын таңдамас [6].

Аямай ақшасын /Оқысын азамат

Еш бөгет қақпасын /Жасасын саламат [7].

Көне түркілер ақша сөзін бұрыннан қолданған. Көне түркі сөздігінде ақша сөзі қазіргі мағынасында тіркелген және оның Енисей бойында табылған көне монетада тіркелгені жазылған. Мәселен, Енисей бойынан табылған көне қытай монетасында ақша сөзі жазылған. Археологтар табылған тиынның Таң империясына тән екенін әрі VIII ғасырға тиесілі екенін дәлелдеген. Табылған көне тиынның алдыңғы жағында төрт қытай иероглифы бар болса, артқы бетінде тоғыз символдан тұратын түркі тілінде сөйлем жазылған. Радлов 1895 жылы ол жазбаны Бең чаян бир ақша «Бең-Шаян, бір ақша» деп оқыған. Ал 1960 жылы лингвист Щербак оны Биң чығым ақша «мың шығын ақша» деп оқып аудару қажет екенін алға тартады. Қызласовтың тұжырымдамасына сәйкес Енисей жәдігері боп саналатын тиындағы жазуды Биң чи урум ақша «чеканные (кованые) деньги», – деп оқып аудару керек. Добродомов, болса, бұл көне жазуды Биң чи урум ақша «Тысяча чикилей (чигилей – монета)», – деп аударарды [4, 86]. Соңғы тиын деп аударған тұжырымдардан-ақ, ақшаның ең басында «күміс тиын, кіші күміс монета» деген валюталық мағынасы болған, қазіргі жалпы ақша деген мағынасы сол тиыннан келіп ауысқан деген ой келеді.

Нәтижелер. Түбі түркі ақша сөзінің түбірі «ағы» сөзі екендігі де айтылады. Мәселен алтаист ғалым Рамстедт ақша сөзінің түбірі «қазына» мағынасындағы көне ағы сөзі деп табады [12, 121]. Расында ағы ұғымы көне түркі жазба ескерткіштерінде «қымбат, бағалы дүние, асыл тастар; алтын әшекейлі бұйым; қымбат мата, таза жібек» мағыналарында қолданылған. Ағы сөзі ең алғаш Орхон жәдігері Күлтегін (731 ж.) ескерткішінде тіркелген: Табғач будун сабы сучиғ, ағысы йымшақ ермиш. Сучиғ сабын, йамшақ ағын арып, ырақ бодунуғ анча йағутыр ермиш «Қытай халқының сөзі тәтті, жібегі жұмсақ екен. Тәтті сөзімен, жұмсақ жібегімен арбап, жырақтағы халықтарды өздеріне жақындатады екен».

Ғалымдар жалпы қабылданған этимология бойынша «ақшыл, ақшылдау, ақша (ақ секілді)» мәнінен ауысқан деп айтады. Этимологиялық сөздік авторлары зерттеушілердің тұжырымдарын ескере отырып ақ сөзі ертеде күмісті білдіруі мүмкін дегенді алға тартып, әзербайжан тіліндегі ағ пул «күміс ақша» мысалын келтіреді [12, 120]. Сонда бұл этимология бойынша ақша дегеніміз сөзбе-сөз «күмістей (күмісше)» дегенді білдіреді.

Екінші жақтан алғанда, көнедегі күміс ақша немесе күміс тиынның түсіне ұқсастырып «ақша» термині пайда болған болса керек, яғни ақша деп о баста күміс монетаға ғана айтылған деп есептейміз. Мұның тағы бір дәлелі Анадолы түрік жазба мұралары мен түрік диалектілерінде акче сөзі «күміс тиын ақша» мағынасында қолданылады. Минусинск мұражайында сақтаулы көне қытай тиынындағы руна жазуында да ол сөздің (тысяча денежных единиц, монет) деп аударылуы ақшаның күміс тиын болғанын аңғартады. Сондықтан көнедегі күміс ақша немесе күміс тиынның түсіне ұқсастырып «ақша» термині пайда болған, яғни ақша деп о баста күміс монетаға ғана айтылған деп есептейміз. Қазіргі жалпы ақша деген мағынасы сол күміс тиыннан ауысқан болса керек.

Қорытынды. Сайып келгенде, ақша мағынасында қазақ тілінде аз сөз кездеспейді. Бірақ олардың бұрын басқа мағынасы болғаны қызықтырады. Мысалы тиын – «тиін терісі», пұл – «қымбат мата түрі», теңге – «күміс монета», сом – «алтын кесегі» сөздері басында басқа мағынада қолданылып, кейін «ақша» мағынасына ауысқан. Ақша сөзі де осылай басында ақ немесе күміс тиынға қатысты айтылып, ол тиынның қолданысы кеңейгеннен кейін жалпы ақшаны білдіре бастады. Осылайша қаржы атауларының көбі көне түркі тілінен келе жатқан өзіміздің төл сөздеріміз саналады. Олардың мағынасын түсіндіріп, тіл айналымына қайта кіргізбесек, дәлдір, бақыр, шақа, жармақ, елгей, сөлкебай, мір, жамбы, қойтұяқ, тайтұяқ, аққұйрық, күреш, т.б. көнерген сөздер сияқты ұмытылып кетуі ғажап емес. Олардың ұмыт болуына синонимдес сөздердің белсенді қолданылуы немесе кірме элементтердің де кірігуі әсер етеді. Мәселен, көне түркі дәуірінде үстем болған түркі ақша атауларын орта ғасырда араб-парсы мәдениеті және сауданың дамуымен бірге келген дирхам, динар, ділда, манат, пұл терминдері актив қолданысқа кіріп, төл атауларымызды қолданыстан ысыра бастаған. Олар да уақытпен ұмытылып, көбі кісі есімдерінде ғана сақталып қалды я болмаса басқа тілдерде ресми валюта атауы ретінде жасауда. Дегенмен солардың ішінде ақша, теңге, тиын терминдері суырылып шығып, тілімізде белсенді қолданысқа ие болды. Ал бақыр, шақа, жармақ атаулары бірте-бірте ұмытылып, историзмге айналуға. Мақалада айтылмай кетпей біз білмей қалған ауызекі тілде, жергілікті сөйленістерде айтылатын өзге де сөздердің кездесетінін жоққа шығара алмаймыз. Еліміз тәуелсіздігін жариялап теңге мен тиынға жаңа леп бергеніндей, өзге ақша атауларын да белгілі бір мағынада қайта актив лексикаға айналдыру мүмкін, мәселен жамбы атауы жамбы ату ойынынан кейін біліне бастады. Осындай тілдік реформалармен әлі де біраз сөздерді тірілтуге болар еді, өйткені көнерген атауларды зерттеу, олардың негізгі мағынасын түсіндіру арқылы жаңа сөз тудыру үшін де маңызды, бір ғана мысал: тілдегі диалектизмге айналған пұл сөзі айыппұл, жөргекпұл, өсімпұл секілді жаңа терминдердің құрамында қолданылып, әдеби тілімізге қайта кірді.

Қазақстанда ақшаның тарихы көне замандардан бастау алатынына қарамастан, қаржы терминдерін тілдік тұрғыдан зерттеу қолға алынбағаны назар аудартады. Зерттеу ең бастысы осыған мән беріліп, ақша атауларына жалпы лингвистикалық талдау берілді. Мақаладағы тілдік талдаулардың көбінде өзіміздің тұжырымдарымыздан бөлек ғалымдардың ұсынған әрі олардың ішінде шындыққа жанасады деп тапқан пікірлерін қолдаумен және ол талдауларға қосымша дәлел мысалдар берумен ғана шектелді. Басты мақсат – қазақ тіліндегі лексикалық қордың көнелігін көрсету, кірме сөз емес төл элементтер екендігін дәлелдеу, қаржы тарихының тамыры тереңде жатқанын көпшілікке жеткізу.

Әдебиеттер

1. Özyetgin A. M. Eski Türklerde ödeme araçları: Kâğıt para çav'ın kullanımı // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2005. №1. – S. 90-105.
2. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. Divanu Lügatit Türk. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 995 s.

3. Sertkaya O.F., Alimov R. Eski Türklerde para. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006. – 160 s.
4. Адилов М. Қазақ тіліндегі «тиын» сөзінің төркіні //Қарағанды университетінің хабаршысы, Филология сериясы, 2021, №4 (104). – Б. 85-89. <https://doi.org/10.31489/2021Ph4/85-90>
5. Бабаяров Г., Асанов Е. Монеты Тохаристана с древнетюркскими титулами. *Turkic Studies Journal*. 2021. Т. 2. №3. – С. 7-27. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-6>
6. Құнанбаев А. Абай шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы: Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 696 б.
7. Құдайбердиев Ш. Шәкәрім шығармалары: өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б.
8. Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 144 б.
9. Оңдасынов Н. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 384 б.
10. Кейкін Ж. 7777 мақал мен мәтел. – Алматы: Өлке, 2002. – 448 б.
11. Құрысжанов А. Исследование по лексике старокыпчакского памятника XIII века тюркско-арабского словаря. – Алматы: Наука, 1970. – 234 с.
12. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков, I-VII. – Москва: Наука, 1974-2003.
13. Kurmanbaiuly S., Adilov M. İbragimov Z., Kazakça ağızlar sözlüğünde kayıtlı bazı eskicil sözcükler üzerine //Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN, № 73. 2022. – S. 151-190. <https://doi.org/10.32925/day.2022.78>

М. АДІЛОВ

Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

ЭТИМОЛОГИЯ И ОСНОВНОЕ ЗНАЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ДЕНЕЖНЫХ ЕДИНИЦ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В казахском языке было много слов, которые означали «деньги» или использовались как название валюты. Среди таких наименований денег слова такие как «алтын, күміс, ақша, теңге, тиын» до сих пор активно используются в казахском языке. Но валютное значение слов «алтын» и «күміс» со временем было забыто, а семантика драгоценных металлов сохранилась. Термин «теңге» вновь вошел в активный оборот языка после того, как это историческое слово было выбрано в качестве национальной валюты в 1993 году. Финансовые термины «пұл, сом, манат, бакыр, шака, жармақ, жамбы, күреш», стали историзмами. В том числе слова «бакыр, жамбы» приобрели новое и производное значение. Несмотря на то, что слова как «пұл, бакыр, сом» реже употребляются, но все же некоторые пожилые люди говорят слово «сом» вместо «теңге». В том числе слово «пұл» уже начала употребляется в составе новых терминов, таких как «айыппұл» или «өсімпұл» и так снова вошло в языковой оборот. Среди названий денежных единиц арабо-персидские слова, как «динар, дилда, дирхам, манат», также использовались в казахских степях. Сами они, хотя и вышли из употребления в качестве денег, но сохранились в девичьих именах как Динара, Дильда, Манат. В статье анализируются история употребления, семантический характер и происхождение терминов «теңге, тиын, ақша, сом, бакыр, пұл, шақа, ділда», встречающихся в произведениях Абая и Шакарима и используемых в тюркских языках, на основе древнего или средневекового тюркского письменного наследия и данных родственных и неродственных языков.

Ключевые слова: Абай, Шакарим, денежные единицы, сом, бакыр, тенге, тиын, пұл, шака.

M. ADILOV

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty. Kazakhstan

ETYMOLOGY AND THE MAIN MEANING OF SOME MONETARY UNITS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. There were many words in the Kazakh language that meant «money» or were used as the name of a currency. Among such names of money, words such as «altyn, kumis, aksha, tenge, tiyn» are still actively used in the Kazakh language. But the currency meaning of the words «altyn» and «kumis» was eventually forgotten, and the semantics of precious metals remained. The term «tenge» re-entered the active circulation of the language after this historical word was chosen as the national currency in 1993. The financial terms «pul, som, manat, bakyr, shaka, zharmak, zhamby, kuresh» have become historicisms. Including the words «bakyr, zhamby» have acquired a new and derivative meaning. Despite the fact that words like «pul, bakyr, som» are less often used, but still some older people say the word «som» instead of «tenge». In particular, the word «pul» has already begun to be used as part of new terms such as «aiyppul» or «osimpul» and so it has re-entered the language. Among the names of monetary units, Arabic-Persian words like «dinar, dilda, dirham, manat» were also used in the Kazakh steppes. Although they themselves fell out of use as money, they remained in maiden names like Dinara, Dilda, Manat. The article analyzes the history of use, semantic character and origin of the terms «tenge, tiyn, aksha, som, bakyr, pul, shaka, dilda» found in the works of Abai and Shakarim and used in Turkic languages, based on the ancient or medieval Turkic written heritage and data of related and unrelated languages.

Keywords: Abay, Shakarim, monetary units, som, bakyr, tenge, tiyn, pul, shaka.

References

1. Özyetgin A. M. Eski Türklerde ödeme araçları: Kâğıt para çav'ın kullanımı [Paying tools in ancient Turks: the use of paper money çav], *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi //Journal of Modern Turkic Studies*, 2005. No. 1. P. 90-105 [in Turkish]
2. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. *Divanu Lügatit Türk* [Compendium of the languages of the Turks'] (Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, 995 p.) [in Turkish]
3. Sertkaya O. F., Alimov R. Eski Türklerde [Para Money in Ancient Turks] (Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, 160 p.) [in Turkish]
4. Adilov M. Kazak tilindegi tiyin sozinin torkini [Etymology of the word `tiyn` in the Kazakh language], *Karagandy universitetinin khabarshysy, Filologiya seriasy* [Bulletin of Karaganda University, Philology series], 2021. No 4 (104). P. 85-89 [in Kazakh]
5. Babayarov G., Asanov E. Moneti Toharistana s drevnetyurkskimi titulami [Coins of Tokharistan with old Turkic titles]. *Turkic Studies Journal*, 2021. Vol. 2. №3. P. 7-27. [in Russian] <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-6>
6. Kunanbayev A. Abay shygarmalarynyñ bir tomdyk tolyq zhinagy [A complete one-volume collection of Abai's works] (Korkem adabiyet, Almaty, 1961, 696 p.) [in Kazakh]
7. Kudayberdiyev Sh. Shakarim shygarmalary [Shakarim works] (Zhazushy, Almaty, 1988, 560 p.) [in Kazakh]
8. Doskarayev Zh. Kazak tilinin zhergilikti erekshelekteri [Local features of the Kazakh language] (Toraigyrov, Pavlodar, 2010, 144 p.) [in Kazakh]
9. Ondasynov N. Parsy Kazak tusindirme sozdik [Persian-Kazakh Explanatory Dictionary] (Kazakstan, Almaty, 1974, 384 p.) [in Kazakh]
10. Keykin Zh. 7777 makal men matel [7777 proverbs] (Olke, Almaty, 2002, – 448 p.) [in Kazakh]
11. Kuryszhanov A. Issledovanie po leksike starokipchakskogo pamyatnika XIII veka [A study on the vocabulary of the old Kypchak monument of the XIII century] (Nauka, Almaty, 1970, – 234 p.) [in Russian]
12. Sevortyan E., and others. *Etimologicheskii slovar` tyurkskih yazikov* [Etymological dictionary of Turkic languages] (Nauka, Moskva, 1974-2003) [in Russian]

13. Kurmanbaiuly S., Adilov M. İbragimov Z., 2022. Kazakça ağızlar sözlüğünde kayıtlı bazı eskicil sözcükler üzerine. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN, 73. s. 151-190. [in Turkish] <https://doi.org/10.32925/tday.2022.78>

Автор жайлы мәлімет:

Әділов Марлен Ерланұлы – философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Адилев Марлен Ерланович – доктор философии (PhD), научный сотрудник Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Adilov Marlen Yerlanovich – Doctor of Philosophy (PhD), Researcher of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

*Z. R. KURMANBEKOVA¹M. ÖNER²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan¹Ege University, Izmir, Turkey²(e-mail: (e-mail: kurmanbekova.zulfiya@mail.ru¹ mustafa.oner@ege.edu.tr²))

LINGUISTIC FEATURES OF COMMUNICATION AND TEXTING IN SOCIAL NETWORKS

Annotation. The article investigates the language characteristics of the social networking site Facebook. It delves into the language peculiarities of this social network, which makes considerable use of foreign vocabulary and jargon. Among these linguistic traits, the use of slang and jargon words is common. In addition, the paper examines the difficulties of combining two diverse language groups while building language models. Its key distinguishing feature is the lack of new words for foreign lexemes in Kazakh and Russian. Many of the terminology that internet users are familiar with are Americanisms. This study attempts to identify the linguistic characteristics of social networks, emphasizing the vocabulary of social media platforms like Instagram, Vkontakte, and Facebook. Furthermore, it delves into the linguistic nuances and specific terms used in the context of social interactions, message exchange, and the resolution of interpersonal goals. The pragmatics of language use in social interactions is closely tied to the communicative goals, intentions, and purposes of language users. The study suggests that the pragmatics of linguistic interactions have a significant impact on the outcome of various social activities, directing individuals towards specific actions during conversations. The choice of language is crucial for expressing oneself effectively. It is essential not only to fulfill the communicative function of language but also to align one's internal goals and objectives with linguistic acts. The language of social networks plays a significant role in achieving various communicative goals, including catching the attention of the interlocutor, addressing the recipient, expressing emotions, sharing opinions, seeking feedback, and other purposes.

The article emphasizes the importance of linguistic competence in the choice of language. Communication functions in social networks, such as addressing the listener's attention, establishing contact, and conversing, expressing emotions, seeking opinions, timely interruption, and achieving specified goals, rely on linguistic competence.

Keywords: social network; effective writing; language culture; jargon; slang; communication; language culture.

Introduction. It is obvious that social networks are a tool that provides information, allows sharing opinions, and expressing oneself. However, it has become an integral part of our lives, from the moment we wake up in the morning to the time we fall asleep at night. From the youngest child to the eldest elder, everyone is actively engaged in the digital world of social networks. Everyone, from the tiniest child to the oldest elder, is actively involved in the digital world of social networks. As a result, we cannot blame individuals for the current predicament. Time demands and the flow of time both exist. As a result, the manner of communication in the current period cannot be readily abandoned. It does, however, present its own set of issues. Misuse of social media, for example, can result in misunderstandings, distractions from real life, lower academic and career performance, and other undesirable repercussions [1, 25].

Moreover, social networks do not teach us illiteracy, even it does not have such power. Blame lies with the users. Indeed, the emergence of social networks has changed the language culture, communication, and writing culture. It has led to the omission of words in written

communication, the mixing of other languages with Kazakh, and the disregard of language development principles. All of these issues pose a significant threat to our language. It is evident that our modern social network is growing day by day, combining and intertwining our information and communication tools. Despite the negative consequences and the misuse of information, users of social networks continue to show indifference and neglect in adhering to correct linguistic norms and rules. The key to language culture, linguistic norms, and linguistic competence is the responsibility of the users themselves.

Additionally, not every piece of information on social networks can be fully trusted. Even though there is no shortage of people and professionals who can verify the information, the responsibility of confirming the accuracy of the information lies with the users. The formation of language culture and the coexistence of social networks with linguistic norms require special attention.

Furthermore, scrutinizing every piece of information on social networks is not always possible. Nevertheless, professionals and experts should assign importance to it. The integration of linguistic norms and the user's respect for them are vital. Scientist Maulen Balakaev states, «Language culture means the mastery of linguistic tools, including phonetics, orthography, orthoepy, morphology, syntax, stylistic norms, not only linguistic competence, fluency, and correctness» [2, 49]. Similarly, N. Ualiyev in his work «Culture of Language» states, «Culture of Language is not just fluency and correctness in speaking and writing, but also clarity of thought, the ability to express ideas clearly, and linguistic accuracy» [3, 186].

«Language culture is the ability to use words correctly, eloquently, and with grace. Correct speech is a word that adheres to literary language norms. The norms of language encompass general linguistic features, grammar, and rules of word usage. Learning to play an instrument does not mean just finding the right notes but also playing them correctly,» as described by L.I. Ozhegov [3, 287]. To shape the culture of social network usage, it is essential to adhere to these rules. Regarding the characteristics of language culture in terms of language knowledge, the linguist R. Syzdykov states, «Language culture means knowing how to use words correctly (lexical), proper composition (syntactic), correct pronunciation (morphological), proper spelling (orthoepic), accurate writing (orthographic), adhering to the impact of language (linguostylistic) norms, and improving them» [4, 42].

Kazakh language culture has been profoundly influenced by the works of poets and writers such as Abai, M. Auezov, G. Musirepov, A. Baitursynuly, S. Seifullin, and others. Extensive research on language culture in the Kazakh language has been conducted by scholars such as A. Baitursynuly, M. Balakaev, N. Uali, R. Syzdykov, G. Qaliuly, S. Isaev, T. Arinov, and many more [5, 17].

The path leading to language culture is through the art of conversation. Language is the means by which people understand and communicate with each other, playing a crucial role in interpersonal relations, thoughts, expressions, comprehension, and communication. Language is closely connected to human activities, such as thinking, shaping, speaking, understanding, and conversing. Language plays a direct role in various activities, including thinking, planning, speaking, understanding, conversing, and more.

«The cleanliness of speech refers to the ability of the speaker to maintain the natural purity of the national language in their speech. Speaking is the primary sign of human consciousness. Language and speech have played an essential role in the development and sophistication of human thought and society since ancient times. The word must be eloquent and meaningful. Above all, it should serve its purpose. Kazakh people often say that those who speak well are like a jeweler with their words, emphasizing the importance of eloquence in speech [5].

Language culture involves using words correctly, eloquently, and meaningfully. Proper speech adheres to literary language norms and encompasses linguistic features, grammar, and word usage rules. Language culture is crucial for effective communication and plays a significant role in shaping human thought and society. Therefore, maintaining language purity and eloquence in speech is of utmost importance in preserving and enhancing language culture.

The foundation of language culture is orthoepic norms. Orthoepic norms refer to the correct pronunciation of words, lexical norms emphasize the choice and usage of words, and grammatical norms are the rules that shape the spoken culture. In the realm of speech culture, these norms are meticulously maintained and established, but in certain styles of speech, deviations from grammatical structures can be encountered, such as in the case of colloquial expressions. On one hand, this reflects how people use their language. The nuances of tone, clarity, linguistic integrity, and richness play significant roles in influencing the impact of spoken language [6].

Understanding the listener's perspective, selecting engaging topics, adhering to the etiquette of communication, articulating one's thoughts effectively, and employing appropriate speech etiquette for different situations are essential aspects of spoken culture. The need to master standardized language skills, including pragmatics, quantifiers, modifiers, intensifiers, qualifiers, elucidators, classifiers, differentiation, emphasis, clarification, modification, correction, and more, is crucial when serving the communicative function of social interactions. In public settings, the functions of spoken communication encompass providing information, indicating, describing, explaining, advertising, persuading, complimenting, criticizing, and so on. Various types of messages, dialogues between individuals, and text structures for written and oral communications on social networking sites are subject to scrutiny. The systems of presenting, writing, and formatting are continuously evolving, and adherence to literary language norms is essential to ensure the effectiveness of communication. Elevating the Kazakh language, the mother tongue, is one of the prerequisites for national development.

When a problem arises, it is essential to identify the research methodology and approaches for addressing it. Therefore, in discussing the issue of social media illiteracy in the context of language culture, it is crucial to recognize the need for research and possible solutions. The growing importance of social media in the communication landscape has led us to examine the phenomenon of illiteracy in this digital realm. The reasons for starting to experience illiteracy in the future of the younger generation and the consequences of using social media in society need to be investigated. This study selected Facebook as the focus of analysis in the realm of social media [7, 45].

Before delving into the topic of social media illiteracy, it is necessary to elucidate the significance and nature of Facebook. Facebook is one form of social media, alongside platforms like Twitter, WhatsApp, Instagram, and VKontakte. The term «social media» was initially coined in 2004 by Harvard University students. Mark Zuckerberg, an American entrepreneur, who was only 23 years old at the time, conceptualized and founded the platform. While initially used by scholars in educational institutions, it has since grown to have millions of users worldwide, including individuals from Kazakhstan.

Today, Facebook is a platform where our compatriots come together, share games, exchange pictures, opinions, and engage in discussions with comments and posts. Essentially, it serves as a live broadcast of daily life. Links to other websites and portals can also be shared. In essence, Facebook offers various groups dedicated to specific topics. Moreover, official organizations have joined this platform, opening their pages and sharing their ongoing projects. This social media platform is widely used by the youth, especially those aged 16 to 36. However, during this usage, several orthographic mistakes have been observed, including grammatical and punctuation errors in posts and comments [8, 45].

We encounter young people in our daily lives, in society, on the streets, and in various activities. The way these young people interact with each other and the words they use in person or on the internet often catch the attention of adults. Indeed, young people often use «slang» and «jargon» without adhering to grammatical rules, speaking and writing in a language that may not be considered standard. To address this issue, we have compared Kazakh words with Russian equivalents and found that young people tend to incorporate Russian words as part of their speech. This type of interaction among young people is quite common.

Methodology and research methods. In conclusion, social media serves as a platform through which individuals can fulfill their social and personal needs. It also enables them to connect with

various linguistic regulations and scientific styles. Today, not only residents of major cities but also rural residents are actively engaging in the digital world. This has led to an increase in the use of social media and the dissemination of various types of information. Furthermore, the availability of social media has expanded to include not only linguistic elements but also features that simplify communication. Linguistic literacy is an important aspect of cultural development, language respect, and effective communication in today's world [9, 125].

In contemporary linguistic research, comparative-descriptive methods are employed to analyze various aspects of language, including its structural, semantic, functional, communicative, pragmatic, cognitive, stylistic, and sociocultural dimensions. Examples are drawn from the lexicon of Kazakh, Russian, and English languages, and an analysis is conducted.

Discussion and observation. The article addresses the issue of linguistic illiteracy in the context of the Internet's rapid expansion. Undoubtedly, advancements in technology have rapidly changed our way of life. Computers that once seemed futuristic are now a common sight, and modern youth are growing up with gadgets such as smartphones and tablets. These devices serve various purposes, from communication and video streaming to music listening and text writing.

With the advent of communication technologies, people have become less attentive to the need for accurate writing and spelling. In our daily lives, we often witness this shift. But why has this phenomenon occurred? Can anything be done to address it? These are just a few of the many questions that arise regarding this issue.

Hence, it is crucial to discuss and address linguistic clearness and illiteracy in the digital age. The various forms of youth slang are closely related to different social groups. It can be categorized into specific linguistic communities. The following types can be identified: school slang, student slang, professional slang, gamer slang, hacker slang, and subcultural slang.

Social media is one of the most recognizable phenomena in the world today. This form of communication demands brevity and conciseness in messages, resulting in shorter and more casual exchanges. The volume of a single message often does not exceed 5-6 words. In this context, a symbiosis of written and spoken language has emerged, often referred to as internet slang. But what exactly is jargon? Efremov's definition characterizes slang as «the aggregate of words and word combinations used by certain groups, professionals, etc., that do not comply with the norms of literary language.» In other words, slang comprises specific vocabulary and word formations that deviate from the established norms of literary language. Slang has various sorts and is related to different social groups, including professional, social, youth, and others. These terms, some of which are neologisms and others pre-existing words with new meanings, are used extensively in contemporary language but are considered inappropriate in formal contexts. Understanding the origin of internet slang is challenging. One of the reasons behind the emergence of new terminology in computer slang is the rapid development of new technologies. In the Kazakh language, the absence of many terms has led to the adoption of computer slang. The use of numerous professional terms is highly convenient in daily communication, as these terms often shorten the message. The influence of internet slang on linguistic culture has been particularly notable among young people, especially in the context of computer games. Many new words and abbreviations have been generated as a result. These words, often borrowed from the English language, have been adapted to suit the linguistic needs of young computer users. Additionally, the need for emotional communication on the internet has led to the creation of emoticons. Emoticons are used to convey emotions through messages and chats. Various abbreviations have also emerged, such as LOL (Laughing Out Loud) and IMHO (In My Humble Opinion), which have become integral parts of online communication [10, 21].

However, these abbreviations are becoming less common, and the «individual» language of the internet is gaining popularity. This language often involves the use of words with incorrect spellings. Among young people, the continued use of slang has another purpose – self-expression and the need to differentiate themselves from others. It helps them stand out and assert their individuality, even in a world that seems to be rushing towards uniformity [11, 17].

The internet serves not only as a vast source of information but also as a tool for building personal connections. It is not only economical but also convenient. In addition, it facilitates emotional communication, where emotional nuances and distance are essential. Internet slang is no longer limited to a specific location; it has become universal. Advertisers use internet words in their campaigns, radio and television presenters incorporate internet language into their speech, and our younger generation uses internet terminology in their everyday conversations. For example, musicians on Instagram and other social media platforms use various internet references. However, young people adapt these references differently from adults. For instance, the phrase «Cho boys angime?» coined by rapper Face found its place in youth culture, while many adults struggle to understand its meaning. Words can be a powerful tool for young people to assert their independence. Learning slang helps them express themselves more effectively, communicate with their peers more easily, and oppose conventional adult norms. Slang makes communication shorter, more emotional, and expressive, while proper speech can convey emotions more thoroughly and clearly. Internet communication requires quick, efficient communication and often leads to group conversations. Slang facilitates this process and helps young people feel more confident in expressing themselves. Moreover, internet slang allows for the development of a new virtual style of communication, where individuals must speak quickly and be a part of a collective conversation. Young people are adapting to the dynamic and accessible virtual world, which is vastly different from the slow-paced and secluded world of adults, educators, and parents. This adaptation is a form of resistance, as they view themselves as different from the «establishment.» Today's students may not be able to do without slang. Its main advantages include expressiveness and precision. In this way, slangs can be seen as an indispensable part of communication. Many educators, linguists, and cultural workers consider slang to be a way to break free from linguistic norms, challenge the decline of culture, and promote oral and high culture. Many people believe that slang is the antidote to the degradation of culture and language norms. In many ways, it helps young people develop their communication skills and shape their thoughts accurately. Slang allows young people to communicate more effectively and assert their independence. While it may raise concerns among educators and parents, slang can also be seen as a valuable resource for fostering communication skills and critical thinking among the younger generation.

Results. The Benefits of Internet Communication. Internet slang has won over the hearts of young people. They find special meaning in messages written in this way. Such communication allows for open discussion on various topics. Consequently, it prevents children from feeling lonely and isolated with their problems. Slang encourages quick conversation, which is very convenient. Typically, chatting and exchanging messages on VK (a popular Russian social media platform) involve communicating with multiple people simultaneously, so the speed of typing is crucial. This style of communication is both accessible and enjoyable.

However, the unique nature of the internet has its downsides:

1. Because of the prevalence of internet slang, young people are increasingly using it not only in forums but also in their daily lives, both orally and in writing. Our spoken language culture is deteriorating. With the declining vocabulary of young people, we struggle to express our thoughts accurately, and their spoken language often contains errors.

2. Young people create misunderstandings with improper understanding and communication. They tend to argue and clash with those who value correctness and accuracy. Previously, proper language was the standard, but now, internet language is taking precedence.

Common jargons and slangs used by youth:

Sednya (today), plz (please), Priv, privki, hai (hello), Pasibki, sps, spasib (thanks), koresh (mate), kent (stylish guy), mareha (a girl), dranka (a lady of easy virtue), sinyak (drunk), narik (drug addict), kladovka (gossiper), tyrkatsya (laze), botat (using flowery jargon language), chainiki (parents), super (excellent), dz, dnuiha, dr (bithday), sorry (sorry). Using these kinds of jargons lead to illiteracy in language.

The Impact of Internet Slang on the Literacy of Young People. Before answering the question of how internet slang affects the literacy of young people, let's discuss some common mistakes often found in online communication. These mistakes are important to consider:

- In social media conversations, people often omit letters or shorten words.
- Sometimes, individuals avoid using Kazakh-specific letters like «Ң, ө, Ү, Ұ, і, ә.»
- Another common mistake is translating English words into Cyrillic letters (e.g., «Hi» becomes «Хай»).
- Abbreviations are widely used to shorten phrases (e.g., «Сәлем» becomes «сәл»).
- Proper punctuation marks are often missing in internet communication.
- Instead of using appropriate words, people sometimes use meaningless interjections like «hmmm, mhhmm,» and replace words with emojis.
- Occasionally, people write words using only the initial letters.

Investigating internet errors can lead to the conclusion that using internet slang may contribute to illiteracy among young people. To counteract this, some potential solutions include:

Encouraging correct spelling and word usage in online interactions can help improve literacy among young people.

Discussing the issue of illiteracy caused by internet slang can help raise awareness among young users.

Why Do We Need Slang? It allows for shorter, more emotional expression. It enables speakers to fully and freely convey their emotions and sentiments. To address these issues, research was conducted with the students and teachers of M.Kh. Dulaty Taraz State University in order to determine how much time students spend on the internet and to answer other related questions.

- How much time do you spend on the internet and social media on a daily basis?
 - Do you adhere to the rules of the Kazakh language when communicating on social media?
 - Do you use internet slang (abbreviations, shortcuts) in your daily life?
 - In your opinion, does your engagement with social media affect your literacy?
 - Do children and young people need exposure to social media?
- Results are as follows:

Most respondents spend a significant amount of time on social media in various contexts, including public transportation, during meals, at school, during leisure activities, and even during class. Young people can hardly part with their phones for a minute.

Approximately 78% of students do not adhere to the rules of the Kazakh language, as they believe that it consumes too much time.

The majority of respondents use internet slang in their daily lives, including on social media. However, their engagement with social media does not seem to significantly affect their literacy.

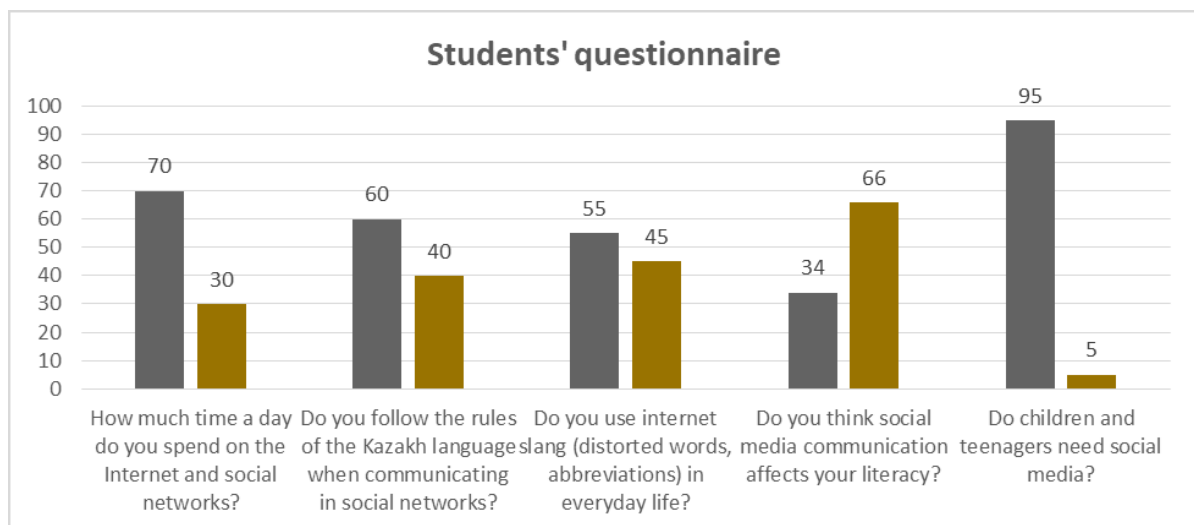

Diagram 1

These results highlight the prevalence of internet and social media usage among young people, as well as their willingness to use internet slang in their daily communication.

I also conducted a survey among teachers with the following questions:

Do you use internet slang when communicating on social media?

Do you adhere to the rules of the Kazakh language when communicating on social media?

Do you educate your students about internet slang?

In your opinion, does social media affect the literacy of students?

Do children and young people need exposure to social media?

The results are as follows:

99% of educators are dissatisfied with their students' writing skills.

98% of teachers lower the grades of students' written assignments.

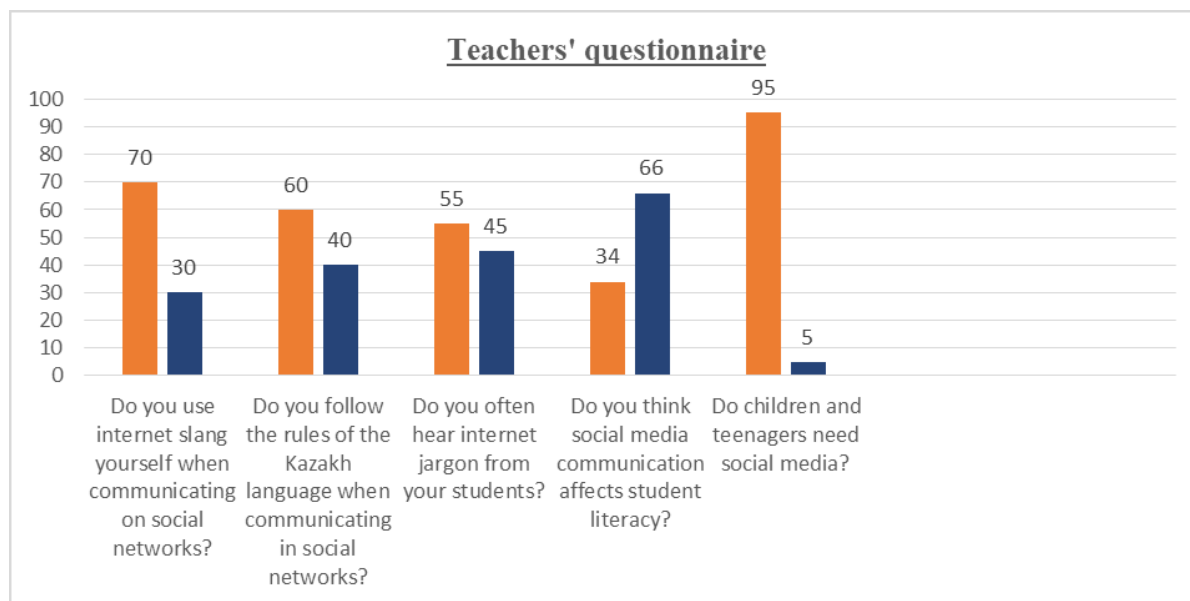

Diagram 2

These results highlight that the majority of teachers believe that social media is necessary for students, but they also acknowledge that the accepted mode of communication negatively affects the students' speaking and literacy skills.

In this excerpt from the text, I found 8 errors. After reviewing and proofreading, I have identified that the youth from various countries, as well as the users of social media, have introduced new words to us with unfamiliar meanings, which can be confusing.

By examining the impact of social media on communication and writing, I created a concise version of the coined words frequently used by social media users.

Ahahahah- funny.

Ava – (Avatar) a small picture that the user introduces himself as an «individual» in the social network.

Batl – battle.

Bomba – to express strong displeasure at what is happening.

Bot – a special program that performs any action automatically and according to a given schedule.

Bro – a friend or a person who is not just an acquaintance, but who evokes sympathy.

Varik – option.

Lichka – LS-Direct on social network.

LOL- from English “laughing out loud”

Mb- may be.

Mya – abbreviation of Kazakh word «myassagan»
Nice – from English, meaning ‘good’
Nzch – not at all.
Ninau – I don’t know.
Nihatui – I don’t want.
Normalar – abbreviation of «normal»
Nraicia – I like it
Bummer – unlucky
Obidka – sorry.
Okeisi – ok, alright, good.
Padazritelna – suspicious.
Post – an article or post on Instagram.
Fah – funny.
Selfie – taking a photo of yourself
Spoki – Good night
Soryan – sorki – sorry.
Ugar – very laughable thing.
Haip – to lie, hype
Che – cho– what
Chivo – what.
Shk – abbreviation of “School”
Shmot – cloth.
She – what.
Sha – now.

In this context, the language issue is closely related to science and technology, and it is necessary for our language to keep up with the times.

«When we say ‘mother tongue,’ we mean the language that represents the past, the present, and the future of the people who speak it, and the problem of this language is the problem of this people. Only the youth can save their native language, only the youth can bring it to perfection,» as G. Musirepov once said, the language of communication for many people has changed due to social media. However, we should not blame only the users of social media for such linguistic negligence. First of all, this senseless trend has spread among the young people who rush to write quickly, without thinking. The most striking example of this is the constant use of abbreviations. The problem lies in the lack of understanding of which method and means of shortening words and phrases are appropriate for our language. But it seems that many users of websites, forums, and portals do not think about it. Moreover, most of them do not even suspect this. Especially, the majority of users of websites, forums, and portals do not think about it. In particular, they do not think about the fact that there is a spelling difference between social media and the official language.

Let’s take a look at a dialogue as an example:

Type I

- Sälem dosym, hal qalai? (Hello mate, how are you doing?)
- Şükır jaqsy, öziñ qalaisyñ? (Everything is fine, how about you?)
- Bügingı keşke daiyndyğyñ qalai? (How about your preparation for today?)
- Ata-anam jümystan kelgesin baratyn boldym. (I’ll go when my parents arrive at home)
- Jaraidy, endeşe keşikpe, kütemız! (Good, don’t be late, we’ll wait for you)
- Kezdeskenşe! (See you)

Type II

- Salam kent kaksyn (Hello mate, how are you doing?)
- tema ozin (Fine, you?)
- tema goi che tam keşke neisteisin kelesinba (Fine, are you coming tonight?)

- problema keş baram (there is a problem, I'll arrive late)
- dyvai keşikpe jdem (ok then, don't be late)

Examining the dialogue between two people who engage in social media slang, we can assess the impact of their communication on literacy and culture. According to your opinion, who are the communicators that contribute positively to the interaction? In other words, why do you think they contribute positively, because they maintain eye contact and respond respectfully? Non-verbal cues are present, and there is mutual understanding.

Abai Qunanbaiuly once said, «A word is born, a listener is found, and it also comes back to you,» this suggests that users of social media should be cautious about breaking language norms when playing games, when gathering information, when borrowing words from other languages, and when shortening the word structure for convenience. This work to clarify meanings should also be directed towards oral and written communication with those who engage in face-to-face conversations.

Conclusion. In this way, the importance of preserving our language's natural course and maintaining its integrity is highlighted. The preservation of linguistic culture in the realm of social media is crucial, and it requires vigilance to prevent the degradation of language. Today, many social media users have found satisfaction in the trustworthiness of content producers. Many people value the assistance of these individuals, not only in discussing various topics or promoting different products but also in understanding the opinions of the majority on various issues. Today, the increasing number of users on platforms such as «VKontakte», «Instagram», «Facebook», «Twitter», «WhatsApp» and so on serves as evidence of this trend.

The use of slang in online communication is not limited to social media but has also found its way into everyday life, including the use of slang in schools, discussions among friends, and even conversations with teachers. Most students use slang when discussing academic matters in the classroom. In this context, working on the issue of slang use, young people tend to show disrespect towards their native language. The Kazakh language loses its integrity, richness, and distinctiveness due to the influence of slang, leading to linguistic degradation.

In contemporary society, it is essential to combat this trend of linguistic degradation and prevent the prevalence of thoughtless communication patterns. Speaking correctly and writing correctly is not just about intelligence; it's about presenting oneself as a modern and cultured individual. If we don't address this issue, the distortion of our language could become a significant problem for our nation.

Literature

1. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары. //Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Астана: Елорда, 2001. – 24-25 б.
2. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері : филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. //Уәли Нұрғелді, А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты. – Алматы: Қазақстан, 2007. – 49 б.
3. Балақаев М. Қазақ тілінің мәдениетінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 1965. – 186 б.
4. Курманбекова З.Р., Сарекенова Қ.Қ. «Интернет-мем» және олардың түрлері. //Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. № 1 (142) – 2023., Б. 42-51. Doi: <https://10.32523/2616-678X-2023-142-1-42-51>
5. Fedotov A.M., Murzakhmetov A.N., & Dyusembaev A.E. (2018). Expansion of ideas and processes in social and biological communities. *Eurasian Journal of Mathematical and Computer Applications*. 6 (4). – P. 17-28.
6. Жұмашев А. Әлеуметтік желідегі сауатсыздық //Ана тілі газеті. – 20.04.2017. –URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/42573>
7. Polishchuk O., Vitiuk I., Kovtun N., Fed V. Memes as the phenomenon of modern digital culture. *Wisdom*. Vol. 2, Iss.15. – P. 45-55.

8. Заурбекова Г.О. Компьютер технологиясы атауларының қазақ тіліндегі фонетика-лексикалық игерілімі: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. – Алматы, 2009. – 24 б.

9. Yergaliyeva S., Anesova A., Melnik N., Uaikhanova M., Sarybaeva B. Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space International Journal of Society, Culture & Language, 2022. 10 (3). 125-136.

10. Adilbaeva U., Mussanova G.A., Mombekova N.B., Suttibaev N.A. Digital Communication Technology for Teaching a Foreign Language and Culture through Reading. International Journal of Society, Culture & Language, 2022. 10 (3), 21-30. Doi: <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.543>

11. Pishghadam R., Ebrahimi S., & Derakhshan A. (2020). Cultling Analysis: A New Methodology for Discovering Cultural Memes. International Journal of Society, Culture & Language, 8(2), 17-34. Doi: https://www.ijscsl.net/article_43256.html

З.Р. КУРМАНБЕКОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

М. ӨНЕР

философия докторы (Phd), Еге университетінің профессоры, Измир, Түркия

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІДЕГІ СӨЙЛЕСУ, ХАТ-ХАБАР АЛМАСУ ЖАҒДАЯТТАРЫНЫҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада Facebook әлеуметтік желісінің тілдік ерекшеліктері қарастырылады. Бұл тілдік ерекшеліктерге шетелдік лексика мен жаргон сөздерді кеңінен қолдану жатады. Сөздердің екі тобы да қарым-қатынастың бірыңғай құбылысын қалыптастыруда белсенді қолданылады. Сленг және жаргон кез-келген тіл сияқты, әлеуметтік медиа тілі әдеби лексиканы да, қолданудың шектеулі салаларын да қамтиды. Оның басты айырмашылығы — шетел лексемаларының негізгі бөлігі қазақ және орыс тілдерінде жоқ жаңа ұғымдарды атамай, қайталайды. Интернетті пайдаланушылар арасында танымал болған сөздердің көпшілігі американизмдер. Әлеуметтік желілердің сөздік қорын талдау бұл процестің тек күшейе түсетінін көрсетеді. Танымал әлеуметтік желілер («Instagram», «ВКонтакте», «Фейсбук») жастардың сөйлеу ерекшеліктерін барынша толық көрсетеді. Сонымен қатар, әлеуметтік желідегі қарым-қатынас, хат алмасу, қарым-қатынастық мақсаттарды шешуге бағытталған белгілі бір қалыптасқан дағдылар бар. Әлеуметтік желілердегі сөйлеу әрекетінің прагматикасы тіл қолданушысы тілдік бірліктерді өз мақсаттарына, ниеттеріне сәйкес іріктеп пайдаланатындығына байланысты жүзеге асырылады. Сөйлеу әрекетінің прагматикасын нақтылайды, бұл сөздің мағынасы тыңдаушыға қандай-да бір әсер етеді, нәтижесінде ол кез-келген әрекетке итермелейді, өзін сөйлеудің белгілі бір бұрышында айналасындағыларға көрсетуге тырысады. Адамның тілді өз қалауы бойынша қолдануы шеберлікті қажет етеді. Тіл қарым-қатынас функциясын орындап қана қоймай, сонымен қатар өзінің ішкі мақсаттары мен мүдделеріне негізделген іс-әрекеттің болуын көрсетуі керек. Әлеуметтік желілерде сөйлеу тыңдаушының (оқырманның), адресаттың назарын аудару және сұхбаттасу, қызығушылық, пікір білдіру, адресатты пікір алмасуға шақыру, уақтылы тоқтату, белгіленген мақсаттарды орындау және т. б. үшін қызмет ететінін авторлар дәлелдермен көрсетеді.

Мақалада келтірілген материалда зерттеуші ғалымдардың анықтамалары, түсіндірме сөздіктердегі мысалдардың функциялары қарастырылады. Сонымен қатар әлеуметтік желіде сөйлеу мәдениетіндегі тілдік қолданыстарға назар аударылады.

Түйін сөздер: әлеуметтік желі; сауатты жазу; сөйлеу мәдениеті, жаргон, сленг, сөйлеу, тіл мәдениеті.

З. Р. КУРМАНБЕКОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
М. ОНЕР

доктор философии (Phd), профессор Эгейского университета, Измир, Турция

**ОБЩЕНИЕ, ПЕРЕПИСКА В СОЦИАЛЬНОЙ СЕТИ
ЯЗЫКОВОЙ ХАРАКТЕР СИТУАЦИИ**

Аннотация. В статье рассматриваются языковые особенности социальной сети Facebook. Эти языковые особенности включают широкое использование иностранной лексики и жаргонных слов. Обе группы слов активно используются при формировании единого феномена общения. Как и любой другой язык, язык социальных сетей охватывает как литературную лексику, так и ограниченные области использования: сленг и жаргон. Его основное отличие заключается в том, что основная часть иностранных лексем повторяет новые понятия, которых нет в казахском и русском языках. Большинство слов, которые стали популярными среди пользователей интернета, являются американизмами. Анализ словарного запаса социальных сетей показывает, что этот процесс только усиливается. Популярные социальные сети («Instagram», «ВКонтакте», «Фейсбук») наиболее полно отражают особенности речи молодежи. Также существуют определенные устоявшиеся навыки общения в социальной сети, переписки, направленные на решение коммуникативных целей. Прагматика речевой деятельности в социальных сетях осуществляется в связи с тем, что пользователь языка выборочно использует языковые единицы в соответствии со своими целями, целями, намерениями. Конкретизирует прагматику речевой деятельности, значение этого слова каким-то образом воздействует на слушателя, в результате чего побуждает к какой-либо деятельности, стремится показать себя окружающим под определенным углом речи. Использование человеком языка по своему усмотрению требует умения. Язык должен не только выполнять функцию общения, но и демонстрировать наличие деятельности, основанной на собственных внутренних целях и интересах. Речь в социальных сетях служит для привлечения внимания слушателя (читателя), адресата и интервьюирования, интереса, выражения мнения, вызова адресата к обмену мнениями, своевременной остановки, выполнения намеченных целей и др.

В материале, приведенном в статье, рассматриваются определения ученых-исследователей, функции примеров, приведенных в толковых словарях. Также в социальной сети были затронуты языковые употребления в речевой культуре.

Ключевые слова: социальная сеть; грамотное письмо; культура речи, жаргон, сленг, речь, культура речи.

References

1. Syzdyq R. Tіл мәдениеті және оның проблемалары. //Syzdyq R. Tıldık norma және оның қалыптасуы. – Астана: Elorda, 2001. – 24-25 б.
2. Qazaq söz мәдениетінің теориялық негіздері : filologia ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисертацияның авторефераты. //Uәлі Nүrgeldi, A. Baitürsynov atyndaғы Tіл білімі instituty. – Almaty: Qazaqstan, 2007. 49 б.
3. Balaqaeв M. Qazaq тілінің мәдениетінің мәселелері. – Almaty: Arys, 1965. –186 б.
4. Kurmanbekova Z.R., Sarekenova Q.Q. «Internet-mem» және олардың түрлері // L.N.Gumilev atyndaғы EҮU Habarşysy. Filologia seriesy. № 1(142) – 2023. B. 42-51. Doi:https://10.32523/2616-678X-2023-142-1-42-51
5. Fedotov A.M., Murzakhmetov A.N., & Dyusembaev A.E. Expansion of ideas and processes in social and biological communities. Eurasian Journal of Mathematical and Computer Applications. 2018. 6 (4). – P. 17-28.
6. Jūmaşev A. Äleumettik jelideгі sauatsyzdyq // Ana тілі gazetі. [Elektron. resurs]. – 20.04.2017. – URL: https://anatili.kazgazeta.kz/news/42573

7. Polishchuk O., Vitiuk I., Kovtun N., Fed V. Memes as the phenomenon of modern digital culture. *Wisdom*. Vol. 2, Iss.15. – P. 45-55.

8. Zaurbekova G.O. Kömpüter tehnologiasy ataularynyñ qazaq tılındegı fonetika-leksikalyq igerilim: filologia ğylymdarynyñ doktory ğylymi дәrejesin alu üşin daiyndağan disertasia. – Almaty, 2009. –24 b.

9. Yergaliyeva S., Anesova A., Melnik N., Uaikhanova M., Sarybaeva B. Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space *International Journal of Society, Culture & Language*, 2022. 10 (3). 125-136.

10. Adilbaeva U., Mussanova G.A., Mombekova N.B., Suttibaev N.A. Digital Communication Technology for Teaching a Foreign Language and Culture through Reading. *International Journal of Society, Culture & Language*, 2022. 10 (3), 21-30. Doi: <https://doi.org/10.22034/ijsc.2022.543>

11. Pishghadam R., Ebrahimi S., & Derakhshan A. (2020). Cultuling Analysis: A New Methodology for Discovering Cultural Memes. *International Journal of Society, Culture & Language*, 8(2), 17-34. Doi: https://www.ijsc.net/article_43256.html

Авторлар туралы мәлімет:

Курманбекова Зульфия Рахматдилдаевна – Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Курманбекова Зульфия Рахматдилдаевна – докторант Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kurmanbekova Zulfiya Rakhmatdildaevna – Doctoral student. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Мұстафа Өнер – философия докторы (Phd), Еге университетінің профессоры, Измир, Түркия.

Мустафа Онер – доктор философии (Phd), профессор Эгейского университета, Измир, Турция.

Mustafa Öner – Doctor of Philosophy (PhD), professor at the Ege University, Izmir, Turkey

*Г. МАМЫРБЕК¹

М. МАЛБАҚОВ²

А. СЕЙІТБЕКОВА³

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан^{1, 2, 3}
(e-mail: gulfar76@mail.ru1, myrzabergen@mail.ru2, ainurseit@mail.ru3)

*В. РАДЛОВ СӨЗДІГІНДЕГІ БАЙЫРҒЫ СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігіндегі байырғы сөздер қарастырылған. Зерттеу барысында қазақ сөздері мен түркі тілдеріне ортақ лексика анықталып, салыстырмалы талдау жүргізілді. Ол сөздердің қазіргі қазақ әдеби тіліндегі қолданысы айқындалып, мағыналық айырмашылықтары көрсетілді. В. Радлов сөздігінде сол кезеңдегі түркі тілдері мен диалектілері барынша қамтылған. Атап айтқанда, қазақ, түрік, әзербайжан, өзбек, қырғыз, башқұрт, якут, алтай, қарайым, чулым, шор, ұйғыр, хакас, татар тілдерінің лексикасы мольнан қамтылған. Автор бір сөздің әр түркі тілдеріндегі фонетикалық, семантикалық айырмашылықтарын жүйелі түрде реестрде көрсетіп отырған. Мақалада қазақ тіліне тән сөздердің сол кезеңдегі қолданысы нақты мысалдар арқылы беріліп, қазіргі қазақ тілімен салыстырылды. Тілдің динамикалық дамуы барысында бірқатар лексикалық бірліктердің семантикалық өзгеріске ұшырағаны В. Радлов сөздігі негізінде талданды. Кез келген сөздікте қамтылған лексикографиялық параметрлер сол сөздіктің сапасын білдіретін басты көрсеткіш екені мәлім. В. Радлов сөздігінде фонетикалық, грамматикалық, семантикалық параметрлер жүйелі әрі нақты беріліп отырған. Бұл ерекшелік түркі тілдері құрылымынан терең ақпарат алуға мүмкіндік беріп отыр. Автор жеке сөздермен ғана шектелмей, сөз тіркестері мен фразеологизмдерді де ұсынған. Бұл тіл тарихы мен сөз этимологиясын дұрыс анықтауға ықпал ететін басты факторлардың бірі.

Түйін сөздер: байырғы сөз, түркі тілі, ортақ лексика, тұрақты тіркес, лексикография, реестр.

Кіріспе. Байырғы сөз дегеніміз – белгілі бір тілдің бұрыннан қалыптасқан сөздері. Ол сөздік құрамның ең мол қоры болып есептеледі. Түркі тілдерінде қолданылатын ортақ сөздер де байырғы лексикаға жатады. Яғни байырғы лексика деген ұғым, белгілі бір тілде бұрыннан қолданылып келе жатқан, сол тілдің ескі қабатына жататын төл сөздері дегенді білдіреді. Дегенмен фонетикалық, морфологиялық жағынан игеріліп, жат элемент екенін танытатын белгілерінен мүлде айырылған кірме сөздер де байырғы лексика құрамында қаралатыны ғалымдар тарапынан айтылып жүр [1, 8]. Қазақ тіл білімінде байырғы сөздерді зерттеген еңбектер біршама, алайда В. Радлов сөздігіндегі байырғы қазақ сөздерінің семантикалық ерекшеліктері мен олардың қазіргі қазақ әдеби тіліндегі қолданысы, айырмашылығы толыққанды зерттелмей келеді. Бүгінгі мақаламызда сөздікке алынған байырғы сөздерді екі топқа бөліп, салыстырмалы тұрғыдан талдап беруді мақсат еттік.

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19677715 «В.В.Радлов сөздігі: XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы қазақ сөздерінің лексикографиялануы мен қалыптануы (лексика-семантикалық аспект)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Жалпы кез-келген тілдегі сөздердің тұтас жиынтығы сол тілдің сөздік құрамын көрсететіні мәлім, онда сол халықтың бүкіл өмір-тіршілігі, салт-дәстүрі, тұрмысы, кәсібі қамтылады. Сөздік құрамға байырғы сөздер, кірме сөздер, неологизмдер, диалектілер, терминдер, көнерген сөздер, яғни тілдегі күллі лексика енеді. Мақалада сөздік құрамның, оның ішінде сөздік қордың негізгі қабаты болып табылатын қазақ тілінің байырғы сөздері В. Радлов сөздігі негізінде талданды. В. Радловтың бұл еңбегі түркі тілдерінің лексикалық материалына өте бай және сол кезеңдегі түркі тілдері мен диалектілері барынша қамтылған. Сондықтан бұл еңбектің жалпы түркі лексикографиясындағы орны өте жоғары. Тілдің даму барысында сөздік құрамдағы бірқатар лексика қолданыстан шығып немесе семантикалық өзгерістерге ұшырап жататынын мәлім. Мұндай ерекшеліктер В. Радлов сөздігіндегі мысалдар арқылы мақалада талданып, көрсетілді. В. Радлов біз басшылыққа алған «Опыт словаря тюркских наречий» атты еңбегінде сөз мағыналарын түсіндіріп қана қоймай, дыбыстардың әр түркі тілдеріндегі артикуляциялық айырмашылықтары мен ұқсастықтарын да талдап көрсеткен, реестрге алынған сөздердің қай түркі тілі мен диалектісіне, қай аймаққа тиесілі екенін анықтап, кірме сөздерге де помета қойып отырған. Бұл сөздіктің академиялық деңгейдегі құнды еңбек екенін айғақтайды.

В. Радлов сөздікте түркі диалектілері мен олардың қолданылған аймақтарын лебединское, таранчинское, койбалское, качинское, команское, кызыльское, мишарское, симбирское, саянское, тобольское, туралинское және т.б. деп көрсетеді. Мақала автордың осы қолданысы өзгертілмей, сол қалпында берілді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада лексикографияның теориясына арналған зерттеулер мен қазіргі қазақ әдеби тілінің сөздіктері негізге алына отырып, академик В. Радлов сөздігіндегі байырғы сөздердің мағынасын талдау үшін жүйелеу, сұрыптау, лексика-семантикалық топтарға жіктеу, этимологиялық талдау әдістері қолданылды.

В. Радловтың 1888-1911 жылдар аралығында шығарған төрт томдық, сегіз кітаптан тұратын «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігінде түркі тілдеріне тән лексиканың мол қоры қамтылғаны мәлім [2]. Еңбектегі қазақ сөздерінің толық транскрипциясын жасап шыққан профессор М. Малбақовтың анықтауынша, В. Радлов сөздігінде берілген қазақ сөздерінің жалпы саны сегіз мың төрт жүзден асады. Сөздікке алынған байырғы сөздерді түркі тілдеріне ортақ сөздер және қазақтың төл сөздері деп екі топқа бөлуді жөн көрдік.

Талқылау мен бақылау. Түркі тілдеріне ортақ байырғы сөздер. Қазіргі түркі тілдерінде ортақ қолданылатын сөздер – түркі халықтарының туыстығы мен тегі, генетикалық байланысы бір екендігінің басты дәлелі. Ортақ сөздерге негізінен дене мүше атаулары, туыстық атаулар, табиғат құбылыстарына қатысты атаулар, жан-жануар, мал атаулары, етістіктер, есімдіктер, сан есімдер жатады. Түркілерге ортақ сөздерде фонетикалық айырмашылықтар да бар екені мәлім.

В. Радлов реестрге алынған сөздің қай түркі тіліне тиесілі екендігін жақша ішінде мұқият көрсетіп отырған. Мәселен, ай (луна) сөзін қазақ (ай), ұйғыр (ай), шағатай кітаби тілі (ай), осман (ай), қарайым (ай), алтай (ай), телеут (ай), әзербайжан (ай), шор (ай), сагай (ай), якут (ый) тілдеріне тән бірлік ретінде береді. Қазақ тіліне алынған мысалдарға: ай толду, ай туған деген тіркестерді келтіріп, мағынасын: «ай толды – полнолуние; ай туған – восхождение луны» деп көрсеткен.

В. Радловтың «шағатай» деп отырғаны – түркі тілі емес, термин ретінде қалыптасқан атау ғана. «Шағатай» терминінің шығуы жайлы академик Ә. Қайдар: «Шағатай Шыңғыстың Бөртеден туған екінші ұлы. Шағатай еншісіне Жетісу мен Әмударияның оң жағалауындағы жерлерге дейінгі өлке тиеді. Шағатай атымен түркологияда шағатай тілі деген термин де қолданылады. Бұл терминнің қалай қалыптасқандығы, қандай тілдерді қамтығандығы, қай дәуірдің тіліне байланысты қолданылғандығы туралы ғалымдар арасында бірізділік жоқ. Шағатай тілі терминінің қалыптасуы XIX ғ. жасаған орыс ориенталист ғалымдарының үлесіне тиеді», – дейді [3, 95-101]. Түрколог А. Боровков шағатай тілі XV-XVI ғасырларда Шағатай дәуірінде қалыптасқан ескі өзбек тілі деп көрсетсе [4, 13], А. Щербак та ескі өзбек

тілі шағатай тілі деген атаумен аталғанын айтады [5, 72]. Ал В. Радлов сөздігіндегі шағатай тілі термині де өзбек тілінің синонимі ретінде жұмсалған деп тұжырымдаймыз.

Сөздікте айғыр сөзі қазақ, алтай, телеут (оңтүстік алтай диалектісі), қара қырғыз, чулым (шығыс түркі тілінің хакас тобы), осман (түрік), ұйғыр, сагай (хакас диалектісі), манджур (манчжур), якут, қырым, лебединское және қазан диалектісіне жатқызылып, негізгі мағынасы «жеребец» деп көрсетілген. Қазақ тіліндегі мысалға айғыр кісі, айғыр қатын деген тіркестер алынып, мағыналары былайша ашылған:

Айғыр кісі – сладострастный человек;

Айғыр қатын – жена, держащая мужа под башмаком».

Сөздікте қазіргі тілімізде актив қолданылмайтын айғырлы, айғырлық, айғыршық сөздері қазақ тілінің лексикасы ретінде беріліп, семантикасы былайша көрсетілген:

«Айғырлы – имеющий жеребца с жеребцом үйір айғырлы ма? Есть ли жеребец в табуне?»

Айғырлық – сладострастие.

Айғыршық – маленький жеребец».

Ал осман (түрік) тіліндегі мысалға теңіз айғыры, су айғыры деген тіркестер берілген. Айғыр сөзінің осман тіліндегі тағы бір мағынасы «муж высокомерный, который ставит себя гораздо выше жены» деп көрсетілсе, айғырлық сөзінің семантикасы «грубость, ярость» деп берілген.

Алтай тіліндегі бір мағынасы: «табун которая ходят одним жеребцом». Пу кіжінің паш айғыр малы бар – «у этого человека пять табун лошадей».

Жоғарыдағы талдаулар айғыр сөзі түркі тілдеріне ортақ байырғы лексика екендігінің дәлелі бола алады және семантикалық ерекшеліктер болғанымен, барлық түркі тілдеріндегі негізгі мағынасы – үйірге түсетін еркек жылқы (жеребец). Бұл бастапқы мағынасы қазақ тілінде күні бүгінге дейін сақталып отыр.

Сөздікте айран сөзі алтай, сагай, койбальское (хакас диалектісі), қырым, қазан, осман, шағатай, ұйғыр, моңғол, қазақ сөзі ретінде беріліп, мағынасы «питье, приготовляемое из кислого коровья молока» деп көрсетілген. Бұдан «ұйытылған сүт» ұғымындағы айран сөзінің аталмыш түркі тілдерінің барлығында бір ғана ортақ мағынада жұмсалғандығын көреміз.

В. Радлов айтыс және айтыш сөздерін сөздіктегі кейбір лексикалық бірліктер тәрізді фонетикалық вариант ретінде бір реестрге бере салмаған. Айтыс вариантын тек қазақ тіліне тән сөз ретінде бөлек алып, семантикасын былайша ашады:

«Айтыс»

1) разговоривать, беседовать, между собою говорит, спорить, ссориться; өлең айтысады – состязаются в стихах;

2) вести тяжбу словесно пред судьейю».

Бұдан бөлек айтыстыр етістігін де реестрге көрсеткен:

«Айтыстыр»

1) заставить разговоривать, беседовать;

2) вызвать на спор, на состязание стихами;

3) вести разбирательство, тяжбу (о судьях); билер бізді айтыстырды – бии дали нам очную ставку, заставили нас высказать друг против друга свои доказательства, улики оправдания».

Көріп отырғанымыздай, айтыс және айтыстыр сөздерінің В. Радлов ашқан семантикасы қазіргі қазақ әдеби тілінде өзгеріссіз қолданылатыны мәлім. Енді бұл сөздердің басқа түркі тілдеріндегі мағынасына назар аударайық. Қара қырғыз, Тобольское (Сібір татарларының диалектісі) және қырым диалектінде:

«Айтыш – разговоривать, беседовать, ссорятся, спорять» деген мағынада жұмсалса, тобольское диалектінде бұдан бөлек «речь» деген ұғымда да қолданылған. Талдаулардан түйетініміз, бұл сөздің «топ алдында қолма-қол суырып салып айтылатын сөз сайысы» [6], – деген мағынасын В. Радлов қазақ тіліне қатысты көрсеткен. Басқа түркі тілдеріне қатысты

ондай ақпарат бермеген. Айтыстың қазақ, қырғыз, қарақалпақ халқына ғана тән ұлы өнер екенін ескерсек, сол кезеңде оның қазақтар арасындағы танымалдылығы жоғары болған деп болжауға болады.

Сөздікте «ақыл, ес; пікір, ұғым» деген мағынаны білдіретін ой сөзі алтай, телеут, лебединское, шор, чулым, шағатай, қара қырғыз, қазақ сөзі ретінде беріліп, аталмыш түркі тілдеріндегі семантикасы «ум, разум, память, мнение», – деп көрсетілген. Қазақ тіліне қатысты мынадай мысалдар алынған:

«Ойұна түстү – ему пришло на ум.

Ойұңа ал – припомни об этом.

Ойұнан шықты – он позабыл.

Ойұңнан тастама – не забудь это».

Ал бұл сөздің етістік формасы осы түркі тілдерінен (алтай, телеут, лебединское, шор, чулым, шағатай, қара қырғыз, қазақ) бөлек, сагай, осман тілдерінде де қолданылатыны реестрде көрсетілген. Семантикасы «выкопать, выдолбить, вырезать, гравировать» деп берілген. Бұл талдаулар түркі тілдеріне ортақ байырғы сөздер қатарында омонимдердің де көп екенін айғақтайды.

Сөздікте алтай, телеут, лебединское, таранчинское (ұйғыр диалектісі), койбальское, качинское (хакас диалектісі), қара қырғыз, сагай, чулым, әзербайжан, қазақ тілдеріне ортақ сөз ретінде алынған лексиканың бірі – ойын. В. Радлов бұл сөздің үш түрлі фонетикалық вариантын береді: оін, оюн, уін. Аталмыш тілдерде екі мағынада қолданылатынын көрсеткен: «1. Игра, шутка; 2. Игра на музыкальном инструменте, пение». Қазақ тіліне қатысты мынадай мысалдар берілген:

«Оін оінаіды – он играет.

Кумар оін – азартная игра.

Асык оіны – игра в бабки.

Калың оінға кірдік – мы начали крупную игру.

Кыздардын бу оінун есіткән соң – когда он услышал это пение девиц.

Кобуз оіну – игра на скрипке».

Мысалдардан асық ойыны мен қобыздың семантикасы дұрыс ашылмағанын аңғарамыз.

Қазақтың төл сөздері. Бұған негізінен қазақ халқының тұрмысына, шаруашылығына, мәдениетіне, дүниетанымына қатысты сөздер жатады. В. Радлов қазақ тіліне ғана тән лексика ретінде реестрге мынадай сөздерді алған (мысалдардың транскрипциясы берілді):

«Айырбас – меновая торговля. Айырбас қылды – он менял». Көшпелі қазақ өмірінде тұрмыстық қажеттілікті өтеу үшін айырбас сауданың маңызы зор болғаны мәлім. Ол кезеңде пайда табу, саудамен айналысу мақсатында емес, өмір сүруге қажетті заттарды малға айырбастап алу дәстүрі кең тараған болатын. Бұл сөздің В. Радлов сөздігінде берілген семантикасы қазіргі қазақ әдеби тілінде кеңейіп, экономикалық термин ретінде қолданылып келеді: «Мүлікті, ақшаны, бағалы қағаздарды сатып алу, сату, беру, бизнес операцияны жүзеге асыру және тағы да басқа экономикалық, саудалық өзара әрекеттесу, екі немесе бірнеше экономикалық субъекттер, азаматтар және заңды тұлғалар арасындағы келісімдер» [7].

«Айтақ – крик, которым натравливают собаку на волка». Көшпелі қазақ салтында қасқыр қойға шапса, оны тойтару үшін арнайы ит асырап, қойды итпен күзеткені мәлім. Қазіргі таңда бұл сөздің сөздіктерде мынадай мағыналары берілген: «Ит қосу, «айтақ-айтақ» деп итті жүгірту» [8]. «Ит қосқанда, яғни бөгде итті қаптыру, оларды таластыру, қыздырып, өшіктіру үшін иесі тарапынан айтылатын сөз. Мұндайда иттің атын атаса, оның күші қайтып, мысы басылып, жеңіліске ұшырайды деген сеніммен иттің атын атамауға тырысады» [9]. Яғни айтақ сөзінің В. Радлов көрсеткен мағынасы қазіргі тілімізде өзгеріссіз сақталған.

«Аударыспақ – игра, состоящая в том, что стараются стащить друг друга с лошади». Бұл қазақ халқының ұлттық ойындарының бірі екендігі мәлім. Бұл ойында екі жігіт қарусыз, құралсыз білек күшімен ғана бір-бірін аттан аударып түсіруі керек. Ұлттық ойын атауы

болғандықтан, бұл сөздің В. Радлов көрсеткен мағынасы қазіргі тілімізде де сол қалпында сақталып отыр.

«Ауыздық – ауызлык». Реестрге осы сөзден жасалған етістік пен сын есім де берілген:

«Ауыздықта – ауызлыкла.

Ауыздықты – ауызлыклы».

Көріп отырғанымыздай, В. Радлов еңбегінде бұл сөздің семантикасы ашылмаған. Реестрге алынған нұсқаларға қарап, оның «жылқы аузына кигізетін жүгеннің темір бөлшегі» екендігін аңғарамыз. Қазіргі тілімізде ауыздық сөзінің бұдан басқа бірнеше мағыналары бар, әрі диалект ретінде де қолданылады: «Малдағы жұқпалы ауру. Ауыздықпен ауырған малдың ерін терісі мен кеңірісі зақымданады» [10]. «Адамның езуінде пайда болатын жара түрі» [9]. «Дәм, тамақ» [10].

«Оңқа – опухоль на плечах лошади». В. Радлов көрсеткен бұл мағына қазіргі қазақ тілінде шыққан сөздіктерде жоқ, бірақ мынадай мағыналары берілген: «асық ойынының түрі» [11]; «дәрігерлік құрал, банка» [10]; «асықтың аша жағының жоғары қарап тік тұру қалпы» [12].

«Қайыс – ремень». Бұл сөздің қазіргі қазақ тіліндегі негізгі мағынасы «түрлі мақсаттарда қолдану үшін иленген ірі малдардың терісі» [13].

Нәтижелер. В. Радлов сөздігінде тек қазақ тіліне ғана тән лексикалық бірліктер ретінде реестрге алынған сөздер саны аз емес. Мәселен:

«Айшық – 1) палочка у езды 2) арабески.

Ойпаң – низменность, низкая земля. Ойпаң жерде қар жауса белден күрткік – если на низменность падает снег, он доходит до пояса.

Ожау – ковшик деревянный с короткою ручкою. Қымыз ожау – ковшик для переливания кумыса.

Өрмек – 1) армячина, материя из верблюжьей шерсти. Өрмек тоқыды – он ткет армячину; 2) паутина.

Өрмекші – паук. Өрмекші өрмек тоқиды – паук плел паутину» және т.б.

Сонымен қатар, В. Радлов сөздігінде берілген кей сөздердің семантикасы мен қолданысы қазіргі қазақ әдеби тілінде өзгеріске ұшырағанын аңғаруға болады. Мысалы:

«Олқы – впалый, не полный. Қазан олқы болды – котель не полон. Ішім олқы болды – мой желудок пуст. Аяқ олқы тартты – содержание чашки уменьшилось. Іші олқы тартты – живот его впал. Дәулет олқы тартты – его богатство уменьшилось». Қазіргі тілімізде бұл мысалдарда көрсетілгендей ұғымда қолданылмайтыны анық. «Кемдеу, кеміс, кемшілік» деген мағынада жұмсалып, негізінен олқылық нұсқасы актив қолданылады.

«Оспақ – намек. Оспақ сөз – намек словами». Бұл сөз қазіргі әдеби тілімізде әзіл-оспақ қос сөзінің құрамында қолданылып, «әзіл сөз, қалжың» деген ұғымда жұмсалады. В. Радлов көрсеткен семантикасы қазіргі таңда өзгеріске ұшыраған.

«Оспақта – намекасть, дать знак. Оспақтап білдім – я это узнал хитростью, я догадался. Бұл сөз қазіргі тілімізде «астарла, астарлап айт, астарлап айттым» деген сөздерге ауысқан. В. Радлов көрсеткен форма классикалық әдебиеттер мен поэтикалық шығармаларда қолданылғанымен, қазіргі тілдік қолданыстан шығып қалды деуге болады.

«Итіншек – животное, которое рвется, тянет вперед, когда его водят за поводом». Қазақ тілінде шыққан сөздіктерде осы мағынасынан бөлек «кертартпа, ескі күйден өзгермейтін, дамымайтын», – деген мағынасы да көрсетілген [14]. В. Радлов көрсеткен семантиканың кейіннен дамып, адамға қатысты ауыспалы мағынада да қолданыла бастағанын аңғарамыз.

В. Радлов сөздігінде берілген кейбір қазақ сөздерінің қазіргі әдеби тілдегі қолданысынан фонетикалық айырмашылықтары бар. Мысалы, В. Радлов сөздігінде қуырдақ сөзі қаурдақ формасына ұсынылып, семантикасы «жареное, жаркое из мелко изрезанной баранины» деп көрсетілген. Демек қуырдақ сөзінің әу бастағы фонетикалық нұсқасы қауырдақ болуы мүмкін деп болжауға болады. Сондай-ақ, «киімнің екі бойын, екі жағын бір-біріне айқастыру, қымтау» деген мағынаны білдіретін қаусыру етістігі В. Радлов сөздігінде қаусын формасында берілген: «қаусын – быть сложенным на груди (о платьях), быть застегнутым

на груди, быть завязанным кушаком (о кафтане)». Қазіргі қазақ әдеби тілінде В. Радлов көрсеткен қаусын варианты мүлде қолданылмайды.

В. Радлов сөздігінде қырғыз бен қазақ тіліне ғана тән лекикалық бірліктер де мол қамтылған. Ондай сөздерді де қазақ тілінің байырғы төл лексикасына жатқызуға болады. Мысалы:

«Айналайын – ласкательное выражение. Қазақ тіліне қатысты мысалға айналайын балам деген тіркесті алып, семантикасын «милое дитятко мое», – деп көрсеткен.

«Айқыш – 1) крест на крест. Айқыш салды – крест на крест сложит; 2) айқыш-ұйқыш – крест на крест».

Кез келген сөздікте қамтылған лексикографиялық параметрлер – сол сөздіктің сапасын білдіретін басты көрсеткіш. Параметр ұғымын лексикограф Ю.Н. Караулов былай түсіндірген: «Под параметром понимается некоторый квант информации о языковой структуре, который в экстремальном случае может представлять для пользователя самостоятельный интерес, но, как правило, выступает в сочетании с другими квантами (параметрами) и находит специфическое выражение в словарях; иными словами это особое словарное представление структурных черт языка» [15, 51]. В. Радлов сөздігінде лексикографиялық параметрлер, атап айтқанда, фонетикалық, грамматикалық, семантикалық, стилистикалық параметрлер қамтылып, түркі тілдерінің құрылымынан терең ақпарат берілген. Сөздікте «басқы (реестр, қарамен боялған) сөз немесе вокабула сөздік мақаланың (ұяның) негізі болып табылады. Дәл осы вокабулаға тұрақты және туынды сөз тіркестері мен фразеологиялық орамдар, сондай-ақ сөздік мақаланың мәтінін құрайтын олардың баламалары таңдалып алынады» [16]. В. Радлов реестрге алынған сөзбен байланысатын тұрақты және туынды сөз тіркестері мен фразеологизмдерді, баламаларды ұсынып отырған. Бұл автордың білікті лексикограф ретіндегі тұлғасын айқындай түседі. Сонымен қатар В. Радлов жақшаның ішінде жұрнақ, жалғауларды да ерекшелеп көрсете кеткен. Мәселен, «аунат (ауна+т) валять, перевернуть, катать; аурулы (ауру+лы) болезненный; қайғылы (қайғы+лы) печальный, горестный; қайнау (қайна+у) кипение; қайнауы басылады – перестает кипеть; талапты (талап+ты) предприимчивый, решительный; тұлымшақ (тұлым+чақ) маленькие косички, носимые девочками по обеим сторонам лба» және т.б. В. Радловтың сөздікте түбір мен аффиксті ажыратып беріп отыруы «тілдік білім мен лексикография үшін өте маңызды, олар когнитивті және функционалдық салалардағы зерттеулер жүргізуге негіз бола алады» [17].

Қорытынды. Қорыта айтқанда, В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» атты сөздігі—барлық түркі тілдерін қамтыған, үш тілді (түркі, орыс, неміс) құнды лексикографиялық еңбек. Сөздікте мынадай тілдер, диалектілер және аймақтар қамтылған: абакан (хакас), әзербайжан, түрік, алтай, армян, барабин (сібір татар диалектісі), башқұрт, шағатай (өзбек), якут, Қырым қарайымы, Луцк қарайымы, Троки қарайымы, Карагас, Қазан, қазақ, қара қырғыз, куман, койбальское (хакас), команское, Қырым, качинское (хакас), чулым, кызыльское (хакас), лебединское, мишарское (батыс татар диалектісі), манчжур, моңғол, сагай (хакас), шор, Симбирское, Саянское, таранчинское (ұйғыр), телеут (оңтүстік алтай диалектісі), Тобольское, Туралинское, Тюмен татарлары, ұйғыр. Сөздікке осыншама аймақтың сөздерін жинап, оның әр тілдердегі семантикасы мен фонетикалық нұсқаларын сұрыптап беру үшін үлкен күш-жігер мен терең білім қажет. Техника дамымаған, қағаз-қалам тапшы кезеңде бұндай қыруар істі тындыру білімі терең, нағыз ғалымның қолынан ғана келетін іс екені анық.

В. Радлов сөздігіндегі байырғы сөздердің семантикасын талдай келе, мынадай тұжырым жасаймыз:

1) Сөздікте берілген кейбір қазақ сөздерінің қазіргі әдеби тілдегі қолданысынан фонетикалық айырмашылықтары бар;

2) В. Радлов көрсеткен кейбір сөздер бұрынғы классикалық әдебиеттер мен поэтикалық шығармаларда қолданылғанымен, қазіргі тілдік қолданыстан шығып қалған;

3) В. Радлов сөздігіндегі байырғы сөздердің семантикасы мен қолданысы тілдің динамикалық даму барысында қазіргі қазақ тілінде өзгеріске ұшыраған;

4) Кейбір байырғы сөздердің В. Радлов көрсеткен мағынасы қазіргі қазақ тілінде шыққан сөздіктерде кездеспейді;

5) В. Радлов бір сөздің әр түркі тілдеріндегі фонетикалық варианттарын жүйелі түрде көрсетіп отырған;

6) Реестрге алынған әр сөздің қай түркі тілінің лексикасы екенін қысқартылған шартты белгілермен көрсете отырып, сөйлемдер арқылы нақты семантикалық талдау жасаған;

7) Реестрге алынған сөздің семантикасын тереңінен ашу үшін сол тілдегі фразеологизмдерді де қолданған.

Классикалық түркология саласында осындай теңдессіз еңбек қалдырған бірегей лексикограф В. Радловтың бұл сөздігі қазақ тілінің тарихын зерттеуде құнды дүние болып табылады.

Әдебиеттер

1. Жиекбаева А.Б. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің терминденуі / Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. – Алматы, 2010. – 125 б.

2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том I-IV. – СПб.: Тип. Имп. акад. наук, 1888-1911 гг.

3. Қайдаров Ә.Т., Оразов М.О. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 248 б.

4. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевфира. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – 368 с.

5. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962. – 277 с.

6. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

7. Халықаралық экономика бойынша терминологиялық сөздігі. – Қарағанды: ҚарМУ, 2016. – 181 б.

8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том. Т. Жанұзақ, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.

9. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. – Алматы: DPS, 2011. – 738 б.

10. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев және т.б. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.

11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том. Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.

12. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.

13. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. – Алматы: РПК «Слон» DPS, 2012. – 736 б.

14. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. Б. Момынова, Б. Сүйерқұлова, А. Фазылжанова және т.б. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.

15. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 366 с.

16. Таймуллина Қ. Қ. Қазақ лексикографиясы: екі тілді аударма сөздіктердің микроқұрылымы // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2020. – №1. – 257-262-бб. <http://egi.kz/wp-content/uploads/2020/04/Vestnik-EAGI-1-2020.pdf>.

17. Khazhieva Z., Novikova O., Belyaev A., Ivanova L. The Word-building Category Potential in the Analysis of the Names of Persons in the Russian and Bashkir Languages // Journal «Word» 2023, 69 (2). – P. 160-174. <https://doi.org/10.1080/00437956.2023.2202604>

Г. МАМЫРБЕК, М. МАЛБАКОВ, А. СЕЙТБЕКОВА
Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСКОННЫХ СЛОВ В
СЛОВАРЕ В. РАДЛОВА**

Аннотация. В статье рассматриваются исконные слова из словаря В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий». В ходе исследования была выявлена общая лексика казахских слов и тюркских языков, проведен сравнительный анализ. Было определено использование этих слов в современном казахском литературном языке, продемонстрированы семантические различия. Словарь В. Радлова максимально включает тюркские языки и диалекты того периода. В частности, имеется большой словарный запас казахского, турецкого азербайджанского, узбекского, кыргызского, башкирского, якутского, алтайского, караимского, чулымского, шорского, уйгурского, хакасского, татарского языков. Автор систематически указывал фонетические, семантические различия одного и того же слова в разных тюркских языках в реестре. В статье на конкретных примерах представлено использование слов, характерных для казахского языка того периода, и сравнивается с современным казахским языком. На основе словаря Радлова проанализировано, что ряд лексических единиц претерпел семантические изменения в ходе динамического развития языка. Общеизвестно, что лексикографические параметры, содержащиеся в любом словаре, являются главным показателем качества этого словаря. В словаре В. Радлова систематически и четко представлены фонетические, грамматические, семантические параметры. Эта особенность позволяет получить глубокую информацию из структуры тюркских языков. Автор не ограничился отдельными словами, но также предложил словосочетания и идиомы. Это способствует правильному определению истории языка и этимологии слов.

Ключевые слова: исконные слова, тюркский язык, общая лексика, фразеологизм, лексикография, реестр.

G. MAMYRBEK, M. MALBAKOV, A. SEITBEKOVA
A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

SEMANTIC FEATURES OF NATIVE WORDS IN V. RADLOV'S DICTIONARY

Annotation. The article discusses the native words from the dictionary of V. Radlov «The experience of the dictionary of Turkic adverbs». In the course of the study, the general vocabulary of Kazakh words and Turkic languages was identified, a comparative analysis was carried out. The use of these words in the modern Kazakh literary language was determined, semantic differences were demonstrated. V. Radlov's dictionary includes as much as possible the Turkic languages and dialects of that period. In particular, there is a large vocabulary of Kazakh, Turkish, Azerbaijani, Uzbek, Kyrgyz, Bashkir, Yakut, Altai, Karait, Chulym, Shor, Uighur, Khakass, Tatar languages. The author systematically pointed out the phonetic, semantic differences of the same word in different Turkic languages in the register. The use of words of the Kazakh language of that period is presented in the article on specific examples and compared with the modern Kazakh language. Based on Radlov's dictionary, it is analyzed that a number of lexical units have undergone semantic changes during the dynamic development of the language. It is well known that lexicographic parameters contained in any dictionary are the main indicator of the quality of this dictionary. V. Radlov's dictionary systematically and clearly presents phonetic, grammatical, semantic parameters. This feature allows to get deep information from the structure of the Turkic languages. The author proposed not only individual words, but also phrases and phraseological units. This contributes to the correct definition of the history of the language and the etymology of words.

Keywords: native words, turkic language, general vocabulary, phraseological units, lexicography, registry.

References

1. Jiekbaeva A.B. Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin termindenui /Filologia gylymdarynyn kandidaty gylymi darejesin alu ushin jazylgan disertasia. – Almaty, 2010. – 125 b.
2. Radlov V.V. Opyt slovaria turkskih nareshi. Tom I-IV. – SPb.: Tip. Imp. akad. nauk, 1888-1911 gg.
3. Qaidarov A.T., Orazov M.O. Turkitanuga kirispe. – Almaty: Qazaq universiteti, 1992. – 248 b.
4. Borovkov A.K. Leksika sredneaziatskogo tefsira. – M.: Izdatelstvo vostochnoi literatury, 1963. – 368 s.
5. SHERBak A.M. Gramatika starouzbekskego iazyka. – M.: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1962. – 277 s.
6. Adebiettanu terminderinin sozdigi. – Almaty: Ana tili, 1998. – 384 b.
7. Halyqaralyq ekonomika boynsha terminologialyq sozdigi. – Qaragandy: QarMU, 2016. – 181 b.
8. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 1-tom. T. Januzaq, S. Omarbekov, A. Junisbek jane t.b. – Almaty: Daur, 2011. – 752 b.
9. Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi. Ensiklopedia. 1-tom. – Almaty: DPS, 2011. – 738 b.
10. Qazaq tilinin aimaqlyq sozdigi. G. Qaliev, O. Naqysbekov, SH. Sarybaev, A. Uderbaev jane t.b. – Almaty: Arys, 2005. – 824 b.
11. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 11-tom. J. Mankeeva, S. Bizaqov, A. Junisbek jane t.b. – Almaty: Daur, 2011. – 752 b.
12. Qazaq dasturli madenietinin ensiklopedialyq sozdigi. – Almaty: «Sozdik-Slovar», 1997. – 368 b.
13. Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi. Ensiklopedia. 3-tom. – Almaty: RPK «Slon» DPS, 2012. – 736 b.
14. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq. 7-tom. B. Momynova, B. Suierqulova, A. Fazyljanova jane t.b. – Almaty: Daur, 2011. – 752 b.
15. Karaulov İ.N. Lingvistisheskoe konstruirovanie i tezaurus literaturnogo iazyka. – M.: Nauka, 1981. – 366 s.
16. Taimullina Q.Q. Qazaq leksikografiasy: eki tildi audarma sozdikterdin mikroqurylymy // Eurazia gumanitarlyq institutynyn Habarshysy. – 2020. – №1. – 257-262-bb. <http://egi.kz/wp-content/uploads/2020/04/Vestnik-EAGI-1-2020.pdf>.
17. Khazhieva Z., Novikova O., Belyaev A., Ivanova L. The Word-building Category Potential in the Analysis of the Names of Persons in the Russian and Bashkir Languages //Journal «Word» 2023, 69 (2). – P. 160-174. <https://doi.org/10.1080/00437956.2023.2202604>

Авторлар туралы мәлімет:

Мамырбек Гүлфар Мәжитқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Мамырбек Гүлфар Мажитовна – кандидат филологических наук, научный сотрудник института языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан.

Mamyrbek Gulfar Mazhitovna – candidate of Philological Sciences, Researcher A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Малбақов Мырзаберген Малбақұлы – филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының профессоры, Алматы, Қазақстан.

Малбақов Мырзаберген Малбакович – доктор филологических наук, профессор Института языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан.

Malbakov Myrzabergen Malbakovich – doctor of Philology, Professor, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

Сейітбекова Айнұр Аташбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сейтбекова Айнур Аташбековна – кандидат филологических наук, научный сотрудник института языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан.

Seitbekova Ainur Atashbekovna – Candidate of Philological Sciences, Researcher A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Б.И. НҰРДӘУЛЕТОВА

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан
(e-mail: nurdauletova@mail.ru)

*МАҢҒЫСТАУ ТОПОАРЕАЛЫНДАҒЫ ДІНИ ТОПОНИМДЕР

Аңдатпа. Аймақтық мазмұндағы топонимдердің мағынасына интерпретация жасау лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды есепке алуды талап етеді. Оған жердің географиялық ерекшеліктері ғана емес, сонымен бірге халықтың діни танымы мен рухани құндылықтары да жатады. Сол жерді мекендеген этностың рухани және материалдық мәдениетін, тілі мен тарихын білмей, жекеленген топонимдердің этимологиясын анықтау мүмкін емес.

Маңғыстау топонимдерінің кеңістігінің біртұтас бейнесін қайта жасауда діни-танымдық, соның ішінде суфизм ілімінің ұғым-түсініктеріне негізделген киелі топонимдердің орны айрықша.

Зерттеушілер топонимдердің аталымдардың қалыптасуына тілдік факторлардан өзге сол жерді мекендеген халықтың географиялық орта туралы түсінігі, соған сәйкес шаруашылық түрлері, діни танымы, мәдениеті мен тарихы, қоғамдық идеологиясы, өмір салты т.б. тілден тыс факторлар да негіз болады дейді.

Мақаланың мақсаты – Маңғыстау топоареалында осы уақытқа дейін өзінің рухани мәнін жоғалтпаған сопылық ілімінің таным-түсініктері, теориясы мен практикасы негізінде қалыптасқан діни топонимдерге талдау жасау. Орыс, ағылшын тіл білімінде діни топонимдер топонимикалық, этнолингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық бағытта зерттелген. Қазақ тіл білімінде діни топонимдерді зерттеудің құрылымдық және когнитивті әдістері қолданылып жүр.

Зерттеу барысында діни топонимдерді зерттеудің когнитивті-матрицалық талдау әдісі бойынша, Маңғыстау діни топонимдерінің ономаологиялық құрылымы матрицасының ядросы – «әулие» концептісі. оны толықтырушы шеткергі концептілер – «меншік», «құлшылық», «оқиға», «қабылдау», «статус» компоненттерімен сипатталатын «топырақ болу», «Алламен бетпе-бет», «оңашалану», «жүрек», «зікір», «білім», «сұхбат», «мұрагерлік» («иджаза»), «құбылыс» («мұғжиза») концептілері екені анықталды. Зерттеу нәтижесінде «Маңғыстау топоареалындағы діни атаулардың қалыптасуы, концептуалды құрылымы осы аймақта қалыптасқан мұсылман дінінің сопылық ілімнің таным-түсініктерімен, суфизмді таратушы тұлғалар, олар туралы этномәдени ақпараттармен тығыз байланысты» деген қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: топоареал, Маңғыстау, діни топонимдер, матрица, ядросы, концепт, жерасты мешіттері, әулие, суфизм

Кіріспе. Нысанды номинациялауда қоршаған орта факторы, елді мекен, тұрғын үй, құрылыс атауларында көрініс беретін материалдық фактор және халықтың сөзі арқылы топонимдер мен микротопонимдерде уәжделген наным-сенімге қатысты рухани факторлар негізгі белгі бола алады. Тілдегі әрбір белгінің бойында халықтың күнделікті

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландырылатын «AP19680234 «Маңғыстау топонимдерінің мағынасына интерпретациялау» ғылыми жобасы аясында жазылды.

тұрмыс-тіршілігі мен этнографиялық, діни ерекшелігін білдіретін дерек бары әуелден белгілі: «Language signs were collected in the fund of national knowledge of national life, worldview, spiritual and cultural values, professional and social value, business abilities, skills and behavior, wisdom, worldview concepts, customs, and traditions. They represent various everyday realities, ethnographic and religious terms, etc» [1, 30].

Топонимдерді зерттеуші мамандар байырғы жер-су атауларын мәдени санада сақталған картаға теңейді: «Туған жердің, ондағы халықтық жер-су атауларының мазмұн межесінде кездесетін мәдени-тарихи әрі танымдық ақпараттық қабаттар әлі де ашылмай жатқан кеніш іспетті. Байырғы жер-су, елді мекен атаулары, бір есептен, халықтың тарихи-мәдени санасында географиялық карта іспетті деуге болады. Онда, оқи білсек, физикалық географияға да, саяси-экономикалық географияға да тән ақпараттық мазмұн жатыр» [2, 129].

Сондай-ақ, аймақтық топонимдер сол жерді мекендеген тілдік ұжымның ортақ психологиялық ерекшелігіне, өзіндік ойлау бағытына, қоршаған ортаны қабылдау ортақтығына байланысты жиі қайталанып отыратын топонимдер аясында сол аймаққа тән топотұрпаттың болуымен ерекшеленеді. Топонимдер жүйесі қатаң территориялық шекті сақтайды. Территорияда орналасқан нысандардың атаулары арқылы аймақтық топонимдер бірнеше тілдің элементтерін бойына жинақтайды, тіпті ол сол жердегі қазіргі тұрғындардың тіліне, диалектілеріне қатысты болмауы да мүмкін. Топонимикалық жүйе белгілі бір ерекшеліктерімен сипатталатын топонимикалық массивтегі түрлі тілдік топонимикалық материалдарды біріктіреді [3, 77].

Шетел (нақтырақ, орыс, ағылшын, неміс) тіл білімінде діни топонимдерді зерттеуде топонимикалық, этнолингвистикалық және лингвомәдениеттанымдық зерттеу әдістері қолданылып жүргені байқалады.

Ал қазіргі қазақ тіл білімінде ономазиологияның өзге де салалары тәрізді топонимдерді зерттеу екі түрлі бағытта жүргізілуде: біріншісі – құрылымдық лингвистиканың дәстүрлі әдістерін қолданып, атаулардың лексика-семантикалық ерекшелігін, этимологиясын зерттеу, екіншісі – топономастикалық атаулардың қалыптасуына негіз болған лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларға концептуалды талдау жасау.

Сонымен бірге діни топонимдерді зерттеуде когнитивті лингвистика әдістерін қолдану тәжірибесі бар.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Діни топонимдердің қалыптасуының концептуалды негіздемесін зерттеген еңбегінде В.В. Алпатов топонимдік бірліктер мен олардың жүйелерінің қалыптасу үдерісін когнитивті-матрицалық талдау әдісімен зерттеуді ұсынады [4]. Сондай-ақ, ғалым топонимдердің семантикасын, пайда болу үдерісін тернарлы (үштағанды) ономасологияның құрылымы мен компоненттері арқылы зерттеудің қажеттілігін айтады [4]. Тернарлы ономасологиялық құрылым: 1. Ономасологиялық базис, осы модельдегі тірек сөз; 2. Аталым арқылы сипатталатын ономасологиялық белгі; 3. Базиске берілетін белгіні, атрибутты тағайындайтын предикат-байланыстырушы [5, 58].

Маңғыстау топоареалындағы діни топонимдерді зерттеуде концептуалды талдау әдістері, когнитивті-матрица әдісі және ішінара интерпретациялау, лексика-семантикалық талдау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қазақ тіл білімінде діни сипатты топонимдер «діни-танымдық топонимдер» деген атаумен қарастырылса, орыс, ағылшын тіл білімінде «христиандық топонимдер», «діни топонимдер», «діни-мифологиялық мазмұнды топонимдер» түрінде топтастырылып, зерттелуде. Ресейдегі, Европадағы, Америка Құрама Штаттарындағы діни топонимдер, негізінен, қасиетті тұлға тұрған немесе оның атындағы шіркеу не монастырь, часовня орналасқан елдімекен атаулары, діни ритуал өткізетін орындар (шіркеу, монастырь, шоқындыруға арналған бұлақ), діни оқиғаларға қатысты елдімекен және сыртқы көрінісімен діни атрибуттарды еске салатын табиғаттағы ерекше нысандар (священник, монах тұрпатты немесе шіркеу қоңырауына ұқсас тау, төбе, жартастар) атаулары түрінде болып келеді. Мысалы, Солтүстік-батыс Германиядағы

Herwelink-Heribert әулиенің есімімен байланысты, Viting(hof) – Vitus әулиенің есімімен байланысты, Pentling–Pantaleon әулиенің есімімен байланысты хутор атаулары. VII ғасырда дәруіш әулие Герберт өмір сүріп, кейін сол жерде жерленгендіктен, Камбри аралы St Herbert's Island Cu («әулие Герберт аралы») аталған. Gospel Hill Derb (Gospel сөзі «Евангелие» мағынасында) жазықтығы осы жерде жылсайынғы «шекараларға жету» діни ритуалы кезінде «Евангелие» оқылатын болғандықтан, осылай аталған. Ұлыбританияда бірқатар ортағасырлық топонимдер жер телімі, жазықтық сөздерінің шырақ, шам, нан, қоңырау, арқан, мұнарадағы сағат т.б. тәрізді шіркеудегі құлшылық кезінде қолданылатын зат атауларымен тіркесуінен жасалған. Оған себеп, шіркеудің жерін жалға алушылар шіркеудегі ғибадатшыларға шырақ, шам, май, нан, шарап т.б. әкеліп тұруды міндетіне алған [6, 93].

В.В. Алпатов діни топонимдердің ономасологиялық базисі – «орын» концептісі, ал белгісі – «дін» фреймі деп көрсетеді, ал «орын» концептісі мен «дін» фреймімен байланыстырушы предикат ретінде уәждік белгілердің бірнеше түрлерін атайды, олар: тұрақты кеңістік: орынның адам тұрағына жақын болуы; сәттік кеңістік: орынның осында болып жатқан оқиғаға жақындығы; мистикалық: орынның рухани тұлғалармен, құбылыстармен байланысы; құлшылық: Шіркеу қызметкерлері адамзатқа арнап дұға жасау үшін шіркеу территориясынан арнайы орын бөлінеді т.б. [6, 94].

Когнитивті матрица әдісін қолданып, Маңғыстау діни топонимдерінің қалыптасу ерекшеліктеріне концептуалды талдау жасап көрейік. «Ерекшеліктері» деген сөзді қолданған себебіміз, аталған өңірдегі діни атаулардың қалыптасуы, концептуалды құрылымы осы аймақта қалыптасқан мұсылман дінінің сопылық ілімінің таным-түсініктерімен, суфизмді таратушы тұлғалар, олар туралы этномәдени ақпараттармен тығыз байланысты. Сопылық мазмұндағы топонимдер белгілі бір кеңістік пен уақыттың ішіндегі ономастикалық жүйелі құрылым болып табылады.

Зерттеуші Н.С. Джамбинованың топонимдердің қатаң территориялық шекпен сипатталатыны туралы пікірін қолдай отырып, Маңғыстау аймағында ономасологияның концептуалды негіздемесі бар, өзіндік ерекшелігімен сипатталатын топоареал қалыптасқандығын айта аламыз [3].

С. Қондыбай Маңғыстау мен Үстірттегі киелі жер атауларын суфизм ілімін насихаттап, таратушы «әулиелік реалиймен» байланыстырды. Ғалым XIV ғасырдың басында Қаратау-Нұратау аймағында қалыптасқан иасауилік-сопылық орталықтың ықпалымен XIV ғасырдың ортасында Батыс Қазақстанда тағы бір иасауилік реалдың пайда болғандығын жазды [7, 31-33].

Сондай-ақ: «1300 ж. Түркістан-Нұратау аймағында шоғырланған сопылық топтардың (діни ордендердің) бір бөлігі Өзбекханның Алтын Ордадағы жаппай исламдандыру саясатына сай еркіндікті пайдаланып, Батыс Қазақстанға ағылған. Олар өздерінің келген жеріндегі діни-ұйымдық атауларын ала келген... Түркістан аймағындағы Қошқар-ата мен Маңғыстаулық Қошқар-ата, Байғанин ауданындағы Қошқар-аталар арасында, түркістандық Шопан-ата мен Маңғыстаулық Шопан-ата, түркістандық Шақпақ-ата мен маңғыстаулық Шақпақ-ата, түркістандық Баба Түкті Шашты аналар, Түкті аталар мен Ақтөбелік Алып ана, Түкті аталар арасында да осындай «әулиелік экспорт» болған сыңайлы» [7, 31-33], – дейді. Сөйтіп, біз Маңғыстау топоареалындағы діни топонимдердің қалыптасуының концептуалды негіздемесін осы өңірде тарихи-рухани маңызға ие болған суфизм ілімімен байланыстырамыз.

Нәтижелер. Діни топонимдерді зерттеудің когнитивті-матрицалық талдау әдісі бойынша, Маңғыстау діни топонимдерінің ономасологиялық құрылымы матрицасының ядросы – «әулие» концептісі. Әулие сөзіне «Исламдық діни терминдер сөздігінде»: «Арабтың «уәли» сөзінің көпше түрі: 1) Достар; 2) Аллатағаланың сүйген құлдары, рухани кемелденген тұлғалар; Аллатағаланы естен шығармай, зікір еткендер» [8], «Діни терминдер сөздігінде»: «Бұл сөздің астарында өзінің тақуалығымен, барлық діни міндеттерін мүлтіксіз орындауымен және мұнан да басқа көптеген игі істерді атқаруымен ерекшеленетін адам

меңзеледі. Бұл сөз араб тілінің үш түбірлі (уау, лом және йә) сөзінен тұрады. Осы түбірден туындаған өзге етістіктер де «жақын болу», «басқару», «дос пейілді қатынас ұстану», «көмек қолын созу» т.б. мағыналарды білдіреді. «Уәли» аталатын адам үнемі Аллаға ғибадат етіп, Оған бойсұнудан шет қалмайды және Оған бағынбаушылыққа жол бермейді» [9], – деген түсініктер берілген. Ал «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде» уәли сөзінің қазақ тілінің батыс говорында: «білгіш, шешен, білімді, жан-жақты хабары бар адам» [10], – деген ұғымда қолданылатыны көрсетілген. Берілген анықтамалардан әулиенің «Алланың сүйген құлы», «тақуа», «дос», «ғұлама» деген негізгі сипаты шығады.

Маңғыстау топоареалындағы діни топонимдерді шартты түрде діни мазмұнды және діни ұғымдарға қатысты топонимдер деп екіге бөліп қарастырдық. Оның біріншісіне Сұлтан үпі, Қаңға баба, Шопан ата, Темір баба, Қапам ата, Бекет Ата, Дәніспан ата сияқты суфизм ілімінің басты тұлғаларымен аталатын және осы тұлғаларға қатысты діни танымдармен түсіндірілетін мешіт, медресе, жерлеу орындарының атаулары, сондай-ақ, Қостам, Үштам, Қарамола, Балаүйік, Үшоба, Қожақұмбет, Көкүмбет, Қарауылқұмбет т.б. сияқты есімі белгісіз тұлғаның жерлеу орнына қатысты қасиетті, киелі нысан (мола, там, оба, үйік, қамал, күмбез) атаулары жатады. Екіншісіне нақты діни тұлғаларға меншіктелмейтін, діни ритуалдарды танытпайтын нысан атауларына діни түсініктерге қатысты сөздер тіркескен Дуананың тақыры, Дуаналы құлама (шығанақ), Қарагөздің бұлағы, Шайтан күп, Намаз сияқты тақыр, құм, бұлақ, тау, төбе, сай, күп, тұран («табиғи су жиналатын жер») атауларын жатқызамыз. Маңғыстауда мешіт-медреселер, әулие жерленген қорымдар, тіпті кімдер жерленгені белгісіз ескі там, күмбез, үйік, обалар киелі орын саналады, бір сөзбен барлығы «әулиенің басы, әулие» деп аталады. Ал Маңғыстаудағы діни топонимдердің негізгі бөлігін құрайтын мешіт-медресе (діни білім беретін орын) атауларында жеке тұлғаның есіміне (Қаңға, Дәніспан, Шопан, Шақпақ, Сұлтан, Темір, Бекет т.б.) оның ғылыми статусын білдіретін баба, ата, епе/үпі («пері», Сұлтан үпі – су перісі), әулие, ишан, әжі/қажы, қожа, сопы сияқты діни атаулар тіркесіп келеді.

Маңғыстау облысы Маңғыстау ауданы Өтеc темір жол бекетіне таяу, Ешкіқырған қорымынан 28 км қашықтықта Уәлі аталатын ескі қамал және құдық, көне қорым бар. Біздің ойымызша, Уәлі атауы да «уәли» сөзінен шыққан.

Қаңға, Дәніспан, Шопан, Шақпақ, Сұлтан, Темір атаулары тұлғаның өз есімі емес, оның сопылықтағы лақап аты болуы да мүмкін. Шопан ата – қойдың пірі, шын аты Мұса болған. Шақпақ ата – Шақруқұлы Шахмардан, тырнақтарынан от шығаратын қасиетіне байланысты Шақпақ ата аталған. Аңыз бойынша, Қапам деген Шопан атаның немересі, Шақпақ атаның ағасы, шын есімі Қаба Әли екен. Халық Қапам ата атандырғын. Қаңға – түпкі нұсқасы қола дәуірінде қалыптасып, кейін сақ қауымдастығына тән болған, кейін ғана қаңлы, қаңғар, қаңғалас т.б. атауларымен тарих бетіне жеке шыққан атау. Қаңлылар Сырдария мен Ертіс, Еділ арасындағы далалық өлкені жайлаған. «Авестада» Сыр бойына қатысты Канға (Канка) атауы кездесе, солтүстік аймақтарда қаңлының әр түрлі топтарын (қанжығалы, қанғалас), ал Маңғыстаудан Қаңға баба қорымын көреміз [11]. Сонда Қаңға – тұлғаның шыққан тегін, мекенін білдіретін немесе оның сопылық сипатына байланысты таңылған лақап аты болуы мүмкін.

Матрицаның ядросы «Әулие» концептісі десек, оны толықтыратын сипаттарының бірі – «мекен» концептісі. «Маңғыстауды мекендеген 360 әулие» туралы тұрақты таным қалыптасқан. Ол ауызекі және поэтикалық тілдегі «360 әулиелі Маңғыстау», «Маңғыстау – машайықтың басқан жері» прецедентті оралымдарынан да көрінеді. Яғни «Маңғыстау – әулиелер мекені» фреймі «әулие» және «мекен» концептілерін байланыстырушы шеткергі предикат – белгі. Осы фреймді толықтыратын ұғым, түсінік, зат, нысан атаулары бар. Маңғыстаудағы жерасты, жерүсті мешіттері, әулие жатқан жерлеу орындары, там, мола, обалар, үйіктер туралы түсініктер – әулиенің «Алланың сүйген құлы», «тақуа», «дос», «ғұлама», – деген негізгі сипатын толықтыратын компоненттер. Маңғыстау мен Үстірттегі адам аяғы баса бермейтін қия жартастарды ойып немесе жерден үңгіп жасалған жерасты мешіттері ортағасырдағы сопылық ханакалардың ерекше формасы болу керек. Себебі

Маңғыстаудағы жерасты мешіттері тек құлшылық ету не бала оқытуға арналған орын ғана емес, олардың бастапқы қызметі суфизм ілімін таратушы машайықтар мен дәруіштердің рухани миссиясымен тығыз байланысты болды. Жерасты мешіттерінің құрылымында құлшылық орындары: намаз оқитын, зікір салатын орындар, хилует (шілхана), дәрісхана, қабырхана, ауласында су жинайтын күптер, адам емдейтін орын (шипалы бұлақ, қасиетті ағаш т.б.), ұстаз бен шәкірттерге арналған бөлмелер, шаруашылық бөлмелері болады. Шырағдан қоятын орын, кітап сөрелері жардан ойып жасалынған. Суфизм ілімінің когнитивті құрылымындағы «топырақ болу», «Алламен бетпе-бет», «оңашалану», «жүрек», «зікір», «білім», «сұхбат», «мұрагерлік» («иджаза»), «құбылыс» («мұғжиза») концептілерінің заттық атрибуттары - қылуат, зікірхана, шырағдан қоятын орын, кітап сөресі, аса таяқ, шипалы бұлақ, ұстаздың қабірі Маңғыстау жерасты мешіттерінде толығымен сақталған.

Нақты тұлға есімімен байланысты қалыптасқан діни топонимдердің құрылымында «мекен» концептісі «әулие» фреймінің аясындағы «меншік», «құлшылық», «оқиға», «қабылдау», «статус» компоненттерімен сипатталады. Қаңға баба, Шопан ата, Бекет ата, Темір баба т.б. қасиетті тұлғалар, әулиелер ұстаз лақтырған асатаяқтың ізімен Маңғыстауға келген, асатаяқ түскен жерді тауып, асатаяқты суырып, сол жерді мекендеген және сол жердің иесіне айналған. Аталған қасиетті тұлғалар жерасты мешіттерін жартастан ойып, үңгіп салғаны, шәкірттерді қабылдап, дін жолын үйреткені т.б. оқиғалары ел жадында сақталған. Нысандардың атауына осы оқиғалар негізгі себеп болған. Аталымға қатысушы үпі, баба, ата, әулие, ишан, қажы (әжі), ахун, қожа, сұпы компоненттері қасиетті тұлғаның статусын, діни дәрежесін, титулын білдіреді.

Нақты тұлғаның есіміне қатысты емес, бірақ діни оқиғалар мен ритуалдарға байланысты қалыптасқан діни топонимдердің концептуалды құрылымында «әулие» концептісінің компоненттері бар, бірақ «меншіктілік» сипаты болмауы мүмкін. Мысалы, Қалың арбат – Маңғыстау облысындағы ескі жерлеу орны. Қалың және арбат сөздерінің бірігуінен жасалған. Арбат – арабтың рабат «қорған, бекініс» мағынасындағы сөзі. Қалың бұл жерде «көп» мағынасында қолданылған (қалың әскер деген сияқты). Сыртқы формасында «әулие» фрейміне қатысы жоқ сияқты. Бірақ қорғанның тарихи уәждемесі осы аталымның діни сипатын айқындайды. Ағылшын шығыстанушысы Дж.С. Тримингэм «Исламдағы сопылық ордендердің қалыптасуы» (ағылшын тілінен орысшаға аударған О.К. Акимовский) атты еңбегінде суфизм орденінің қалыптасуында ханака институтының атқарған рөлі туралы баяндайды. Еңбекте суфизм миссионерлерінің Орта Азия, Индия т.б. елдерінің шекарасына салған рабаттары (қорғаныс, бекіністері) кейін құлшылық ритуалдар орындайтын ханакаларға айналғаны айтылған. Тримингэмнің көрсетуі бойынша, рабаттар мұсылман еместердің ортасындағы исламдық ошақтарға айналып, соған қоса, бақылау, қорғаныс бекеттерінің де рөлін атқарды, ал гарнизон мүшелері исламның белсенді насихатшылары болған [12, 27]. Маңғыстау жеріндегі Қалыңарбат, Көбрабат жерлеу орындарының киелілік сипаты суфизммен байланысты екені анық.

Қапамсай – Маңғыстау облысы Бозашы түбегіндегі Қияқты аулынан 4 км жердегі сай, сайдың ернеуінде Қапам ата бейіті, сай жарқабағында Қапам ата жартасты мешіті бар. Қапам және сай сөздерінің тіркесуінен жасалған. Қапам – кісі аты, сай – жер бедері. Аңыз бойынша, Қапам деген Шопан атаның немересі, Шақпақ атаның ағасы, шын есімі Қаба Әли екен. Діндар, қасиетті адам болған, сайдың жарқабағынан ойып, мешіт салып, бала оқытқан. Өкшесі жерге тиіп тұрғанда, атса – оқ, шапса, қылыш өтпейтін қасиеті болыпты-мыс. Намаз оқығанда, өкшесі жерден сәл көтеріледі екен. Жаулары осы сәтті аңдып жүріп, басын шапқан. Қапам ата басын етегіне салып, қия құзға жүгіргенде, басы етекке домалап кетіп, өзі қия жартас үстінде жан тапсырған. Сөйтіп, әулиенің басы мен денесі екі жерде жерленген. Қапамсай топонимінің қалыптасуына сайдың Қапам атаның мешітіне және қабіріне жақын орналасуы негіз болып тұр. Сай сөзінің семантикасында «дін» фрейміне, «әулие» концептісіне қатысты белгі – предикат жоқ, бірақ киелі жерге территориялық

«көршілік» және «оқиға» сипаттамасы бар. Қапамсай – Қапам әулиенің есіміне қатысты сай атауы.

Тернарлы (үштағанды) ономасологиялық құрылым бойынша, жоғарыдағы аталымдардың екінші сыңарлары (мешіті, қорымы) базис болса, бірінші сыңарлары – Қаңға баба, Шопан ата, Шақпақ ата, Қалипан әулие, Қос, Үш, Қыз, Бала – базисті сипаттауға қатысатын белгілері. Бұл белгілер орынның (қорым, мешіт) локациясын, меншіктілігін, шекарасын, қатысты оқиғасын, сандық белгісін т.б. кеңістік пен уақытқа қатысты сипаттарын көрсетеді.

Діни топонимдердің ономасологиялық құрылымындағы «мекен» концептісінің негізгі компоненттері – мешіт, медресе, қорым т.б. болса, «көшірме» компоненттері – діни атауларға қатысты тау, төбе, сай, құм, тақыр, күп, тұран атаулары. «Көшірме» аталатын себебі, бұл орындардың діни атрибуттарға ие болуы шартты түрде. Себебі мешіт, медресе, қорымдар мұсылман дінін насихаттайтын, үйрететін, зікір, құлшылық, зияраттау, әулиеге сиыну, жерлеу сияқты ритуалдар өткізуге арналған тікелей діни-танымдақ нысандар болса, тау, төбе, құм, сай т.б. топонимдік нысандар діни қызметке арналмаған, олардың «әулие» концептісіне қатысы жанама түрде.

Мысалы, Маңғыстауда Дуананың тақыры деген жер атауы бар. Дуана және тақыр сөзінің тіркесінен жасалған. Дуана – парсының «диуана» (الدوانه) «есалаң, жынды» мағынасындағы сөзі [13]. Орта ғасырларда дүनियाуи тірліктен баз кешіп, сопылық жолға түскен, аса таяқ ұстап, ел кезген адамдарды диуана деп атаған. Ауызекі тілде (Маңғыстау говорында) диуана тұлғасы дуана түрінде айтылады. Тақыр – бастапқы тұлғасы парсының таһәр «тап-таза, «бұзылмаған» мағынасындағы сөзінен шыққан, қазір «шөп шықпайтын жер», «шашы жоқ бас» мағынасында жұмсалады. «Дуананың тақыры», – деп аталуы бұл жердің киелілігін білдірсе керек. Дуананың тақырына жақын жерде Асалы Көкетай деген мола бар. Ел аузындағы әңгіме бойынша, аса таяғымен жүретін Көкетай деген диуана-сопы сол жерде қайтыс болып, жерленген. Елтеже – Маңғыстау облысы Үстірттегі құмды массив. Көне түркілік елт және еже – тұлғаларының бірігуінен жасалған. Сөздіктерде елт – туынды тұлғасының (ел+т) көне және жаңа түркі тілдеріндегі мағыналары берілген. Соның ішінен біз «өзіне ерту, басын айналдыру, тарту, алып кету» мағынасын таңдаймыз. Еже – түркі тілдерінде және олардың диалектілерінде «шеше», «жасы үлкен қыз туысы», «немере апасы», «орта жастағы әйел адам» т.б. мағыналарында кездеседі. Маңғыстауда шеше мағынасында жеже сөзі қолданылады. Біздің ойымызша, елтеже – «бақсы әйел» деген мағынаны береді, аталған орынның киелілігін танытады.

Олай болса, тақыр, құм тікелей діни сипаттағы орындар емес, бірақ діни оқиғаға қатысты болғандықтан солай аталған. Шопан ата жерасты мешіті, Бекет ата жерасты мешіті деген атаулар сияқты орынның меншіктілік, локация, шекара сияқты белгілері жоқ, оқиғаға қатыстылық сипатымен ғана анықталады.

Намаз топонимінің концептуалды құрылымында бір ғана «құлшылық» концептісі, «оқиға» немесе «сыртқы түр» сияқты сипаттар болуы мүмкін. Себебі топонимнің уәждік мазмұнына қатысты (кім намаз оқыған, қалай оқыған, не себепті осы жерге оқыған? деген сұрақтардың жауабы ел жадында сақталмаған) қосымша деректер жоқ.

Діни топонимдер жасауға қатысатын лексикалық компоненттер кейде қасиетті тұлғаларға қатысты болмауы, тіпті жын-шайтан сияқты жаман рух иелерінің атауларымен байланысты болуы да мүмкін. Мысалы, Маңғыстау облысында кездесетін Шайтанкүп топониміндегі күп сөзі – шөлді аймақтарда жауын-шашынның суы жиналатын, асты саз не тасты болып келетін тұйық, ояң жерді білдірсе, шайтан – «адамды аздырушы, жауыз» бейнесіндегі тылсым субъект. Тіліміздегі Шайтанкөл, Шайтанкүп – адамдарға жағымсыз не тылсым, үрейлі сезім тудыратын нысандарға берілген атаулар.

Қорытынды. Маңғыстау діни топонимдерінің қалыптасу уәжі мен концептуалды негіздемесіне талдау жасау барысында төмендегі мәселелер анықталды.

Маңғыстау аймағында діни топонимдерді қалыптастыруға негіз болған суфизм ілімінің тарихи ареалы болған. Бұл ареал Қазақстанның өзге де өңірлеріндегі суфизмнің

рухани атрибуттары сақталған топоареалмен байланысты. Оған Шопан ата, Шақпақ ата, Қошқар ата тәрізді киелі нысандардың қайталанып келуі дәлел бола алады.

Зерттеу барысында Маңғыстау аймағындағы діни топонимдердің басым көпшілігі суфизм ілімінің басты тұлғаларының есімімен байланысты киелі нысандар (жерасты, жерүсті мешіттері), жерлеу орындары (мола, там, оба, үйік, күмбез, мазар), киелі нысандарға жақын орналасқан немесе киелілік оқиғасы өткен географиялық нысандар (бұлақ, тау, төбе, сай, құм, тақыр т.б.) түрінде қалыптасқаны белгілі болды.

Діни топонимдердің концептуалды негіздемесін анықтауда орыс және ағылшын тілдеріндегі зерттеу әдістері қолданылды.

Діни топонимдерді зерттеудің когнитивті-матрицалық талдау әдісі бойынша «орын» концептісі «дін» фреймінің аясындағы «меншік», «құлшылық», «оқиға», «қабылдау», «статус» компоненттерімен сипатталады және діни топонимдердің концептуалды матрицасының ядросы болып табылады.

Тернарлы ономасологиялық құрылым бойынша, мешіт, медресе, қорым, там, мола, үйік, оба – «орын» концептісінің базисі десек, «дін» концептісі базистің сипатын көрсететін белгісі болады. Базис пен белгіні (өз кезегінде ол – қондырма) байланыстырушы предикат бар, атап айтқанда, мыналар – дүनियाуи өмірден оңашалану, жалғыздықта Алламен бетпебет қалу (хилует), Алланы еске алып, зікір салу, ораза ұстап, нәпсімен күресу (джихад), жолаушы мүсәпірлерге баспана болу, жер шарының түкпір-түкпірінен сопылардың бас қосып, рухани жиын өткізуі (хадарат), мүршид пен мүридтердің арақатынасы (сұхбат, ант беру, иджаза, адаб), бас ұстаздың қабіріне зиярат ету т.б.

Діни топонимдердің когнитивті құрылымында «мекен» концептісінің мазмұнын толықтыратын «әулие» фреймі. Егер «әулие» фреймін матрица ретінде қарастырсақ, оны толықтыратын негізгі концепт – «құлшылық». «Құлшылық» концептісін бір-бірімен иерархиялы түрде жалғасатын «жүректі тазалау», «нәпсімен күрес», «зікір салу», «оңашалану», «әулиеге сиыну», «Алламен қауышу» т.б. микро концептілер толықтырады. «Әулие» фреймі абстрактілі ұғымдардан тұрады. Оның бір сипаты – киелілік. Сол сияқты діни топонимдердің ономасологиялық құрылымында «мекен» концептісіне киелілік сипат беретін атрибуттар (предикат белгі) да бар. Мысалы, жерасты мешіттерінің киелілік сипатының басты атрибуты – осы орынның иесі – киелі тұлғаның (үпі, баба, ата, әулие, ахун, ишан, әжі) өзінің немесе оның жақын туыстарының, кейінгі шәкірттерінің, басқа да әулие, қасиетті адамдардың жерленген қабірінің болуы (Шопан ата, Бекет ата жерасты мешіттері). Жерасты мешіттерінің әулиелі қорымдардың жанында қасиетті, суы шипалы бұлақтардың, құдықтардың, емге арналған тұзды көлдердің болуы. Мысалы, Шопан атаның, Сұлтан үшінің, Бекет атаның, Қаңға бабаның бұлақтары мен құдықтарының суын, Шопан атаның тұзды көлін зияраттап келуші адамдар емдік мақсатта пайдаланады. Киелі нысанның жанында қасиетті ағаштың болуы (өмір ағашының символы). Мысалы, Шопан ата жерасты мешітіне зияраттаушылар киелі ағашты 3 рет айналып, тілектерін айтады.

Әдебиеттер

1. Bekeyeva N., Bissengali A., Mankeyeva Z., & Nurdauletova B. Phraseological Expressions in the Turkic Language: Comparative Analysis. *International Journal of Society, Culture & Language*, 9/2 (Themed Issue on Modern Realities of National Languages of CIS Countries), 2021. 29-40. SCOPUS
2. Рысбергелі Қ.Қ., Уәли Н.М. Халықтық топонимдердегі ақ және қара түстердің мәдени тілдік семантикасы. *Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы*. – Астана, 2023. №4/2023. 128-142. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.10>
3. Джамбинова Н.С. Духовно-религиозные топонимы калмыкии: семантический и структурно - словообразовательный аспекты. <https://cyberleninka.ru/article/n/duhovno-religioznye-toponimy-kalmykii-semanticheskii-i-strukturno-slovoobrazovatelnyy-aspekty/viewer>
4. Алпатов В.В. Концептуальные основы формирования религиозных топонимов Вопросы когнитивной лингвистики. Выпуск 1, 2007. 86-95 стр.

5. Кислухина М.В. Ономазиологическая структура терминов сельскохозяйственной и почвенной микробиологии (на материале английского, украинского и русского языков). Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации», Том 27 (66). № 1. Ч.2 – С. 57-63
6. Алпатов В.В. Концептуальные основы формирования английских христианских топонимов. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Тамбов – 2007.
7. Қондыбай С. Есен – Қазақ. – Алматы: Үшқиян, 2002. – 349 б.
8. Исламдық терминдер сөздігі /Құраст: М. Исахан, М. Муслимов, С. Көкенай, Б. Сыддықов. – Астана: Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы, 2015. – 60 б.
9. Діни терминдер сөздігі. Мухитдинов Р.С. – Алматы: 2012. – 140 бет.
10. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі /Құраст. Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев және т.б. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 бет
11. Артықбаев Ж.О., Нұрдәулетова Б.И., Аймұхамбет Ж. Ә., Төлегенұлы Б., Моллақанағатұлы С., Құлбаев Н., Спарабайқызы Ш., Шохаяев М. Маңғыстаудағы сакралды мәтіндердің концептуалды кеңістігі: монография/ – Астана: 2022. – 336 б.
12. Тримингэм Дж. С. Суфийские ордена в исламе. М.: Наука, 1989. – 326.
13. Н. Оңдасынов. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: 1974. – 382 б.

Б.И. НУРДАУЛЕТОВА

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова,
Актау, Казахстан

РЕЛИГИОЗНЫЕ ТОПОНИМЫ В ТОПОАРЕАЛЕ МАНГИСТАУ

Аннотация. Интерпретация значения топонимов регионального содержания требует учета лингвистических и экстралингвистических факторов. Оно включает в себя не только географические особенности земли, но и религиозные знания и духовные ценности народа. Невозможно определить этимологию отдельных топонимов, не зная духовной и материальной культуры, языка и истории населяющего это место этноса.

Особое место в воссоздании единого образа топонимического пространства Мангистау занимают сакральные топонимы, основанные на религиозно-познавательных концепциях, в том числе суфизме.

Помимо лингвистических факторов, исследователи полагают, что на формирование топонимических названий влияют представления о географической среде проживания народа, проживающего в данном месте, согласно ей, типы хозяйства, религиозные знания, культура и история, социальная идеология, образ жизни и т.д. Говорят, что в основе лежат и неязыковые факторы.

Цель статьи – проанализировать религиозные топонимы, сформировавшиеся в топографической области Мангистау на основе знаний, теории и практики суфийского учения, не утратившего своего духовного смысла до сих пор. В русском и английском языкознании религиозные топонимы изучаются в топонимическом, этнолингвистическом и лингвистическом направлениях. В казахском языкознании используются структурно-когнитивные методы изучения религиозных топонимов.

В ходе исследования ядром матрицы ономазиологической структуры религиозных топонимов Мангистау является концепт «святой» согласно методу когнитивно-матричного анализа изучения религиозных топонимов. дополняющие его периферийные понятия – «бытие почвой», «лицом к лицу с Богом», «уединение», «сердце», «зикр», характеризующиеся компонентами «собственность», «поклонение», «событие», «принятие», «статус», определены понятия «знание», «разговор», «наследство» («иджаза»), «феномен» («чудо»).

Сделан вывод, что «формирование и концептуальная структура религиозных названий в Мангистауской топографической области тесно связаны со знанием суфийского учения о мусульманской религии, сформировавшегося в этом регионе, людей, распространивших суфизм, и этнокультурной информации о них».

Ключевые слова: Топореал, Мангистау, религиозные топонимы, матрица, ядро, концепция, подземные мечети, святой, суфизм.

B. I. NURDAULETOVA

Caspian University of Technology and Engineering named after Sh.Yessenov,
Aktau, Kazakhstan.

RELIGIOUS TOPONYMS IN THE MANGISTAU TOPOAREAL

Annotation. Interpretation of the meaning of toponyms with regional content requires taking into account linguistic and extralinguistic factors. It includes not only the geographical features of the land, but also the religious knowledge and spiritual values of the people. It is impossible to determine the etymology of individual toponyms without knowing the spiritual and material culture, language and history of the ethnic group inhabiting this place.

A special place in recreating a single image of the toponymic space of Mangistau is occupied by sacred toponyms based on religious and cognitive concepts, including Sufism.

A special place in recreating a single image of the toponymic space of Mangistau is occupied by sacred toponyms based on religious and cognitive concepts, including Sufism.

The purpose of the article is to analyze religious toponyms formed in the topographical region of Mangistau on the basis of knowledge, theory and practice of Sufi teachings, which have not lost their spiritual meaning to this day. In Russian and English linguistics, religious toponyms are studied in toponymic, ethnolinguistic and linguistic directions. Kazakh linguistics uses structural-cognitive methods for studying religious toponyms.

During the study, the core of the matrix of the onomasological structure of religious toponyms in Mangistau is the concept of "saint" according to the method of cognitive matrix analysis of the study of religious toponyms. peripheral concepts complementing it - "being soil", "face to face with God", "solitude", "heart", "dhikr", characterized by the components "property", "worship", "event", "acceptance", "status", the concepts of "knowledge", "conversation", "inheritance" ("ijazah"), "phenomenon" ("miracle") are defined.

It is concluded that "the formation and conceptual structure of religious names in the Mangistau topographic region are closely related to the knowledge of the Sufi teachings about the Muslim religion that formed in this region, the people who spread Sufism, and ethnocultural information about them."

Keywords: Toporeal, Mangistau, religious toponyms, matrix, core, concept, underground mosques, saint, Sufism.

References

1. Bekeyeva N., Bissengali A., Mankeyeva Z., & Nurdauletova, B. Phraseological Expressions in the Turkic Language: Comparative Analysis. *International Journal of Society, Culture & Language*, 9/2 (Themed Issue on Modern Realities of National Languages of CIS Countries), 2021. 29-40. SCOPUS
2. Rysbergen Q.Q., Uali N.M. Halyqyq toponimderdegi aq zhane qara tusterdin madeni tildik semantikasy. *Euraziya gumanitarlyq institutynyn Habarshysy*. – Astana, 2023. №4/2023. 128-142 . DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.10>
3. Dzhambinova N. S. Duhovno-religioznye toponimy kalmykii: semanticheskij i strukturno-slovoobrazovatel'nyj aspekty. *El. resurs. Silteme: <https://cyberleninka.ru/article/n/duhovno-religioznye-toponimy-kalmykii-semanticheskij-i-strukturno-slovoobrazovatel'nyj-aspekty/viewer>*
4. Alpatov V.V. Konceptual'nye osnovy formirovaniya religioznyh toponimov Voprosy kognitivnoj lingvistiki. *Vypusk 1, 2007. 86-95 s.*
5. Kisluhina M.V. Onomasiologicheskaya struktura terminov sel'skohozyajstvennoj i pochvennoj mikrobiologii (na materiale anglijskogo, ukrainskogo i russkogo yazykov). *Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V.I. Vernadskogo Seriya «Filologiya. Social'nye kommunikacii»*, Tom 27 (66). № 1. Ch.2 – S. 57-63

6. Alpatov V.V. Konceptual'nye osnovy formirovaniya anglijskih hristianskih toponimov. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk. –Tambo: – 2007.
7. Qondybai S. Yessen-Qazaq. – Almaty: Ushqiyan, 2002. – 349 b.
8. Islamdyq terminder sozdigi /Qurast.: M. Isahan, M. Muslimov, S. Kokenai, B. Syddyqov. – Astana: Din maseleleri zhonindegi gylymi-zertteu zhane taldau ortalygy, 2015. – 60 b.
9. Dini terminder sozdigi. Muhitdinov R.S. – Almaty: 2012. – 140 bet.
10. Qazaq tilinin aimaqtyq sozdigi /Qurast. G.Qaliev, O.Naqysbekov, Sh.Sarybaev, A.Yderbaev zhane t.b. – Almaty: «Arys» baspasy, 2005. – 824 bet
11. Artyqbaev Zh.O., Nurdauletova B.I., Aimuhambet Zh.A., Tolegenuly B., Mollaqaanagatuly S., Qulbaev N., Saparbaiqyzy Sh., Shohayev M. Mangystaudagy sakraldy matinderdin konceptualdy kenistigi: monografiya. / – Astana: 2022. – 336 .
12. Trimingem Dzh. S. Sufijskie ordena v islame. M.: Nauka, 1989. – 326.
13. Ondasynov N. Parsysha-qazaqsha sozdik. Almaty: 1974. – 382.

Автор туралы мәлімет:

Нұрдаулетова Бибайша Ильяқызы – филология ғылымдарының докторы, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің профессоры, Ақтау, Қазақстан.

Нурдаулетова Бибайша Ильясовна – доктор филологических наук, профессор Каспийского университета технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, Ақтау, Казахстан.

Nurdauletova Bibaisha Iliasovna – Doctor of philology, professor. Caspian University of technology and engineering named after Sh.Esenov, Aktau, Kazakhstan.

L. YANG¹

G.S. SHARIPOVA²

*Zh.K. OMIRBEKOVA³

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan^{1,2}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan³

(e-mail: Sharipovaguln@gmail.com¹, 951036713@qq.com², ozhamila@inbox.ru³)

RECREATION OF ETHNOCULTURAL VOCABULARY IN S. MAUGHAM'S WORK «THE MOON AND SIXPENCE»

Annotation. This article considers the phenomenon of ethnocultural vocabulary as a whole: it gives a complete theoretical overview, its functioning and features of the manifestation of such ethnolexemes in linguoculturology. In the modern world, thanks to global and intensive cooperation between people, we, first of all, must know the history of another people, culture, the intricacies of life, mentality, the spiritual side expressed in their language. Words having a special part in the meanings characterizing the connection of language with culture are called the semantic-cultural component of the language unit. Such words include realias, exotisms, phraseologisms, idiomatic expressions, toponyms and ethnonyms.

The work presents an analysis of ethnocultural vocabulary in the context of the novel by the outstanding contemporary writer Somerset Maugham «The Moon and Sixpence». Thanks to detailed linguistic analysis, we see that the study of such ethnolexemes is very important in the knowledge of the history and culture of other people, their mentality and spirituality, which is the fundamental component of the successful cooperation of them. The result was an analysis of the collected corpus of ethnocultural vocabulary by the continuous sampling method: the activity of such ethnolexemes in the novel was determined, the frequency and their lexical meaning were established using lexical analysis.

Keywords: S. Maugham, ethnocultural lexeme, idiomatic expressions, realias, ethnonym, toponym.

Introduction. In modern linguistics, during the period of globalization, great attention is paid to the problem of the relationship between language and culture, which is the basis of the interdisciplinary approach to the study of ethnocultural information available in every nation. Traditions, customs, geographical names, the nature of social structure, mentality, worldview and art are undoubtedly reflected in the language. Due to human language, people have the ability not only to understand each other, but also, entering into linguistic relations; they begin to learn about the spiritual side of the people, social relations between them, etc. The language carries information about the whole nation, the so-called national-cultural code, which is not only an instrument of communication and knowledge. The beginning of this linguoculturological approach was considered in the works of V. Gumboldt and A.A. Potebnya. Such words, having in their meanings a special part characterizing the relationship of language with culture, are called the semantic-cultural component of the language unit. Such words include realias, exotisms, phraseologisms, idiomatic expressions, toponyms and ethnonyms.

Information about culturally marked words that give a special flavor and artistry were considered in a wide range of scientists of the twentieth century, as L.S. Barkhudarov, L.K. Latyshev, Ya.I. Retsker, V.N. Komissarov. A special contribution to the development

of the linguoculturological aspect was made by E.M. Vereshagin and V.G. Kostomarov, who first introduced the term «nonequivalent vocabulary,» i.e. concepts related to private cultural elements and without translation in one word, or equivalent in another culture, respectively, we see untranslatability into other languages. Such untranslatable or mismatched elements include ethnocultural vocabulary as a whole. How distinctive the people are, so they differ in languages and their cultures, it means that there are no common points of contact, and the connections of historical and cultural contacts are not traced. The study of such lexemes is very important in line with linguoculturology, since the study of ethnocultural material contributes to the intercultural strengthening and preservation of the spiritual culture of each people.

Ethnocultural vocabulary, ethnolexemes, ethnonyms, ethnoculturological vocabulary have one meaning – the representation of knowledge about a specific culture inherent in one historical and ethnic community of people, i.e. a specific people. The concept of ethnocultural vocabulary, in general, includes the use of paremiological expressions, realias, toponyms and ethnonyms.

Toponyms are an integral part of ethnocultural vocabulary, since each individual nationality calls the territories where they live differently. Wherever we go – everywhere there are geographical names of places, cities, countries, so it is very difficult to imagine a modern society without toponyms. Toponymy is a quite young science that requires a deeper study of the formation of geographical names based on the synchronic and diachronic development of the language. The place of birth of a person, the street – everything has its own names and its own meaning. People, from ancient times, gave names to localities, rivers, lakes worshipping spirits and by their geographical location, so each name of a city or street has its own explanation and reflects the history of the people. The values of the names of localities, streets and rivers cover the unsolved secrets of the cultural and spiritual life of each people. Centuries-old historical events, the formation of the political and social life of each ethnic group, undoubtedly, leave their traces in their names [1, 168]. Sometimes it can be very difficult to give an explanation of a particular area, since the words diachronically can disappear from use, be one of the «dead languages,» change their meaning, or can be called the words of strangers who once conquered this area. But, thanks to such names, our language is replete with amazing legends and stories that complement the language and give artistic saturation and flavor to the works.

Phraseologisms, idiomatic expressions in languages, can also be attributed to the content of ethnocultural vocabulary. Such paremiological expressions reflect the life, culture, spirituality, labor and mentality of the people. According to the method of expression, phraseologisms transform the language, provide aesthetic perception, give speech special expressiveness, uniqueness, accuracy and create the effect of imagery. Phraseologisms have either full or partial meaning. The peculiarity of phraseologisms lies in the inconsistency of the content plan with the spelling.

Ethnonyms, being the main object of ethnolinguistics, consider the relationship between language and people, their peculiarity, folk stereotypes and form a certain ethnic picture of the world. As A.S. Gerd notes: «ethnolinguistics (together with ethnography, philosophy, sociology, psychology) can help clarify such cornerstone concepts as ethnos, ethnic community, people, nationality, nation» [2, 15]. Ethnonyms can have denotative and connotative meanings, respectively; can also develop portable meanings, forming a certain lexico-semantic space of the language. The main function of using the ethnonym in a figurative meaning in language (literature, colloquial speech and phraseology) is to characterize and express the assessment. Through the study of ethnonyms, we can understand how close or distant the relationship between nations is.

S. Maugham is a writer of modernity; many interesting works came out of his pen. His biography is full of impressions received on travels around the world. For a long time he worked in China as a special agent of the American service. Throughout his literary career, Maugham adhered to his subjective view of peace and life, the problem of social society, its inequality. He was critical to his work: he wondered about what a true creator, a person of art should be, what human qualities the creator of works should be endowed with, what rules and principles should

be adhered to when creating works. The problem of art is fully or less reflected in Maugham's work. The heroes of his works are taken from life; these are people from creative professions who depict their inner world as the embodiment of the world of art, where an important criterion for characterizing a person was the influence of his social position and success on a true artist.

In the first half of his literary activity, few people understood Maugham, because of his complex creative approach and worldview, contradictory and ambiguous, in which he ridiculed the hypocrisy, self-interest, philistinism, betrayal and traditions of bourgeois society. Therefore, many critics of the literary genre treated as a supporting author. Many of them did not even appreciate him, noting in their criticism the word «cynic.» At that time, in the circle of a high social society of intelligent people in Great Britain, two opinions developed about Maugham: 1) that he writes «a lot for the general public» and «for money»; 2) developed a reputation as a «naturalist» and «cruel writer». English literary scholars Edmund Wilson and Anthony Curtis spoke of his frivolity of intention and gave a negative characterization. So, in their interpretations they wrote: «Edmund Wilson, to name the most influential of Maugham's detractors, clearly felt that Maugham had no right to be seriously considered and took the opportunity of knocking him off the perch of eminence onto which he landed safely at the end of his life in a damaging review of his least characteristic books [3, 78].

Maugham initially achieved literary success as a playwright, but later began to be accepted as a writer of short stories and short stories of our modern day. His writing style is very peculiar, contains emotional restraint, written novels reflect reliable facts and events, are characterized by extraordinary insight and exquisite ease, and are also perceived as distracted from reality. In his works, Maugham uses the characters of the main characters taken from everyday life, i.e. nature, man and social society – material for him to create images. With the help of literary stylistic techniques, Maugham could create unforgettable punning impressions, and against the background of such vivid illustrations, the author depicts the heroes with benevolent irony, an example that the tasteless luxury of a dinner party for a select «upper layer» of society on the Riviera can serve.

However, there were other critics who included Maugham among the serious writers. So, R. Aldington in the article named «W. Somerset Maugham. An Appreciation by R. Aldington wrote "I cannot imagine why a writer with such genuine and profound compassion in him should be described as «cynical» and «cruel,» where he refuted the stacked opinion of the reputation of «cruel» and «cynic,» noting his works permeated compassion and empathy [4, 34]. As a critic, he managed to understand the nature of the writer, the thoughtfulness of the works, his observation, the ability to clearly reproduce human nature, high professionalism in the field of building amazing plots. Maugham was fluent in languages, came from a very rich family, but this did not prevent him from knowing about the life of the social lower classes, i.e. had the status of a person who knows life well («an accommodated man of the world»).

The English critic Wescott admired the writer's devotion to his profession, which took criticism in stride. He spoke especially vividly about the imaginary relaxed simplicity and the hidden manner of storytelling in his works, but, at the same time, he noted that behind all this simplicity there are serious topics of the search for truth «Not is the most serious of men, seeking the general truth in all things, where ideas were generated in dialogues and events, as well as in the intricacies of causes and consequences» [5, 127]. And, Anthony Curtis in his book «The Pattern of Maugham», spoke positively, said that the writer successfully continued the best traditions of the essayists of his time. He was excellent at high storytelling technique and simple presentation of serious and weighty events, knew how to interest the reader with amazing non-repeating events «Maugham was both wonderfully prolific and wonderfully varied» [6, 88].

Methodology and research methods. In the process of studying the work, we have used such linguistic methods as description, systematization, interpretation, the method of continuous sampling, quantitative method and showing the visual frequency of the use of ethnocultural vocabulary in Somerset Maugham's novel «The Moon and Sixpence». The main material was a huge corpus of ethnolexemes, which could serve as a source of ethnocultural information

content of a certain people: language, life, culture and mentality. We have identified more than 100 ethnolexemes that were classified into thematic groups. To achieve the given goals, we have also used the linguocultural method of determining the relationship between language and culture, as well as the contextual method of determining the link between language lexemes and the situational context of their use.

Discussion and observation. Somerset Maugham, being one of the outstanding and talented writers of his time, whose creative path, throughout his artistic career, developed unevenly. Among many of his works, critics noted works of a highly artistic level, there were also weak works. Some of his articles were devoted to the art of writing, the skill of creating fascinating works and artistic techniques for presenting events. Maugham's works were written in various artistic genres, for example, «Lady Frederick» (1907), «The Circle» (1921), «The Unknown» (1920), «For Services Rendered» (1932), «Sheppey» (1933) were created in the genre of drama. «Mrs. Craddock» (1900), «The Moon and Sixpence» (1919), «On Human Bondage» (1915), «Cakes and Ale» (1930) – in the genre of romanism, other works as «First Person Singular» (1931), «The Trembling of the Leaf» (1921), «Creatures of Circumstances» (1947) were written in the genre of short stories. Thanks to his talent, he wrote a lot, worked and managed to achieve recognition in England, becoming one of the most widely read authors. His books were printed in huge editions, which had a positive effect on his financial situation.

The novel «The Moon and Sixpence» was written in 1919, which was based on the biography of the famous artist Paul Gauguin. Charles Strickland is a stockbroker, but he soon leaves his wife and children to become an artist. The main character in the novel was not interested in other artists, ignored their work, but Gauguin himself, in his life, knew his colleagues in art and even exhibited his paintings with them. Gauguin was well acquainted with the famous artist Van Gogh, even stayed at his house for a while, and when he was in Haiti; he bought several glass panels there, painted in his last days of life. Maugham expressed the ideas of the asociality of art, remoteness, loneliness of the artist in society and the meaninglessness of his relationship to life and wealth. Protest against the stereotypes that have developed in society, rejection and absolute disregard for how his works will be perceived and appreciated «I never knew a man so entirely indifferent to his surroundings» [7, 250]. The main idea and goal of the artist is deep expression with colors of his soul, ideas and worldview «He has already had his reward in the satisfaction of his creative instinct... it is the only condition on which the artist can work his way towards the unattainable perfection that is his aim» [7, 117].

Strickland in the novel is a very boring, withdrawn worker who is not interested in the life of bourgeois England with its social foundations and rules. For a long time, tolerating and obeying the conventions of secular society, in an instant decides to leave everything and leaves for Paris, in the hope of finding professional artists who helped him understand the art of correct expression in the paintings of his spirituality. Having painted the paintings, Strickland immediately tries to forget about them. Judging them boring and insignificant, in comparison with new paintings, that will be painted in the future, following the impulses of their spiritual gaze. («It seemed to me that he would not show his pictures because he was really not interested in them. He lived in a dream, and the reality meant nothing to him. I had the feeling that he worked on a canvas with all the force of his violent personality, oblivious of everything in his effort to get what he saw with the mind's eye; and then, having finished, not the picture perhaps, for I had an idea that he seldom brought anything to completion, but the passion that fired him, he lost all care for it. He was never satisfied with what he had done; it seemed to him of no consequence compared with the vision that obsessed his mind») [6, 109]. Later, in Paris, he does not find reassurance, he dreams of distant countries, believing that there is his homeland. He wants to leave noisy, business and vicious Paris, as if he wants to find the foundation of the world, concluded in the spiritual and material worlds. As if he had solved the secret of the universe, he realized something that can be expressed differently in the paintings, combining material and spiritual matter. Strickland often saw in dreams warm countries, endless ocean expanses with a beautiful island with unknown trees, where far from everything, he could find himself, and what he is experiencing now is a

long and tedious path to that desired island. Confirmation was the painted picture on the walls of the Tahitian hut, the embodiment of his dream into reality and the achievement of a creative ideal. Later he said that all his previous works were only sketches or developments leading to the main goal, where the author of the picture created an incredible work that went beyond the material and earthly worlds. Combining some mystical and mythological meanings of the moon and the penny, what is beyond the reach of a simple person, Strickland did not want to leave his masterpiece and bequeathed to burn the hut before his death so that his priceless creation would not become a subject of purchase and sale.

Results. Based on the above material about ethnocultural vocabulary, we will conduct a lexical analysis of the use of such ethnolexemes in the novel «The Moon and Sixpence» Ethnocultural vocabulary is characterized by objects with background information that covers specific facts of the people's environment in everyday life: the structures of national community, ethnographic folklore concepts, peculiarities of the geographical environment, the spiritual side, the national character and identity of the people. Following the study of the scientist V.S. Vinogradov on marked lexemes with national-cultural semantics, we classified such ethnocultural lexemes into following thematic groups:

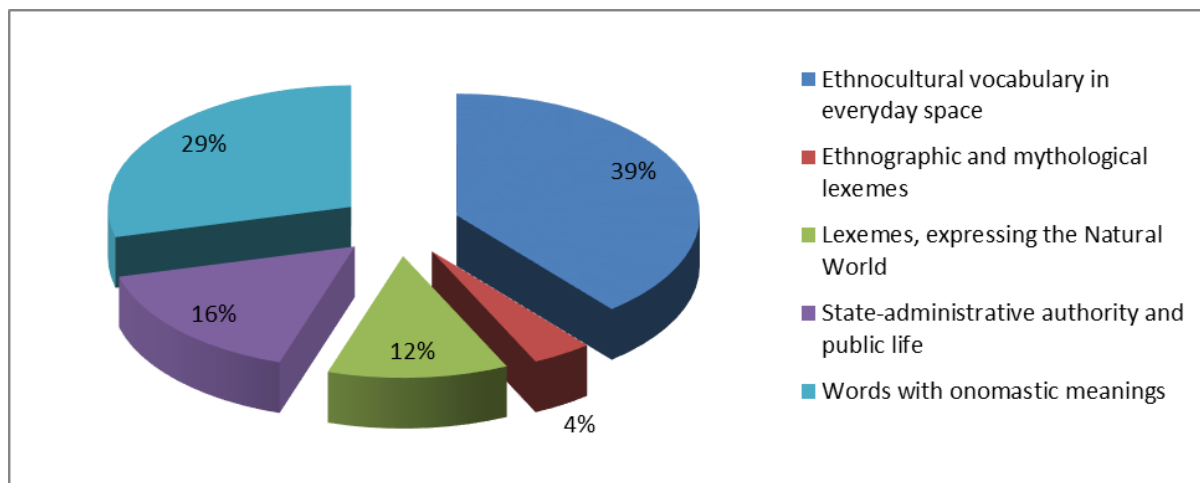
1. Ethnocultural vocabulary in the everyday space (cloths, clothes, food, currency, musical instruments, folk dances and songs, holidays, folk games)
2. Ethnographic and mythological lexemes (ethnic and social communities, fabulous creatures, deities, legends)
3. Words expressing the natural world (flora and fauna)
4. State-administrative structures and public life (public organizations, parties, national associations, trading establishments, military units, ranks, industrial and agricultural enterprises, positions and professions, titles)
5. Words with onomastic meanings (anthroponyms, place names, names of museums, restaurants, shops, names of literary heroes)

In the process of the analysis, we have gathered ethnolexemes from Maugham's novel «The Moon and Sixpence» according to the above classification:

1. Ethnocultural vocabulary in everyday space:
 - clothing: bishop's stockings, pyjamas, bonnet, blouse, pareo, tail coat with a stand-up collar.
 - pieces of jewellery: barbaric jewellery, earrings.
 - hats: tailcoat, bowler hat, hat, straw hat, cricket cap.
 - food (hot dishes, drinks, snacks, etc.): sandwich, spaghetti, pasta, pea soup, coconut salad, carry, canned meat.
 - gourmet food, dessert: pudding, ice cream, cookies.
 - drinks: tea, coffee, milk, water, soda, elixir, cocktail.
 - alcoholic beverages: brandy, absinthe, whiskey, liqueur, wine, beer, champagne.
 - tobacco products: tobacco, cigarette, cigar, pipe, cocaine.
 - money currency: pound, sterling, crones, crone, dollar, shilling.
 - musical instruments: piano, gramophone, concertino.
 - interior items: porters, brocade, faded silk, tte-tte table, fireplace, wardrobe, wardrobe, garcon (electric bell), velvet, Brussels carpet.
 - accommodation: apartment, hut, veranda, terrace, bedrooms, single-storey house, amber, kitchen.
 - transport: omnibus, cab, carriage, fiacre.
 - folk dances, songs and poems: poems by Mallarmé, novel by Gaborio
 - events: dinner party, English tea party, incident.
 - folk games: polo, golf, tennis, bridge, cards, chess, poker.
 - objects, needed for the artist: canvas, brushes, paints.
2. Ethnographic and mythological lexemes:
 - ethnic and social communities - a group of visiting Italians,
 - fairy creatures: Satire, Faun.

- Saints: Apollo.
- legends and giving to a certain people: the legend of the half-human and half-animal Satir, Faun, the legend of Marcius, the legend of good and evil, Adam and Eve.
- 3. Lexemes, expressing the Natural World:
 - flora: dark green trees, tamarind, coconut malmas, fragrant white flower, pear tree, coconut, croton bushes, mango tree, crimson flowers, rice, banana palms, wild oranges, ramp, tropical shrub, mango tree.
 - fauna: dog, bird, crabs, lobster, fish, chicken, insects, sharks, cat.
 - climatic changes: typhoon, hurricane.
- 4. State-administrative authority and public life:
 - public organizations: monastery house, Chinese head.
 - layer of society: royal court, bourgeoisie, aristocracy.
 - parties, national associations: Catholics, Protestants.
 - trading establishments: pakgauz, mall, tavern.
 - military items and units, ranks: spear fly, colonel, uniform, captain, monk, military schooner, revolver.
 - industrial and agricultural enterprises, hospitals: London St. Thomas's Hospital.
 - positions and titles and titles: monsieur, monsieur, madame, miss, mister, puzan.
 - professions: broker, maid, concierge, concierge, porter, governess, artist, bookie, waiter, kelner, torchman, sailor.
- 5. Words with onomastic meanings:
 - anthroponyms: King of England, Shrew Bill, Tiare, Empress, Captain Bruno, Dr Coutra, Red
 - ethnonyms: French, Dutch, Italian, English, Jewish, Chinese, American, Italian, Kanak, Negro, Swedish, Brazilian, Chinese, French, Italian, Spanish, Japanese, black, mulatto.
 - geographical names: Jermyn Street, Victoria Street, Rivoli Street, Mooane Street, Marquesa's ireland.
 - names of museums, schools, theatres, restaurants, shops: Ragby, Louvre, Empire, Times, Victoria, Montmartre, Hotel de Belge, Tropical Bird.
 - names of countries, cities: Paris, London, England, Holland, Norway, Sweden, Denmark, Italy, India, Amsterdam, Marseille, Chelsea, Norfolk, Kensington, Guistreet, Notting, Hemstead
 - names of literary heroes: Shrew Bill, Captain Nichols, Strickland, Cohen, Dirk Strev, Amy Strickland, Mrs. Strev.

The pie-chart shows a clear ratio of ethnocultural vocabulary, classified by thematic groups. The largest percentage of use: a group of ethnocultural vocabulary in everyday space – 39%, 2) words, with onomastic meaning – 29%, 3) state-administrative structure and public life, 4) Lexemes that develop natural phenomena – 12% and 5) social life, ethnographic and mythical lexemes – 4%. Summing up the lexical analysis, we can say that words, containing ethnocultural information in everyday space (39%) in the novel «The Moon and Sixpence» have a high frequency of use. It can be clothes, utensils, food, folklore, folk games, etc. And the smallest percentage of use of ethnocultural information was ethnographic and mythical lexemes (4%) (See picture 1).

Picture 1.

We know that the formation of England took a long time, and the English language survived the influence of nearby peoples. For a long time, culture, traditions and customs have been developed and supplemented in cooperation with other people. The history of England is replete with different historical events and legends. Using the example of Somerset Maugham's novel «The Moon and Sixpence,» we considered the use of ethnocultural vocabulary, which most colorfully describe the people, their mentality, etiquette, habits and traditions. They showed the frequency of their use in the novel, gave an etymological explanation for ethnocultural lexemes. «Bridge» game.

The given ethnocultural lexeme «bridge» has several meanings: 1) game, 2) bridge, 3) link. Bridge is mostly used in the novel with the meanings as a game «But perhaps we shall be moved then to some place where there's a club and then you'll be able to go and play bridge in the evenings» [7, 128] and as a bridge «... and he stood on his bridge in a neat brown suit and homburg hat...» [7, 164]. If we take a deep look at the origin of the given lexeme «The origin of bridge whist is not definitely known, but a similar game appeared in Constantinople before 1870, under the name khedive, and almost the same game had been played in Greece before that. Khedive, whose name had for some reason become biritch, was played on the French Riviera in the 1870s. A pamphlet titled Biritch; or, Russian Whist, was issued in London in 1887 and very nearly described bridge whist» [8, 230], we would be able to see the vivid example of ethnocultural lexeme that is inherent to European culture.

«Clergyman».

The given ethnolexeme has one main meaning as a male member of the clergy. Originally, «Clergy» is from two Old French words, *clergié* and *clergie*, which refer to those with learning and derive from Medieval Latin *clericatus*, from Late Latin *clericus* (the same word from which «cleric» is derived). «Clerk», which used to mean one ordained to the ministry, also derives from *clericus* [9]. In the book the word «clergy» is met 10 times with the medium frequency of use, and has the main meaning as a priest: «The modern clergyman has acquired in his study of the science which I believe is called exegesis an astonishing 'facility for explaining things away, ... to the highest dignities of the Church'. And in the given text «clergy» could be used in the context of spirituality, worship.

«As dead as mutton».

Along with other ethnocultural markers found in a certain people, we can talk about idiomatic expressions. Such expressions take certain layer of vocabulary, reflecting the spiritual side of the people. Such expression is the example of ethnocultural relations, as dead as mutton, which possesses several meanings: 1) to be dead and 2) to be boring and unknown. In this context, the one of the heroes of the novel, the writer was boring and unknown. «Mr. Crabbe was as dead

as mutton, but Mr. Crabbe continued to write moral stories in rhymed couplets» [7, 135]. The given expression is not used very frequently.

«A tea-party».

Along with other ethnocultural markers available in the peoples, we talk about expressions. For example, a tea-party has several meanings: 1) a social gathering, usually in the afternoon, at which tea and light refreshments are served, 2) English tea party at 5 o'clock, 3) (initial capital letters) a conservative political movement in the U.S. that opposes taxes and government spending: named in reference to the Boston Tea Party of 1773 [10]. In the work, we see, using the meaning of gathering guests for a dinner, which was called a tea-party. An example is a sentence taken from context: «Miss Waterford was giving a tea-party, and her small room was more than usually full» [7, 97]. In the novel, this expression is used very often, since the British are very fond of drinking tea, which is undoubtedly an attribute of their ethnocultural marking.

«Chimneypiece».

In the novel, we very often meet the ethnocultural lexeme «chimneypiece.» This lexeme has several meanings. For example: 1) a hollow structure that allows the smoke from a fire inside a building to escape to the air outside, 2) an ornamental construction over and around a fireplace that includes the mantel. This expression appears in the novel «There was blue delft on the chimneypiece» [7, 164]. Since the British people have a tradition of sitting to swing on a chair by the fireplace to rest, such expression is frequently used in British literature. This expression is often found in the novel. If we study the etymology of the given word, we find the information: «The word chimney comes ultimately from the Greek kaminos, «furnace,» and in 13th-century Old French it became the more familiar looking cheminee, «fire place». As chimney fires became a serious problem, the chimney sweep became an important person, cleaning the soot from chimneys» [10].

«luncheon».

It is customary for the British people to very often call guests and gather at the table. This expression has the meaning – «a formal usually midday meal as part of a meeting or for entertaining a guest» is used in the sentence «I want now and then to pleasant little luncheons at her flat, and to rather more formidable tea-parties.» The etymology of the origin of this type of lunch goes far back. Scholars explain its etymology as follows: 'Recorded since 1580; presumably short for luncheon, but earliest found also as lunshin, lunching, equivalent to lunch + -ing, with the suffix -ing later modified to simulate a French origin. Lunch is possibly a variant of lump (as hunch is for hump, etc.), or represents an alteration of nuncheon, from Middle English nonechenche ("light mid-day meal") and altered by northern English dialect lunch ("hunk of bread or cheese") (1590), which perhaps is from lump or from Spanish lonja ("a slice", literally "loin") [12].

«A cricket cap»

This expression is an excellent attribute of ethnocultural marking, since earlier in England, this cap was dressed by representatives from wealthy families who studied in private schools in the UK. In the modern world, there are different types of hats, everyone puts on a cap, this is more of a fashion line. The meaning of this ethnolexeme: «A cricket cap is a type of soft cap, often made from felt that is a traditional form of headwear for players of the game of cricket, regardless of age or sex.» In the novel, this word is met with the high frequency. In the novel, this expression has the identical meaning – «The son – his name was Robert – was a boy of sixteen at Rugby; and you saw him in flannels and a cricket cap and again in a tail-coat and a stand-up collar» [7, 97].

«Cigars».

This expression has the meaning of a tobacco product made for smoking. Cigarettes come in a variety of quality, types and shapes. For cigars, selected tobacco leaves, high-quality paper, filters are used and vary in flavor tones. We see the use of the word in the sentence «He passed round the port again and handed us cigars», which means the prevalence of cigar smoking in England, which were undoubtedly components of ethnocultural vocabulary.

Conclusion. Every nation and people has their own historically established views and ideas about the surrounding world, peace and culture of its people [13, 40]. Such ideas underlie the knowledge of the language, traditions, habits, and life of others people. To understand another culture, a person, first of all, must master the language of that people. In Western literature, culture is represented in the form of an «iceberg», where ethics, aesthetics, norms and cultural values lie at the very base, and at the top of the iceberg there is individual human behavior that establishes and manifests in communication with others. The interaction of cultures is, first of all, the correct cooperation of peoples aimed at successful development in line with intercultural communication. Culture has its own code, attributing a certain behavior to a person, the management impact. Culture, in the process of life, tends to change, since the language also tends to change (neologisms vocabulary appears, archaic words fall out). The fundamental factor in the interaction of cultures is the communication of cultures in different languages. In this interaction, ethnocultural vocabulary also follows – words that have a special part in their meanings that characterize the connection between language and culture are called the semantic-cultural component of the language unit. Such words include realities, exotisms, phraseologisms, idiomatic expressions, toponyms and ethnonyms, which were studied in the process of analyzing the work «The Moon and Sixpence». Based on the conclusions of the analysis, we can say that such a layer of vocabulary in linguistics is called ethnocultural vocabulary, existing and characteristic of any language; they have a pronounced national flavor of the people. For linguists, the study of such vocabulary is very important, where, in the process of describing and comparing languages, the culture of nationalities is also opposed. Ethnocultural vocabulary, as a certain layer of lexical units, is characteristic only: 1) each one people, 2) thanks to such a group of lexemes, the language of each people is rich in diversity and saturation of artistic color, 3) in different people similar such units can differ only in shades of their meanings. Such words are most closely related to the culture and life of the people, therefore, the emergence of new ethnocultural words is traced in the development of the material and spiritual life of society.

Literature

1. Тектігүл Ж.О., Дузмагамбетов Е.А., Баядилова-Алтыбаева А.Б. Қазақ топонимдерінің мифологиялық қабаты //Вестник КазНУ имени аль-Фараби. Филология сериясы. №1 (185). – 2022. – С. 168.
2. Герд А. С. Введение в этнолингвистику: Курс лекций и хрестоматия. СПб., 2005. – С. 15.
3. Bennet A. The Author's Craft and Other Critical writings of Arnold Bennet. Ed. by Samuel Hynes. Lincoln, Univ. of Nebraska press, 1968. – P. 78.
4. Aldington R. W. Somerset Maugham. An Appreciation by Richard Aldington. Sixty Five. By W. Somerset Maugham. – N.Y.: Doubleday, Doran and co., 1939. – P. 134.
5. Wescott G. Images of Truth. Remembrances and Criticism. L.: Hamish Hamilton, 1963. – P. 127.
6. Curtis A. The Pattern of Maugham. A critical portrait. L.: Hamilton, 1974. – P. 88.
7. Maugham W. S. The Moon and Sixpence, M.: Progress Publishers, 1972. – P. 250.
8. Maugham S. On the Chinese screen. Great Britain, 1922. – P. 230.
9. Ahmad J. Englopedia. Archaisms examples and types: – 23.10.2023. <https://englopedia.com/archaisms-with-its-types-and-examples-in-detail/>
10. Dictionary. The definition of the word. – 21 Feb 2024.
11. Urban dictionary: – 8.11.2023.
12. Britannica. The development of the game:
13. Smyslova E.V., Ereemeeva G.R. Evaluative Component of the artistic Discourse and its Means of Actualization in the Short Stories by W.S. Maugham. // Scopus Academic Journal of Interdisciplinary Studies. Vol 8 No 4, December 2019, 40 – 44p. Doi: 10.36941/ajis-2019-0035. E-ISSN 2281-4612; ISSN 2281-3993. [https://www.richtmann.org/journal/index.php/ajis/article /view /10606/10230/](https://www.richtmann.org/journal/index.php/ajis/article/view/10606/10230/)

Л. Янг, Г.С. Шарипова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Ж.К. Өмірбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

СОМЕРСЕТ МОЭМНІҢ «АЙ МЕН АҚШАСЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКАНЫ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУ

Аңдатпа. Бұл мақала тұтастай алғанда этномәдени лексика феноменін қарастырады: толық теориялық шолу береді, оның функционалдық қызметі және лингвокультурологияда осындай этнолексстердің пайда болу ерекшеліктері. Қазіргі заманда халықтар арасындағы жаһандық және қарқынды ынтымақтастықтың арқасында бірінші кезекте басқа халықтың тарихын, мәдениетін, тұрмыс-тіршілігінің мәнін, менталитетін, олардың тіліндегі рухани жағын білуге тиіспіз. Этномәдени мағынадағы сөздер тіл бірлігінің семантикалық-мәдени компоненті болып табылады. Бұл сөздерге реалиялар, экзотизмдер, фразеологизмдер, идиоматикалық сөздер, топонимдер мен этнонимдер жатады.

С. Моэм – қазіргі заманның көрнекті жазушысы, оның қаламұшының астынан көптеген сәнді шығармалар шыққан. Оның өмірбаяны әлем бойынша саяхатта алған әсерлеріне толы. Моэмнің жалпы әлем туралы белгілі бір көркемдік және сыни көзқарасы болды: әлеуметтік қоғам топтарының теңсіздігі проблемалары, шынайы жаратушының болуы туралы, оның туындыларды баяндау мәдениеті туралы, туындыны жасаған кезде автор қандай ережелерді ұстануы керектігі туралы сұрақ қойылды. Көрнекті жазушының еңбектерінде өнер проблемасының терең, шынайы және елеулі көрінісі байқалады.

Жұмыста Сомерсет Моэмнің «Ай мен ақшасы» романы бөлігінде этномәдени лексикаға жасалған лексикалық талдау ұсынылған. Егжей-тегжейлі лингвистикалық талдаудың арқасында мұндай этнолексстерді зерделеу шетел халықтарының тарихы мен мәдениетін, олардың менталитеті мен руханиятын тануда өте маңызды екенін анықтап отырмыз, ол халықтардың табысты ынтымақтастығының негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Түйін сөздер: С. Моэм, этномәдени лексема, идиоматикалық сөздер, реалиялар, этноним, топоним.

Л. Янг, Г.С. Шарипова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

Ж.К. Өмірбекова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Қазақстан

ВОССОЗДАНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ЛЕКСИКИ В РОМАНЕ СОМЕРСЕТА МОЭМА «ЛУНА И ГРОШ»

Аннотация. Данная статья рассматривает феномен этнокультурной лексики в целом: дает полное теоретическое обозрение, ее функционирование и особенности проявления таких этнолексем в лингвокультурологии. В современном мире, благодаря глобальному и интенсивному сотрудничеству между народами, мы, в первую очередь, должны знать историю другого народа, культуру, тонкости быта, менталитет, духовную сторону, выраженную в их языке. Слова, имеющие в значениях особую часть, характеризующих связь языка с культурой, называют семантико-культурным компонентом языковой единицы. К таким словам относятся реалии, экзотизмы, фразеологизмы, идиоматические выражения, топонимы и этнонимы.

С. Моэм – писатель современности, из-под пера его вышли множество роскошных произведений. Биография его полна впечатлений, полученных в путешествиях по миру. Моэм имел определенный художественный и критический взгляд о мире в целом: проблемы неравенства слоев социального общества, задавался вопросом о бытие истинного творца, о его культуры изложения произведений, каких правил должен придерживаться автор при создании произведения. В работах выдающегося писателя, прослеживается глубокое, реалистичное и значимое отражение проблемы искусства.

В работе представлен анализ этнокультурной лексики в разрезе романа выдающего писателя современности Сомерсета Моэма «Луна и грош». Благодаря подробному лингвистическому анализу, мы видим, что изучения таких этнолексем очень важны в познании истории и культуры иного народа, менталитета и духовности, которые являются основополагающим компонентом успешного взаимодействия и сотрудничества народов.

Ключевые слова: С. Моэм, этнокультурная лексема, идиоматические выражения, реалии, этноним, топоним.

References

1. Tektigul Zh.O., Duzmagambetov E.A., Bayadilova-Altybaeva A.B. Kazak toponimderinin mifologiyalyk kabaty //Vestnik KazNU imeni al'-Farabi. Filologiya seriyasy. №1 (185).2022. – 168s.
2. Gerd A. S. Vvedenie v jetnolingvistiku: Kurs lekcij i hrestomatija. SPb., 2005. –15s.
3. Bennet A. The Author's Craft and Other Critical writings of Arnold Bennet. Ed. by Samuel Hynes. Lincoln, Univ. of Nebraska press, 1968. – 78s.
4. Aldington R. W. Somerset Maugham. An Appreciation by Richard Aldington. Sixty Five. By W. Somerset Maugham. - N.Y.: Doubleday, Doran and co., 1939. – 34s.
5. Wescott G. Images of Truth. Remembrances and Criticism. L.:Hamish Hamilton, 1963. – 127s.
6. Curtis A. The Pattern of Maugham. A critical portrait. L.: Hamilton, 1974. – 88s.
7. Maugham W. S. The Moon and Sixpence, M.: Progress Publishers, 1972. – 250s.
8. Maugham S. On the Chinese screen. Great Britain, 1922. – 230s.
9. Archaisms: <https://englopedia.com/archaisms-with-its-types-and-examples-in-detail/>
- 10.Dictionary. The definition of the word.– 21 Feb 2024.
- 11.Urban dictionary: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=coolie>
- 12.The development of the game:
13. Smyslova E.V., Ereemeeva G.R. Evaluative Component of the artistic Discourse and its Means of Actualization in the Short Stories by W.S. Maugham. // Scopus Academic Journal of Interdisciplinary Studies. Vol 8 No 4, December 2019. Doi: 10.36941/ajis-2019-0035. E-ISSN 2281-4612; ISSN 2281-3993. <https://www.richtmann.org/journal/index.php/ajis/article/view/10606/10230/>

Авторлар туралы мәлімет:

Лили Янг – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Лили Янг – докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Lily Yang – Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Гулнара Султанбековна Шарипова – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы.

Гулнара Султанбековна Шарипова – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени Аль-Фараби.

Sharipova Gulnara Sulnatbekovna – Candidate of Philology, senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University.

Өмірбекова Жамиля Калдыбековна – филология ғылымдарының кандидаты Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Өмірбекова Жамиля Калдыбековна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Omirebekova Zhamilya Kaldibekovna – Candidate of philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

XFTAP 17.07.65

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.08>

А.Д. АБИЛДАЕВА¹

*Ж.Ә. АЙМУХАМБЕТ²

А.А. МИРЗАХМЕТОВ³

Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: zhylykybai.phd@mail.ru¹, a_zhanat@mail.ru², mirza_achmet@mail.ru³)

БИНАРЛЫҚ ОППОЗИЦИЯНЫҢ АКТАНТТЫҚ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада мифологиялық және фольклорлық мәтіндердегі бинарлық оппозиция туралы қалыптасқан ғылыми анықтамалар мен тұжырымдарға шолу жасалып, сол еңбектердегі маңызды ой-тұжырымдар қарастырылады. Бинарлық оппозицияның ғылымда шындықты танудың әмбебап құралы ретінде қарастырылатынына назарға алынады. Архетиптік ойлаудың мифтік мәтіндерде көрінетін негізгі сипаттамалары талданады. Ғаламның мифтік бейнесінің негізін құрайтын тұрақты оппозициялық жұптар жүйеленіп, олардың мәтін құрылымындағы мәніне семантикалық талдау жасалады. Бастауын мифтік ойлаудан алып, қазіргі таңда да жалғасын тауып келе жатқан мифологиядағы оппозициялық жұптардың ұлттық дүниетанымды таныту мен ғаламның мәдени танымдағы бейнесін айқындаудағы рөлі сипатталады. Ғаламды бинарлық оппозиция арқылы қабылдау ақыл-ой құрылымы бірдей қазіргі заманауи адам үшін де өзекті екендігі айтылады. Бинарлық оппозиция ақиқатты танудың әмбебап құралы болғандығы мысалдармен көрсетіледі. Жаратылыстағы қайшылықты күштер мен ұғымдардың бірлігінің мәніне назар аударылады.

Ғаламдағы қарама-қайшылықтарды жеңу арқылы дүниені тану үшін мифтердің негізгі атқаратын қызметі болғандығы теориялық еңбектерге сүйене отырып, жан-жақты қарастырылады. Көне дәуір адамдарының дүниені тануына, қоршаған орта сырын ұғуына, өзара үйлесімді сақтауына бағдар болған мифтің адамзат санасында тұрақты орын алып, өнер туындыларының қайнар көздеріне айналу заңдылығы сарапқа салынады. Бинарлық оппозициялық құрылым әдебиеттануда миф мәтіндеріндегі қарама-қайшылықтың әрекет ету түрін танытып, осы негізде көрінетін актанттық қызметті анықтайтыны дәлелденеді.

Түйін сөздер: миф, бинарлық оппозиция, мифологиялық сана, қарама-қайшылық, актанттық құрылым, мифтік сана, жаратылыс.

Кіріспе. Қазіргі таңда философия мен мәдениеттану теориясында ғаламды танудың әмбебап құралы ретінде қызметін бастаған бинарлық оппозицияны (қарама-қайшылықты) талдау әдісі тіл білімінде де белсенді түрде қолданылып келеді. Қоғам дамуының алғашқы кезеңінде шындықты қарапайым ғана түсіну миф түрінде жүзеге асырылды. Ғарыштағы тіршілікті түсіндіруші және ұжымдық санада оңтүстік//солтүстік, жер//аспан, жарық//қараңғылық, өмір//өлім т.б. сияқты негізгі бинарлық оппозицияны бекітті. Ойлау кодын ұйымдастырудың мұндай қарапайым үлгілері (өзінен-өзі немесе мифологемдердің (актанттардан тұратын сюжеттік-логикалық құрылым) құрылымдық элементі) ежелгі

заманғы өмір салтының бастапқы қалпына рационалды құрамдас бөлікті енгізіп, адамдардың протоэкономика мен діни-салттық салалардағы өзара байланысын реттейтін жаңадан пайда болған әлеуметтік маңызды қатынастарды ретке келтіріп, жүйелеп отырды [1, 58].

Ойлаудың жүйеленбеген түрінен жүйеге түскен, яғни бинарлық түрге біртіндеп көшу алғашқы қоғамда түбегейлі басқа парадигманы қалыптастырудың алғышарттарын жасады: «Қосарлы ұғымды енгізу адамның бойындағы зұлымдықты ауыздықтауын, өзін-өзі жөнге салуын, қоғамда рұқсат етілмеген мінез-құлықтың алғашқы әлеуметтік нормаларын белгілеп берді» [2, 120]. Осылайша, мифтерде бекітілген бинарлық оппозицияны алғашқы адамның бастапқы дүниетанымдық матрицасының идеологиялық негізі, сыртқы ынталандыруды интеллектуалдық өңдеудің ерекше бір түрі деп санауға болады. Осымен байланысты бинарлық мәдениеттегі «Мен//Өзге» бастапқы және негізгі метаоппозициясынан алынған кез келген семантикалық әрекеттің инвариантты құрылымдық негізі ретінде әрекет етеді» [3, 12].

Ғылымда өзіндік құрылым ретінде танылған бинарлық оппозиция өлең ұйқасынан бастап күн мен түннің биологиялық ырғақтарымен қоса, идеалды мәдениет – материалдық мәдениетті қамтитын мәдени ырғақтарға дейін шектеусіз қолданылады. Н. Бор, В. Гейзенберг, Ю.М. Лотман секілді көптеген зерттеушілердің пікірінше әмбебап сипатқа ие бинарлық оппозицияның негізі ғаламның бұрынғы да (архаикалық), қазіргі заманғы да кез келген бейнесін сипаттау негізінде жатыр. Дүниені бинарлық тұрғыдан танудың толықтырылуы оны бүге-шігесіне дейін толық тану мүмкін еместігін көрсетеді.

Бинарлық оппозиция белгілі ғалым Ю.М. Лотманның мәдениеттану тұжырымдамасында ерекше маңызға ие болды. Ол оппозициялық жұптарды (бір жағынан, сызықтық дискретті, екінші жағынан – ұйымдастырудың гомеоморфты континуумдық бастауы) адамзат қызметінің барлық деңгейінде болатынын атап көрсетеді. Бұл жұптардың табиғаты мидың оң жақ және сол жақ жарты шарына тән ойлауымен тығыз байланысты. Мұндай оппозицияларды «балаға тән – ересек адамға тән», «іс-әрекет – орындау», «кескіндік ойлау – ауызша ойлау» және т.б. ажыратуға болады [4, 38]. Ғалам семиотикалық тұрғыдан қандай да бір деңгейде танылғаннан кейін, осы қатарға сәйкес келетін бинарлық оппозиция да бірден айқындалады, ал бұл семиотикалық механизмнің ішкі динамикасын және оның ақпарат беру мүмкіндігін анықтайды. Ғалым бұл теориясында интеграциялық механизмге метатілдiк блок сияқты назар аударады. Ол метатілдiк сипаттамаларға «интеллектуалдық тұтастықтың» қажетті элементі ретінде қарайды [4, 39]. Ал бұл метатілдiң бірліктерін бинарлық оппозиция құрайды.

Мәтінді бинарлық оппозиция арқылы таныту идеясы К. Леви-Стросстың структурализмінде жалғасын тапты. Дәстүрлі қоғам ғаламды тануды тұтас білім нысаны ретінде ала отырып, осы тұтастықты өзінің ерекше көріністері арқылы сипаттады. Семиотик ғалым В.П. Рудневтің айтуынша, күллі адамзат үшін бинарлық оппозиция шындық туралы интуитивті идеялар жүйесі ретінде ғаламның бейнесін сипаттау немесе жаңғырту кезіндегі негізгі құрал ретінде сипатталады [5, 127].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланың зерттеу материалы ретінде бинарлық оппозицияны зерделеген еңбектердегі ой-тұжырымдар басшылыққа алынып, миф мәтіндеріне талдау жасалды. Бинарлық оппозицияның мәнін ашатын актанттық құрылым талдау-жинақтау, индукция-дедукция әдістері негізінде қарастырылды. Бинарлық оппозицияның теориялық мәнін түсіндіру мақсатында структуралистік әдіске басымдық беріліп, талдау барысында салыстырмалы әдіс қағидалары пайдаланылды.

Миф туралы теория XIX ғасырдан бері қалыптаса бастағаны белгілі. Я. Гримм, В. Гримм, М. Мюллер, Дж. Вико, Ф. Шеллинг, Ф. Шлегель, А. Шлегель, Ф. де Соссюр, К. Леви-Стросс, Э. Тейлор, Г. Спенсер, В. Вундт, К.Г. Юнг, М. Элиаде, О. Ранк, Ю.М. Лотман, Р. Барт, Ф. Лосев, Е.Я. Режабек, И.А. Едошина секілді шет ел ғалымдарының еңбектерінде миф табиғаты, оның мәдени-әдеби танымдағы қызметі туралы құнды тұжырымдар жасалса, қазақ зерттеушілері С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, Р. Бердібаев, Ш. Ибраев, С. Қоңдыбай,

3. Наурызбаева, Ж. Аймұхамбет еңбектерінде мифтің фольклор жанры ретіндегі мәні, сондай-ақ философиялық, мәдени, тілдік, әдеби-теориялық тұрғыдағы талдамасы орын алды.

XX ғасырда гуманитарлық білімнің әртүрлі саласы мифологиялық мәселелерге және олармен байланысты қоғамдық өмір мен ұжымдық сананың құбылыстарына бет бұрды, өйткені миф бүгінде ежелгі әдебиеттің бір түрі ғана емес, сана күйі ретінде түсініледі. Мифологиялық санада «өмір – өлім», «шындық – елес», «өтірік – ақиқат» сияқты іргелі мәдени қарама-қайшылықтар бейтараптандырылған. «Миф рационалистік дүниетаным басым түсетін оқиғаны қабылдамайтын немесе қандай да бір себептермен оны жоғалтатын жерде жаңғырады» [6, 9]. Қазіргі мәдениеттегі ақпараттың шамадан тыс көптігі мен олардың ала-құлалығынан туындаған санадағы хаос мифтердің негізінде жатқан архетиптік құрылымдармен байланысты түпсананың компенсаторлық реакциясын тудырады. Аналитикалық психологияның негізін қалаушы К.Г. Юнгтің пікірінше, мифтер ұжымдық бейсанада пайда болса да, әрдайым адамның жеке психикасында көрініс табады.

Француздың этнолог ғалымы К. Леви-Стросстың есімі бүгінгі күні ерекше өзекті болып отырған мифологиялық сананы зерттеуде құрылымдық көзқарасты қолданумен байланысты. К. Леви-Стросс мифологиялық ойлауды бриколаж (французша bricolage – бильярдтағы доптың кері серпілісі), яғни жалпыға ортақ өзара байланыста қарастырды. Этнолог ғалымның төл мәдениетінде қандай да бір бинарлық оппозицияны білдіретін белгілі бір әдет-ғұрпы бар. Дәл қайсысы қазіргі заманғы адаммен байланысты екенін нақты білу мүмкін емес, өйткені таңбалаушы мен таңбаланушы арасындағы байланыс тарих қойнауына сіңіп жоғалып кеткен. Этнолог ғалым алғашқы адамдардың арасында да осындай әдет-ғұрыпты (өзінің добын оның добына ұру) табады. Алғашқы адамдарда да бұл әдет бинарлық оппозициямен байланысты (доп бүйірге соғылып, кері серпіледі). Мұны Леви-Стросс «жалпылау» деп атап, таңбаланушыны (бинарлық оппозицияны) анықтайды. Бұл операцияны басқа салтпен жасап, сол қарсылықты қайта тапқан этнолог енді бұл әдет-ғұрыптарды салыстыра алады [7, 452-453]. К. Леви-Стросс мәдениет пен әлеуметтік әдет-ғұрыптың әртүрлі формасын тілдік жүйеге ұқсастығы бойынша талдап, олардың бинарлық құрылымын ашып, алғашқы қауымдық заманда пайда болған мифтерде болатын біртұтас құрылымның бар екендігіне, сондықтан мифтер бірдей әлеуметтік-мәдени қызмет атқарған деген тұжырымға келеді. Ғаламдағы қарама-қайшылықтарды жеңу арқылы дүниені тану мифтердің негізгі атқаратын қызметі болған. Ғалым адамдардың қай заманда да ойлау тәсілдері мен ойлау қабілеті бірдей болған деген көзқарасты ұстанса, француздың келесі бір этнолог ғалымы Л. Леви-Брюль алғашқы қауымдағы адамзат баласы әлемге қазіргі біздің көзқарасымызбен қараса да, оны өзгеше санамен қабылдаған деген пікірді ұсынады [8, 15]. Ғаламды бинарлық оппозиция арқылы қабылдау ақыл-ой құрылымы бірдей қазіргі заманауи адам үшін де өзекті. Леви-Стросс қазіргі және алғашқы адамдар арасындағы қабылдаудың ұқсастығы туралы айта келе, былай дейді: «Көз миға ежелгі дәуірдегідей жай пішінді бейнелерді ғана емес, сонымен қатар бинарлық оппозиция жүйесін, атап айтқанда – тыныштық пен қозғалыстың, түс пен түссіздің арасында береді... Көз немесе ми осындай қарапайым ақпаратты ала отырып, нысанды тұтастай жаңғыртады, бірақ олар оны іс жүзінде ешқашан тұтастай қабылдамаған» [9, 93].

Мифологиялық сана иелерінің әлемді тұтас күйінде қабылдағаны ғаламның алуан түрлі сипатын көрсететін кеңістік-уақыт моделі бинарлық оппозициялардың шектеулі жиынтығын қолдана отырып құрылғанынан хабар береді. Әлем – табиғи түрде біртұтас, алайда таным үдерісінде бөлшектелген нәрсені бір деп санауға болады. Алғашқы жаратылыс туралы мифтер түпсіз тұңғыққа (хаосқа) жетелесе де, хаос идеясының өзі алдыңғы күрделі ойлау операцияларының нәтижесі болуы керек. Бұлайша бөлу операцияларының нәтижесі өлшем мен ырғақтан тұратын ғаламдағы кеңістік пен уақыт болып табылады. Оны санауға, өлшеуге, салыстыруға және сайып келгенде танып-білуге болады.

Талқылау және бақылау. Миф дегеніміз – адамзат пен ғалам жайлы, Құдайлар мен түрлі үрейлі жын-перілер, әруақтар мен құтқарушы қаһармандар туралы, ақиқатты түсіндіру қызметін атқаратын символдық баяндау. Бағзы дәуірлердегі адамдар мифті ойдан құрастырылған дүние деп емес, күллі ғаламның бір ғана шындығы деп түсінген. Миф мәдени сабақтастықтың негізгі тетігі және мінез-құлықтың маңызды формаларының үлгісі ретінде қызмет еткен. Архаикалық мифтердің негізгі сюжеттері дербес дамып келе жатқан мәдениеттерде қайталаанады. Миф әңгіме түрінде беріліп, әлеуметтік құрылымда, өнерде, поэзияда, сәулет пен киім-кешектегі символдарда көрініс табады. Тыңдаушының мифті шынайы оқиға ретінде қабылдауы оның ертегіден айырмашылығын көрсетеді. Ертегілердің бастауында миф тұр, қазіргі ертегілерге қарасақ, байырғы ұғымдарды сұрыптауға болады [10, 64].

Миф – әлемнің жаратылуы туралы адамзаттың түсінігін бейнелейтін көне дүниетаным. Мифте дүниенің жаратылыстың түрлі құбылыстары мен әлемнің жаратылуы, адамзаттың пайда болуы баяндалады. Кейінгі мифтік сананың екінші кезеңінде дүниенің жаратылуы, адам мен оның ортасы, жер бетіндегі өзге де тіршілік иелерінің мінез-құлқы т.б түсіндірмелі, танымдық сипатта баяндалады. Қазақ ғылымында мифке қатысты Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, С. Қасқабаяев, Ш. Ыбыраев, Е. Тұрсынов, С. Қоңдыбай сияқты ғалымдар арнайы ғылыми зерттеулер жазды. Миф – ата-бабалардың ежелгі, бастапқы танымындағы ғалам, оның жеке дүниелері, сол ғаламның алғашқы пенделерінің өмірі хақындағы түсініктері.

Бинарлық оппозиция Ф. де Соссюрдің структурализм теориясынан шыққан. Соссюрдің ойынша, бинарлық оппозиция – тіл бірліктерінің мәнді немесе мағынаға ие болатын құралы. Әрбір бірлік бинарлық кодтағыдай басқа терминмен байланыс арқылы анықталады. Бұл қарама-қайшылық емес, құрылымдық, бірін-бірі толықтыратын қатынас. Соссюр белгінің мәні оның контекстінен (синтагматикалық өлшем) және ол жататын топтан (парадигмадан) туындайтынын көрсетті. Бұған мысал ретінде біз «жамандықты» түсінбейінше «жақсылықты» түсіне алмаймыз. Басқаша айтқанда, бинарлық оппозиция – мағыналары бірін-бірі жоққа шығаратын өзара байланысты терминдер немесе ұғымдар жұптары [11, 118]. Бинарлық оппозиция тұжырымдамалық түсінуге келгенде тілде ғана қолданылмайды. Көптеген зерттеушілер бинарлық оппозицияны өз идеяларын ұсыну құралы ретінде пайдаланады. Мысалы, Қытай философиясында инь және ян сияқты белгілі ұғым бар, Исламда періште және жын, биологияда еркек пен әйел, табиғатта аспан мен жер және т.б. Бұл бинарлық оппозицияның барлық білім саласында, соның ішінде фиологияда кеңінен қолданылатын көрсетеді [12, 83].

Бинарлық оппозиция ғылымда шындықты танудың әмбебап құралы ретінде қарастырылады. Оның сол жағы, әдетте, оң (жағымды), ал оң жағы – теріс (жағымсыз) болып келеді. Ғалымдардың көрсетуінше, мұндай қарама-қайшылық мифологиялық санадан бастау алады... Барлық бинарлық оппозициялық жұптар үнемі қарама-қарсылық мағынасы бойынша біріктіріледі. Бұл жерде бір оппозициялық жұп жағымды, жақсы, екінші қарама-қарсы ұнамсыз болып келуімен ерекшеленеді [13].

Қазіргі қазақ мифологиясындағы актант-кейіпкерлер қатары көп. Бұл кейіпкерлердің бірі жауыздықты бейнелесе, кейбіреуі адамның досы болып келеді. Қазақ танымындағы мифтік кейіпкерлерді санамалап көрсеткен «Қазақтың мифтік кейіпкерлері» атты еңбекте оларды төмендегіше жіктеген:

Тотемдік кейіпкерлер: көк бөрі, көк өгіз

Шамандық кейіпкерлер: самұрық, бәйтерек, бақсы

Демонологиялық кейіпкерлер: албасты, жезтырнақ, жалмауыз, мыстан кемпір, пері, шайтан, жын, дию

Хтоникалық кейіпкерлер: дәу (қара дәу, бір көзді дәу, Шойынқұлақ, Үш дәу, Аю дәу), алыптар (алаңғасар, арсалаң, Толағай, Ерсары, Ұлтанқұл), ергежейлі (жартықұлақ, бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс)

Ілкі қаһармандар: сиқырлы көмекшілер (таусоғар, көлтаусар, саққұлақ, желаяқ, епті), пірлер (Қамбар ата, Зеңгі баба, Ойсыл қара, Сексек ата, Шопан ата)

Трансформацияланған мифтік кейіпкерлер: Қаңбақ шал, Тазша бала [14, 6].

Бұлардың ішіндегі **көк бөрі, көк өгіз, самұрық, бәйтерек** секілді кейіпкерлер жағымды бейнеде келсе, демонологиялық кейіпкерлердің барлығы жағымсыз, зұлым болып келеді. Ал дәулердің ішіндегі **қара дәу, жалғыз көзді дәу, аю дәу, Шойынқұлақ** сияқтылар жамандық жасаушылар болса, Үш дәу аңқау, бәріне сенгіш, айналасындағыларға зарарын тигізбейтін кейіпкер ретінде суреттеледі.

Актант категориясының ішінде іс-әрекетіне қарай субъект, адресант, көмекші немесе қаскөй сипаттарымен көрінетін миф кейіпкерлері басқалардан өзгеше болып келеді, яғни олар – «ерекше жаратылғандар». Олар адамзат баласы бағынған заңдылықтарға бағына бермейді. Миф қаһармандары туралы зерттеушілер олардың персонификациялық әлемін осылайша пайымдайды. Ал аңыз, әпсана қаһармандарының болмысы олардан сәл ерекшелік алады. Өзінің сапалық белгісі жағынан миф қаһармандарымен үндес келетін тұстары болғанымен, адамзат баласына тән заңдылықтарға мойынсұнатын, оларды бұза алмайтын жандар [15, 83].

Мифтерде ең жиі кездесетін бинарлық жұптар мыналар:

1. Аспан – жер. Қазақ халқының жаратылыс пен ғаламды танып-білу туралы мифтерінде көк аспанды – **әке**, қара жерді – **ана** деп тану наным-сенімі бар. Бұл танымды көрсететін мифтік образдар – **аспан – әке – Тәңірі** мен **жер – ана – Ұмай**. Бұл мысалдарға назар аударсақ, әлемнің жаралуы туралы мифтік дүниетанымдарда еркек пен әйелдіктің бастауы мифологиялық ұқсас сипаттардан байқалады. Аспан мен жер туралы мифтік танымдағы жұп архетиптік бейнелердің адамзаттық философия мен мәдениетте айрықша орны бар екені анық.

Архетип ұғымын ғылымға енгізген К.Г. Юнгтің айтуынша, Анима (ер) және Анимус (әйел) әлем халықтарының мифологиясында да бар архетиптік бейнелер. Ғалымның пікірінше, Анима мен Анимустың әйел мен еркек психологиясының жекелеген ерекшелігін айыруда үлкен рөлі бар. Анима өмірдің архетипін бейнелеп, еркектік рух ретінде қабылданады, ал Анимус әйелдік рухани бейне ретінде беріледі [16, 89]. Дүниетанымның ең алғашқы, мәдени сананың тарихи формасы саналатын мифологиялық ойлау жүйесінде дуалистік сипат еркек пен әйел, ақ пен қара, ізгілік пен зұлымдық түрінде танылып, өмір осы екі жүйедегі қарам-қарсы ұғымдардың күресі мен бірлігіне негізделеді [15, 29].

Ежелгі жазбаларда түркі жұртының Көк Тәңіріне айрықша құрметі көрінеді: Мысалы: Тәңірінен жаралған Түрік Білге қаған

Биікте көк Тәңірі

Төменде қара жер жаралғанда

Екеуінің арасында адам баласы жаралған.

Әкем Елтеріс қағанды, шешем Елбілге қатынды Тәңірім төбесіне ұстап, жоғары көтерген екен.

Тәңірі қуат берген соң

әкем қағанның әскері бөрідей болыпты.

Көне түркілер үшін барлық жаратылыстың құдіретті иесі – **Тәңірі**. Ол «Көк», «аспан» ұғымдарымен үндеседі. «Аспан – шамандықтың ең құдіретті жаратушысы. Көк Тәңірі – көк аспан деп аталады. Қазақтар ұғымындағы бірінші аталатын сын есім «көк» көріністі бейнелейді және заттық түсінікті білдіреді, ал зат есім (тәңірі) «көк» атауының баламасы (синонимі)... Тәңірі сөзін Шыңғыс хан заманында мұсылмандар «Алла» деп, ал, еуропалықтар «deus» деп аударған», –деп көрсетеді Ш. Уәлиханов еңбегінде [17, 183]. «Күлтегін» жазуындағы «Тағдырды Тәңірі жасар» деген тіркестің астарында бүкіл адам баласының тағдыры, амандық-саулығы сол Тәңірінің қолында, ол өз билігін көк биігінен іске асырып отырады деген сенім жатыр [18, 30].

Қазақ ертегілерінің сюжеті мифтегі оқиғалармен тығыз байланысты. Ертегі сюжеті де мифтің негізгі қызметі – ғаламды модельдеу үлгісімен құрылады. Уақыт өте келе мифологиялық оппозиция ғаламның фольклорлық бейнесіне көшкен. Дүниенің жаратылу мифімен байланысты негізгі оппозиция бей-берекет хаос пен реттелген кеңістік

арасындағы қарама-қайшылықтан туындайды: «хаос қарама-қайшылықтың негізгі белгілерін ажыратып, бастапқы нүкте ретінде пайда болды» [19, 9].

2. Пері – періште. Адам баласына әлемнің таңғажайыптарымен байланысты сомдалатын кейіпкерлерінің бірі – перілер. Перілер жан баспайтын орманды жерлер мен елсіз-көлсіз шөл даланы мекен еткен. Олар адам баласына жақын дос та, қастандық жасайтын жау да емес. Перілер адамға көрінбейді. Бұл дүние мен о дүниенің арасындағы бізге беймәлім әлемді мекендейді.

Белгілі «Құла мерген» ертегісінде: «Біз көшпелі пері боламыз, еліміздің ғадеті адамзат тұрмайтұғын жерде тұрамыз. Өгар қапыда адамзат көрсе, соған қыз береді. Ол қыздың әкесі періге патша болады. Он сегіз мың ғаламда адамзаттан қасиетті нәрсе жоқ. Білмеймісің, Құдайдың досы пайғамбар бәрі адамзаттан емес пе?!» деген жолдар бар. Бұл үзіндіден бабаларымыздың перілер әлемі туралы түсінігін көруге болады. «Фольклорлық туындыларда періні бір қауым ел деп суреттейді. Олардың өмір сүру салты да адамзатқа ұқсайды. Перінің қыздары қас сұлу болып келеді. Ел аңыздарына қарасақ, перінің екі түрі – мұсылман және кәпір перісі болады екен. Мұсылман перісі көбіне адам үшін зиянсыз болады», – дейді зерттеуші Ж. Қапалбек [20]. Ал періштелер жерде, көктерде, айналамызда, кез-келген жерде бола алады. Санын тек Жаратушы ие біледі. Әрқайсысының арқалаған міндеті бар. Кейбірі үнемі ғибадат етеді, кейбіреулері тіршілік атаулының тәртібі мен жүйесіне жауап береді. Адамның күші жетпейтін үлкен істер атқарады. Адамдарды жақсылыққа шақырып, жамандықтан қорғайтын, қиналған кездерде мүминдерге жәрдем беру үшін жіберілетін періштелер де бар [21].

3. Өмір – өлім. Ауыз әдебиеті дәстүрлі мәдениеттің ең маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені ол халық тәжірибесін, халық даналығын және қоршаған әлемнің жағымды және жағымсыз категориялары туралы идеяларды шоғырландырады. «Өмір» мен «өлім» осы категориялардың ең негізгісі болып табылады және «тірі – өлі» бинарлық оппозиция мифологияда тірілер әлемі мен өлілер әлемінің қарама-қайшылығы түрінде жүзеге асырылады. «Тірілер» осы қарама-қайшылықтың бір өрісі ретінде қоршаған әлеммен байланысты тірілер әлемінде бейнеленсе, «өлілер» бұл дүниеден о дүниеге аттанатын өлі адам бейнесінде де, тіршілігін тоқтатқан, тек мифтік шындық бола алатын бүкіл өлі әлемнің бейнесінде де көрініс тапқан. Бинарлық оппозицияның бұл өрісі қазақ фольклорында көптеген мифологиялық кейіпкерлер арқылы бейнеленген, олар тек ырым-жырымдармен және оларды түсіндіретін мифтермен тығыз байланысты ертегілерде ғана емес, сонымен қатар батырлық жырларда да кездеседі, алайда эпостық жырларда «тірі – өлі» бинарлық оппозициясы «ізгілік – жауыздық» оппозициясымен бірге қатар жүрді.

4. Сәттілік – сәтсіздік. Л.А. Муляр «Сәттілік/табысқа жету – сәтсіздік/құлдырау» ұғымын зерттеуге арналған мақаласында ертегінің негізі белгілі бір жолмен әрекет ету қажеттілігіне қарсы тұру және олай әрекет ету мүмкін еместігін атап өтеді. Бұл қарсылық ертегідегі оппозициялардың сюжеті (тыйым салу – тыйымды бұзу, жеңу – жеңілу, өлтіру – қайта тірілу, дуалау – жадын қайтару) арқылы көрінеді. Мифтегі «Табысқа жету – құлдырау» іргелі оппозициясы әртүрлі сюжеттік оқиғалардан көрінеді:

1) рухани (шынайы жетістік) және материалдық (жалған табыс) арасындағы қарама-қайшылық;

2) психикалық күйлер ретінде қозғалыстың, динамизмнің (табыстың) және тыныштықтың, апатияның (төмендеудің) қарсылығы; символдық мағынада бұл өмір (сәттілік) мен өлім (құлдырау) арасындағы қарама-қайшылық;

3) ғажайып (шынайы табыс) мен нақты/рационалды (жалған табыс) арасындағы қарама-қайшылық;

4) асқақ /бірегей (табыс) мен күнделікті/стереотиптік (құлдырау) арасындағы қарама-қайшылық;

5) жеке тұлғаның, бостандық сүйгіш (табыс) және әлеуметтік (құлдырау) қарсылығы;

6) адам дүниетанымының космоцентризмін көрсететін табиғат (шынайы табыс) пен адамзаттың жасаған туындыларының (жалған табыс) қарама-қарсылығы [22, 53-55].

Жоғарыда айтылғандарды түйіндей келе, мифологиялық сана шындықты бағалаудың негізі ретінде ғаламның мифтік бейнесінде көрінеді деген қорытынды жасауға болады. Ғаламның мифтік моделі – өзара байланысты бинарлық жұптармен берілетін биполярлық формация. Миф – адамның өз ойынан шығарған өтірігі емес, белгілі бір халықтың ғалам мен адамзат жайлы шындығы. Ол – адамзаттың ғасырлар бойғы тәжірибесіне негізделген ақиқаты. Бұл туралы белгілі мифолог С. Қондыбай «Миф, әрине, тарихи айғақ емес, бірақ нақты бір тарихи қоғамның танымы, рухани дамуымен байланысты қалыптасқан, тарихи негізі, рухани дамуымен байланысты қалыптасқан, қисыны бар яғни «ақиқат» деп есептеуге болатын дүние», – дейді [23, 11].

Мифтік танымдағы ізгілік пен зұлымдықтың күресі ертегілерде батырдың жеті басты айдаһармен шайқасы түрінде көрінетін тұрақты сюжет бар. Айдаһар – бір бойына ғаламның зұлымдығын жинаған жаратылыс. Оған қарсы тұра алатын айрықша туған батырдың батыры ғана. Күллі елге үрей туғызған, адам баласын өзінің азығы еткен бұл зұлым күшті жеңудің өз мәні бар. Бұл туралы зерттеушілер сөзіне жүгінсек, былай дейді:

«Masallar, efsaneler, eski destanlar ve diğer halk anlatılarında yedi başlı ejderha ile mücadele etme ve onu yenmenin kahramana has bir yiğitlik olarak tasvir edilmesi basit bir anlatma unsuru değil, burada zulme, kötülüğe karşı iyiliğin ortaya çıkması ve zafere ulaşmasında büyük bir sır ve derin bir anlam vardır. Ejderhanın kötü niyetli olması üzerinden zalimliği tasviri en ince ayrıntılarıyla anlatılır. Ejderhanın bu tasviri kendine karşı gelen kahramanın yiğitliğini, zekâsını ve aklını, büyük bir güç sahibi olduğunu göstermekle ustaca ilişkilendirilmiştir. Kahramanın esas maksadı huzur içinde yaşayan halkın huzurunu kaçıran, huzurunu bozan ejderha gibi kötü niyetli bir düşmandan kurtarmaktır» («Ертегілер мен аңыздарда, көне эпостарда, дастандарда жеті басты айдаһармен шайқасу, оны жеңу – қас батырға тән ерлік болып суреттелуі жай нәрсе емес. Мұнда зұлымдыққа қарсы ізгіліктің, жамандыққа қарсы жақсылықтың майданға шығып, жеңіске жетуінде үлкен сыр, терең мағына бар. Айдаһардың қара ниетті болмысы арқылы зұлымдықтың сипатын жан-жақты танытылады. Айдаһардың дәл осы сипатын өзіне қарсы келген батырдың ерлігі мен аялысын, ақылын, ерен күш иесі екенін көрсетуде шебер байланыстырған. Батырдың негізгі мақсаты – бейбіт елді айдаһар сияқты зұлым ниетті жаудан құтқару») [24, 203].

Қорытынды. Бинарлық оппозиция – ғаламды рационалды анықтаудың әмбебап құралы, онда бір мезгілде қарама-қарсы екі ұғым қарастырылады, олардың бірі белгілі бір сапаны бекітсе, екіншісі оны жоққа шығарады. Бинарлық оппозицияны түсіну әртүрлі саладағы түрлі құбылыстар мен процестерді талдау үшін пайдалы құрал бола алады. Сонымен қатар бинарлық оппозицияға негізделген әртүрлі мәдени, әлеуметтік және философиялық тұжырымдамаларды да жақсы түсінуге көмектеседі. Бинарлық оппозиция барлық салада қолданылады. Мысалы, ежелгі мифте де, қазіргі өмірімізде де жақсылық пен зұлымдық, қараңғылық пен жарық т.б қарама-қайшылықтар жиі қолданылады. Бұл қарама-қайшылықтар мәдениетте бар негізгі қарама-қайшылықтарды көрсетеді. Олар адамдарға қоршаған әлемді түсінуге және жіктеуге көмектеседі. Бинарлық оппозиция әдебиеттануда миф құрылымындағы қарама-қайшылықтың әрекет ету түрін сипаттап, тартыстың мәнін танытады. Тартыстың тетігінде тұрған қарама-қарсы мәндегі ұғымдар, құбылыстар дерлік антропоморфты сипатта көрінеді. Осы негізде танылатын тартыстың екі нүктесіндегі әрекет иелері – актанттық қызмет айқындалады. Біз жоғарыда жіктеп көрсеткен жұптық ұғымдар мен олардың актантқа айналуы мифологияда тұрақты мотивке айналып, кейінгі дәуірдегі көркемдік ойлаудың қайнап көзіне айналды.

Әдебиеттер

1. Верстин И.С. Первобытное мышление и концепция бинарных оппозиций А.М. Золотарева //Вестник РЭУ, №6, 2013. С. 58-59.
2. Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. – Москва: Наука, 1964. – 292 с.

3. Раздьяконова Е.В. Онтологическая функция мифа: миф как бытийная связь между «мифосом» и «логосом» //Известия Томского политехнического университета, № 6, 2010. С. 155.
4. Лотман Ю.М. Избранные статьи. – Таллин: Александра, 1992. – 38-52 с.
5. Руднев В.П. Словарь культуры XX века. – Москва: Аграф, 1997. – 230 с.
6. Маслова С.В. Мифоразрушительная и мифосозидательная тенденции в современной культуре: автореферат ... канд. филос. наук. Томск: Изд-во ТУСУР, 2007. – С. 20.
7. Леви-Стросс К. Структурная антропология. – Москва: Наука, 1995. – 399 с.
8. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. – Санкт-Петербург: «Академический проект», 2022. – 430 с.
9. Леви-Стросс К. Миф, ритуал и генетика //Природа. № 1, 1978. С. 90-103.
10. Нүрекешова Г.Р. Ағылшын-қазақ-қытай шығармаларындағы мифологиялық бейнелердің ұлттық сипаты //Ясауи университетінің Хабаршысы ғылыми журналы. №3 (113), 2019. Б. 62-70.
11. Соссюр Ф.де. Курс общей лингвистики. – Москва: Логос, 1998. – 296 с.
12. Anita Putri & Paulus Sarwoto. Saussurian Binary Opposition as the Narrative Structure of Williams' Summer and Smoke //Journal of Language and Literature. № 16 (01), 2016. P. 82-98.
13. Дүнгенбай Ә.Н., Отарбекова Ж.К., Каймаз З. Аманат пен қиянат концептілері оппозиция ретінде. <https://cyberleninka.ru/article/n/amanat-pen-iyanat-kontseptilepi-oppozitsiya-petinde>.
14. Итеғұлова С. Қазақтың мифтік кейіпкерлері. Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы. – Астана, 2016. – 276 б.
15. Аймұхамбет Ж.Ә., Айтуғанова С.Ш., Байтанасова Қ.М., Қасен А.Т., Сейпутанова А.К. Көркем мәтіннің актанттық құрылымы //«Керуен» ғылыми журналы. №4, 77-том, 2022. Б. 75-87.
16. Юнг К. Структура психики и архетипы. – Москва: «Академический проект», 2015. – 328 с.
17. Уәлиханов Ш. Көптомдық шығармалар жинағы 1-том. – Алматы: «Толағай групп», 2012. – 496 б.
18. Аймұхамбет Ж. Түркі мифологиясы: типологиялық сипаты, ортақ мотивтер және кейіпкерлер. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/446963>.
19. Чуликов Ю.М. Русское и британское культурные пространства в аспекте межкультурного взаимодействия: автореф. дис. канд. филол. наук. – Нальчик, 2011. – 20 с.
20. Қапалбек Б. Пери. <https://adebiportal.kz/kz/characters/view/162>.
21. <https://islam.muftyat.kz/kk/senim-negizderi/ulken-perishtelerdin-esimderi-men-mindetteri>.
22. Мулляр Л. А. Диалектика концепта «успех-упадок» в сказочном измерении //Вестник Челябинского государственного университета. № 16, 2007. С. 50-58.
23. Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. – Алматы: Brand Book, 2008. – 320 б.
24. Aimukhambet Zh., Kassen A., Kurmambayeva K. Kazak folklorunda yedi başlı ejderha //Millî Folklor, 2022. Yıl 34, Cilt 17, Sayı 136 // DOI10.58242/millifolklor.973667

А.Д. АБИЛДАЕВА, Ж.А. АЙМУХАМБЕТ, А.А МИРЗАХМЕТОВ

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

БИННАРНАЯ ОППОЗИЦИЯ И АКТАНТНАЯ СТРУКТУРА В МИФОЛОГИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Аннотация. В данной статье будут представлены научные определения и утверждения касательнобинарныхоппозицийвмифологическихифольклорныхтекстах, атакжерассмотрены важные выводы в перечисленных работах. Укажется то, что бинарная оппозиция используется как универсальный инструмент для определения истины в науке. Будут проанализированы основные проявления архетипического мышления, присутствующие в текстах мифов. Помимо этого, систематизируются устойчивые бинарные оппозиции, формирующие мифический образ мироздания, и проведен семантический анализ их значения в структуре текста. Опишется и роль бинарных оппозиций в мифологии, визнекшей из мифического мышления, которые используются и по сей день. Статья затронет и значение бинарных оппозиций для выражения национального мировоззрения и прояснения фигуры Вселенной через призму культурного

знания. Будет обсуждена высокая степень актуальности восприятия Вселенной через бинарную оппозицию для современного человечества, имеющего схожую структуру сознания. Заявление о том, что бинарная оппозиция является общим инструментом распознавания истины, спороводится доказательными примерами. Статья также уделит внимание значению единства конфликтующих сил и смыслов в природе.

В статье, основываясь на теоретических работах, будет представлен всесторонний анализ того, что мифы исполняют функцию понимания и восприятия мира, преодолевая противоречия во Вселенной. Проанализируется и свойство мифов, что испокон веков служили людям ориентиром к познанию мира, тайной окружающей среды и сохранению внутреннего равновесия, к обретению особого места в сознании человечества, становясь основой творческих работ. Статья продемонстрирует как бинарная система в литературоведении выявляет способ действия противоречия в текстах мифов и устанавливает возникающую на его основе актантную деятельность.

Ключевые слова: миф, бинарная оппозиция, мифологическое сознание, противоречие, актантная структура, мифическое сознание, природа.

A.D. ABILDAYEVA, ZH.A. AIMUKHAMBET, A.A. MIRZAKHMETOV
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

BINARY OPPOSITION AND ACTANT STRUCTURE IN MYTHOLOGICAL TEXTS

Annotation. This article introduces the scientific definitions and statements regarding the binary oppositions in mythological and folk texts with important conclusions being overviewed. It will be noted that binary opposition is used as a universal tool for determining the truth in science. The main depictions of archetypal thinking noticeable in myth texts will be analyzed. Persistent binary oppositions that shape a mythic image of a universe will be systemized, and semantic analysis of their significance in the text structure will be conducted. The role of binary oppositions in mythology, which emerged from mythic thinking while still being opportune, will be described, addressing its value in an expression of national worldview and a clarification of the universe's figure in cultural knowledge. The article will discuss a high degree of relevance of perception of the universe through a binary opposition for humanity today, who has a similar structure of mind. The fact that binary opposition is a general instrument for the recognition of truth will be supported by numerous pieces of evidence. Attention will be paid to the value of unity of conflicting powers and meanings in nature.

The article will suggest a comprehensive analysis, based on the theoretical works, of the way myths hold a main function of understanding the world by overcoming the contradictions in the universe. Myth served as a guidance for people in ancient times to discover the world, a secret of an environment, and to save an inner balance. Therefore, myth's tendency to occupy a special place in the mind of humanity and become a fundamental root for the artworks will be examined. The Article demonstrates how the binary system in literary studies reveals the contradiction's method of operation in myth texts, and it establishes the actant (active) activity that emerges from it.

Keywords: myth, binary opposition, mythological mind, contradiction, actant (active) structure, mythical mind, nature.

References

1. Verstin I.S. Pervobytnoe myshlenie i konsepsia binarnykh oppozitsii A.M. Zolotareva //Vestnik REU, №6, 2013, S. 58-59.
2. Zolotarev A.M. Rodovoi stroi i pervobytnaia mifologia. – Moskva., 1964. – 292 s.
3. Razdakovna E.V. Ontologicheskaiia fúnksia mifa: mif kak bytynnaia sváz mejdý “mifosom” i “logosom” // Izvestia Tomsk Polytechnic University, №6, 2010, S. 155.
4. Lotman Iý.M. Izbrannye statii. – Tallinn: Alexandra, 1992. – 38-52 s.
5. Rýdnev V.P. Slovar kúltúry XX veka. – Moscow: Agraf, 1997. – 230 s.

6. Maslova S.V. Miforazrýshitelnaia i mifosozidatelnaia tendensi v sovremennoi kulture: avtoreferat ... kand. filos. nauk. Tomsk: izd-Vo TUSUR, 2007, S. 20.
7. Levi-Stross K. Strukturnaia antropologia. – Moscow: Nauka, 1995. – 399 s.
8. Levi-Brúil L. Pervobytnoe myshlenie. – Sankt-Peterburg: “Academic project”, 2022. – 430 s.
9. Levi-Stross K. Mif, ritual i genetika. Priroda. №1, 1978. S. 90-103.
10. Nürekeşova G.R. Aғылсын-қазақ-қытай шығармаларындағы мифологиялық беinelердің ұлттық сипаты // Ысауи университетінің Хабаршысы ғылыми журналы, №3 (113), 2019, B. 62-70.
11. Sossúr F. de. Kýrs obshei lingvisiki. – Moscow: Logos, 1998. – 296 s.
12. Anita Putri & Paulus Sarwoto. Saussurian. Binary Opposition as the Narrative Structure of Williams’ Summer and Smoke. //Journal of Language and Literature, № 16 (01), 2016, pp. 82-98.
13. Dúngenbai E.N., Otabekova J.K., Kaimaz Z. Amanat pen qianat konseptilepi opozisia petinde. .
14. Iteǵúlova S. Qazaqtyñ miftik keipkerleri. Ş. Şaiahmetov atyndaǵy Tilderdi damytudyñ respublikalyq úilestru-ádistemelik ortalyǵy. – Astana, 2016. – 276 b.
15. Aimúhambet J.Ä., Aituǵanova S.Ş., Baitanasova Q.M., Qasen A.T., Ceiputanova A.K. Kórkem máttınnıñ aktanttyq qúrylymy //«Keruen» ǵylymi jurnalı, №4, 77-tom, 2022, B. 75-87.
16. Iýng K. Strýktyra psihiki i arhetipy. – Moscow.: Academic project, 2015. – 328 s.
17. Uálihanov Ş. Köptomdyq шығармалар jınaǵy 1-tom. – Almaty: «Tolaǵai grupp», 2012. – 496 b.
18. Aimúhambet J. Türkı mifologiasy: tipologialyq sipaty, ortaқ motifter jáne keipkerler. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/446963>.
19. Chýlikov Iý.M. Rýsskoe i britanskoe kúltýrnye prostranstva v aspekte mejkúltýrnogo vzaimodeistvia: avtoref. dis. kand. filol. naýk. Nalchik, 2011, 20 s.
20. Qapalbek B. Peri. <https://adebiportal.kz/kz/characters/view/162>
21. <https://islam.muftyat.kz/kk/senim-negizderi/ulken-perishtelerdin-esimderi-men-mindetteri>
22. Mullar J.I.A. Dialektika konseptı “uspeh – upadok” v skazochnom izmerenii // Bulletin of the Chelyabinsk State University, №16, 2007, S. 50-58.
23. Qondybai S. Arǵy qazaq mifologiasy. – Almaty: Brand Book, 2008. – 320 b.
24. Aimukhambet Zh., Kassen A., Kurmambayeva K. Kazak folklorunda yedi başlı ejderha //Milli Folklor, 2022. Yıl 34, Cilt 17, Sayı 136 // DOI10.58242/millifolklor.973667

Авторлар туралы мәлімет:

Абилдаева Айгуль Джылкабаевна – Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Абилдаева Айгуль Джылкабаевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Abildayeva Aigul Dzhilkabayevna – Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy – Doctor of Philology, Professor of the L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Мирзахметов Алмаз Амирбекович – философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университетінің оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Мирзахметов Алмаз Амирбекович – доктор философии (PhD), преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mirzakhmetov Almaz Amirbekovich – Doctor of Philosophy (PhD), Lecturer L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

*А.Е. АЛИМБАЕВ¹

Б.М. ОСЕРОВ²

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан¹
«Астана Дарыны», Астана, Қазақстан²
(e-mail: aslan_alimbaev@mail.ru¹, b.m.91@bk.ru²)

*ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ ЖӘНЕ АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ІЗГІЛІКТІҢ ЖЫРЛАНУЫ

Аңдатпа. Мақалада Көне түркі жазба әдебиетінің ірі өкілі Қожа Ахмет Ясауи хикметтері мен Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы жалпы адамзаттық құндылықтардың мазмұндық, идеялық байланысы қарастырылады. «Әдебиеттің басты нысаны – адам» деп академик З. Қабдолов айтқандай жаратылған заттардың бәрі жаратушының сүйікті құлы адамдар үшін қызмет етеді. Осындай сүйіспеншілікке бөленген пенде бойындағы мінді жеңу сүйіктілердің өмірлік тартысы, күресі. Демек, адам бойындағы арпалыс арқылы тіршілік жалғасады, өмір өзгереді, құбылады. Бірақ осы өзгерістер мен құбылыстардың арасында арпалыспен ғұмыр кешіп жүрген адам баласы адамгершіліктен, мейірімділіктен, ізгіліктен құр қалмау үшін өзі де жүрегіне жақсылықтың дәнін сеуіп, оған су құйып өсіріп отырғаны дұрыс. Осы аталған қасиеттер рухани мұраларда жалпыадамзаттық мәңгілік қағидалар болып орнықты. Мақалада осындай рухани мұра санатындағы «Диуани хикметтің» ізгілік мұраттарды арқау етуі және бұл идеяның Абай шығармаларында жалғасын табуы зерделенеді. Абайдың «Толық адам» концепциясы адамның ізгі қасиеттерімен байланысты екені мәтіндік салыстырулар, талдаулар арқылы дәйектеледі. Ясауидің «Хикметі мен Абай мұрасы ізгілік мұраттарды үлгі етуімен құнды екені ғылыми еңбектердегі тұжырымдарға ілеме жасай отырып негізделеді.

Түйін сөздер: Ясауи, Абай, ізгілік, махаббат, мейірім, адамгершілік.

Кіріспе. Көркемдік, әсемдік, сұлулық т.б. ұғымдар бірігіп ізгілік ұғымын мәнін толықтыра туған сөздер. Ал, осы ұғымдарды көркем, әсерлі, байыппен жеткізетін көркем шығарма, яғни әдебиет. Тіл мен әдебиет халықтың руханиятын сақтап, дамытатұғын алпауыт күшке ие салалардың бірегейі, яғни елдің, мемлекеттің, ұлттың біртұтастығын, ерекшелігін қамтамасыз ететін идеологиялық құрал. Ұлы гуманистер танымындағы ізгілік ұғымын батыс ойшылдарының еңбектерімен салыстырмалы түрде қарастырылған. «Ізгіліктің табиғаты мен маңыздылығы адам тіршілігінің жалпы мақсатынан көрінеді, себебі батылдық пен ұстамдылық сияқты моральдық ізгіліктен басқа; даналық пен түсінушілік секілді зерделік ізгіліктен басқа; мақсат тылсым болғандықтан, бізге тағдыр, үміт және қайырымдылық сияқты теологиялық ізгіліктер қажет [1, 330].

«Шығарма – өнердің әлеуметтік болмысының формасы әрі әлемдегі күрделі құбылыстардың бірі. Бұл – макроәлем өмір кешетін микроәлем, бұл – тұлға мен оны қоршаған шындықтың моделі. Шығарма мәдениет тұрғысынан қабылданған шынайылық негізінде жазылып шығады. Шығарма өз бойына философиялық, ғылыми, саяси, моральдік, құқықтық, діни идеяларды жинайды. Шығарма құрылымының сыйымдылығы соншалық,

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын №АР14870245 «Ахмет Ясауидың «Диуани хикметіндегі» тілдік-мәдени кодтар» ғылыми жобасы аясында жазылды.

бойына осы идеяларды да, әлемнің эстетикалық байлығын көрсететін өмірдің өзі сияқты пластикалық образдар жүйесін де кірістіреді. Шығармада құбылыстарды қамтудың ауқымдылығын мәдениеттің басқа ешқандай феноменімен мүлде салыстыруға келмейді [2, 107]. Осы тұрғыдан келгенде шығыс пен мұсылман әлеміне аты кеңінен таныс, сопылық әдебиеттің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауи мен қазақ әдеби тілінің негізін қалаушы, ұлттық поэзияны жаңа биікке көтерген ұлы ақын Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы адамгершілік, имандылық, әділдік, инабаттылық, тәрбиелілік тәрізді күрделі ұғымдарды жырлап қана қоймай, оның шешу жолдарына ұсынған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында әдебиеттану, әдебиет теориясы, философия, педогогика, психология мәселелеріне байланысты теориялық еңбектерге шолу жасалды. Қожа Ахмет Ясауи мен Абай Құнанбайұлының шығармаларын талдау барысында мазмұндық ерекшеліктеріне шолу, сипаттау, жүйелеу, талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Аталған мақалада, әдебиеттанушы, ясауитанушы, абайтанушы ғалымдардың тұжырымдары талданып, қорытыланды. Батыс философы Энтони Кеннидің «ізгілік», «адамгершілік»; белгілі ғалым, жазушы, халықаралық эстетика қауымдастығының мүшесі Юрий Боревтің [2] «көркем шығарма», «туындыдағы өзектілік пен мәңгілік», «көркемдік шындық пен көркемдік концепция»; абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметовтің [3] «үш сүю», «толық адам»; фольклортанушы ғалым Шәкір Ибраевтың [4] «ынтызар күй», «Абай феномені және әлеуметтік парадигма», ясауитанушылардың сопылық іліміне қатысты пікірлеріндегі жалпыадамзаттық құндылықтар сараланды.

Талқылау мен бақылау. Ясауи мұрасы – ұлттық руханиятымызбен мәдениетіміз, әдебиетіміздің құнды қазынасы. Өйткені адамзат үшін аса маңызды ізгілік идеялары оның «Диуани хикмет « еңбегінің алтын өзегі. «Ясауи хикметтерінде Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат поэзия тілімен айтылады. Автор мінәжат және мадақ сипатындағы хикметтерін әуелі Аллаға, сонан соң Мұхаммед пайғамбарға бағыттайды. Зерттеушілер де Ясауи хикметтері табыстың кілті, оны тыныштандыратын, бірақ құдіретті үні, тынысы болып табылатын даналығы екенін атап көрсетіп, хикметтерде Алла мен Пайғамбарды сүю, діни ережелерді сақтау, кедейлер мен жетімдерді қорғау, өлім, күрес сияқты тақырыптар жиі қамтылатынын айтады [5, 476].

Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі адамдар арасындағы қарым-қатынас, қанағат, рахым, адамгершілік, мейірім-шапағат, адалдық, ізеттілік жайында сөз қозғайды.

1-хикмет

Жаратса ықылас қойып ақылға кім,

Жалғанда тұтар соны жақын жаным.

Жедім де жетім-жесір, пақыр қамын,

Жетесіз кердеңдерден қаштым міне.

Қайда да қайрымдылыққа талаптан да,

Кемтарға қайырлы жүр, қарап қалма.

Жақын бол махшар күні жаратқанға,

Мейірімсіз менмендерден қаштым міне [6, 35].

Автор, адам табиғатынан мейірімді, адал екенін түсіндіруге тырысады, хикметтің бұл үзіндісінен жамандықтан жиреніп, жақсылыққа үйір болудың дидактикалық сарынын көре аламыз.

Абай Құнанбайұлы хикметтегі дидактикалық сарынды «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінде жалғастырады.

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,

Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.

Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,

Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек [7, 11].

Қай заман суреткерлерінің туындыларын зерделейтін болсақ адал еңбек, мейірімділік, ақылдылық тақырыбы ерекше жырланып, ерекше дәріптелген. Ізгілік ұғымына қарама-

қайшы ұрлық, қулық, сұмдық, жамандық сипаттары көбеюінде деп білеміз. «Классикалық теоретиктердің көбі моральдық игіліктер біртұтас деген пікірді ұстанады, яғни ізгіліктің біреуіне ие болған адамның бойында, шын мәнінде, ізгіліктің барлығы болады, ал кімде оның біреуі де болмаса, ол ізгілік атаулының барлығынан кенде. Соның салдарынан кейбір моралистер «Ізгілік пен азғындықтың аз-кемі жоқ, барлық күнәнің салмағы бірдей» деген пікірді алға тартты [1, 315].

Ізгіліктің пен мейірімділіктің қайнар көзі ғашықтық, махаббат, сүйіспеншілік. Демек, осы тақырыпты қаузаған Қажә Ахмет Ясауи мен Абай Құнанбайұлы туындыларындағы адамзаттың хаққа деген махаббаттың сипатталуында үндестіктің болуы заңдылық.

Ғашық оты өртеп кетер тән мен жанды,
Өртер болса ойран қылар айналанды,
Құштарлықсыз танымассың Жаратқанды,
Не қылсаң да өз еркінде пәруәрдігер [8, 67]!

Автордың пайымдауынша жаратқанды тану үшін де оған деген махаббат керек екен, яғни жаратылғандарға деген сүйіспеншілік арқылы жаратушыны тану, оны мейірімін шексіз сезінуді үйренуді насихаттайды. Бұл ой Абай Құнанбайұлының «Алланың өзі де рас, сөзі рас» өлеңінде жалғасын табады. Бұл жөнінде белгілі әдебиеттанушы ғалым М. Мырзахметов «Абай танымындағы үш сүю мәселесін зерделей келе «Махаббатпен жаратқан адамзатты сенде сүй ол алланы жаннан тәтті», - деп, жаратушысын жаралған пендесінің махаббатпен сүюі керек деген мағынада бірінші сүюді көреміз. Екінші сүю немесе ақын шығармаларында бастан-аяқ үзіліссіз таратылатын басты ой желісі «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» ат қойып, айдар тағуында жатыр. Абайдың «Және хақ жолы осы деп әділетті» дегенінен 38-сөздегі нақылия, ғақылия дәлелдерге сүйене отырып ұсынатын ғадаләт ұғымына іліктесетін үшінші сүюді көреміз [3, 279].

Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз қол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі хаққа жол емес.
Дененің барша қуаты
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл суаты,

Махаббат қылса тәңірі үшін [7, 189]. Өмірдің мәні, көркі, қызығы махаббатпен байланысты деген ойдың түйіні – жек көру (ғадауат), дұшпандық ойлау, қулық-сұмдық жасау сияқты әділетсіз істердің бәріне қарсы тұратын асыл қасиет махаббат дегенді білдіреді. Өзгермелі дүниенің өзгермейтін ақиқаты – махаббат сезімі. Адамды, адамзатты сүю, жамандықты махаббатпен түзету, міне толық адам өмірінің түйіні осы. Бұл ақиқат – мағыналы өмірдің шындығы, Хақтың жолы.

Суфизмдегі Алланы сүю, Аллаға құлай ғашық болу сияқты дінгекті идея Абай шығармаларында «махаббатпен жаратылған» адамзатқа ойысты. Алайда адамзатты сүюге кесел келтіретін көріністердің қоғамды жайлап алуы Абайды махаббатың бинарлық қарама-қарсы жағы – ғадауатпен алысуға мәжбүр етті.

Абай суфистік идеяны ала отырып, оны жаңаша дамытты, мистикаға берілмей адам және қоғам кемшіліктеріне батыл қарсы тұрды, дендеген кеселдің себептерін өмірдің өзінен алып бейнеледі. Адамда мейірім, шапағат, рақым, әділет, ақыл, жүрек, қайрат, білім бәрі осы махаббаттан қуат алуы тиіс. Ақын жүрегіндегі махаббат – өмір бойы ғадауатпен, зұлымдықпен, дұшпандықпен майдандасқан ұғым [4, 172]

Адам табиғатынан жақсылыққа, ізгілікке жаны құмар. Туғаннан бастап анасына, туғандарына, замандастарына, өмір сүріп жатқан қоғамына, еліне, жеріне, адамзатқа деген сүйіспеншілік арқылы жаратушыға деген махаббаты оянады, яғни кемелденеді.

Филолог ғалым Ш. Ибраев «Абай феномені» ғылыми зерттеулер еңбегінде «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңін талдай келе ізгілік ұғымының мәніне терең үңіледі:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті, –

«осы үш сүю болады имани гүл» деген Абайдың сопылық дүниетанымымен жалғасатын ойы «жаратылғандарды жаратқан Алла үшін сүю» ұстанымына негізделетінін көрсетеді. Ғалым: өз ойын: «Өлең шумағындағы «үш сүю» ұғымының тірек сөзі – махаббат. Алдымен жаратылғандардың иесі – Алланы сүю, екінші – адамзатты сүю, үшінші – «хақ жолы осы деп әділетті» сүю, міне бұл үшеуі әрбір адамның Алланың махаббатына қайтарар жауабы мен ісінің нәтижесі. Бұл ретте Абайдың терең ойының тағы бір түйіні – «махаббатпен жаратылған адамзат» қалай жүріп-тұруы керек деген мәселе. Мұның жауабы әділет. Бұл хақ жолы», – деп қорытады [4, 169].

Адамзаттың асыл мұраты – ізгілік жолымен ақиқатқа жету болса, ұлы ойшылдың танымы бойынша рухани биіктеудің төрт сатысы айтылады. Олар: шарифат, тарихат, ақиқат, мағрифат [9, 147].

«Шарифат» – ислам дінінің заңдары мен әдет-ғұрыптарының жинағы, «тарихат» – сопылықтың идеясы, сопылық мүддесіне жеткізген жол, ал «мағрифат» – дін жолын танып, оқып-білу, «хақиқат» – құдаймен бірігу оған жақындау. Ахмет Ясауидің пәлсапалық пайымы бойынша, «шарифатсыз», «тарихатсыз», «мағрифатсыз» «хақиқатқа» жету мүмкін емес.

Адам жан-жағын танып, есейе келе тіршілікке, өмірге көзқарасы өзгере түсетіні ақиқат. Тіршіліктің баянсыздығын, мәңгілік ештеңе жоқ екенін жақсы түсіне бастағанда ізгілікке, мейірімділікке жақындайды. Демек, қасындағы кісілерге мейірімін төгеді, қамқор болады, бауыр-туыс іздейді. Осы іздеу арқылы хақты, жаратушыны танығысы келеді, яғни біреуге жақсылық жасаудан эстетикалық ләззат алады.

Ізгілікке апаратын жолдың әділетті болуы шарт. Әділ ме, әлде жалған ба оны өмір тәжірибесі арқылы сезінеді. Ш. Ибраев «Әділеттілік жеке адамның бойында кездесетін қасиет болғанымен, оның оның көрінісі адамдар арасындағы қарым-қатынас арқылы анықталады. Сондықтан да әділет – социум категориясы. Әділет ұғымының астарында, адамгершілік, әлеуметтік, қоғамдық, саяси сана тұр. Абай өлеңдерінде «адамзат» деп айтуы тегін емес. Ақын гуманизмнің астарында тұрған ой – әділет жолмен бірлік құрған адамзаттың бір-біріне деген сүйіспеншілігі. Олардың тіршілік етуінің бірден-бір ақиқат жолы осы», – деп қорытады [4, 170].

Нәтижелер. Дүние жаратылғаннан бері адамзаттың арманы «мәңгілік өмір іздеу», «қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын заманды аңсау», «тіршілік етуге қолайлы жерұйықтың іздеу» адам баласының жан дүниесіндегі жақсылыққа деген құштарлықтан туындаған деп пайымдауымызға әбден болады. Бұл жайында қаншама аңыз-әңгімелер, мифтер, ертегілер т.б. көркем туындыларда жазылып, суреттеліп, баяндалып келеді. Көркем туындыларда қозғалған көркемдік шындық пен тарихи шындықты бөле қарау қателік. Себебі, қиял, ой, сөз арқылы адам әрекет етеді, дамиды, құлдырайды т.б.

Эстет ғалым Ю.Борев: «Көркемдік шындық әлемді оның тұтастығында көрсетеді. Тұтастық – көркемдік әлемнің ажырамас сипаты. Шығарма – көркем бейнелерден құралатын өнім. Ол әлем шынайыға ұқсамайды: ондай байлар да жылайды, кедейлер де қуанады, онда адамдар ғашық болады, жек көреді, шынайы өмірдегідей өмірге келіп, дүниеден өтеді. Бейнелеу өнеріндегі ғана емес, әдеби бейнелердің де пластикалығы сондай, біздер кейіпкерлер мен оларды, қоршаған заттарды өмірде көргендей анық та айқын көреміз. Көз алдымызда адамның ең нәзік сезімдерінің – көркем әлемі келеді. Көркемдік әлем орасан зор әрі тарихи шындыққа ауқымдас болады», – деп көрсетеді [2, 109]. Сопылық ілімінің негізін салушы Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі адам бойындағы мінді жеңіп, кемел адам, жетілген адам, толық адам дәрежесіне жетудегі түйінді ойлары Абай Құнанбайұлының туындыларымен үндес, сарындас.

Д. Кенжетай: «Иасауидей пірі, Абайдай хәкімі, Шәкәрімдей данасы бар бүгінгі қазақ қоғамы өзінің діни кеңістігін зерттеп, танып, үйрену үшін алдымен солардан қалған мұраларды игеру сатысынан өтуі тиіс. Иасауи салған жол Абайдан кейінгілерге де үлгі

болды. Иасауи хикметтері нақыл, терме, қара сөз ретінде дәстүр мен әдеп, ойлау мен таным желісі болып тарихымыздың белестері мен атақты тұлғаларының тілінде, жүрегінде, ділі мен қаламында мирас болды. Солардың бірегейі де Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы», – деп Ясауидей ғұламаның әдеби мұрасының мән-маңызын тұжырымдайды.

Зерттеушілер пікіріне сүйенсек: «Әрине Ясауи хикметтері тек қана көркем шығарма ретінде жазылған туынды дей алмаймыз. Мұнда көбіне танымдық, тәрбиелік мәселелер жетекші рөл атқарған. Ясауи сопылық ілімді дәстүрлі поэзиямен айшықтаған терең білімді ақын болғандықтан, оның шығармалары көркемдігі жағынан да ерекшеленеді» [10, 93].

Ясауи мен Абай мұрасындағы махаббат ұғымы ізгіліктен, иманнан бастау алады. Махаббат пен сенім, шындық пен адалдық, адамның ақыл-есін, парасатын қалыптастыра отырып, адамзатты адамдық санатқа жеткізеді [11, 54]. Адамзатты адамдық санатқа жеткізетін Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінің бір қатары ғашықтық, яғни жаратушыға деген ғашықтық жайында сөз етеді. Ақынның Алла тағалаға деген махаббат, іңкәрлігі туралы хикметтерінде кездесетін тіркестерге зер салатын болсақ, жаратушыға деген сүйіспеншілікті, құрметті көре отыра, адам баласының адам баласына қиянат жасамай, бір-біріне деген сыйластықты насихаттайтынын байқауымызға болады. Айталық, «Ізгі жол», «Махаббатың дәмі», «Әділ сөйлеп, адал жүр», «Ізгі жүрек», «Тура жол», «Шын ғашықтық дүкені», «Бағым жанды», «Шын ғашықтық жолы ұзақ», «Ғахты сүйю», «Ғашық оты», «Махаббатты базарлау», «Медет тілеу», «Жақсыларға қызмет», «Кәміл ғашық», «Гүлге ғашық», «Ғашықты-дүниеде ең қиын түйін», «Ғашық дәптері», «Ғашықтық ұлық базар», «Ғашықтарға дүние-мүлік, мал да арам», «Ғашықтыққа дауа қонбас», «Махаббаттың шарабы», «Ғашықтардың жан даусы», «Ғашық бағы», «Ғашық болу – ұлық іс», «Ғашықтық жолы».

Махаббат, ғашықтық, сүйіспеншілік – рухани дүниенің айнымас құндылығының бірі. Барлығы қосылып адамшылық қасиеттерінің негізгі белгілерін бағамдайды. Осы тұста достық туралы да айта кеткен дұрыс. «Адам рухының тазалығын сақтауда және нәрлендіріп тұруда махаббат пен достық – іздейтін, аңсайтын жанның азығы. Екеуінің де мекені жүрек. Бұл ұғымдардың түп негізі исламдық сопылық ілімде жатыр» [4, 165].

Абай Құнанбайұлының да шығармашылығындағы махаббат тақырыбы адамға адамгершілік туды жоғары ұстатуға бастайтын күш, «Адам» деген атты мәңгі сақтататын зор қасиет болып көрсетіледі.

Адамның тұрмыстық іс-әрекетінің өзі адамгершілік, гуманизм, имандылық деңгейлерімен бағаланады, оның ішкі дүниесінің негізгі формалары болып, махаббат, үміт және сенім есептеледі. Имандылық ұғымы халықтың бай рухани қазынасымен байланысты, әрбір адам осы рухани байлықты жүйелі түрде терең сезінуі қажет. Ендеше бұл дүниедегі негізгі әлеуметтік-мәдени байлық, парасатты, иманды іші мен сырты әсем, ылғи ойы мен ісі бірлікте болатын адам. Соның ішінде адамның өзін өзі тануы – ең қиын мәселе. Данышпан Абай атамыз айтқандай: «Адам бол!» атты гуманистік идеясы сонау Ясауиден халқымыздың бойына сіңген өзіндік философиясына тән [12, 31].

Қорытынды. Ясауи хикметтеріндегі адами қасиеттің ұясы тазалық, ізгілік болса, ізгіліктің нәр алар көзі – жүрек. Абай поэзиясында да үйлесімділікті реттеуші, мейірім шуағын төгуші – жүрек. Абайдың бірқатар өлеңдерінде Алла тағаланы жүрекпен танып, оның хақтығын, нығметтерін жүрекпен сезіну қажеттілігі, айтар сөзін жүрегіннен шықпаса, ондай сөзді айтып, жалғандыққа жол бермеу туралы байламын жеткізеді. Абайдың туындыларындағы жүрек концептісі заттық әрі абстракциялық түсініктермен байланыстыра берілген. Мысалы, ыстық жүрек, жүректе қайрат болмаса, жылы жүрек, мұз жүрек, жүрегім менің қырық жамау, ауру жүрек соғады жүрекке жылы тию, асау жүрек пен махаббат пен ғадауат шайқасқан жүрек деп көрсетеді. Бұл тұста Абайдың шығармашылығында адамның көңіл-күйін, мінезінің құбылмалылығын бейнелейтін сөздердің әр алуандығы осы жүрек сөзімен байланыс тауып жатқандығын аңғарамыз.

Яғни, материалдық емес байлықтың үстемдік құруы, жалған әлемнің қызығына алданбауды насихаттайтын сопылық ілім сарыны Абай поэзиясында үйлесімділікпен жалғасын тауып, сөз өнерінде өзіңдік биігін тауып орнықты. Бұл дүниенің қызығынан бас тартып, барлығын тәрк ететін Қожа Ахмет Ясауи насихаттайтын сарын толығымен Абай шығармашылығында жалғасын таппағанымен жалған өмір қызығын үйлесімділікте жырлады. Сондықтан ізгілік дүниетанымы жаратылыс болмысын тануда дала ойшылдарының туындылары уақыт өлшеміне бағынбайды.

«Шығарманың күрделілігі оның тарихи өзгермелілігінен көрінеді. Ол өзіне тең емес. Тарихи өзгермелі ұлы туындылар – мәңгілік серіктеріміз және барлық уақытта да бізбен замандас. Туындының тарихи қозғалысы қалай жүзеге асады? Оны не және қандай күш қозғайды? Өртүрлі қабылдау ма? Бірақ туындыға қатысты алғанда, бұл – туындыға тарихи өзгермелі әрі өзіне-өзі тең түспеуге мүмкіндік тудыратын, әлдебір ішкі сапаға сүйенуді қажет ететін сыртқы ықпал. Кез келген шығарманың өзекті бөлігі нақ осы бір қоғамға, нақ осы бір кезеңге бағдарланады, ал терең қабаттары адамзатқа арналып шығармаға ұзақ ғұмыр береді. Шығарма – заманауи нақты жағдайға жауап беріп, ұзаққа созылады әрі мәңгілік өмірге арналады», – дейді ғалым Ю.Борев. [2, 108]. Осы тұжырыммен келісе отырып, Ясауи мұрасындағы ізгілік идеясының Абай шығармасында жаңғыруын адамзаттық мәңгілік мұрат ұғымымен түсіндіруімізге болады.

Уақыт өткен сайын халықтың рухани жадынан орын алған құнды мұралардың маңызы арта бермек. Осы ретте түркі дүниесінің ойшылы Қожа Ахмет Ясауи мен қазақ халқының кемеңгері ұлы Абай шығармашылығындағы ізгілік мұраттары ұрпақ үшін тағлымы мол мұра болмақ.

Қорытындылай келе Қожа Ахмет Ясауи мен Абай Құнанбайұлының мәңгілік өмірге арналған туындыларындағы ізгілік, мейірімділік, шапағат, рақым, сүйіспеншілік, ғашықтық, махаббат т.б. ұғымдардың барлығы болмысты тануға бағытталғандығын айтамыз.

Әдебиеттер

1. Энтони К. Батыс философиясының жаңа тарихы, 2-том, Орта ғасыр философиясы. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 400 б.
2. Борев Ю.Б. Эстетика. Оқулық. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2020. – 408 б.
3. Мырзахметұлы М. Абайтану: 1-кітап. Өңд., толықт., 2-бас, – Астана: Interactiv Kazakhstan, 2014. – 432 б.
4. Ибраев Ш. Абай феномені. – Нұр-Сұлтан: Алашорда қоғамдық қоры, 2021. – 240 б.
5. Sarekenova K., Aimukhambet Z., Malikov K., Salikzhanova S., Zhylkybay G., Assanbayeva Y. Effects of online learning and digital conversation-based activities on the transfer of cultural values in language and literature class7es. // International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 11(2), 471-492. 2023 <https://doi.org/10.46328/ijemst.3135>
6. Ясауи Қ.А. Хикмет жинақ: Даналық сыр. – Алматы: Жалын, 1998. – 656 б.
7. Абай. Қалың елім, қазағым... Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.
8. Ясауи Қ.А. Хикметтер. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1995. –128 б.
9. Аймұхамбет Ж.Ә. Ясауидің «Диуани Хикметі» мен Дантениң «Құдыретті комедиясында» бейіш пен тозақтың бейнеленуі // Turkic Studies Journal, 5 (4), 146–162. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-146-162>
10. Айтуғанова С.Ш., Сарекенова Қ.Қ. Ясауи хикметтеріндегі айшықтаулардың көркемдік қызметі. // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – №1/2024. – Б. 92-103.
11. Оразалиев С. Абай және Дауани. – Түркістан: Мұра, 1997. – 104 б.
12. Жанатова А.Ж. Қожа Ахмет Ясауидың «Диуани хикмет» дастанындағы гуманистік идеялар. //ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы № 4 (134). 2011, 29-31 б.

А.Е. АЛИМБАЕВ

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан
Б.М.ОСЕРОВ

«Астана Дарыны», Астана, Қазақстан

ВОСПЕВАНИЕ ГУМАНИЗМА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ И АБАЯ КУНАНБАЕВА

Аннотация. В статье рассматривается содержательная, идейная связь общечеловеческих ценностей в хикметах (мудростях) крупного представителя древнетюркской письменной литературы Ходжи Ахмеда Ясави и произведениях Абая Кунанбаева. Все, что сотворено, как говорил академик З. Кабдолов, является «Главным объектом литературы – человеком», служит любимым рабам Творца - людям. Преодоление изъяна человека, наполненного такой любовью, – это борьба и тяжба всей жизни. Следовательно, через перипетии человека жизнь продолжается, меняется... Но для того, чтобы человек, живущий среди этих перемен и явлений, не лишился человечности и доброты, будет правильным, если он сам будет сеять в своем сердце зерно добра, выращивать и поливать его водичкой. Эти качества закрепились в духовном наследии как общечеловеческие вечные принципы. В статье исследуется, как «Дивани Хикмет» из такой категории духовного наследия воплощает идеалы добродетели и продолжается эта идея в произведениях Абая. Утверждения о том, что концепция Абая «Целостный человек» связана с добродетелями человека, можно судить по текстовым сравнениям, анализу. Также «идея – Хикмет» Ясави и наследие Абая ценны как пример добродетельных идеалов» обосновывается ссылками на выводы научных трудов.

Ключевые слова: Ясави, Абай, добродетель, любовь, доброта, человечность.

A.E. ALIMBAYEV

A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

B.M. OSSEROV

«Astana Daryny» Astana, Kazakhstan

THE GLORIFICATION OF HUMANISM IN THE WORKS OF KHOJA AHMED YASAWI AND ABAI KUNANBAYEV

Annotation. The paper deals with the substantive, ideological connection of universal values in hikmets (wisdoms) of a major representative of ancient Turkic written literature Khoja Ahmed Yasawi and the works of Abay Kunanbayev. Everything that is created, as Academician Z. Kabdolv said, is 'The main object of literature - the human being', serves the Creator's favourite servants - the people. To overcome the flaw of a person filled with such love is the struggle and travail of a lifetime. Consequently, through the vicissitudes of a man, life goes on, changes... But in order for a person living among these changes and phenomena not to lose his humanity and goodness, it will be right if he himself sows a grain of goodness in his heart, cultivates and waters it with water. These qualities are established in the spiritual heritage as the universal eternal principles. The paper studies how 'Divani Hikmet' from such a category of spiritual heritage embodies the ideals of virtue and continues this idea in Abay's works. The statements that Abay's concept of 'Integral Man' is related to human virtues can be judged by textual comparisons and analysis. Moreover, 'the idea - Yasawi's Hikmet and Abay's heritage are valuable as an example of virtuous ideals' is justified by the references to the conclusions of scientific works.

Keywords: Yasawi, Abay, virtue, love, kindness, humanity.

References

1. Entoni K. Batys filosoifiasynyñ jaña tarihy, 2-tom, Orta ғасыр filosofiasy. – Almaty: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 400 b.
2. Borev І.В. Estetika. Oqulyq. – Almaty: Ұлттық аударма бюросы, 2020. – 408 b.
3. Sarekenova K., Aimukhambet Z., Malikov K., Salikzhanova S., Zhylkybay G., Assanbayeva Y. Effects of online learning and digital conversation-based activities on the transfer of cultural values in language and literature classes. *International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST)*, 11(2), 471-492. 2023 <https://doi.org/10.46328/ijemst.3135>
4. Ысауи Қ.А. Hikmet jinaq: Danalyq syr, – Almaty: Jalyn, 1998. – 656 b.
5. Abai. Qalyñ elim, qazağym... Öleñder. – Almaty: Atamūra, 2002. – 224 b.
6. Ысауи Қ.А. Hikmetter. – Almaty: Atamūra – Qazaqstan, 1995. –128 b.
7. Myrzahmetūly M. Abaitanu: 1-kıtap. Öñd., tolyqt., 2-bas, – Astana: Interactiv Kazakhstan, 2014. – 432 b.
8. İbraev Ş. Abai fneomenı. – Nūr-Sūltan: Alaşorda qoғamdyq qory, 2021. – 240 b.
9. Aimūhambet J.Ä. Ысаuidiñ «Diуani Hikmeti» men Danteniñ «Qūdyretti komediasynda» beiş pen tozaqtyñ beinelenuu //Turkic Studies Journal, 5(4), 146–162. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-146-162>
10. Aituғанова S.Ş., Sarekenova Q.Q. Ысауи hikmetterindeгі айықтаулардың көркемдік қызметі. //Eurazia гуманитарлық институтының Хабаршысы. – №1/2024. – B. 92-103.
11. Orazaliev S. Abai және Dauani. – Türkistan: Mūra, 1997. – 104 b.
12. Janatova A. J. Qoja Ahmet Ыssauidyñ «Diуani hikmet» dastanyndaғы гуманитарistik ideialar. // QazҰU HABARŞYSY. Filologia seriasy № 4(134). 2011, 29-31 b.

Автор туралы мәлімет:

Алимбаев Аслан Есемканович – философия докторы (PhD), А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Алимбаев Аслан Есемканович – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Куцаинова, Астана, Казахстан.

Alimbayev Aslan Yesemkhanovizh – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

Осеров Бауыржан Маратулы – педагогика ғылымдарының магистрі, «Астана Дарыны» әдіскері, Астана, Қазақстан.

Осеров Бауыржан Маратулы – магистр педагогических наук, методист «Астана Дарыны», Астана, Қазақстан.

Osserov Bauyrzhan Maratuly – Master of Pedagogical Sciences, Methodist «Astana Daryny» Astana, Kazakhstan.

*Г.Ж. ДОСМАГАНБЕТОВА¹ Ж.С. БЕЙСЕНОВА²

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан^{1,2}
(e-mail: gulya0603@mail.ru¹, zhaina_b@mail.ru²)

ОПИСАТЕЛЬНЫЕ СТРАТЕГИИ В ТРАВЕЛОГАХ АДИ ШАРИПОВА

Аннотация. В статье представлен опыт осмысления описательных стратегий травелога А. Шарипова с целью выявления и понимания его креативных свойств, характеризующих как окружающий мир, так и внутренний мир человека. Актуальность поставленной проблемы связана как с растущим интересом к феномену травелога, «захватывающим» в настоящее время сферу художественной литературы, так и концептуализацией самого понятия «травелог», не имеющего на сегодняшний день общепринятого определения. Дефицит обобщающих исследований о травелоге объясняет предпринятую целевую установку исследования, направленную на анализ описательных стратегий, предпринятых в путевых записках А. Шарипова. Выделив этапы работы в травелогическом творчестве писателя, авторы привлекают биографические сведения из его жизни, обнаруживают в качестве культурного национального кода определенный набор признаков: во-первых, культурный трансфер сквозь призму понимания «своего» и «чужого», во-вторых, ориентацию на стратегию языковой объективизации, которая подчиняется композиционно-семантической организации травелога. Отмечается безусловность присутствия ядерных концептов травелога, таких как Путь, Путник, описывающих начальные и завершающие моменты Пути: «Начало» и «Завершение». В ходе определения описательной стратегии писателя использовались объективно-аналитический, литературоведческий и другие научные методы. Авторы опираются в исследовании на теоретические предпосылки в трудах А. Паскуали и О. Ф. Русаковой. Травелог А. Шарипова «На дальних берегах» является ключевым в данном исследовании.

Ключевые слова: травелог, Ади Шарипов, описательные стратегии, Африка, путевые дневники.

Введение. Импульсом для настоящей статьи явились результаты исследования актуальной проблематики травелога как литературного жанра.

Отсутствие окончательного и общепринятого определения травелога в современном литературоведении предопределяет научную новизну настоящего исследования, построенную на исследовании описательных стратегий в творчестве А. Шарипова, как писателя-путешественника. Проблема определения термина «травелог» связана с тем, что в последнее время в литературоведении для обозначения сочинений писателей о путешествиях все чаще употребляется термин «травелог» вместо «путевые записки, путевые дневники, путевые заметки или очерки», как принято было называть раньше все произведения о путешествии. В то же время, исследователи очень часто не сходятся во мнениях о том, что касается этого термина, пришедшего из английского языка. На вопрос «Что такое травелог?», заданный неким неизвестным пользователем сайта google.ru, ответы очень разные. Одни его определяют как просто «путешествие» или как «повествование или лекция о путешествии, зачастую сопровождаемые иллюстрациями и географическими картами». А другие придают этому слову более широкое значение: «отчет о путешествии», в который входит «не только хронология поездки, но и рефлексия и переживания»

увиденного, современный травелог объединяет искусство интеллектуального путешествия со способностью проникать в жизнь и культуру чужой страны» [1, 171]. Исследователи О. Ф. Русакова и В. М. Русаков отмечают, что каждый «дисциплинарный подход предполагает применение только ему присущий исследовательский инструментарий, в этой связи возникает потребность в выработке комплексного, междисциплинарного подхода к осмыслению травелога, позволяющего обеспечить необходимую глубину в изучении его самых разных сторон и аспектов» [2, 66]. В проекции на литературный подход обращение к специфике травелога сквозь призму путевых записок писателя А. Шарипова обладает дополнительной актуальностью и проблемностью. Отдельной задачей видится последовательность в применении к особенностям художественного травелога оптики описательных стратегий, обеспечивающей восприятие объекта изучения с максимально искусной реализацией задач художественного воплощения реального времени и пространства.

Стратегия (от др.-гр. στρατηγία) – искусство полководца, искусство ведения боя, военных действий, искусство уничтожения неприятеля. В широко распространенном значении – это искусство управления какой-либо области жизни в целях преодоления непрошенных в этой сфере явлений и поэтапного достижения в ней искомым, чаемых результатов. Стратегия имеет в виду продуманный, гибкий план массивированных действий. Данный прием предполагает долгосрочную мотивацию труда, общую схему-навигацию («дорожную карту») продвижения к намеченной цели, последовательную и успешную реализацию своего предназначения в определенной сфере жизнедеятельности. Смысловый диапазон этого понятия велик. Оно охотно используется не только в военном деле, но и в бизнесе, политике, образовании, культуре, науке. Стратегия – частотное понятие в устах топ-менеджеров, финансистов, политиков, политологов, психологов, социологов, историков, педагогов, лингвистов [3, 180]. Применительно к художественной словесности словосочетание «описательные стратегии» не столь частотно, хотя и весьма существенно. Описательные стратегии в литературоведении – это приемы и методы, используемыми для анализа и интерпретации текста. Эти стратеги помогают читателям и исследователям лучше понимать, как текст функционирует как целое, а также как отдельные его элементы (такие как персонажи, сюжет, символы и темы) работают в нем [3,182]. Как известно, существуют многие описательные стратеги, каждая из которых имеет свои собственные преимущества и недостатки. Описательные стратеги являются важным инструментом для литературоведов, так как они помогают им лучше понимать и интерпретировать тексты. Эти стратегии также помогают читателям лучше понимать и ценить произведения, которые они читают.

Травелоги А. Шарипова, казахстанского писателя и путешественника, отличаются ярким и образным языком, что делает их не только интересными для читателя, но и ценными для исследователей литературы. Шарипов использует различные приемы, такие как сравнения, метафоры, персонификацию, детализацию, юмор и иронию, чтобы создать яркие и запоминающиеся описания мест и событий. Его травелоги являются ценным источником информации о культуре, истории и географии Казахстана и других стран, которые он посетил. Однако помимо информативной ценности, травелоги писателя также представляют собой литературные произведения, которые отличаются высоким художественным уровнем. Описательные стратегии, используемые автором, играют важную роль в создании этого художественного уровня.

В данной статье в первой части мы дадим краткий обзор травелогов А. Шарипова и их значения в казахстанской литературе. Во второй части мы рассмотрим описательные стратегии, используемые автором, и проанализируем их эффективность. В заключении мы подведем итоги и сделаем выводы о значении описательных стратегий в травелогах Ади Шарипова.

Методика и методы исследования. В ходе определения методологической базы исследования использовались сравнительно-исторический, объективно-аналитический и

обобщающий методы, на этапе исследования применялись также общенаучные методы. Теоретико-методологическая база опирается на исследования феномена травелога А. Паскуали [4] и О. Ф. Русаковой и В. М. Русакова [2].

Развитие методологической мысли приводит к обращению к наиболее из распространенных стратегий, представленных в исследованиях А. Паскуали (A. Pasquali): а) структурный анализ: анализ структуры произведения, включая его организацию, развитие и разрешение сюжета, а также отношения между частями произведения; б) анализ персонажей: изучение персонажей произведения, их мотивов, взаимоотношений и психологического состояния; в) анализ символов: изучение символов и метафор, используемых в произведении, для выявления их возможного смысла и значительности; г) анализ тем: изучение тем и мотивов, которые возникают в произведении, и их отношения к общей теме произведения; е) анализ культурного контекста: изучение культурных, социальных и политических факторов, которые повлияли на создание произведения и его значение для читателей [4, 29]. Рассматривая ядерные концепции травелога А. Шарипова, авторы обратились к теоретическим выкладкам исследователей О. Ф. Русаковой и В.М. Русакова [2].

Обсуждение и наблюдение. Травелогический дискурс Ади Шарипова в книге «На дальних берегах» выявляет как тематическое направление исследование образов угнетенного социального общества Африки, расовое и этническое неравенство, гендерное и социальное неравенство. Нужно отметить, что этот тип дискурса рассматривается и в работах зарубежных исследователей Тён А., Ван Дейка, Норманна Фэркло и др.

Вслед за О. Ф. Русаковой и В. М. Русакова, мы понимаем дискурс травелога как «сложноструктурированную систему, состоящую из следующих основных компонентов: 1) интенциональный план дискурса травелога (коммуникативный проект, включающий его миссию, новизну, стратегии, мотивы и планы авторов); 2) актуальный план дискурса травелога (практическая реализация проекта в живой практике); 3) дескриптивно-аналитический план дискурса травелога – описание и анализ собранных данных); 4) контекстуальный план дискурса травелога (рассмотрение полученных материалов в историческом, политическом, культурном и иных контекстах); 5) репрезентационный план дискурса травелога – демонстрация полученных данных и собственных впечатлений перед заинтересованной публикой; 6) «осадочный» план дискурса травелога: отклики и реакции публики на дискурс травелога, изменения представлений об объектах окружающего мира у общественных кругов и у самих авторов травелога) [2, 108].

Одно из самых известных произведений А. Шарипова о родной земле – роман «Қостанай мықтаулары» («Костанайские ястребы»), опубликованный в 1970 году. Роман рассказывает о суровой и непростой жизни казахских кочевников и посвящен борьбе с преступностью и защите национальных интересов. Еще одно известное произведение, написанное Шариповым – роман «Уайылмахат», опубликованный в 1972 году. Этот роман повествует о жизни сельской молодежи и о трудностях, с которыми они сталкиваются. Кроме романов, А. Шарипов также написал много коротких рассказов, повестей и фельетонов. Его произведения отличаются глубоким и проникновенным изображением жизни казахского народа и яркими образами персонажей. В своей государственной деятельности Ади Шарипов также проявил себя как инициативный руководитель и защитник культурных интересов казахского народа. Он был одним из создателей Казахской советской энциклопедии и внес значительный вклад в развитие казахской литературы и культуры в целом.

Произведения А. Шарипова остаются как памятники казахской литературы и вдохновляют писателей новых поколений. Его работы до сих пор пользуются популярностью и признаются качественным и ценным вкладом в литературу. Одной из таких работ является его книга «На дальних берегах», где автор пишет о своей поездке в Африку. Как известно, Африканские травелоги никогда не были предметом специального исследования, хотя в последние годы интерес к ним возрос и было много призывов к их

созданию и использованию (как достоверного и, следовательно, возможно, более или менее объективного источника). Так, в изданиях XX века в период русско-казахских отношений преобладал жанр травелогов (путевых заметок, дневников), написанных учеными различных специальностей, филологами, литературоведами, администраторами, военнослужащими и просто путешественниками, где ученые XX века также создавали свои научные труды по Африке в виде травелогов. Как и в предыдущий период, произведения некоторых западных путешественников чаще всего публиковались на русском языке. Так, и Шарипов писал свои произведения на русском языке.

Известный исследователь Дж. Кулбер, обращаясь в своих работах к проблеме травелога, в частности, в «Theory and the limits of travel», пишет: «Методология анализа травелога позволяет выделить в структуре травелога такие концепты, как Путь, Путник, Приключение, отражающие их выраженный архетипический характер и в наибольшей мере отвечающие за их прикрепленность к травелогу художественному» [5, 346]. Путь является предметом интереса не только литературоведческих исследований, но и представляет интерес для социологии в контексте исследований современных форм и типов движения в пространстве. Обзор «мира в движении» в тесной связи с обзором «движения в мире» рассматривается как форма мобильности во времени и пространстве. При этом внимание акцентируется на динамике движения: «отношения происходят и явления динамично развиваются» [6, 7-11]. Мотивы путешествия в истории мирового травелога нашли воплощение в статьях современных зарубежных исследователей Ieva Stončikaitė [7], М. Столлери [8], Р. Хонинга [9], В. Рокицка [10].

Путь – это художественный и в то же время творческий способ самовыражения А. Шарипова, предстающего перед читателем в качестве Путника в пространстве с его сопереживанием и повествованием-описанием. Главное в его травелоге – это события, в которых он участвует как Путник в Пути. Стоит отметить, что А. Шарипов лично посетил и встретился с местным населением, а также имел возможность установить межличностные отношения. В своих травелогах он описывает отдельных людей, называет их, рассказывает об их семьях и профессиях, экологии, бытовых проблемах, традициях, природе и географии в целом. Его путевые дневники больше напоминают дневниковые записи, которые скорее напоминают документальное описание происходящего во время командировки. Так или иначе, Ади Шарипов описывает Африку как уникальный континент, имеющий свои особенности в природе, экономике, людях и других аспектах жизни, что в целом и определило актуальность и выбор темы данной статьи. В стратегических приемах писателя часто используются сравнения, чтобы придать описаниям яркость и привлекательность: в тексте мы находим сравнения горы с «великанами, стоящими на страже», а небо с «голубым шатром». Также один из приемов описания Шарипова – персонификация: автор использует персонификацию, чтобы придать человеческие качества неодушевленным предметам. Например, он описывает ветер как «неутомимого путешественника», а реку – как «серебряную ленту»; также можно встретить в его работах и прием детализации: автор уделяет большое внимание деталям, что позволяет читателю создать полное представление об описываемом месте или событии, в частности, при описании одежды местных жителей, запахов и звуков города и ландшафта; юмор и ирония тоже излюбленные приемы писателя, используемые им в целях придания описаниям большей увлекательности и эффективности. Так, описывая встречу с местным жителем, писатель так передает свои впечатления от встречи: он (местный житель) «был так гостеприимен, что чуть не накормил меня своим верблюдом» [11, 32].

Как внимательный наблюдатель и автор, Ади Шарипов увлекательно рассказывает о своих многочисленных встречах на разных континентах нашей земли. В его путевых записках описываются живописные места, в которых разворачиваются приключения его персонажей, что способствует погружению читателя в среду произведения и навеивает ощущение присутствия на месте действия. Например: «Старый замок, окутанный мраком и таинственностью, высился на фоне вечернего неба, словно страж старых времен, готовый

охранять свои секреты» [11, 48]. Использование метафор и эпитетов является также одной из описательных стратегий Ади Шарипова: писатель описывает действия своих героев с помощью ярких и образных сравнений, что помогает создать более выразительную картину происходящего: «Лес трепещет своими темными зелеными листьями, словно хранит в себе тайны и загадки, которые пленяют взгляд и вызывают дрожь у отважных путешественников» или он сравнивает запахи уличной пыли с «паром сжигания свежей соломы», а звуки города с «музыкой на булавке пивного пробки» [11, 29].

Большое внимание автор также уделяет описанию внутреннего мира персонажей, он умело передает мысли, чувства и внутренние конфликты своих персонажей, что делает их более глубокими и реалистичными. Так, в следующих строчках: «В глазах Нины пламя страсти сверкало, но в темноте скрывалась грусть и боль, которые она так хорошо умела скрывать от окружающих» читатель может почувствовать эмоциональное состояние героев и сопереживать им.

ВпроекцииобращениякбиографииА.Шариповакакаактивногоучастникапартизанского движения и командира одного из стрелкового взвода дивизии Советской Армии во время Второй мировой войны 1941-1945 годов, затем государственного деятеля Казахской ССР и народного писателя постигается смысл семантического и аксиологического подходов дискурса травелога казахского писателя: от политических размышлений до ценностных установок глубокого воспитательного значения. Шарипов-путешественник воспринимает иной мир как «чужое» сквозь призму «свое», сформированного Шариповым-партизаном, Шариповым-советским человеком с идеологией равенства, братства, свободы. В книге «На дальних берегах» А. Шарипов знакомит своих читателей с Канадой и Всемирной выставкой: «Современный мир раздирают противоречия. И как следствие, то в одном конце земного шара, то в другом, время от времени вспыхивают ожесточенные побоища...И вот, словно одумавшись от содеянного в припадке ожесточения, человечество с необыкновенной пышностью устраивает настоящие праздники, на которых демонстрирует чудеса своих ума и рук. И тут становится ясным, что человек отнюдь не разрушитель, а, наоборот, – созидатель...Так на моей памяти было на Всемирной выставке в Брюсселе, так и в Монреале, куда прибыла наша делегация из Казахстана» [11,8].

Благодаря рассказам Ади Шарипова читатели попадают в занимательный мир Африки. Одна из глав его книги, посвященная Африканскому континенту, называется «На земле Сенегала». Автор начинает с заметок о подготовке к путешествию, описывая каждый шаг и свои внутренние ощущения по поводу предстоящего путешествия. Кстати, отчасти отсылая к казахским пословицам и поговоркам. Здесь они вылетают из Москвы и на обычном самолете отправляются в Лондон. Дальше их путь лежит во Франкфурт-на-Майне, затем в Цюрих и столицу Республики Сенегал город Дакар. То есть африканский континент. Мы пропустим их путешествие в Сенегал и перейдем сразу к анализу травелога по Африке.

Первые упоминания об Африке начинаются со слов: «Укрепленный форт Дакар был основан в середине прошлого века. Долгое время это был крошечный населенный пункт. Бурное развитие Дакара началось в послевоенное время. Строительство порта, железной и автомобильных дорог, а затем и аэропорта сделало его крупным транспортным узлом. Фирмы основали здесь свои торговые дома, начала развиваться промышленность. Все это привлекло сюда население из всех районов страны. Сейчас Дакар - красивый белый город на зеленом мысе, выступающем в Атлантический океан. Особенно красив Дакар с самолета» [11, 48].

Прежде всего, в этой главе мы видим этнографические очерки, переплетающиеся с географическими и топографическими типами. Так, Ади Шарипов писал: «Украшают город не только высокие современные здания и огромные лимузины на тенистых улицах. Красивы жители этого города: стройные парни и женщины с атласной кожей, удивительно красивыми руками и прямо-таки царственной походкой. Женщины Дакара носят яркие национальные костюмы: повязку в виде длинной узкой юбки до щиколоток,

сильно открытый лиф на лямках. Богатые носят еще широкий балахон из нейлона. Из этой же ткани они строят на голове какой-то очень сложную, но грациозную прическу. Мне бросилось в глаза, что на улицах Дакара совсем нет стариков. Вокруг одни молодые лица. Видеть это было приятно. Хотя, позже я узнал, что продолжительность жизни в Сенегале очень низкая. Так что, стариков было очень мало. Республика Сенегал, выходя с одной стороны к океану, граничит на суше с Гвинеей, исламской республикой Мавританией и Мали. Основное занятие коренных жителей - земледелие и скотоводство. Восемьдесят процентов населения исповедуют исламскую религию, остальные – большей частью католики. Государственный язык Сенегала – французский. Аграрная страна, республика Сенегал до сих пор испытывает последствия хозяйничаний колонизаторов. Основной культурой, поставляемой на мировой рынок, является арахис, земляной орех, который известен и в наших южных районах Казахстана. Здесь он именуется «золотом Сенегала». Но это золото обходится населению страны дорогой ценой» [11, 98].

Ади Шарипов отмечает их экономическую составляющую. Его особенно интересовало нынешнее состояние экономики, сколько люди зарабатывают и какие существуют проблемы. Экзотика манила и привлекала его, удивлению его не было предела. Однако в то же время некоторые факты его расстраивали. К примеру: бесцеремонное американское вмешательство в экономику страны; нехватка квалифицированных учителей, нехватка школьных помещений; плохое знание иностранного языка; плохое питание, нехватка белков и витаминов, дети перестают расти, у них появляется отечность, а их кожа и волосы обесцвечиваются. В результате уровень детской смертности в Сенегале очень высок; медицинская помощь населению крайне нестабильна. В республике не хватает врачей и больниц, лечение платное и дорогое, а пациенты часто чувствуют себя обреченными, потому что не могут обратиться к врачу в городе или купить необходимые лекарства. Об этом он делал заметки в книге «На дальних берегах» [12, 114].

Отметим, что больше всего его расстроило экологическое состояние Сенегала. Он отмечал в своих заметках: «Квартал Фас - это так называемый временный квартал. Здесь в страшной тесноте, в хижинах из кусков старого железа живут те, кто пришел в Дакар в поисках работы. Улицы завалены гниющими отбросами, мухи разносят заразу. За каналом Гель-Тапе начинается Мадина, совсем недавно здесь были обширные болота - рассадники желтой лихорадки. Когда-то европейцы и африканцы жили вместе. Облик здешних обитателей был под стать всей безрадостной картине унылых кварталов. Выделялись лишь одни глаза, огромные, опущенные длинными ресницами. Впоследствии мы узнали, что в большом с полумиллионным населением Дакаре работой обеспечены только треть жителей. Это - служащие государственных учреждений, рабочие порта и небольших предприятий. Другая часть населения – безработные, которые вынуждены сводить концы с концами, чтобы не умереть с голоду» [11, 187].

Описывается не только антисанитария в районе, но и тяжелое экономическое положение местного населения. Также автор заметил, что есть сходства между сенегальскими и средневековыми традициями казахов. Схожесть проявлялась в религиозной особенности. В то время в Сенегале еще преобладали многоженство, приданое и разводы. Что казахская степь когда-то жила по этим древним, средневековым законам. Далее был описан ход всей сессии. Затем он отправляется в Париж, где описывается красота всей местности [12, 48].

Следующая глава этой книги называется «По дороге домой». Здесь Ади Шарипов и его попутчики вернулись на родину, остановившись по пути в Конакри (столица Гвинейской Республики). В нем также описывается тяжелая экономическая ситуация в стране, особенно ужасающая бедность и неграмотность в стране. Кроме того, в стране отмечен дефицит. Поэтому Ади Шарипов отмечает, что в этом районе всего две или меньше гостиниц и только одна больница. А еще, что кроме кино развлечений нет [13, 11].

Этнографическая, географическая и топографическая ситуация в стране аналогична ситуации в Сенегале. В своих заметках Ади Шарипов отмечает следующее: «Гвинейская столица состоит в основном из четырех главных улиц, и ни одна из них не имеет никакого

названия. Даже в самом центре города жилища в большинстве своем одноэтажные. Как и всякий африканский город, Конакри имеет свои трущобы, называемые Мединой. Здесь уже нет домов, население ютится в лачугах, каких-то нелепых балаганах» [11, 119].

Разница здесь лишь в том, что Конакри – очень маленький город по сравнению с Сенегалом. Соответственно, экономика и культурные особенности между ними имеют свои различия. Однако антисанитарные условия присущи многим африканским странам [14, 124].

Следующее описание также удивило Ади Шарипова. Ему было непривычно видеть столь необычную картину, которая раньше была для него немыслима. Ведь у себя на родине и в Беларуси он никогда раньше не видел ничего подобного: «Ярким контрастом с бедностью жилищ выглядели базары. Прямо на земле навалены груды всевозможных живописных плодов. Покупателей почти нет – одни торговцы. На базарах торгуют, в основном, женщины. К тому же многие из них с детьми». Что его еще больше удивило, так это следующее: «Голые чернокожие ребятишки копаются в земле, в отбросах, затем подбегают к матери и, схватив грудь, начинают сосать» [11, 120]. Автор понимает, что это, скорее всего, связано с антисанитарией, низкой экономикой и нехваткой продуктов питания.

В свою очередь, положение гвинейских женщин примерно такое же, как и во всех африканских республиках. Как уже говорилось выше про Сенегал. Существует полигамия и выкуп за невесту. Это все пережитки прошлого, и с ними ведется борьба.

Результаты. В результате изучения травелога Ади Шарипова «На дальних берегах» были обнаружены определенные описательные стратегии, которые использовал Ади Шарипов для передачи своего путешествия и впечатлений. Автор выделяет несколько ключевых художественных приемов, включая использование детальных описаний местности, образов и встреченных людей. Также значительное внимание уделяется внутреннему монологу путешественника, что позволяет читателю почувствовать эмоциональные переживания автора. Кроме того, особое внимание уделено интерпретации культурных особенностей и традиций местных жителей посещенных мест. В целом, описательные стратегии, использованные в травелоге писателя, обогащают текст яркими картинками и чувственными описаниями, что делает его произведение увлекательным для читателей и отражает его уникальное видение и опыт путешествия. Обобщая все выше изложенное, мы приходим к пониманию, что дискурс травелога это есть широкая система приемов интерпретации и репрезентации путевых импульсов писателя как путника, отображенных в его путевых записках. Здесь авторы статьи делают вывод о том, что дискурс травелога является широкой системой приемов для интерпретации и представления путевых переживаний и впечатлений писателя-путешественника, изложенных в его путевых записках. Таким образом, в процессе исследования феномена травелога Ади Шарипова нами определены основные базовые концепции в его стратегии описания путешествий в Африку, где Путь и Путник являются базовыми концепциями.

В целом, это предложение подводит итог исследования, формулируя основные выводы и определяя ключевые концепции, выявленные в процессе анализа травелога Ади Шарипова.

Заключение. Подойдя к феномену литературного травелога с позиции феномена художественного травелога, мы выделили в ее развитии определенные ядерные концепты. В процессе анализа имеющейся в критической литературе интерпретации описательной стратегии, принято следующее заключение: описательные стратегии в литературоведении рассматриваются как приемы и методы, используемыми для анализа и интерпретации текста, изучение персонажей произведения, взаимоотношений и психологического их состояния, символов и метафор, используемых в произведении для выявления их возможного смысла и значительности, тем и мотивов, которые возникают в произведении, и их отношения к общей теме произведения [15, 82]. Описательные стратегии, используемые А. Шариповым в его травелогах с африканской темой, применяемых в художественных

формах, передают атмосферу африканского континента, его природу (природные явления, пейзаж), экологию, картины повседневной жизни жителей континента.

Вклад казахского писателя А. Шарипова в развитие жанра травелога в казахстанской литературе неоспорим. Его травелоги стали образцом для подражания для многих других писателей и путешественников. Описательные стратегии, используемые Ади Шариповым, стали неотъемлемой частью казахстанского травелога, помогая читателям открыть для себя красоту и многообразие своей страны и мира в целом [16].

Таким образом, описательные стратегии являются важнейшим элементом травелогов Ади Шарипова. Они позволяют автору создавать яркие и запоминающиеся описания, которые делают его произведения не только интересными для читателя, но и ценными для исследователей литературы. Травелоги казахстанского писателя являются важным вкладом в казахстанскую литературу и продолжают вдохновлять и радовать читателей всех возрастов.

Литература

1. Аксенова М.В. Травелог: путешествие жанра и жанр путешествий // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2018. № 3 (31). С. 170-176.
2. Русакова О.Ф., Русаков В.М. Травелог: теоретико-метододогический анализ. Екатеринбург, 2021. – 266 с.
3. Прозоров В. В. Об авторских стратегиях в литературе // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Филология. Журналистика. 2021. Т. 21, вып. 2. С. 180–185. <https://doi.org/10.18500/1817-7115-2021-21-2-180-185>.
4. Pasquali A. Récits de voyage et critique : un état des lieux // Textyles, №12 – Voyages, Ailleurs, 1995. – P. 21-32.
5. John C. Theory and the limits of travel // Studies in Travel Writing. October 2018, Volume 22 (Issue4) Pages, p. 343 -352. Published By: Taylor & Francis Group // URL:<https://journals.scholarsportal.info/browse/13645145/v22i0004>.
6. Michel C and John L. Introduction: Absence – Presence, Circulation, and Encountering in Complex Space Environment and Planning D: Society and Space, Volume 22,(Issue 1). Pages 7-11. URL: <https://doi.org/10.1068/d313>.
7. Ieva S. Venetian travel narratives in Erica Jong’s work. Studies in Travel Writing, Volume 26, Issue 3 (2023). Pages: 246-258. <https://doi.org/10.1080/13645145.2024.2322983>.
8. Martin S. “The reader can never be sure what’s going to come next”: political reflexivity, ethics and queer affiliations in Oswell Blakeston’s 1950s travel writing/guide books. Studies in Travel Writing, Volume 26, Issue 3 (2023). Pages: 190-207. <https://doi.org/10.1080/13645145.2023.2281679>.
9. Honings, R. (2021). Guardians of the colony: nineteenth-century military travellers in the Dutch East Indies. Studies in Travel Writing, 25 (4), 461-486. <https://doi.org/10.1080/13645145.2022.2143995>.
10. Weronika R. Bengali travel writings on Soviet Russia in the Cold War era. Studies in Travel Writing, Volume 24, Issue 4 (2020). Pages: 352-365. https://www.researchgate.net/publication/353341488_Bengali_travel_writings_on_Soviet_Russia_in_the_Cold_War_era.
11. Ади Шарипов. На дальних берегах. Жазушы. – Алма-Ата: 1971. –3 72.
12. «Тарих-История Казахстана» – школьникам /Исторические вехи /Великая Отечественная война (1941-1945 гг.) / Исторические личности / Шарипов Ади (1912-1993 гг.) (tarikh-begalinka.kz).
13. Chevreau J–L. Philosophie du voyage //Conférences de l’Institut municipal – 2019. <http://laposso.philo.free.fr/blog2/public/Philosophie%20du%20voyage.pdf>.
14. Mouralis B. République et colonies, entre histoire et mémoire : la République française et l’Afrique. – Paris: Présence Africaine, 2012. – 249 p.

15. Нұрдәулетова Б., Аймұхамбет Ж. Претендентті мәтіндердегі зат-символ мәселесі. //Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. № 4 (137) /2021.Б. 78-85. <https://bulphil.eni.kz/index.php/main/issue/view/18/17>.

16. Тойбаев Э.М. Эволюция развития казахских путевых очерков. // Массовая коммуникация Казахстана в XXI веке: реалии и прогнозы развития. <https://www.vestnik-kafu.info/journal/6/226/>.

Г.Ж. ДОСМАГАНБЕТОВА, Ж.С. БЕЙСЕНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

**ӘДИ ШӘРІПОВТЫҢ САЯХАТ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ
СИПАТТАМАЛЫ СТРАТЕГИЯЛАР**

Аңдатпа. Мақалада жазушы Ә. Шәріповтің қоршаған әлемді де, адамның ішкі әлемін де сипаттайтын шығармашылық ерекшеліктерін анықтап, оның сипаттамалы стратегияларын беру шеберлігінен назар аударылады. Қазіргі таңда көркем әдебиет саласын «баурап» жатқан саяхатнама феноменіне деген қызығушылықтың артуы, «саяхатнама» ұғымының концептуализациясын айқындауға деген сұраныс артуда. Саяхатнама бойынша жалпылама зерттеулердің жоқтығы Ә. Шәріповтің саяхат жазбаларындағы сипаттамалық стратегияларды талдауға бағытталған зерттеудің мақсатын түсіндіреді. Жазушының саяхатнамалық шығармасындағы жұмыс кезеңдерін анықтай отырып, авторлар оның өмірінен алынған өмірбаяндық мәліметтері негізінде мәдени ұлттық код ретіндегі белгілі бір белгілердің жиынтығын ашады: біріншіден, мәдени трансферт «өзіндік» және «бөтен» түсіну призмасы арқылы, екіншіден, саяхатнаманың композициялық-семантикалық ұйымдасуына бағынатын лингвистикалық объектілеу стратегиясының бағдары арқылы айқындайды. Сондай-ақ, жолдың бастапқы және соңғы сәттерін сипаттайтын «Бастау» және «Аяқтау», «Жол» және «Саяхатшы» сияқты ядролық саяхатнама ұғымдарының болуы атап өтіледі. Жазушының суреттеу стратегиясын анықтауда объективті аналитикалық, әдеби және басқа да ғылыми әдістер пайдаланылды. Авторлар өз тұжырымдарын А. Паскали мен О.Ф. Русакова теориялық алғышарттарға негіздейді. Ә. Шәріповтің «Алыс жағаларда» атты саяхат жазбасы бұл зерттеудің түйіні болып табылады.

Түйін сөздер: Әди Шәріпов, саяхатнама, сипаттама стратегиялары, Африка, саяхат күнделіктері.

G.ZH. DOSMAGANBETOVA, ZH. S. BEISENOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

DESCRIPTIVE STRATEGIES IN ADI SHARIPOV'S TRAVELOGUE

Annotation. This article is a study devoted to the application of descriptive strategies to the analysis of A. Sharipov's artistic travelogue in order to identify and understand his creative properties that characterize both the surrounding world and the inner world of a person. It is also noted that travelogue occupies a separate place in the writer's work. Therefore, the goal of the study is aimed at analyzing the descriptive travelogue strategies undertaken in the writing of Adi Sharipov. In the course of the work, to establish the defining moment in the writer's travelogue, biographical information from his life is used for its analysis and evaluation. The writer's linguistic practice in travelogues characterizes the cultural transfer of understanding of «one's own» and «alien» through strategies of linguistic objectification, which are subject to the compositional and semantic organization of the travelogue. The unconditional presence of nuclear concepts such as the Path, the

Traveler, which describe the initial and final moments of the Path: «Beginning» and «Completion» is noted. In determining the writer's descriptive strategy, objective analytical, literary and other scientific methods were used. It is also indicated that the analysis of the types and genres of travelogue reveals their great diversity, which today does not have one generally accepted scientific definition, as well as many unresolved aspects in art and, in particular, in literature. The authors base their research on theoretical premises in the works of A. Pasquali and O.F. Rusakova. A. Sharipov's travelogue «On distant shores» is key to this study.

Keywords: Adi Sharipov, travel writer, descriptive strategies, Africa, travel diaries.

References

1. Aksenova M.V. Travelogue: travelling of the genre and the genre of travelling. Aktual'nye problemy filologii i pedagogiceskoj lingvistiki [Current Issues in Philology and Pedagogical Linguistics], 2018, no 3 (31), pp.170-176 (In Russ.).
2. Rusakova O.F., Rusakov V.M. Travelog: teoretiko–metododogicheskii analiz. Ekaterinburg, 2021. – 266 c.
3. Prozorov V.V. Ob avtorskikh strategiyakh v literature //Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Seriya: Filologiya. Zhurnalistika. 2021. T. 21, vyp. 2. S. 180–185. <https://doi.org/10.18500/1817-7115-2021-21-2-180-185>.
4. Pasquali A. Récits de voyage et critique : un état des lieux // Textyles, N°12 – Voyages, Ailleurs, 1995. – P. 21-32.
5. John C. Theory and the limits of travel // Studies in Travel Writing. October 2018, Volume 22 (Issue4) Pages, p. 343-352. Published By: Taylor & Francis Group //:<https://journals.scholarsportal.info/browse/13645145/v22i0004>.
6. Michel C and John L. Introduction: Absence – Presence, Circulation, and Encountering in Complex Space Environment and Planning D: Society and Space, Volume 22, Issue 1. <https://doi.org/10.1068/d313>.
7. Ieva S. Venetian travel narratives in Erica Jong's work. Studies in Travel Writing, Volume 26, Issue 3 (2023). Pages: 246-258. <https://doi.org/10.1080/13645145.2024.2322983>.
8. Martin S. "The reader can never be sure what's going to come next": political reflexivity, ethics and queer affiliations in Oswell Blakeston's 1950s travel writing/guide books. Studies in Travel Writing, Volume 26, Issue 3 (2023). Pages: 190-207. <https://doi.org/10.1080/13645145.2023.2281679>.
9. Honings, R. (2021). Guardians of the colony: nineteenth-century military travellers in the Dutch East Indies. Studies in Travel Writing, 25 (4), 461-486. <https://doi.org/10.1080/13645145.2022.2143995>.
10. Weronika R. Bengali travel writings on Soviet Russia in the Cold War era. Studies in Travel Writing, Volume 24, Issue 4 (2020). Pages: 352-365. https://www.researchgate.net/publication/353341488_Bengali_travel_writings_on_Soviet_Russia_in_the_Cold_War_era.
11. A. Sharipov. Na dalnikh beregakh. Zhazushy. -Alma-Ata: 1971. – 372.
12. «Tarikh» - Istoriya Kazakhstana - shkolkam | Istoricheskie vekhi | Velikaya Otechestvennaya voina (1941-1945 g.g.) | Istoricheskie lichnosti | Sharipov Adi (1912-1993 gg.) (tarih-begalinka.kz).
13. Chevreau J-L. Philosophie du voyage // Conférences de l'Institut municipal – 2009. [Elektron. resursy].
14. Mouralis B. République et colonies, entre histoire et mémoire : la République française et l'Afrique. – Paris: Présence Africaine, 2012. – 249 p.
15. Nырдаuletova B., Аймыкхәмбет Zh. Pretendentti мәтіндердегі зат-симол мәселесі //L.N. Gumilev atyndary EYU Khabarshysy. Filologiya seriyasy. № 4 (137) /2021. B. 78-85.
16. Toibaev E.M. The evolution of the development of Kazakh travel essays. //Mass communication of Kazakhstan in the 21st century: realities and development forecasts. <https://www.vestnik-kafu.info/journal/6/226/>.

Авторлар туралы мәлімет:

Досмаганбетова Гулсім Жанғазықызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Досмаганбетова Гулсим Жангазиевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Dosmaganbetova Gulsim Zhangazievna – Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Бейсенова Жайнагул Сабитқызы – филология ғылымдарының докторы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Бейсенова Жайнагуль Сабитовна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Beisenova Zhaynagul Sabitovna – Doctor of Philological Studies, Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

*Д.С. ЖАЛЕЛОВ¹А.Д. ӘЛТАЙ²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: daulet.zhalelov1994@mail.ru¹, akzhol777@mail.ru²)

ДОСПАМБЕТ ЖЫРАУ ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ ЭКЗИСТЕНЦИЯЛЫҚ МӘН

Аңдатпа. Мақалада Доспамбет жырау толғауларындағы экзистенциялық мәннің көрінісі жан-жақты қарастырылған. Жырау шығармашылығындағы өмір мәнінің түйіні, сағыныш пен өткен ісіне деген өкінішсіз істерінің жиынтығынан құралған. Толғауларында жиі ұшырасатын аңсау, сағыныш, өкінбеу концептілері жыраудың тұлғалық бейнесін сипаттап тұр. Қысқа өмірінің басым бөлігі жаугершілік жорықтармен өткен Доспамбет жыраудың туындыларының басты тақырыбы – ерлік пен елдік жолына бағытталған. Ұрыс даласында кескілескен шайқастарды өткере жүріп, импровизаторлық күш-қуатын да көрсете білген. Поэтикалық қуаты қаһармандық мінезбен ұштасқан Доспамбеттің бізге жеткен туындыларының өзегі, өкінбестен еш қаймықпастан қиындыққа мойымай қарсы тұру. Ерлік пен елдікке жету жолындағы күрес, елді аңсау, өткенге деген өкінішсіз сағыныш – Доспамбет жыраудың өмір сүрудегі ерекшелігі мен өзіне берілген миссияны мүлтіксіз орындай алған ержүрек батыр екенін айқындап тұр.

Мақаланы жазу барысында әдеби талдаулар, салыстыру, поэтикалық талдау әдістері қолданылған. Нәтижесінде Доспамбет толғауларындағы негізгі мән мен мазмұн анықталды. Доспамбет жырау толғауларындағы негізгі ой мен түйін, басқа да жыраулар шығармашылығымен ішкі үндестік салыстыру әдісі арқылы талдау жұмыстары жүргізілген. Аңсау мен өкінбеу ұғымдары басқа ғылым салаларында қалай көрініс беретінін және қазақтың таным түсінігіндегі орны кеңінен талқыланады. Доспамбет жырау толғауларының синкреттілік қырлары кеңінен қарастырылады. Доспамбет жырау шығармашылығындағы негізгі ой-толғамдар әдеби талдаулар негізінде сараланып, ғылыми пікірлер ұсынылады. Доспамбет жыраудың тұлғалық қасиетінің ерекшелігі турасында толғауларындағы мысалдарға назар аударылады.

Түйін сөздер: Доспамбет жырау, аңсау, өкінбеу, толғау, экзистенция, синкреттілік.

Кіріспе. Доспамбет жырау халық поэзиясының қайнар көзі мен түп тамырын жете меңгерген синкретті өнердің иесі. Жырау шығармашылығындағы түйдек ойлар мен көне сарынды жалғыстыратын асқақ бейнелеулер, толғаудың ішкі мазмұнымен сабақтасқан. Жыраулар – хан мен халық арасын байланыстырған, ханға ақыл кеңес беріп, халықтың өн бойында жүрген мәселелерін хандық кеңесте талқылауға және шешуге араласқан. Доспамбет жырау шығармашылығындағы аңсау мен өкінбеу сөздерінің концептіге айналып көрініс беруінде де үлкен мән бар. Жырау бойындағы асыл мұраттардың сабақтасып, толғауда көрініс табуы өзінің басынан кешкен оқиғалары мен сол кездегі қазақ елінің бет-бейнесі жатыр.

Экзистенциализм – адам баласының еркіндігіне жұмыс жасайды. Ж.П. Сартр: «Еріктілік дегеніміз – адамға артылған адамгершіліктің ауыр жүгі» деген пікір ұсынады [1]. Адам өзінің еркіндігін жүрек ісіне жұмсау арқылы ізгілік жолына түспек. Өзі үшін де

басқалар үшін де жауапты болмақ. Яғни, аталмыш ұғымның мәнінде дұрыс өмір сүрудің мәні мен мазмұны жатыр. Біз осы экзистенциялық мәнді Доспамбет жырау толғауларынан іздеп көрмекпіз.

Аңсау – сағыныштың еселенген формасы. Аңсауда ой мен сарылып күту деген ұғым жатыр. Аңсау – сананың болжамға сүйенген көмескі көрінісі, танымның бастапқы сатысы [2, 38]. Аңсаумен мәндес ұғымдар: сағыну мен көксеу, зарығу мен күту сынды сөздермен үндес. Аңсаған жанның ой толғанысы жүректен шығады. Өкінбеу – жасаған іске, сүрген өмірге және өткеніне өкінбеу, уайымдамау деген ұғымда айтылады. Аңсау мен өкінбеудің парқын анықтағанда осындай тұжырымдарды басшылыққа ала аламыз. Доспамбет жырау толғауларындағы сағыныш, аңсау, өкінішсіз ғұмыр концептілері жыраудың тұтас өмірімен астасып жатыр. «Доспамбет өзінің ескі дәуренін, садақ толы сайгез оқты боратып ата, алты құлаш ақ найзаны ұсынып шанша жауын мұқатқан күндерін, Еділдің бойын ен жайлап бейбіт тұрмыс кешкен заманын қимайды» [3, 38]. Сонымен қатар, шет елдік ғалымдар да осы ұғымдар турасында аз айтқан жоқ. Жан-жақтылық танытып, аңсау мен өкінбеу ұғымдарының мәнін әдебиеттану саласы негізінде де қозғап келеді. Шет елдік ғалымдардың бір бөлігі «аңсау» ұғымын мидағы мазасыздықпен сабақтастырады. В. И. Даль пікірінше: «тоска (теснить) – стеснение духа, томление души, мучительная грусть; душевная тревога, беспокойство, боязнь, скука, горе, печаль, нойка сердца, скорбь» [4, 810]. С.И. Ожеговтың сөздігінде берілген анықтамаға сәйкес аңсау, біріншіден, психикалық мазасыздық, көңілсіздік; екіншіден, зерігу, қызықсыз біркелкі қайталанудан пайда болған ұғым [5, 803]. Қазіргі орыс тілінің тарихи-этимологиялық сөздігінде сағыныш – шаршау, қайғы, мазасыздық, көңілсіздік және күштің төмендеуі сипатталатын мазасыз күй ретінде анықталады [6, 253]. М. Хайдеггер аңсау ұғымын «angst» деген сөзбен береді. Қорқыныш, сағыныш сондай-ақ жалғыздық, қамқорлық сынды сөздермен бір негізде қарастырады. Сағыныш – адамның ажырамас қасиеті деген пікірді қуаттайды [7, 116]. Аңсау – еселеніп мақсатқа, нақты мақсат өкінішсіз іске алып келеді. Аңсау ұғымы Доспамбет толғауларының басты мәні мен түпкі мақсаты авторлық ерекшелікпен өріліп, жүйелі түрде көрініс тапқан. Аңсау мен өкінбеу ұғымдарының арғы бастаулары философия ғылымымен де жанасып жатыр.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Доспамбет толғаулары басты назарға алынып, зерттеуші ғалымдардың еңбектерінен пікір ұсынылды. Атап айтсақ, жыраулар поэзиясын түбегейлі зерттеген М. Мағауин «Қобыз сарыны атты еңбегінде Доспамбет жырау толғауларын жинақтап, талдайды. Жыраудың өмір жолындағы басты кезеңдерді анықтап көрсетеді. Доспамбеттің туған жерінің тарихы мен бізге жеткен мұралары жайлы да өзекті ақпараттарды зерттеу еңбегіне арқау етеді. Зерттеу барысында Доспамбетті жорықшы жырау ретінде көрсетеді. Доспамбет хақында айтылатын әңгімелерді В. Радлов өз жазбаларында ноғай халқынан жазып алғандығын да баяндайды [3, 45]. Сонымен қатар Х. Сүйіншәлиев, Е. Тұрсынов, Қ. Өмірәлиев, С. Қасқабасов сынды зерттеушілер де Доспамбет поэзиясындағы ерекшеліктерді әдеби тұрғыдан талдап, тың тұжырымдар жасайды. Тақырыпты кеңінен ашу барысында методологиялық әдістер қолданылды. Атап айтсақ, танымдық және поэтикалық тұрғыдан талдау, жинақтау, сипаттама, салыстыру әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау мен бақылау. Доспамбет жырау поэзиясы хан мен халықтың арасын байланыстырған және асқақтық пен азаттық ұғымдарын да толғауларына арқау еткен. Доспамбеттің толғаулары бізге толықтай жеткен жоқ. Елдің амандығы мен еңсесінің көтеріліп жүруін ойлаған жыраудың басты позициясы – мақсатты аңсау арқылы тұтас елдің өкінішсіз, уайымсыз өмір сүруіне деген қадам. Қазақтың танымында осы өкінішсіз сөзінің жанында опықсыз ұғымы да қатар жүреді. Өкінішсіз, опықсыз – өкінішті емес, өкініші жоқ, уайымы мен опықсыз деген мағынада айтылады. Доспамбет жырау поэзиясында «аңсау» сөзі бірнеше ұғымда қолданылады.

- Аңсау – халықтың арман тілегі;
- Аңсау – ата-қонысқа деген ердің сағынышы;

- Аңсау – орда мен халықтың біртұтастығын аңсау;
- Аңсау – тұлпар мініп, ту көтерген сәтке сағыныш.

Доспамбет поэзиясындағы өкінішсіз өту ұғымы да өзіндік қырларға тарамдалады. Өкінішсіз өту халық танымында ертеден келе жатқан асыл ұғым. Басы сонау ертегілерден және мифтік сипатпен байланысып жатыр. Доспамбет жырау поэзиясындағы «өкінбеу» тұжырымы Құдайға деген шексіз ризашылықпен сабақтасады.

Аңсау – қазақ танымында ертеден бар ұғым. Аңсаудың арқасында мақсатқа жетеді. Аңсаудың арғы бастауларына Қорқыттың мәңгілік тіршілік ететін мекенді аңсау ойымызға түрткі бола алады. Асан Қайғының Жерұйықты іздеуінің түпкі мағынасы аңсаудан, сағыныштан туған.

Доспамбет поэзиясындағы «аңсау» ұғымы ерлікті және туған елді сағынумен сабақтасып жатыр. «Айналайын, Ақ Жайық» атты толғауына назар аударайық. Толғауда әсірелеу, риторикалық сұрау және қайталау секілді көркемдегіш құралдары кездеседі. Асқақтық рухты басшылыққа ала отырып, өз толғанысын білдірген жыраудың басты идеясы – өткенді аңсау, сағыну және жоғалғанына қайтадан қол жеткізу. Өз заманында аталмыш толғау арқылы жас толқынның ерік-жігерін ояту.

Айналайын, Ақ Жайық,
Ат салмай өтер күн қайда?!
Еңсесі биік боз орда
Еңкейе кірер күн қайда [8, 26].

Доспамбет толғауындағы осы тармақтар Ақ Жайыққа деген сағыныштан, аңсаудан туған. Жырау сол арқылы өткен дәуренге деген халықтың арман-тілегін жеткізеді. Ақ Жайық маңындағы халықтың кедергісіз және ешкімнің қас-қабағына қарамай туған жердің топырағын емін-еркін басып, боз ордасының өзіне де жасқанбай кіре алатын кезді аңсайды. «Толғаудың қай тұсын алсаңыз да, мүлтіксіз суреттелген көріністер мен сол көріністерді аңсау сезіміне жолығасыз» [9, 65]. Осы толғаумен сарындас Махамбет Өтемісұлының «Ұлы арман» атты толғауы бар. Доспамбет жырау аңсаған кезеңді, Махамбет те сағынышпен жеткізеді.

Желп-желп еткен ала ту,
Жиырып алар күн қайда?!
Орама мылтық тас ұрып,
Жауға аттанар күн қайда [8, 166].

Доспамбеттегі асыл арман сағыныш, Махамбет Өтемісұлының да жүрегінде бұлқынып жатыр. Ту көтеріп, еңсе тіктеген қазақтың заманын аңсайды. Доспамбет пен Махамбеттің өмір сүрген кезеңдері екі бөлек болғанымен, сағыныштары үндес. Доспамбетте:

Кетбұғадай билерден,
Кеңес сұрар күн қайда?! – деген тармақ бар [8, 26]. Махамбетте осы тармақтар өзгеше түрленеді.

Алаштағы жақсыдан
Батасын алып тәм тартып, – деп келеді [8, 166]. Қос шығармашыл тұлғаның арманы – ел іргесін нығайтқан өзінен бұрынғы тұлғалардың заманындай ғұмыр кешу. Ары қарай зерделеп көрсек:

Қара бұлан терісін
Етік қылар күн қайда?!
Күдеріден бау тағып,
Кіреуке киер күн қайда?!
Күмбір, күмбір кісінетіп,
Күреңді мінер күн қайда [8, 26].

Сол мекеннің барлық байлығы ұлттың төл перзенттері үшін қызмет ететін күнді аңсайды. Бес қаруы сай жүретін ерлердің болмысымен қатар сол халықтың тіршілігі де толғаудан тыс қалмаған. Соның бір көрінісі төменде:

Еділдің бойын ел жайлап,
Шалғынға бие біз байлап,
Орындықтай қара сабадан
Бозбаламен күліп ойнап,
Қымыз ішер күн қайда [8, 26].

Сезімдік сипат орын ала отырып айтылған толғаудың мәні – аңсауда жатыр. Еділдің бойын ертеден мекендеген ата-баба қонысын қайтару арқылы жанға тыныштық орнайтынын да астарлап жеткізеді. Шалғынға бие байлаған сәттің өзі бағалы екендігін түсіндіреді. Түйіні, халықтың туған өлке аясында мамыражай күн кешкен кездерін сағынышпен аңсайды.

«Өкінбеу» концептісі Доспамбет поэзиясында ерекше мәнге ие. Өкінбеудің түп төркінінде батырлық пен асқақтық жатыр. Өз әрекетіне қасқайып тұрып жауап бере алатын өршіл рух жатыр. Доспамбеттің ерлік және елдік турасында қаузалатын толғауларының мәні мен маңызы да Отан үшін жан қиюға даяр тұлғаның болмысының сипаты. «Өкінбеу» ұғымының айрықша көрініс беретін толғаулары: «Қоғалы көлдер, қом сулар», «Тоғай, тоғай, тоғай су...». Екі толғауда да басты идея, кешкен өміріне және атқарған ісіне риза адамның бейнесі көрініс береді. «Өкінбеу» философиясының басын «Қоғалы көлдер, қом сулар» толғауы турасында тарқатып көрсек.

Қоғалы көлдер, қом сулар,
Қоныстар қонған өкінбес.
Арыстаңдай екі бұтын алшайтып,
Арғымақ мінген өкінбес [8, 23],

Жердің ең шұрайлы жерінде тұрып, жылқының ең сұлуын баптап мінген адамның арманы да, өкініші де жоқ деген сөзді айтады. Аттың үстінен түспеген қазақтың болмысын толғаудың өн бойына кіргізеді. Барлық мезгілдің көріністері байқалатын ата қоныстың да биіктігін, қасиетін алғашқы тармақтарда қуаттайды. Жердің қазақ үшін мәңгілік тақырып екендігі де осы тұста байқалады. Аттың үстінде және өз атамекенінде ғұмыр кешкен адамның бәсі де, мысы да өзгеден жоғары болған.

Кілең бұздай кілшейтіп,
Көбелер киген өкінбес.
Жұпарын қардай боратып,
Арулар құшқан өкінбес [8, 23],

Бұл жерде көркемдегіш құралдар өз алдына ой мен сөздің байланысы ерекше қиысқан. Бес қаруы сай батырдың сесі де, есі де жауға үрей әкеледі. Бес қаруы сайланып шыққан батырлардың үйіндегі ханшасының ақыл-парасаты да биік болуы керек. Сыртқы бейнесі ғана сымбатты болу «ару» сөзінің толық мағынасын ашпайды. Бұл жерде ішкі парасаттылық алдыңғы қатарда. Бұзды «айсберг» деп алатын болсақ соның көлеміндей болмаса да соған жетерлік сауыт кие алған адам кез келген жанға алдыра қоймасы анық. «Қоғалы көлдер, қом сулар» толғауының түйінін Сарыарқаның бойында отанның оғыланы болып, жан алып жан берсе де өкініш емес батырлық деген сөзге тірейді. Доспамбеттің Сарыарқа деп тұрғаны бір жер ғана емес, тұтас елді айтып тұр. Өткеніне деген ризашылық пен батырлық өр кеуде көрініс береді. Доспамбеттің «Тоғай, тоғай, тоғай су» толғауы да осы сарыңдас. Өкінбеудің парқын әр тармақта айшықтап, ерекшелеп көрсетеді. Толғамалы ақ балта алып, дұшпанының мысын басып, тұлпар мініп жауға аттану, өкініштің емес ерліктің көрсеткіші. Бүгін жанымды алса да өкінішсіз аттанамын деп толғанған Доспамбеттің рухты сөзі толғаудың соңғы бөлігінен анық байқауға болады.

Бүгін, соңды өкінбен,
Өкінбестей болғанмын.
Ер Мамайдың алдында
Шаһид кештім, өкінбен [8, 27].

Доспамбет жырау танымындағы аңсағанның орындалып, өткеннің өкінішсіз болуы үшін қандай болмақ керек, төмендегідей саралап көрдік:

- Кет–Бұға сынды билердің кеңесін сұрап, парасатты ғұмыр кешу;
- Бабаның жолымен жүріп, тұлпар міну;
- Дәстүрді құрметтеп, бес қару сай болу;
- Алған жарына адал болып, өкінбестей ғұмыр кешу;
- Отан үшін бар кедергіден өтіп, қиындықты еңсеру.

Жырау — халық поэзиясының көрнекті өкілі. Хан мен халық арасын ізгілендіріп, байланыстыратын тұлға. Жыраудың хандық арасында атқаратын қызметі синкретті. Халықтың ой-санасы мен қоғамдық пікірінен толықтай хабары бар кемел адам. Жыраулар белгілі бір дәуірде ғана қалыптаса салған жоқ. Дәуірлер сабақтастығы арқылы жалғасып отырды. Ғылыми зерттеу жұмысымыздың мән-жайы Доспамбет жыраудың шығармашылығын және сол туындыларын зерттеп талдай отырып, аңсау мен өкінбеу ұғымдарын анықтау болды. Жырау, қолбасшы, баһадүр, батыр сынды атақтардың барлығы бір бойынан табылған. Доспамбет – жорық жыршысы. Кеңесшілігімен қатар жорық жыршыларына тән қуат Доспамбет тұлғасының өн бойында кезігеді. Доспамбет жыраудың ақтық демі шығар сәтте айтылған «Озушылар, озмаңыз!» деп аталатын толғауы бар. Ол жерде бордай тозған жанның емес ғұмыр пәлсапасына бойлаған азаматтың асыл арманы баяндалады. Ажалдың өзі жыраудың поэтикалық қуатына бағынып тұрған сынды көрінеді. Қысқа ғұмырдағы соңғы толғауы саналатын өлең мұңайған жанның емес, жарқын болашаққа үміт артқан азаматтың жан толғанысы іспетті. Жыраудың бойындағы сөз бостандығы мен асыл сөзді өзіне бағындыра алған жорық жыршысының болмысы «Озушылар, озмаңыз!» атты өлеңінің Доспамбет өмірінің соңғы тұсымен байланысты. Доспамбеттің отызға да толмаған кезінің соңғы куәгеріндей болып тұрған поэтикалық қуаты осы өлеңнен көрініс тапқан. Қазаны естіртуге бет алған топты тоқтатпақ болған өлеңнің күші мен мәні. Бірақ қазақтың ұлттық танымында ертеден келе жатқан діни түсінік бойынша қазаны естіртуге кеткен топты тоқтатуға болмайтындығын айтады. «Естірту – қаза болған жағдайда айтылатын негізгі жөн-жора «Озушылар» тоқтамайтын райынан қайтпайтын қағиданы ұстанған. Бұл жердегі ер Доспамбеттің соңғы демі үзілгелі жатқан тұста айтылған сөздері, жай қарапайым тіркеспен емес, шымыр ұйқасқа құрылған толғаумен жеткен. «Доспамбет оза шапқан «озушыларды» неге тоқтатпақ болды?» деген сұрақ туындайды. Бұл жерде халықтың көңілі түсіп, жігері жасып қалмауы үшін қаратыла айтылған орамды ой. Тұтас халық Доспамбет жырауға арқа сүйеп отырған сәтте батырдың майданда жазым болғандығы жайында естіген жұрттың қандай жағдайда болатындығын іштей сезеді. Бұл жерден жыраудың бойындағы тағы бір синкреттілік анықталады. Өзінің дәм-тұзы таусылар тұста да өзін емес халқының тағдыры мен жан-күйін ойлаған «жанкештілік» қасиеті. Бұл жердегі жанкештіліктің негізгі мәні мен мағынасы ажал алдындағы қорқынышты жеңіп, азаматтық позициясынан айнымауы. Жанкештілік ұғымы бұл да көптің бойынан кездесе бермейтін синкреттіліктің бірі. Ұлт ертеңі үшін аянбаған азаматтың сол жердегі іс-әрекеті өз импровизаторлық қасиетінің арқасында толғауға айналған.

Озушылар, озмаңыз,
Озсаңыз, бізім бетке бармаңыз!
Бізім бетке барсаңыз,
Есақай, Қосай – екі ұл
Алдыңызға жыр құшақдай
Жылай шықса не айтарсыз?[8, 27]

«Озушылар» тобын тоқтатпақ болған ер Доспамбеттің жан-күйі баяндалады. Доспамбет өзінің осындай күйде қалғанын ағайын-туысы мен еліне жеткізуге іштей қарсы болған сынды. Есақай (Есей) мен Қосай атты қос перзентінің алдынан шыққан кезде «Озушыларға не деп жауап бересің?» деп тіл қатқан жыраудың толғанысы. Толғаудан жыраудың бойындағы жанкештілік қасиетін байқаймыз. Осы аталмыш қасиет жыраудың бойындағы өткен іске өкінбеу ұғымын аңғартады. Өкініштен бұрын халқының көңілі мен сағынышын бірінші қойып тұрғаны белгілі. Өмірінің соңғы сәтінің өзінде кінәмшіл

не болмаса уайымшыл емес, қаһармандықтың озық үлгісін көрсетеді. Өкінбеу ұғымын «озушылар» ары қарай тарқатып айтсақ, хабарды естіртушілерге өршіл рух танытып өзінің еш өкінбейтіндігін және елінің уайымға салынбауын ойлайды. Бізге жеткен осы толғаудың түйіні былай деп қорытындыланады.

Оларға айтарыңыз сол болсын:

Жәмшіден қос айтып,

Жараға мамық тосатып,

Келе жата дегейміз.

Ол айтқанға тимесе,

Бұрынғылар түскен жүрі жол

Бұрылып оңға түсті дегейсіз [8, 27].

Халықтың тілегін арқалаған жыраудың бойындағы асыл арман елдің амандығы мен тыныштығы. Тыныш елді уайым сарсаңға салғысы келмеді. Сағыныштан халықтың күйзелгенін қаламады. Өмірімен қоштасып бара жатқанын білсе де жырау өкінбеді. Өкініш деген ұғымды ұмытты. Бұрынғылар түскен жол өзіне дейінгі ата-бабаларының аттанған, оралмас жолы. Өлімді жеткізсе де өкінішін білдіртпей «бұрынғылар», – деп көрсету жырауларға тән ерекшелік.

Нәтижелер. Доспамбет жырау поэзиясындағы өкінішсіз тілек пен аңсау, сағыныш ұғымдары шығармашылығының әр бөлігінен аңғарылады. Нәтижесінде жырау танымындағы басты құндылық – өкінішсіз өмірге деген сағынышы мен экзистенциялық мәні. Экзистенциялық ұғымның негізгі өкілдерінің бірі – Виктор Франкл. Ол өмірдегі қиыншылыққа шыдай алмаған адамдардың басты қасіреті өз өмірінің мәні мен мағынасын жоғалып алуында делінген. В. Франкл сонымен өмір мәнін жоғалтуды «экзистенциялық вакуум» деген ұғыммен түсіндіреді [10]. Ал, Доспамбет жырау өмірдің мәнін жете түсінді. Ең алдымен ерлік ете жүріп, елге қызмет ету жыраудың басты ұраны болды. Майдан даласында жаралы болып, жанынан айырылып бара жатса да өмірдің мәні мен мазмұнын түсініп кетті. Доспамбет қысқа ғұмырында өмірінің мәні мен мазмұнын өз толғауларында бүкпесіз айтты. Көне түркі әдебиетінен бастау алатын жыраулар әдебиеті де мәңгілік сарынға байланған. Доспамбет сынды жыраулардың өмір мәнін түсінуінің өзегінде мәңгілік өшпейтін, жалғаса беретін жауынгерлік рух жатыр. Ол рух елдікке апаратын Мәңгілік ел идеясымен де сабақтасады [11].

Әлем жаралғаннан бері өмір сүру хақында ұрыстар тоқтаған емес. Күштілердің басым, әлсіздердің жеңіліс табатыны белгілі [12, 102]. Дегенмен, адам баласының басты жетістігі ұрыста жеңілгені емес, өмір мәнін ақиқат жолымен түсінгенінде.

Өткенге сағыныш Доспамбет жыраудың өн бойынан көрінуі де толғаудың ерекшелігі мен өзгеге ұқсамайтын даралығына айналады. Доспамбет жырау өзі өмір сүріп отырған кезең мен өткенді сабақтастыруда өзіндік ой бағамдарын шығармашылығы арқылы көрсете алған. Толғаудағы асқақтық пен ұлтшылдықтың өзі өткенге деген өкінішсіз тұлғаның образын жасайды. Өмірдегі болып жатқан құбылыстарды асқақтық тұрасында толғап, күйбең тіршілікті көрсетуден қарағанда, ерлікпен өткен ғұмырды толғауларының негізгі арқауы етеді. Өршілдік пен еркіндікті, асқақтық пен елдікті тізбектей баяндап, қазақтың қай кезде бақытты да баянды ғұмыр кешетінін толғаумен жеткізген.

Доспамбеттен бұрын және одан кейінгі кезеңдерде өмір сүрген жыраулардың поэзиясында да сол үндестік сақталған. Жыраулар көшін жалғастырушы Махамбеттің туындыларында да Доспамбет жырлаған тақырыптардың жалғасын көре аламыз. Елге деген махаббат, өткенге деген сағыныш Махамбеттің де әр толғауында сайрап жатыр.

Өзінің көз алдында өтіп жатқан өмірді шынайы түрде қаз қалпында жеткізген. Жыраулар шығармашылығын зерттеуші, ғалымдар Доспамбет поэзиясының мән-жайы тұрасында өзекті ойлар айтқан. Доспамбет поэзиясындағы аңсау мен өкінбеу ұғымы жіті зерттеле қойған жоқ. Осы аталмыш екі ұғым Доспамбет поэзиясының басты тақырыбы іспетті. Нәтижесінде төмендегідей тұжырымдар жасадық.

- Аңсау – Доспамбет поэзиясының басты тақырыптарының бірі;
- Өкінбеу – Доспамбеттің өткеніне өкінішсіз екенінен хабар беруі;
- Аңсау – Халықтың бай-қуатты, мамыражай кезіне сағыныш;
- Өкінбеу – Қандай қиындық көрсе де өткенге деген өкінішсіз көзқарас.

Доспамбет жыраудың «Айналайын, Ақ Жайық», «Айнала бұлақ басы тең», «Тоғай, тоғай, тоғай су», «Азау, азау дегенін» «Озушылар, озмаңыз», «Арғымаққа оқ тиді», «Қоғалы көлдер, қом сулар» сынды бізге жеткен толғауларының барлығында аңсау мен өкінбеу ұғымдары ішкі мазмұнда көрініс береді.

Қорытынды. Жыраулар поэзиясындағы экзистенциялық мән жыраулық өнердің синкреттілігі арқылы көрініс береді. Жырау — кеңесші, жауынгер, болжаушы, хан мен халық арасын байланыстырушы, әскербасы, жігерлендіруші сынды қасиеттерді бір бойына жинай білді. Осы қасиеттер жыраулардың экзистенциялық тұрғыда өмір мәнін дұрыс түсіне алуына бағыт бола алды. Өмір мәнін түсінуде әр жырау өз іс-әрекеттері арқылы тарихта қалды. Экзистенциялық мән: Қазтуған жырауда жауынгерлік пен туған жері Еділге деген сағынышы арқылы көрініс тапса, Асан Қайғыда болжаушы, ескертуші қасиеттері арқылы байқалды. Ал, Бұқар жырау Абылай ханға кеңес бере отырып, елін бірлікке шақырды.

Біздің зерттеуіміздің басты тақырыбы етіп алынған Доспамбет жырау да халықтың арман-тілегін толғауға айналдырып, халықтың ақ үмітін ақтай білген. Еліне – бағдар, майданда – жорық жыршысына айналған. Толғауда рух пен жігер, асқақтық пен өршіл рух бірден көрінеді. Толғаудағы аңсау мен өкінбеу концептілерінің арғы бастаулары фольклор және мифтік сипатпен сабақтасып жатыр. Доспамбет толғауларындағы негізгі мән мен құндылықтың төркіні де аңсау, сағыныш және өкінішсіз ғұмырмен сабақтасқан. Ол жыраудың экзистенциялық ұғым тұрғысынан алғанда өмірді саналы ой еркіндігімен сүре білгендігінде. Осы үндестік Махамбет поэзиясына арқау болған. Махамбет, өзінен бұрын өмір сүрген Доспамбет жыраудың аңсаған арманын жадында сақтай отырып, ұрпақты ата дәстүрден ажырап қалмауға шақырған.

Доспамбет поэзиясын зерделей отырып, тәуелсіз ойлай алатын жауынгерлік сипаттардың барлығы бір арнаға топтастырылған тұлғаның кескін-келбеті көре аламыз. Аңсау арқылы халықтың берекесі мен тірлігі үндескен кезді сағынышпен еске алып, жаны алқымға тірелсе де елдің ертеңі мен бүгіні үшін қызмет атқарғанын ойлап, өзінің жан қуатына еркіндік сыйлайды. Жырау үшін өмірдің негізгі мәні де, мазмұны да Отанға деген мәңгілік сүйіспеншілікпен сабақтасты.

Әдебиеттер

1. Сартр Ж.П. Экзистенциализм – это гуманизм /Сумерки богов. М.: Республика, 1990. – С. 319–345.
2. Жарықбаев Қ.Б, Сангилбаев О.С. /Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 384 б.
3. Мағауин М. Қобыз сарыны. XV–XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын жыраулары. – Алматы: Мектеп, 2003. – 192 б.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. М.: Прогресс, 1994. Т. 4. 864 с.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. –М.: Рус. яз., 1989. 922 с.
6. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2-х т. – М.: Рус. яз., 1999. Т. 2. 560 с.
7. Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления /пер. с нем. В. В. Бибихина. –М.: Республика, 1993. 447 с.
8. Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 2004. – 400 б.
9. Әлтай А. Ақын-жыраулар поэзиясы (XV-XVIII ғғ.). – Астана: Ақжолтай, 2013. – 232 б.

10. Франк В. Человек в поисках смысла. Сборник: Пер. с англ. и нем. /Общ.ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

11. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled,2020, 12(4), pp. 1–11 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>

12. Алимбаев А.Е. Ежелгі жыр-дастандардағы ерлік пен қаһармандық // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. №3. – 2023. – Б. 102-11

Д.С. ЖАЛЕЛОВ, А.Д. АЛТАЙ

Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ СМЫСЛ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ (ТОЛГАУ) ДОСПАМБЕТ ЖЫРАУ

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается проявление экзистенциального смысла в произведениях Доспамбета. Творчество Жырау охватывает мысли о смысле жизни, тоске и периодичности его действий без сожалений о прошлом. Понятия тоски, отсутствия сожаления, часто встречающиеся в его трудах, описывают образ личности Жырау. Основная тема произведений Доспамбет Жырау, проведшего большую часть своей короткой жизни в военных походах, сосредоточена на героизме и государственности страны. Он смог показать свою импровизационную силу, ведя ожесточенные сражения на поле боя. Суть произведений Доспамбета, поэтическая сила которого сочетается с героическим характером, – это встречать трудности без сожалений и колебаний. Смелость, борьба на пути к государственности, тоска по стране, тоска по прошлому – особенности жизни Доспамбет. Он отважный герой, который смог выполнить возложенную на него миссию.

В ходе написания статьи использовались методы литературного анализа и сравнения, поэтического анализа. В результате были определены основной смысл и содержание произведений Доспамбета. Анализ проводился методом сопоставления основной идеи и сути произведений Доспамбет жырау, внутренней гармонии с произведениями других жырау. Широко обсуждается то, как понятия «тоска» и «не сожаление» отражаются в других областях науки и их место в казахской концепции познания. Широко рассмотрены аспекты синкретизма движений Доспамбет жырау. Выделены основные ключевые слова и мысли в творчестве Доспамбет жырау и предложены научные концепции. Приводятся примеры из размышлений Доспамбета об особенностях личности жырау. Мнения ученых и исследователей по теме были учтены в ходе научно-исследовательской работы.

Ключевые слова: Доспамбет жырау, тоска, отсутствие сожалений, труд, существование, синкретизм.

D.S. ZHALELOV, A.D. ALTAI

Eurasian national university named after L.N. Gumilyov Astana, Kazakhstan

EXISTENTIAL MEANING IN THE WORKS (TOLGAU) OF DOSPAMBET ZHYRAU

Annotation. This article delves comprehensively into the expression of existential meaning within the body of works by Dospambet Zhyrau. Zhyrau's creative endeavors explore profound reflections on the essence of life, yearning, and the frequency of his actions, free from regrets about the past. Themes of melancholy and a lack of regret, recurring in his works, vividly portray the persona of Zhyrau. Despite spending much of his brief life in military campaigns, Zhyrau's primary focus is on the heroism and statehood of the country, as demonstrated through his improvisational strength on the battlefield. The essence of Dospambet's works, where poetic prowess aligns with a heroic character, lies in facing challenges without hesitation or regret. Courage, the struggle for statehood,

yearning for the country, and a sense of longing for the past encapsulate Dospambet's life. His bravery is evident in successfully fulfilling the missions assigned to him. The article employs literary analysis, comparison, and poetic analysis to discern the core meaning and content of Dospambet's works. Additionally, it explores the syncretism of Dospambet Zhyrau's movements and discusses how concepts like «melancholy» and «non-regret» intersect with other fields of knowledge in the Kazakh context.

The analysis extends to a comparison of the main ideas and essence of Dospambet Zhyrau's works, considering their internal harmony with the works of other zhyrau. The text also delves into the reflections of «melancholy» and «non-regret» in various scientific realms and their place in the Kazakh concept of knowledge. Aspects of the syncretism of Dospambet Zhyrau's movements are thoroughly examined, and the article highlights key keywords and thoughts in his works, proposing relevant scientific concepts. Dospambet's thoughts on Zhyrau's personality traits are illustrated with examples. Throughout the research, the opinions of scholars and researchers on the topic have been thoughtfully incorporated.

Keywords: Dospambet Zhyrau, melancholy, lack of regrets, work, existence, syncretism.

References

1. Sartr J.-P. Ekzistensializm – eto gumanizm / Sumerki bogov. M.: Respublika, 1990. — S. 319–345.
2. Zharykbayev Q.B, Sangilbayev O.S. (2006). Jantaný ataýlarynyń túsindirme sózdigi [Explanatory Dictionary of Psychology terms]. Almaty [in Kazakh].
3. Мағаýын М. (2003). Qobyz saryny. XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын жыраулары [The sound of Kobyz. Kazakh poet zhyrau lived in the XV-XVIII century]. Almaty [in Kazakh].
4. Dal' V. I. (1994). Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka: v 4-h t. [Explanatory dictionary of the living Great Russian language: in 4 volumes]. Progress [in Russian].
5. Ozhegov S. I. (1989). Slovar' russkogo yazyka. [Explanatory dictionary of the living Great Russian Dictionary]. Moskva [in Russian].
6. Chernyh P. YA. (1999). Istoriko-etimologicheskij slovar' sovremennogo russkogo yazyka [Historical and etymological dictionary of the modern Russian language]. Moskva [in Russian].
7. Hajdegger M. (1993). Vremya i bytie: stat'i i vystupleniya [Time and mode of life: articles and speeches]. Moskva [in Russian].
8. Poetry of seven centuries. - Almaty: Zhazushy, 2008. - 400 p. [in Kazakh].
9. Áltai A. (2013) Aqyn-jyraýlar poeziasy (XV-XVIII ғғ.) [Poetry of poets and zhyrau (XV-XVIII century)]. Astana [in Kazakh].
10. Frankl V. Chelovek v poiskah smysla. Sbornik: Per. s angl. i nem. / Obş.red. L.ĭa. Gozmana i D.A. Leonteva. – M.: Progres, 1990. – 368
11. Alimbayev A.E., Daurenbekova L.N., Kemenger K.R., Imanberdiyeva S.K., Bashirov N.K. The Idea of Eternal Country in the First Epic Poems of the Turkic People // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanitiesthis link is disabled,2020, 12(4), pp. 1–11 DOI: <https://dx.doi.org/10.21659/rupkatha.v12n4.29>
12. Alimbaev A.E. Ejelgi jyr-dastandardaǵy erlik pen qaharmandyq // Eurazia gumanitarlyq institutynyń Habarşysy. №3. – 2023. – B. 102-114

Авторлар туралы мәлімет:

Жалелов Дәулет Серікұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Жалелов Даулет Серікұлы – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhalelov Daulet Serikuly – Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Әлтай Аманжол Дүйсенбайұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Алтай Аманжол Дүйсенбайұлы – доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Altai Amanzhol Duisenbaiuly – Doctor of Philology, Professor. Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

*B.K. KAZHYTAY¹

M.S. ORAZBEK²

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan ^{1,2}

(e-mail: k_azhytay@mail.ru ¹, makpal_zere@mail.ru ²)

OXYMORONIC INTERPRETATION OF THE POSTCOLONIAL PERSONALITY

Annotation. This article presents an analysis of the impact of ideological concepts and norms that were actively promoted by the Soviet government in order to establish communism on the development of Kazakh literature and texts written with a bias towards decolonization after independence. Among these authors and works, we attached special importance to the novel «Zharmak» by Kazakh writer Mukhtar Magauin. We analyzed how changes in the political and socio-cultural environment affected literary works, identifying their features and characteristic features in the context of the transition to postcolonial identity. To gain a deeper understanding of these processes, we applied methods of literary analysis, focusing on the language, structure and characters of the novel. The study of the oxymoronic interpretation of the postcolonial personality presented in the novel «Zharmak» is a central point in this study. The use of a literary text as a key source makes it possible to analyze not only the storylines and characters, but also the cultural and literary transformations reflected in them. This approach makes it possible to highlight the evolution of the lifestyle and traditions of postcolonial society over time, revealing their subordination to changing contexts and the influence of sociopolitical factors. When analyzing the characters, special attention is paid to their individuality, which allows us to reveal the multifaceted nature of the postcolonial personality and identify the features of its interaction with society and culture.

Keywords: postcolonialism, oxymoron, Mukhtar Magauin, Kazakh literature, interpretation.

Introduction. Modern Kazakh literature, which has been in the Russian colony for several generations and is only now recollecting itself, belongs to postcolonial literature. However, there is little research in this direction in our literature up to now. It's no secret that this is certainly influenced by political and economic barriers. Robert Young, a well-known scholar of modern postcolonialism «offers politics more than the harmonious framework of postcolonialism» [1, 25] and it also confirms our words. Again, based on Young's opinion, «postcolonialism is a form of active writing that explores anti-colonial liberation movements, going back, recognizing that the circumstances of the past are very different from the present» [1, 14]. That is, the connection and the result of the torment and oppression of the last century with today is one of the main directions of postcolonial literature.

It's no secret that the motto of Marxist philosophy «Proletarians of all countries, unite!» is the first driving force of postcolonialism, that we have started to deal with.

It is known from the history that in the Kazakh land, which became a Russian colony in the XIX century the process of building fortifications, taking land plots and settling Russians began despite the people's protests. The Bolshevik Party came to power at the beginning of the XX century, i.e. with the Kazan Revolution in 1917 and the creation of the Comintern in 1919, anti-imperialist unity in 1929 by Lenin, although communism entered the first anti-imperialist

policy in the 20th century [1, 135], Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan, Eastern European countries remained colonies of Russia conditionally until 1991. Russia lost its role as a colonial empire only in 1991 with the fall of the USSR. Certainly, the colonization of countries within the USSR took place in different periods. But there are common features. In all countries, this process was distinguished by sad examples of inhumane behavior of Russians, Russia's violation of the norms on military operations and numerous manifestations of violence against the local population. In this regard, we can also find this kind of scenes from M. Magauin's novel «Zharmak» («Second half») first published in Prague in 2007:

«I sometimes think that one should treat with respect any Kazakh who, though voracious, though insatiable, has already managed to acquire part of the inheritance from his ancestors. And then, on the contrary, it is one turn to say that if it were not these own blood people, who, compared to those foreign oligarchs who completely own all this, your people would not have been subjected to such an attack. That is, Marats and Murats are to blame for everything. To be more precise, this is the biggest Marat who sat upper and said «come and take it, just pay me something» and distributed everything. And Murat, like me, not only the short Murats, but also the huge, giant Murats themselves got in a poor, miserable situation» [2, 68].

As we can see, the article is based on the study of cultural assimilation of Marat and Murat in Mukhtar Magauin's novel «Zharmak» and the individuality of people in a postcolonial society with psychological and philosophical features of colonization. In this passage, the writer describes the miserable state of the Kazakhs, who owned such a vast, rich land inherited from their ancestors, who, without any share of wealth or land, fell into a «beggar, emaciated» situation through two different psychological features in the image of one character. The hero of the work Marat and Murat are one person. One character describes the fate of all post-colonial Kazakhs who were either not dead or not alive, «and Murat, like me, not only small ideals, but also huge, huge ideals themselves were in a beggar and poor state at that time». This is where the traits in the characters are expressed through the oxymoron.

Methodology and research methods. The material of the research was the theoretical works of foreign and Kazakh scientists, the novel «Zharmak» by the writer Mukhtar Magauin. In the study of the topic, methods of accumulation and personalization, hermeneutics and structuralism were used, since our main goal was to determine the meaning of words and sentences in the meaning of oxymoron in the text, to determine the role of postcolonial personality in the disclosure of psychology.

The literature of the countries that were in the colony, written after leaving the colony is considered postcolonial literature. Postcolonial literature is literature that highlights the consequences of colonization. More accurately, the connection of the torment and oppression of the past with the present day is always in the focus of postcolonial literature [1, 15]. Criticizing the activities of past colonist, in reply to the colonizers he touches on the themes of independence, racism, hunger, and repression of the Soviet period. This is confirmed by the writing of Kazakh writers during the period of independence with an emphasis on historical themes. For instance, we can surely say that the following novels are postcolonial works: «Aksu – zher zhanaty» («Aksu is a paradise on the land») by Kalikhan Yskak, «Ai men Aisha» («The Moon and Aisha») by Sherkhan Murtaza, «Menin Auezovim» («My Auezov») by Zeynolla Kabdolov, «Songy paryz» («The Last Duty») by Abdizhamil Nurpeisov, «Abai zhumbagi» («Abay's Mysteries») by Ramazan Tokhtarov, «Daraboz» («The Unique») by Kabdesh Zhumadilov, «Zharylgap batyr» («Death of Otyrar») by Hasen Adibayev, «Altay Novellasy» («Altai Novella») by Askar Altai. Among the outstanding writers Mukhtar Magauin was the basis for our article.

Discussion and observation. Postcolonialism does not imply a linear level of historicity, although postcolonial literature from colonial countries is considered postcolonial literature. Postcolonialism includes periods of «la dure» (G. Bergson) interruptions and energies that overlap and unite each other [3, 24]. That is, postcolonial criticism does not study only the period after colonialism, but tries to create a systematic theory. And postcolonial literary studies are

looking for traces of colonialism and related phenomena in the literature of both colonized and colonial countries [4, 32]. The verbal description of the postcolonial multicultural world and their recognition by the society becomes the main task of a number of authors from the Russian-Kazakh, Kazakh-Russian culture, reflects the relevance of the problems touched upon by society in their works. In this case it is important first of all to define without falsifying the previously formed traditional idea of the problem taken on the object of research [5, 159]. Oxymoron is one of such phenomena in literary studies. The oxymoron is of particular importance as a way to reflect contrasting colors in the literary space, the conflict of opposite feelings that reflect the duality of feelings in the character's inner world. In the content of the work of art the oxymoron is comprehended as the main way of understanding the psychological specifics and being of the characters.

There are several works that have considered and studied the oxymoron as a means of imaging. One of them is an article by V.V. Vinogradov «About the poetry of A. Akhmatova (stylistic samples)». The scientist who introduced this concept into science in the XX century gives it the following definition: «An oxymoron is a symbol that defines the criticality and description of objects and phenomena, signs» [6, 385]. In the book «Dictionary of ancient and new poetry», made by N. Ostolopov in 1821, it is said: «If several metaphors go side by side together then it is necessary to take into account the absence of unrelated thoughts in their composition» [7, 112]. As we can see at the beginning of the XX century the oxymoron was not distinguished as a separate poetic phenomenon and did not have a clear definition, one of the main types of tropes was considered only as an example of metaphor. It means that there is a reason to believe that it was N. Ostolopov who defined the tropical nature of the oxymoron.

Oxymora are characterized by the fact that one or more of the features in the matrix of features of one of the concepts used is either negated or contradicted by the other one [8, 202]. Russian scientist E.G. Shestakova, who wrote about the specifics of the oxymoron in poetics, believes that considering the oxymoron from a linguistic point of view will lead to its primitiveness [9, 8]. It is very important to study oxymorons in literary works, since we have seen the skillful use of the oxymoron in Kazakh prose and poetry.

The literature of postcolonial people reflects the historical, cultural and social context of relations between Russia and its colonies. Colonialism promoted to identify myths and enrich modern culture. Nowadays it is worth appreciating the courage of the authors who wrote about the history of occupation and colonization. Nevertheless, we can surely say that their texts have not yet been sufficiently studied in Kazakh history.

An oxymoronic analysis of M. Magauin's novel «Zharmak» («The Half») can determine the assimilation model of the Soviet person, the social position and understanding of people in Soviet times, behavior that developed according to the social system:

«This is the place where you work This place, the research center where you work, has been created, opened not for the history of the past, but for the history of today – that is, life after October, the brotherly care of the great Russian people, the way of truth, the white way of the Soviet government and the Communist Party – in a word, for the propaganda of the Russian-Soviet colonial system. And you, starting with uncle Karasakal were prescribed as an addition from hopelessness, these words are evidenced by the anger of Murat Beisenovich. The word «brotherly care» in this passage reminds us of the concepts of «savages, victims, saviors» (savages, victims, saviors) [10, 57] in the colonial mentality. That is, if we proceed from the sentences in the work, the «Russian people» came and «saved» the victims from «savagery» even before October. The use of such oxymoron as brotherly care of the «Great Russian people», «The white way of the Party», «Russian power» in this passage by the hero makes us remember the damage done to the Kazakh people and language and creates opposite thoughts. That is, Russia's use of colonial actions on Kazakh land as a «brotherly care» and not vice versa opens the way to the recognition of a new artistic possibility of an oxymoron in the content of the work.

No matter how brave he is, we can see the hopelessness of Murat Beisenuly, who instills fear in himself, how valuable his workplace is, as disgusting as possible, from this example:

«Historical Research Center! That is, a base of the scientific center in Kazakhstan. This is not only not a Horde (Orda), but not even a hut. For you and your brother. Horde, that is, a horde for messengers of socialist, communist structures. So, know yourself and your power. Be satisfied with what you have thanks to the new, propagandists of communism. If you are quiet, you are not hungry. Even if you are not well-fed, you are from hunger. The most important is that out of the prison. We recognized the truth. No way to deny» [2, 61]. The fact that Murat is engaged in science can be considered one of the main actions of postcolonism. «Because many of the works carried out in the postcolonial sphere are based on the restoration and reassessment of archaeological knowledge. Postcolonial theory demands a political analysis of the cultural history of colonialism and explores the impact of the spread of colonialism in Western and three major cultures in such a way as to connect the past with modern politics» [1, 8].

According to the plot of the novel only after he showed himself to be a dishonest, unscientific person in front of the members of the academic council, Murat Beisenov's honor increased, and all his colleagues recognize him as a «real patriotic» person. This shows the level of psychology and behavior of Murat, as well as the fact that his environment is completely opposite to himself.

He had been through a lot and for a long time could not understand what had passed, could not realize - first of all emotionally. But when he found the force to do it, I realized that I could analyze and write this story».

Compositional approaches are various. Among them, descriptions of two things by comparing or contrasting are often found. From this point of view there is a personnel composition in the novel «Zharmak» («The Half»). «Split personality», that is, the division of a character into two parts, thereby reflecting the contradictory realities of life, became one of the ways of the oxymoron in fiction. The author also finds the core of the intense situation in the novel:

«You hate me, – said Marat. Me also... no matter how much I ignored it, I got into a very embarrassing situation. A very sad situation. You should have left together a long time ago, but not separated from me. We decided so at first. Suddenly flustered and changed the mind... Now no way to change the past. Whether we hate or love, we have to come to a compromise. If one person has all the contradictions... how to hate yourself. The difference we have is just the separation of these unique characteristics» [2, 113]. In fact, there can be both good and bad traits in one person. In such cases, he tries to change, perhaps blames himself, but he cannot hate himself in any way.

This novel also talks about the years of the subsequent dictatorship of the Red Empire. One of the heroes of the novel instantly discloses the real image of the «Hot-blooded» figure Mushtar Makanov through an oxymoronic phenomenon praising his qualities: «Our hot-blooded figure Mushtar Makanov, a strong support of our President, the only spiritual leader of our sovereign people, takes care about his countrymen without sleep and rest, made the frozen snow and ice of Alatau melt, the Ile river widen and the dried Aral sea filled with water, revived the dead Kazakh language, wrote poems in the same level as in Russian, is recognized in both sides, not only a skillful poet but also a powerful politician, a true sympathizer of the native language, has not lost his seat in the Parliament that he got since the Soviet period, he cannot connect two words in Russian but writes poems and novels in Russian, dry shout to raise the status of the Kazakh language is only for the sake of his status ...» [2, 72]. In the passage, on the contrary, not saying about filling Aral Sea with water; the author describes with the help of an oxymoron the actions of flatterers (figures) around the President during the independence, who despised the state language, made a tireless contribution to robbing the state's wealth for their personal status. That is, based on the use of reality in the opposite expression we clearly see the description with the irony inherent in postmodernism. We realize that an oxymoron is an indispensable way to depict the hypocritical, ambiguous character inherent in the psyche and being of the hero, hinting at the second aspect of the author's idea in the text.

In the novel, using an oxymoron, confirms that these are just rumors, «big nonsense» in relation to the magazine «Temirkazyk»:

«To tell the truth, the purpose of a certain group that united around the magazine «Temirkazyk» and many of which are hiding is to overturn the power of the leader, who is at the head of our sovereign country, to establish a Khan order in Kazakhstan, that is, to dethrone our beloved president and appoint someone unknown as a khan from an aristocrat clan! That's where the evil, caustic roots of the stories of opinion, strange to our future around Genghis Khan, the Golden Horde, Abylai, the Kazakh Horde! Such a «big nonsense» [2, 75]. We can clearly see that the oxymoronic reverse side of the «big nonsense» that the author is talking about in this passage is the author's dream of a Kazakh state, that would have another President who would be as a fair khan as Abylai from the aristocrat clan. «Big nonsense» is really the author's position of the author. The «evil, caustic roots» of the Kazakh Horde - by this he hints that they are evil and poisonous for Russia.

Results. The main theme of the novel «Zharmak» («The Half») is history and social situation. The opposition between the old and the new society, the double fate of the hero who became a slave of the world and entered the path of science are described in competition with each other. Characters, manifested by two different characters, positions, views, in particular, one whole. The author strives to show the truth by placing the contradiction in two nets. M. Magauin's description of such uncertainties, past and present, philosophically hints at the great fate of the Kazakhs in the Soviet period. Reminds of the slaughter of the Russian authorities, the Kremlin with the Kazakhs.

Literary critic Alimzhan Tilivaldi-Khamraev in the analytical article «A new field of Kazakh verbal art»: «In M. Magauin's novel «Zharmak» («The Half»), the main character Murat Kazybekov is a scientist, historian and educator who dedicated his whole life to studying the history of Kazakh origin. This image is the image of a person in Kazakh literature who opposes representatives of society that exchange personal needs. These are the interests of a perfect person that we have from Abai's period. This is what the writer wants and the realism of the dream» [11]. The writer creates a clear image of a postcolonial personality, depicting the image he wants. In his text, the writer can hear not only the chorus of Kazakh voices telling their story but also create a confident and very attractive image of the country where he was born and grew up.

In the content of the novel, he describes his characters as a full-fledged part of the postcolonial Kazakh culture, remaining a carrier of «foreign» culture and language (in particular, Russian).

For example,

Promiscuous dance, noisy music, noisy crowd stopped and everybody gathered at the table. Talkative toast master... – asaba, the host and inspirer of the Kazakh feasts (party) is not one, but three here. One man, one woman and a Russian guy. That is, the first two are Kazakhs. They are not shouting, they are speaking ceremoniously, continuing each other's words, speaking Russian - Kazakh. The main Kazakh dish was brought. It is meat (beshbarmak) as usual. The biggest and the most respectful one among the meals is a head of sheep [2, 24].

It is not surprising that a Russian-speaking guy is at the wedding of the Kazakh society that likes celebrations and parties. The author describes Murat's through the second part and the postcolonial mentality at the wedding is considered as a normal phenomenon. According to G. Spivak, one of the ideologists of Western postcolonialism, a «local source of information» that can clearly distinguish and talk in the «local» language about the culture of the «foreigner» (Spivak).

Nevertheless, M. Magauin uses various methods to achieve credibility and cogency. The direct speeches of his characters of different ages organically fit into the structure of the novel creating a chorus of Kazakh voices that entrust their stories to a young narrator. Some of the information is original: mixed language is used in appeals, exclamations and in modern expressions of Kazakh society.

Conclusion. Analyzing the novel «Zharmak» («The Half») by Kazakh writer Mukhtar Magauin, we were convinced of the connection of the postcolonial personality with the subject-object. The oxymoron method in the literature was able to comprehensively and fully show the confrontation of personality, duality, belonging to a society from a colony, inability to integrate

into a social environment. The indecision of the ideal, stuck in the center of decisions about whether to go to his wife's relatives, is a reflection of the colonial way of thinking not only of one person, but of this whole society. In these actions of Murat, we can see the inability to make their own decisions, the constant clash of society with itself, accustomed to others making decisions for them. As a result, Balzhan's leaving, not just leaving, if to say with the words of Mukhtar Magauin – leaving together with her second half with thick pockets, not thick books in a capitalist society capable of making a decision. Murat is a postcolonial suppressed subaltern within us and Marat is a representative of the postcolonial elite within us.

Thus, Murat and Marat himself are also entirely oxymoronic images. A postcolonial personality that complemented each other and made conditions for survival. At the same time, the oxymoron allows you to show the uniqueness of the lyrical hero, the complication of his relationships, to convey the opposite attitude of one person to the world. That is, an oxymoron is one of the most effective ways of understanding and evaluating the surrounding reality.

Әдебиеттер:

1. Янг Р. Постколониализм: Тарихи кіріспе. – Оксфорд, Ұлыбритания: Блэквелл, 2001. – 266 б.
2. Мағауин М. Жармақ. – Прага: Art Focus, 2007. – 198 б.
3. Бергсон Г. Постколониализм және әдебиет: түрік әдебиетіндегі отаршылдыққа шолу. – Стамбул: Несе, 2018 ж.
4. Achille M.A. On Postcolony. – Ankara: Несе, 2021.
5. Аймұхамбет Ж., Көбеева Н. Оксюморон көркемдік тәсіл ретінде. // Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің Хабаршысы, филология сериясы, №4, 2019. – 159-166 б. Қате! Еренсілтеменің рұқсат етілмейтін нысаны.
6. Виноградов В.В. Анна Ахматованың поэзиясы туралы (стилистикалық эскиздер). Таңдамалы еңбектер. Орыс әдебиетінің поэтикасы. – М.: Наука, 1976. –511 б.
7. Остолопов Н. Ежелгі және жаңа поэзия сөздігі: 3 бөлімді. – Санкт-Петербург: Наука, 1821. – 73 б.
8. Herrero R. J. Paradox and Oxymoron Revisited. – Procedia: Social and Behavioral Sciences, Volume 173, 2015–199-206р. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.02.053>.
9. Шестакова Э.Г. Оксюморон поэтика категориясы ретінде. – Донецк: Норд-пресс, 2009. – 209 б.
10. Балчи А. Таяу Шығыс және постколониализм. – Стамбул: Pinar, 2019. – 147 с.
11. Қазақ сөз өнерінің жаңа өрісі. <https://qazaqadebieti.kz/2382/aza-s-z-nerini-zha-a-risi>

Б.К. КАЖЫТАЙ, М.С. ОРАЗБЕК

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ПОСТКОЛОНИАЛДЫҚ ТҰЛҒАНЫҢ ОКСЮМОРОНДЫ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада Кеңес үкіметі коммунизм орнату мақсатында белсенді түрде насихаттаған идеологиялық концепциялар мен нормалардың қазақ әдебиетінің дамуына және тәуелсіздік алғаннан кейінгі деколонизация бағытында жазылған мәтіндерге тигізген әсеріне талдау жасалған. Осы тақырыпта жазылған біршама шығармалардың ішінде қазақ жазушысы Мұхтар Мағауиннің «Жармақ» романына ерекше мән берілді. Саяси және әлеуметтік-мәдени ортадағы өзгерістердің әдеби шығармаларға қалай әсер еткеніне, олардың постколониалдық бірегейлікке өту жағдайындағы ерекшеліктері мен сипатын анықтай отырып, талдау жасалынады. Бұл процестерді тереңірек түсіну үшін романның тіліне, құрылымына, кейіпкерлеріне тоқталып, әдеби талдау әдістері қолданылады. «Жармақ» романында берілген отаршылдықтан кейінгі тұлғаның оксюморондық интерпретациясын зерттеу бұл мақаладағы негізгі мәселе болып табылады. Көркем мәтінді негізгі дереккөз

ретінде пайдалану тек сюжеттік желілер мен кейіпкерлерді ғана емес, оларда көрініс тапқан мәдени және әдеби өзгерістерді де талдауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл постколониалдық қоғамның өмір салты мен дәстүрінің уақыт бойынша эволюциясын жарыққа шығаруға, олардың өзгермелі контексттерге бағыныштылығын және әлеуметтік-саяси факторлардың әсеріне назар аударылады. Кейіпкерлерді талдау кезінде олардың даралық ерекшеліктеріне баса назар аударылып, отаршылдықтан кейінгі тұлғаның көп қырлы болмысын ашуға және оның қоғаммен, мәдениетпен өзара әрекеттесу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: постколониализм, оксюморон, Мұхтар Мағауин, қазақ әдебиеті, интерпретация.

Б.К. КАЖЫТАЙ, М.С. ОРАЗБЕК

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ОКСЮМОРОННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОСТКОЛОНИАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В данной статье представлен анализ воздействия идеологических концепций и норм, которые активно пропагандировались советским правительством с целью утверждения коммунизма, на развитие казахской литературы и текстов, написанных с уклоном в деколонизацию после приобретения независимости. Среди этих авторов и произведений особое значение мы придали роману казахского писателя Мухтара Мағауина «Жармак». Мы провели анализ того, как изменения политической и социокультурной среды отразились на литературных произведениях, выявляя их особенности и характерные черты в контексте перехода к постколониальной идентичности. Для более глубокого понимания этих процессов мы применяли методы литературного анализа, фокусируясь на языке, структуре и персонажах романа. Исследование оксюморонной интерпретации постколониальной личности, представленной в романе «Жармак», является центральным моментом в данном исследовании. Применение литературного текста в качестве ключевого источника позволяет проанализировать не только сюжетные линии и персонажей, но и отраженные в них культурные и литературные трансформации. Этот подход дает возможность осветить эволюцию образа жизни и традиций постколониального общества на протяжении времени, обнаруживая их подчинение изменяющимся контекстам и влияние социополитических факторов. При анализе персонажей особое внимание уделено их индивидуальности, что позволяет раскрыть многогранный характер постколониальной личности и выявить особенности ее взаимодействия с обществом и культурой.

Ключевые слова: постколониализм, оксюморон, Мухтар Мағауин, казахская литература, интерпретация.

References:

1. İang R. Postkolonializm: Tarihi kısırpe. – Oksford, Ülybritania: Blekvell, 2001. – 266 b.
2. Мағауин М. Жармақ. – Praga: Art Focus, 2007. – 198 b.
3. Bergson G. Postkolonializm және әдебиет: түрік әдебиетіндегі отаршылдыққа шолу. – Stambul: Hece baspasy, 2018 j.
4. Achille M.A. On Postcolony. – Ankara: Hece, 2021.
5. Aimühambet J., Köbeeva N. Oksümoron көркемдік тәсіл ретінде. – Ш. Uәліханов атындағы Көкшетау университетінің Хабаршысы, filologia seriasy, №4, 2019. –159-166 b. https://vestnik-kufil.kz/kz/&journal_page=archive&id=43
6. Vinogradov V.V. Anna Ahmatovanyñ poeziasy turaly (stilistikalyq eskizder). Таңдамалы еңбектер. Орыс әдебиетінің поэтикасы. – М.: Nauka, 1976. – 511 b.
7. Ostolopov N. Ejelgi және jaña poezia sözdıgı: 3 bölımdı. – Sankt-Peterburg: 1821. – 73 b.
8. Herrero R.J. Paradox and Oxymoron Revisited. – Procedia: Social and Behavioral Sciences, Volume 173, 2015–199-206p. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.02.053>.

9. Şestakova E.G. Oksümoron poetika kategoriasy retinde. – Donesk: Hord-pres, 2009. – 209 b.
10. Balchi A. Taiau Şyğys jäne postkolonializm. – Stambul: Pinar, 2019 j.
11. Qazaq söz öneriniñ jaña örisi. <https://qazaqadebieti.kz/2382/aza-s-z-nerini-zha-a-risi>

Авторлар туралы мәлімет:

Кажытай Балнур Кызырбековна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Кажытай Балнур Кызырбековна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kazhytay Balnur Kizirbekovna – Doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Оразбек Мақтагүл Социалқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Оразбек Мақтагүл Социаловна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Orazbek Maktagul Socialovna – Doctor of Philological Sciences, Professor of Gumilyov Eurasian National University, Astana.

*A. KENZHEKOZHAYEVA¹

ZH.O. MAMBETOV²

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan ^{1,2}
(e-mail: ak_bota555@mail.ru¹, zholdas_19@mail.ru²)

THE IMAGE OF KOZHANASYR IN FOLKLORE OF WORLD LITERATURE

Annotation. Despite the large number of records and scientific papers related to the study of the image of Kozhanasyr, many issues related to this literary image have not been resolved, as well as there are not enough fundamental academic works on the image of Kozhanasyr. Currently, this topic is becoming increasingly important and relevant, requires research based on the interpretation and national characteristics of this image in the literature of different peoples and determining the parallel of literary conclusions. The article takes into account the points of view of various scientists and presents their opinions about this literary hero.

The issues of studying the image of Kojanasyr, a folklore hero embodied in philosophical and humorous essays, legends and fairy tales characteristic of different peoples, are very extensive. Although this image is found in the folklore works of many peoples, each of them perceives this image differently. Because the humorous stories of Kozhanasyr, various typical images of Kozhanasyr in these stories, forming a moral, psychological, cultural, religious portrait of each nation, show that this literary hero is multifaceted. In the course of the study, various data and works of many researchers were analyzed, and a literary review was conducted. At the same time, literary heroes who are close to the image of Kozhanasyr in world literature were also considered, and the problems and stages of the study of this image were also taken into account. Various literary approaches to the study of the image of Kozhanasyr were analyzed and prospects for further work in this direction were identified.

Keywords: folklore, Kozhanasyr, world literature, artistic image, prototype, satire, humor, comedy genre.

Introduction. Folklore works are like the genetic culture and spiritual memory of each ethnic group. After all, folklore connects the ancient history and modern life, culture of a particular people, covers different layers of society, performs such complex functions as cognitive, aesthetic, ethical, educational. Folklore works are also of great importance in the formation of international communication and intercultural dialogues of a nation, as well as world literature, spreading through oral literature for many centuries. Along with folklore works, sometimes certain images become “nomadic” images, gaining popularity among the literature of different nations. One of such widespread literary and folklore images is the image of Kozhanasyr. Stories about Kozhanasyr are found in different countries, and almost all of them recognize this image as belonging to their literature.

Also, another line of scholars have settled on Koyanasir being a fictional character. For example, the researcher Idris Shah, in his work on Sufism, focused on the image of Kozhanasyr and concluded that Kozhanasyr is a fictional literary hero and dervish [1, 8].

Folklorist Seyit Kaskabassov expresses the following opinion that this image is a widespread image found not only in one nation, but in the literature of many nations: «Kazakhs, like other peoples of Central Asia, have a group of satirical tales centered around the names and images of

Zhirenshe Sheshen, Aldar Kose, Kozhanasyr. These heroes (Kozhanasyr, Aldar Kose, Zhirenshe) are well known to Kyrgyz, Turkmen, Uzbeks, Azerbaijanis and Turks» [2, 210].

The metamorphoses that can be seen in the cross-cultural circulation of Nasreddin Hodja anecdotes become even more visible in these dramatic and ictional adaptations. Despite their very different approaches, all of these writers attempt to transform Nasreddin Hodja's medieval Islamic spirit into something suitable for modern national literatures while preserving his essential comic qualities [3, 44].

Researchers' opinions on the evolution of Kozhanasyr differ from each other. In our opinion, the image of Kozhanasyr emerged in such hard times as occupation, war. The people expressed their discontent, anger through such a satirical image. Also, this image can be created in order to raise the mood and cause a smile among the population in a difficult period.

At the 17th session of the Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage of UNESCO, held in December 2022 in Rabat, the capital of the Kingdom of Morocco, elements of «Humorous stories of Kozhanasyr» were included in the representative list of intangible cultural heritage of humanity. Therefore, we believe that the study of the image of Kozhanasyr today is of great relevance and demand.

Methodology and methods of research. Scientific articles, works and books published in different years by domestic as well as foreign folklorists and literary critics about the image of Kozhanasyr, as well as literary works and collections of Kozhanasyr stories were taken as the theoretical basis of the research. The methodological basis of the study included an interdisciplinary approach, as the image of Kozhanasyr was considered within the framework of historical, literary and ethnological sciences.

Various aspects of research methods were used to achieve the goal during the writing of the paper. Among them are material analysis, compilation, induction and deduction, typology and comparison. Descriptive, comparative and contrastive methods were used to summarise the various materials and draw conclusions. The logicity of the scientific research and the structure of the material are based on a systematic approach.

Discussion and observation. Researchers argue that the prototype of Kozhanasyr existed in real life and he lived approximately in the 12th-14th centuries. It is impossible to determine the exact period in which our hero lived, although historical data show Kozhanasyr as a contemporary of various historical figures such as Sultan Alaeddin of the Seljuk Empire (beginning of the 13th century), Timur and Bayazid I (14th century) and other historical figures [4, 644]. According to J. Feiziev, Kozhanasyr, a folk sage, Sufi, master of humorous stories known to the Turkic and Islamic world, lived in Akshehir and Konia between 1208 and 1284. The above mentioned years correspond to the period of the glory of the Seljuk and Ottoman Empires. Kozhanasyr's «whole being was embodied, every moment of his life became a subject of humor. According to some sources, his father Abdullah was an Akhund in mosque, and he worked as a teacher in one of the madrasahs of Kayseri» [5, 108].

The image of Kozhanasyr is recognized as a character who made a special contribution to the development of comedy genre in the countries of Central Asia and the Middle East. If we look at the history of the origin of this image, the initial data about Kozhanasyr was known from the 15th-16th centuries. For example, we can mention the «Saltuknama» by Abul Khayr Rumo, the third part of «Travel Stories» by Evlia Celebi (1682), records found in foreign libraries (London, Paris, etc.), as well as the data that was spread orally in Turkey and was recorded by old people. Stories and data about Kozhanasyr have been collected since the 15th century. However, these data were first published in 1837 in Istanbul under the title «Matbaa-I-Amire» «Letaif-I Hadje Nasreddin» (Interesting stories of Kozhanasyr). One of the oldest European sources, which is recognized as the anecdotes of Kozhanasyr, is Galland «Paroles remarquables et maximes des orientaux» (Paris), published in 1694. In the 40s of the 18th century D. Kantemir included several anecdotes of Kozhanasyr in his work titled «History of the Ottoman State» (published in French in Paris in 1743 and in German in Hamburg in 1745). And in 1854, anecdotes about Kozhanasyr were published as a separate edition in the collection of Maluffa (Smyrna), and then in 1876

the book Decourdemanche's «Les plaisanteries de Nasr-Eddin-Hodja» (Paris: Leroux, 1876) was published. In addition, V.S. Miller in his work titled «Materials for the study of the Jewish-Tatar language» recorded interesting examples of Kozhanasyr stories, in 1890 A.D. Eritsov published 149 anecdotes translated from Tatarin No. 2267-2367 of Novoe Obozrenie newspaper. The stories of Kozhanasyr in Crimean folklore were collected by V.H. Kondaraki. As well as studies on the poetics and history of Kozhanasyr stories can be found in Keller's «Orient et Occident» I (431–448, 764), P. Horn's «Revue orientale» (Budapest, 1900. No. 1), René Basse's «Revue orientale» (1900. № 1). Such writers as V. Kuzmichev, N. Sumtsov, U. Smirnov, V. Korsh and A. Kirpichnikova also collected information about the image of Kozhanasyr and presented it in their works of different years. In addition, brief information about Kozhanasyr can be found in the encyclopedias of Mayer, Brockhaus and Efron, Gr. Jansky. Another source that gives a lot of information about Kozhanasyr is the work titled «Khaza Terjemei Nasreddin Efendi Rahme» found in the London archive. In addition, in 1742, the Venetian Domenic Fornetti publishes a French translation of 12 stories of Kozhanasyr along with the Turkish original. In 1899, Kunosh published the stories about Kozhanasyr in Maguar (Hungarian) language in Budapest collected from the people living in Aydin region of Turkey. The work of the literary critic A. Wesselsky «Kozhanasyr» published in 1911 in German was also the result of an important research work. In 1926, Bahai-Veled Celebi's book titled «Letaif-i Hace Nasreddin» was published in England. Edmond Saussey dedicates 60-72 pages of his French-language work «Turkish Folk Literature», published in Paris in 1936, to Kozhanasyr. The French ambassador to Ankara J.P. Garnier published his work under a title «Kozhanasyr and his stories» in 1958. As well as, the book published in 1964 by the French writer Antoine Galland, who made a great contribution to the presentation of Kozhanasyr story to the Western world, contains three stories related to Kozhanasyr. Azerbaijani folklorist V. Gulyaev translated the stories of Kozhanasyr in Kazakh, Persian and Uyghur folklore into his own language and in 1992 published the work «Twenty-three Molla Nasreddin».

Every nation looks for the origin of the image of Kozhanasyr in their literature and culture. That is, every nation has its own «Kozhanasyr». However, our hero is not the same Kozhanasyr for everyone, his name is different in each nation. According to researchers, 24 peoples of the world have their own Kozhanasyr.

Because the stories of Kozhanasyr are short anecdotes, they quickly spread from lip to lip, from people to people. Similar to the Kazakh Khojanasyr, the Arabs have a character called Joha, the Armenians – Pulu-Pugi, the Karakalpaks – Omirbek, the Crimean Tatars – Ahmet-Akai, Oja, the Tajiks – Mushfiki, the Uyghurs – Salai Chakkan, Molla Zaidin, the Uzbeks and Turks – Khoja Nasreddin, the latter has another name “Bu adam (Man of moods)”, the Turkmen – Kemine, Efendi, the Ashkenazi Jews – Hershele Ostropoler, Romanians – Pakale, the Azerbaijanis – Mulla Nasreddin, the Greeks – Anasratin, the Iranians – Mulla Nasreddin, the Afghans – Nasreddin Afandi, the Kyrgyz – Apendi, the Bashkirs – Huja Nasreddin, the Kumyks – Mulla Nasurtdin, the Avars – Malla Nasruddin.

At the same time, scientists are of the opinion that the image of Kozhanasyr is similar to the image of Sun Wukong in Chinese folklore. First of all, the actions of both characters are characterized by a marginal character. Secondly, there is an ethical and religious background in their words and deeds [6, 1742]. For example, after Sun Wukong became a follower of Xuanzang teachings, he sought to recognize Buddhism. And the word «khoja» of Persian origin in the name of Kozhanasyr is found in all Turkic and Arabic languages. It is known from history that at first «Khoja» was the name of the teachers of the Arabic language who spread the Islamic religion in Central Asia and became spiritual mentors of Islam. And the name Nasreddin (Nasr ad-Din) means «Victory of religion». That is, the connection between Sun Wukong in Chinese folklore and Kozhanasyr has a religious tint.

In the legends and fairy tales of different peoples, Kozhanasyr has the names such as «molla», «mullah», «khoja», «koja» and «efendi», «apendi». If we do not take into account the last name «apendi», the words mulla, koja, efendi have the same meaning, that is, they are similar concepts.

Mullah (molla) is a respected title in the Islamic world, which has such meanings as «teacher», «sir», «master», «religious person». The word «efendi» is found in Arabic, Persian, and even ancient Greek, and literally means «one who can defend himself (in court)». In addition, it has the meanings of «respectable», «honorable», «sir», «master» and is usually pronounced after the name of a person and addressed to scientists, representatives of science.

We have already mentioned that Kozhanasyr in Crimean folklore has the names Ahmet-Akai, Oja. It is interesting that nowadays young students and followers in Crimea call all their respected and trusted teachers as «Oja». Thus, we are once again convinced that Kozhanasyr is a collective image with different characteristics, diverse character and personality.

According to S. Zukhba, anecdotes about Khuaja Shardyne are of particular importance in the repertoire of Abkhaz storytellers and comedians (humorists). The scientist has no doubt that this character is a modified form of the name Kozhanasyr found in the folklore of many peoples of the world [7, 506].

Also, due to some special features, there are often cases in history where some people were given the name Kozhanasyr and tried to make them look like this image. For example, Mahmud Nasir ibn Yavlak Arslan. Related sources say that he was the nephew of Husamedin Choba, one of the three lords of the Konya Seljuks. Another one is Ahri Evren Sheikh Mahmud Nasir. According to professor Dr. Mikail Bayram, he was recognized as a person similar to Kozhanasyr. Another person likened to Kozhanasyr is Tusso Nasyr. He was born in Tus in 1201 and died in Baghdad in 1274. He wrote works on astronomy and mathematics. Information confirming that he is Kozhanasyr was provided by Azerbaijani scientists such as M.A. Sultanov, Professor Tehmasip. And according to the scientific assumption of M. Kharitonov, «the prototype of Kozhanasyr is the famous Azerbaijani scientist Haji Nasreddin Tusi, who lived in the 13th century». However, we know that Kozhanasyr is called «Molla» in the Azerbaijani country, and researchers believe that «Molla» may be a distorted version of the name Movlan, which belongs to Tusi [8, 235]. All this is a question that requires scientific accuracy and research.

Another popular name of Kozhanasyr among the people is Apendi. Because he always pretends to be a fool and mocks his own mistakes and shortcomings, making people laugh with his funny behavior and actions. However, his most important quality is ingenuity. The main point of Kozhanasyr's stories is always summed up with wit and rational speech. Thanks to this quality, he managed to avoid even the wrath of the Khan and death.

S. Kaskabasov says the following about this aspect of the image of Kozhanasyr: «Kozhanasyr had wit and humor, which served him in overcoming the hardships of life and breaking away from the turbulent and changeable life. It was this inner freedom and calm spirit that made Kozhanasyr a favorite folk hero» [9, 224].

And in Kazakh literary studies the interest in the image of Kozhanasyr increased in the 1920s and 1930s. The staff of the research institutes of Linguistics, Literary Studies and Art History of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan were the first who resolutely undertook this work.

During research expeditions and scientific research trips organized by the staff of this institution, many examples of Kazakh folklore were collected, and it became clear that the image of Kozhanasyr is also a scientific object that requires a comprehensive study. Among the poets and writers, scientists who collected and published various information about Kozhanasyr, we can mention Abubakir Divayev, Mukhtar Auezov, Beisembay Kenzhebeyev, Otebay Turmanzhanov, Yesmagambet Ismailov, Token Abdirakhmanov, Nysanbek Torekulov, Kobei Seidakhanov, Baltabay Adambayev, Kydyrali Sattarov. And among the collectors of Kozhanasyr stories, it should be mentioned Shapai Kulmagambetov, Kazangap Baibolov, Kaip Ainabekov, Bekmukhanbet Kurbanbayev, Kais Zhubanyshiev, Zholdasbek Bugybayev, Abdiraim Muratov, Yerkegali Nygmetov, Tuleukhan Zharkynbekova. Such collections as «Stories of Kozhanasyr» (1965), «Memories of Kozhanasyr» (1977) by T. Abdrakhmanov, «Timpi (The Silent Game)» (1981) by B. Kenzhebeyev, «From the lips of people» (1985) by B. Adambayev and T. Zharkynbekova, «Funny stories» (1987) by K. Sattarov also deserve attention. In addition there is a manuscript in

Arabic letters relating to Kozhanasyr in folder № 923 in the Fund of manuscripts and rare books of the Central Library of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

Samih Kozhagoz has researched a lot about the features of Kozhanasyr stories and raised the following topic: «How to distinguish the original works of Kozhanasyr from fakes?» regarding the question «Are humorous stories the original work of Kozhanasyr?». As a result, the following conclusions are presented.

- a) historical and realistic stories of the 13th century;
- b) Kozhanasyr never prepared his speech in advance, he spoke when the opportunity presented itself;
- c) The life of Kozhanasyr is the life of our people. This is real life data.

Seljuk Cikla in his work published in 1927 says: «The quickest way to correctly recognize the authenticity of Kozhanasyr stories given in books depends on determining the typology of Kozhanasyr and the typological features of his stories» [10, 7].

That is, the typical image of Kozhanasyr can be recognized through the historical data about Kozhanasyr and based on his works. And Leonid Soloviev, in his dilogy «The Story about Khoja Nasreddin», focuses on various aspects of the image of Kozhanasyr and classifies it according to his abilities and moral qualities as follows:

1. Kind Khojanasyr;
2. Defender of victims;
3. Independently-minded rebel Kozhanasyr;
4. Eloquent, witty Kozhanasyr;
5. Eastern sage [11, 203].

In this regard, writer of large-scale research articles Mehmet Aydin says: «It is certain that folklore stories of Kozhanasyr have mixed and assimilated over the centuries. In order to distinguish them, I think it is better to separate humorous stories of Kozhanasyr from the group set by their specific differences. Kozhanasyr was always able to express his opinion before the people. He never allowed meanness and cruelty, despair and fear, drunkenness. Kozhanasyr took risks and told people the truth to their faces, and did not gossip behind their backs. He also did not succumb to the opinions of others and did not believe in empty words. He did not tolerate bad manners and arrogance» [12, 15].

Results. Kozhanasyr is a witty and humorous character who can be found in any century. He got along with the common people and spoke in the vernacular. And he made the ruling kings laugh with his sharp tongue and won the respect of many people.

According to K. Dauletov, the satirical image of Kozhanasyr is an image created and formed by the people themselves in the era of one of the great events in the life of the Eastern peoples in a significant historical period, in particular, during the struggle of the peoples of Iran and Central Asia against the caliphate. Over time, this image did not become outdated, but, on the contrary, acquired new features, a new character, developed and, in the end, became a beloved folk character, mourning the sorrows of people, mourning their loss, standing up for justice and truth. Undoubtedly, every time, every generation contributed to the improvement of his personality: both criticism, and ridicule and jokes of the poor to rulers, modest person to selfish and arrogant people, beggar to judges, parent to a child, neighbor to neighbors sounded from the lips of Kozhanasyr, and therefore, every time a lot of secondary funny images were created around him.

In our opinion, the Kozhanasyr is defined as a complex, multifaceted image that has accumulated a national identity, mentality, culture, spiritual values and qualities of each nation. This image in the folklore of each nation absorbed the national characteristics inherent in that nation and became an image close to the people. After all, concepts such as good and evil, peace and war, poverty and wealth, justice and injustice, right and wrong are common to all mankind. And Kozhanasyr promoted the above-mentioned good qualities, fought against tyranny, injustice and was always recognised as the protector of the weak side, the common people. Probably, it is for this reason that the image of Kozhanasyr was widely spread in the literature of many nations.

Conclusion. Studying the image of Kozhanasyr, one can draw conclusions about the history of many nations, the stages of formation as a nation, the development of their culture and civilization, socio-economic formations. Because such works and characters inform about the cultural, geographical, historical and economic features of this people, as well as give a lot of information about their spiritual ideals, language and religion, spirituality and culture. The development of the image of Kozhanasyr is revealed through the images of world literary characters with certain qualities, and determines not only the transformation of the character, but also the life and consciousness of the people to whom that image belongs. Due to socio-historical changes, it may change or lose some of its properties, but in this way it forms its «individual personality». Therefore, even though the image of Kozhanasyr has changed some of its qualities over the course of time and lost one, it has managed to preserve its main literary character mission. The prototype of the images of Kozhanasyr found in the oral literature of different peoples may not be the same, but it is possible that such an image as Kozhanasyr existed.

Literature

1. Айталы А.А. Рухани кемелдік //Егемен Қазақстан. – №23, – Астана, 2018. – 8 б.
2. Қасқабасов С.А. Ойөріс. – Алматы: Жібек Жолы, 2009. – 303 б.
3. Sabatos Ch. Nasreddin Hodja's foolish wisdom: Slavic literary adaptations of a Turkish folk hero //World Literature Studies, Vol. 4, no. 8, 2016. – pp. 35-46. https://www.sav.sk/?lang=en&doc=journalist&part=article_response_page&journal_article_no=28593
4. Юлдашева С. Т. Изучение образа Ходжи Насреддина в мировой литературе //Молодой ученый. – № 22 (312), – Казань, 2020. – с. 643-647.
5. Фейзиев Ж. Э. Түрік әлемі. Бесінші кітап: Түрк әлемінің тарихи тұлғалары. – Алматы: Принт, 2019. – 336 б.
6. Sener Ö. Nasreddin Hodja as a trixster figure in Turkish literature and Xiyouji's Sunwukong in Chinese literature: a comparative analysis // \Turkish Studies. Vol. 6, no. 3, 2011. – pp. 1741-1748.
7. Зухба С. Л. Избранные труды. В 2-х томах. Т.1. – Сухум: Абгосиздат, 2014. – 576 с.
8. Харитонов М. С. Двадцать четыре Насреддина. – Москва: Наука, 1986. – 622 с.
9. Қасқабасов С. А. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. Таңдамалы. Т.1. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
10. Sakaoglu S. Selections from Nasreddin Hodja Jokes. – Ankara: Akcag Basim Yayim Pazarlama, 2018. – 262 p.
11. Соловьев Л. В. Повесть о Ходже Насреддине. – Москва: Эксмо, 2015. – 288 с.
12. Aydın M. Bayat and Afyonkarahisar Neighborhood Rumors. – Ankara: Culture Agency Publications, 2013. – 72 p.

А. КЕНЖЕҚОЖАЕВА, Ж.О. МАМБЕТОВ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ӘЛЕМ ӘДЕБИЕТІ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ҚОЖАНАСЫР БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Қазіргі таңда бұл тақырыптың маңыздылығы мен өзектілігі артып, осы образдың түрлі халықтар әдебиетіндегі интерпретациясы мен ұлттық ерекшеліктері негізінде зерттеулер жүргізіп, әдеби тұжырымдар параллелін анықтауды қажет етеді. Мақалада түрлі ғалымдардың көзқарастары ескеріліп, олардың осы әдеби қаһарман жайында айтқан пікірлері ұсынылады.

Түркі халықтарға тән философиялық һәм юморлық эсселер, аңыздар мен ертегілерде бейнеленетін фольклорлық кейіпкер – Қожанасыр образын зерттеу мәселелері өте ауқымды. Бұл бейне көптеген халықтардың фольклорлық туындыларында кездескенімен олардың әрбірі бұл образды алуан түрлі сипатта қабылдайды. Өйткені Қожанасырдың әзіл-сықақ әңгімелері,

сол хикаяттардағы Қожанасырдың түрлі типтік бейнелері әрбір ұлттың моральдық-психологиялық, мәдени, ділдік портретін қалыптастыра отырып, бұл әдеби қаһарманның көп қырлы екенін көрсетеді. Жұмыс барысында түрлі деректер, сондай-ақ көптеген зерттеушілердің еңбектері талданып, әдеби шолу жасалды. Сонымен қатар әлем әдебиетіндегі Қожанасыр образына ұқсас әдеби қаһармандар да қарастырылып, осы бейненің зерттелу мәселелері, зерттеу кезеңдері де назарға алынды. Қожанасыр бейнесін зерттеудегі түрлі әдеби тәсілдемелер сараланып, алдағы уақытта осы бағытта жүргізілетін жұмыстардың перспективасы анықталды.

Түйін сөздер: фольклор, Қожанасыр, әлем әдебиеті, көркем бейне, прототип, сатира, юмор, комедиялық жанр.

А. КЕНЖЕКОЖАЕВА, Ж.О. МАМБЕТОВ

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ОБРАЗ КОЖАНАСЫРА В ФОЛЬКЛОРЕ МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В настоящее время эта тема приобретает все большую значимость и актуальность, требует проведения исследований на основе интерпретации и национальных особенностей данного образа в литературе разных народов и определения параллели литературных выводов. В статье учтены точки зрения различных ученых и представлены их мнения об этом литературном герое.

Вопросы изучения образа Кожанасыра – фольклорного героя, воплощенного в философских и юмористических эссе, легендах и сказках, характерных для разных народов, весьма обширны. Хотя этот образ встречается в фольклорных произведениях многих народов, каждый из них воспринимает этот образ по-разному. Потому что юмористические рассказы Кожанасыра, различные типичные образы Кожанасыра в этих повестях, формируя морально-психологический, культурный, религиозный портрет каждой нации, показывают, что этот литературный герой многогранен. В ходе исследования были проанализированы различные данные и труды многих исследователей, и проведен литературный обзор. При этом рассматривались и литературные герои, близкие образу Кожанасыра в мировой литературе, а также учитывались проблемы и этапы исследования данного образа. Были выделены различные литературные подходы к изучению образа Кожанасыра и определены перспективы дальнейшей работы в этом направлении.

Ключевые слова: фольклор, Кожанасыр, мировая литература, художественный образ, прототип, сатира, юмор, комедийный жанр.

References

1. Aitaly A.A. Ruhani kemeldik // Egemen Qazaqstan. – №23, – Astana, 2018. – 8 b.
2. Qasqabasov S.A. Oiöris. – Almaty: Jibek Joly, 2009. – 303 b.
3. Sabatos Ch. Nasreddin Hodja's foolish wisdom: Slavic literary adaptations of a Turkish folk hero //World Literature Studies, Vol. 4, no. 8, 2016. – pp. 35-46. https://www.sav.sk/?lang=en&doc=journal_list&part=article_response_page&journal_article_no=28593
4. Juldashaeva S.T. Izuchenie obraza Hodzhi Nasreddina v mirovoj literature // Molodoj uchenyj. – № 22 (312), – Kazan', 2020. – s. 643-647.
5. Feiziev J.E. Türk älemi. Besinşi kitap: Türk äleminin tarihi tülğalary. – Almaty: Print, 2019. – 336 b.
6. Sener Ö. Nasreddin Hodja as a trikster figure in Turkish literature and Xiyouji's Sunwukong in Chinese literature: a comparative analysis // Turkish Studies. Vol. 6, no. 3, 2011. – pp. 1741-1748.
7. Zuhba S.L. Izbrannye trudy. V 2-h tomah. T.1. – Suhum: Abgosizdat, 2014. – 576 s.
8. Haritonov M.S. Dvadcat' chetyre Nasreddina. – Moskva: Nauka, 1986. – 622 s.

9. Qasqabasov S.A. Qazaqtyñ halyq prozasy. Zertteuler. Tañdamaly. T.1. – Astana: Foliant, 2014. – 320 b.

10. Sakaoglu S. Selections from Nasreddin Hodja Jokes. – Ankara: Akcag Basim Yayim Pazarlama, 2018. – 262 p.

11. Solov'ev L.V. Povest' o Hodzhe Nasreddine. – Moskva: Jeksmo, 2015. – 288 s.

12. Aydın M. Bayat and Afyonkarahisar Neighborhood Rumors. – Ankara: Culture Agency Publications, 2013. – 72 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжеқожаева Ақбота – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Кенжеқожаева Ақбота – докторант Казахского Национального Университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Kenzhekozhaeva Akbota – Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Мамбетов Жолдасбек Ормаханович – филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Мамбетов Жолдасбек Ормаханович – кандидат филологических наук, доцент Казахского Национального Университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Mambetov Zholdasbek Ormakhanovich – Candidate of Philological Sciences, Docent of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ә.Д. ҚАБЫЛОВ¹А.С. БҮРКІТБАЕВА²Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау,
Қазақстан^{1,2}(e-mail: adilet.kabylov@yu.edu.kz¹, anar.burkitbaeva@yu.edu.kz²)***Ә. КЕКІЛБАЕВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ОБРАЗ ТАБИҒАТЫ**

Аңдатпа. Әдебиетке алғашқы қадамын өлеңмен бастаған халық жазушысы Әбіш Кекілбаев алпысыншы жылдардың ортасынан бастап көркем прозаға бет бұрып, бірнеше әңгімелер мен повестер жинағын шығарды. Осылайша оқырман қауымға шебер прозаик ретінде танылған жазушы кейін «Аңыздың ақыры», «Үркер», «Елең-алаң» романдары секілді кең тынысты эпикалық шығармаларды дүниеге әкелді. Жазушының қай шығармасын алсақ та, өзіндік көркем өрнегімен ерекшеленеді. Суреткердің прозаиктік қолтаңбасын бағамдауда оның алғашқы әңгімелерін талдаудың да өзіндік мәні бар. Мақалада жазушыны оқырман қауымға болашағы зор прозашы ретінде танытқан «Аш бөрі» және «Есболай» әңгімелерінің тақырыптық, көркемдік-идеялық ерекшеліктері талданып, автордың образ сомдау шеберлігі пайымдалады. Жазушының шағын прозадағы алғашқы табыстары болып табылатын әңгімелердің жанрлық табиғаты, тіл шеберлігі мен баяндау мәнеріндегі ерекшеліктер әдебиеттану тұрғысынан бағамдалады. Аталмыш әңгімелердегі бас кейіпкерлер Құрманғазы мен Есболайдың, сонымен қатар басқа да қосалқы кейіпкерлердің образдары талданады. Кейіпкерлер образын сомдаудағы жазушы қолданған көркемдік әдістер, әсіресе авторлық баяндау мен кейіпкердің ішкі ой-санасының бейнеленуі, портреттік мінездеу мен кейіпкер сөзі секілді элементтердің сипаты мен қолданыс ерекшеліктері зерделенеді. Мақалада әдебиет зерттеушілерінің еңбектеріндегі ой-тұжырымдар теориялық негіз ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: Ә.Кекілбаев, проза, әңгіме, көркем мазмұн, шығарма идеясы, көркемдік, сюжет.

Кіріспе. Ә. Кекілбаевтың алғашқы әңгімелерінің ішіндегі қарапайым сюжетті асқан көркемдікпен бедерлеп, кейіпкерлердің шымыр бейнелерін сомдаған, көркем бейнелеу көркемдігі жоғары, суреткерлік шеберліктің тамаша үлгісін көрсеткен шығармаларының бірі – «Аш бөрі» әңгімесі. Бұл туынды алғаш рет 1964 жылы «Лениншіл жас» газетінде, сосын жазушының 1966 жылы жарық көрген тұңғыш прозалық кітабы «Бір шөкім бұлтта» жарияланды.

Бұл әңгіме қазақтың ұлы композиторы, күй атасы атанған Құрманғазы Сағырбаев өмірінің бір сәтін бейнелейді. Өмірдің талай талқысын көріп, қилы оқиғаларды басынан кешірген, артына өлмес ұлы күйлер қалдырған ұлы өнерпаз туралы жазылған алғашқы көркем шығармалардың бірі бола тұра, бұл әңгімеде ұлы күйшінің түрмеден қашып келе жатқан жолында бір-екі күнде көргендерін, айналаны түйсік-сезіммен қабылдауын, өткен өмірінің кейбір елесті сәттерін еске алуын – сол әсерлердің күйші санасында қорытылып, ғажайып өнер туындысы – күйге айналуын шеберлікпен суреттейді.

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын № АР19678872 «Әбіш Кекілбаев шығармашылығы қоғамдық сананың жаңғыруы контекстінде» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Жолаушы жол бойындағы шағын шаруалы қазақтың бір үйіне қоналқыға тоқтап, аздаң аттанып кетеді. Қарапайым шаруа үйінің жатырқамай қонақ қабылдауы, үйішінің ықыласы мен адамдардың өзара қарым-қатынасы кәдімгі қазақ аулының қалыпты өмір салты мен тіршілігін елестетеді. Қамаудан босаған күйшінің еркіндікті сезінуі, жол бойында көргендері, қонған үйдегі адамдар туралы түйгендері мен сол жерде «Алатау», «Балқаймақ» және «Ақбай» күйлерін тартуы әңгіменің фабулалық өзегін құрайды.

Әңгіме сюжеті авторлық баяндау арқылы өрбіп отырса да, барлық көрініс, әсерлер бас кейіпкердің көкірек көзімен қабылданып, көңіл-күйімен астасып жатады. Автордың кейінгі шығармаларында дамытылатын, даралық стиль ерекшелігіне тән осындай тоғыспалы стильдің бастауларын осы шығармасынан айқын аңғарамыз. Шығармадағы табиғат суреттері мен жер бедері, адам портреттері мен характерлері, күйдің туу процесі мен күйшінің шығармашылық стихиясы секілді көркемдік құбылыстар суреттілігімен әрі шынайылығымен тәнті етеді. «Ә. Кекілбаев шығармаларында елеусіз, ескерусіз қалар еш нәрсе жоқ. Кез келген болмашы жайттың өзі автордың түпкі нысанасын дәйектеп, шығармаға мық шегедей қағыла қалады» [1, 32].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қазақ әдебиеттануында көркем образ жасаудың мол тәжірибесі бар. Классик жазушыларымыздың тәжірибелерінен бастап қазіргі жазушылардың шығармаларында небір тамаша сомдалған образдар шоғырын кездестіре аламыз. Әр қаламгердің образ жасау дағдысында дәстүрлі тәсілдер қолданылғанымен, олардың өзіндік мәнерін, стильдік ерекшеліктерін байқауға болады. Ә. Кекілбаев шығармашылығы біршама уақыттан бері зерттеліп келе жатқанымен, оның әңгімелеріндегі образдарды қарастырып, шағын прозада образ сомдау ерекшеліктерін пайымдау аталмыш мақаланың арнайы зерттеу нысанына алынып отыр.

Мақалада қаламгердің «Аш бөрі» және «Есболай» әңгімелерінің жанрлық-түрлік, мазмұндық, идеялық-көркемдік ерекшеліктері арнайы зерделенеді. Мақалада қазақ әдебиеттанушы ғалымдары мен зерттеушілер Ж. Қыдыр, Ж. Дүйсенбаева, Ж. Аймұхамбет, А. Мырзахметов, А. Әлімбаев, Ә. Спан т.б. зерттеулері мен шетелдік әдебиеттанушылардың еңбектеріндегі ой-тұжырымдар басшылыққа алынды. Негізгі дереккөз ретінде жазушының шығармалар жинағы (12 томдық, 1 том), «Әбіш Кекілбаев» энциклопедиясы (1-том) назарға алынды.

Тақырыпты игеру, мәселені зерттеу барысында типологиялық, тарихи және жүйелік әдіс, сонымен қатар әдеби талдау, психологиялық және логикалық әдістер кеңінен қолданылады. Негізгі әдіснамалық негіз – зерттеу нысаны ретінде көркем шығарманы танудағы әдеби-тарихи салыстырмалы әдіс әдеби-мәдени мұраларды зерделеудегі теориялық тірек ретінде таңдалды.

Талқылау мен бақылау. «Таң атқалы жорытқаны жұртсыз жон. Тек жаңа ғана тастақ сайдың басындағы жалғыз құдыққа тап болып, ат суарып алды» [2, 15], – деп басталған әңгіме бас кейіпкер «қою жал, жуан тілерсек қара атқа дөңкіе жайғасқан қара сақалды жолаушының» жолда көргендерін, табиғат көрінісін суреттей келе, оны кейіпкер көңіл-күйімен сабақтастыра өреді: «Күн көзі қазір мейірлі. Қарашаның қара суығының алдында аз күн күле қарап иман жимақ»; «Қазір бар дүниені бауырына әкеп тыққан алдамшы сағым жоқ. Көкжиек көл-көсір шалқып, қашықтап кеткен. Тар қамаудан бостанға шыққан кісінің көңілі өсіп шыға келеді екен. Боз бетеге мол далаға аяғы жеткен соң ширыққан жүйкесі жазылып, терісі кеңіп сала берген. Жүрісі де өнікті сияқты. Қиырдағы еліне, ел шетіне үркесоқ паналаған үш қанат күркесіне асықты...» [2, 16].

Осындай параллель суреттеу аясында кейіпкер тұлғасы таныла бастап, кейіпкер ойы арқылы айқындала түседі. Жолаушы алыста қалған елі мен үй-жайын еске алады. Азғырдың айнатаз ақ шағылдары, Еділ мен Қиғаштың көк желең өлең шөбі, Үстірттің үстінің қара жусанды қатқылы көз алдына келеді. Сібірге айдаларда шығарып салушы ағайын-туманың арасынан өзінің баласы Қазыын көргені есіне түседі: оның қалай өсіп кеткенін де байқамапты, айналып-толғанып, маңдайынан сипап та көрмепті.

Содан кейін Сібірде айдауда жүрген кезі ойына оралады. Барақтағы ауыр жұмыстан оралған тұтқындар арасында «Әй, Арқаның қызыл изені-ай» деп ән айтатынын еске алады. Махамбет ақынның бұл ән өлеңінің келтірілуі де тағдырлас өнерпаздардың қиын тағдыры мен қызылды тіршілігін меңзеп тұрғандай. «Әдеби туынды шын мәнінде өмірдің көшірмесі әрі өмірде болған оқиғаларды бейнелеуге қабілетті. Демек, әдеби шығарма құр елестету немесе қиял емес. Әдеби туынды сол шығарманы жазуға шабыттандырған нақты қоғамдық өмірмен тығыз байланысты болады» [3].

Шығарманың концептуалдық тінін ұстап тұрған осынау кейіпкер ойымен өзектес баяндаулардан болашақ туындының дүниеге келуінің алғышарты болған күйшінің жан әлеміндегі сілкіністің, көңіл күй ауанының өзгерісін көреміз: «Жолға шыққалы төңірегін көз алған жоқ. Кеше түс қыңа бұрын бұл естіп, бұл тебіренбеген бір тосын әуен түледі. Бұрынғы саздарындай шапшаң шарықтап, шарт өзгереді тепсінген үн емес. Делебеңді қоздырмайтын ашу тырнап тастаған ащы өзекті баппен сипаған байсалды әуез. Ақтарыла-төгіле салмай, шым-шымдап шымырлап енеді» [2, 20]. Жолаушы селдір буылдырдың арасынан ойдым-ойдым, үзік-үзік тау сілемдерін көреді. «Алатау осы болды-ау», – деп ойлайды. Көкіректе өрби бастап үзіліп қалған әлгі әуез жаңаша сипат алып қайта түлейді: «Бағанағы үзіліп қалған ызың көкірегіне қайта оралды. Дәл мағынасындай жаймашуақ емес, бұл жолы сәл-сәл күрсіне шығатын тәрізді. Бірақ бәрібір бұрынғысындай екі иығын жұлып жеп кіжінген әуез емес, ақжарма үн. Бұрылып, ерінің артына бөктерген домбырасына қарады. Қолына алуға асықты. Бірақ қоналқы түскен жерімде тартармын деп ойлады» [2, 20]. Күйшінің көңілінде туып, көкірегінде піскен күй қоналқыға түскен үйде домбыраның үнімен жарыққа шығады. Жазушы күйшінің жаңа шығармасын дүниеге әкелердегі өнерпаздық стихиясын, психологиялық құбылыстарын көркем сөзбен келістіре өрнектейді. Қазақ әдебиетіндегі өнер адамдарының образын жасаған көптеген қаламгерлер секілді, Ө. Кекілбаев та шағын әңгімеде күйшінің өнерпаздық өресін, ішкі әлемінің құбылыстарын өзінше өрнектейді.

Жолаушы түскен үйдің адамдарын жазушы қысқа болса да жан-жақты, толымды сипатта суреттейді. Олар – үй иесі Дөңбай ақсақал, қара мұртты қонақ жігіт Әурен, ақ жаулықты бәйбіше, он бір-он екі жастағы бала, келін мен оның күйеуі Қойбағар. Жазушы олардың әрқайсының түр-тұлғасы мен мінез-құлқын штрих-детальдармен даралап көрсетеді. Мысалы, Дөңбай ақсақалдың портреттік мінездемесін: «Кезінде келбетсіз болмаған ақсұр шал. Көк бурыл қабағы, селдір мұрт, ұзынша сұйқылт сақалы бет-алдын буылдырландырып жіберген. Көзінің астындағы бірер қыртыс болмаса, жүзін әжім алып жарымапты. Ылғи назарын тіктемей бейтарап қарайтын қоңырқай көзі ештеңе аңғартпайды. Анда-санда өзінен-өзі бір мырс етіп қояды. Өңінде ұзақ уақыт ел үстінде жүріп, енді тұғырдан танып шетқақпай қалған кісіге тән салқын қабақ салғырттық бар. Қимылының бәрі керенау. Кесесін де ерніне енжар апарады. Бірақ осықырынбайды. Зілді отырыс», – деп көрсетсе, қонақ жігіт Әуренді әуелі: «Шалдың бергі жағындағы қара мұрт бұның әңгімесіне үнсіз құлақ тігіпті. Шайын анда-санда бір ұрттап, қарап қояды. Ашық омырау, қынама бел қара мауыт бешпет, шашақты тақия ауыл арасының қазағы емесін танытады. Бұл келгелі жақ ашқан жоқ. Отырысы мығым. Көз тастасы да кербез», – деп таныстырып өтсе, әр тұста қысқа бір көз қырын салып қойып, ал күй тыңдау үстіндегі қалпын: «Екі қолын тарақтап апты. Кішкентай қозы қарыны тырсыып, арқасындағы құс жастықты рахаттана жаншиды. Әдемі иілген қара қасын сәнмен керіп, ұзын кірпігі көлегейлеген дөңгеленген қой көзін келіншек жаққа тігіпті. Әлі әукелене қоймаған бір тілім бұғағында білінер-білінбес бүлкіл бар. Майдайы да торсық шекеленген, жып-жылтыр. Қара торы беті тепсініп, ісініп тұр. Сызданған сырбаз неме?» [2, 26], – деп аздаған эмоция қосып суреттейді. Оның осы қалпы күйшінің көз алдына бір кезде өзінің ашулы күйіне кейіпкер болған төре Ақбайдың ұлы Әубәкірді әкеледі.

Әңгімеде экспозициялық та, лейтмотивті де портреттік мінездеме элементтері кездеседі: «Экспозициялық портрет кеңінен таралған және ол шығармада кейіпкердің алғаш көрінген сәтінен бастап қызметіне кірісіп, оның сипаттамасы ретінде ұсынылады.

Ал лейтмотивті түрінде кейіпкер бүкіл туынды бойында бөлшектенген бейнелеулермен бой көрсетіп отырады» [4, 142]. Өзге кейіпкерлерді сөз арасында жанама сипаттап өтсе, Қойбағардың түр-сипаты мен қозғалыс-әрекетіне бірнеше рет тоқталып, мінез-болмысын аңғартады: «Есіктен түйе жүн шекпенді, түлкі тымақты біреу кірді. Ерінін болар-болмас жыбырлатты. Онысы сәлемдескені болса керек. Босағада тұрып белін шешті. Белбеуін күрс еткізіп шай құйып отырған әйелдің сыртына тастай салды. Түлкі тымақты босағаға іліп, шекпенін шешіп отынның үстіне тастады. Табалдырықтың алдына қолын жуды. Сосын шай құйып отырған әйелден жоғарырақ келіп отырды. Шашын тықырлатып алған жылтыр басын сипап, аузын ашып есінеп алды. Шанаш құлағынан күн көрінгендей. Қонақтармен ісі болған жоқ. Шайға бас қойды. Шұңкиген кішкене беті кесе көлегейлеп көрінбей қалды...»; «— Аманшылық, – деді естілер-естілмес қып. Сосын сонау түптен сығалаған ігдігеш көзін қара мұрт пен бұған бір салып өтті. Тағы да алдына кесе келді. Шұңкиген беті тағы да ғайып болды» [2, 23]. «Әдеби туындының тұтастық жүйесін құрауға үлкен үлес қосып, біртіндеп тұрақты эстетикалық қалыпқа айналған ежелгі көркемдік белгілерінің бірі – портрет. Суреткердің даралық стилі көрінуге тиіс маңызды буынға саналатын ол уақыт рухына сәйкес ортақ бір бағыт, әдістің ішінде жалпыға тән сипаттар да жинақтайды» [5, 75], – дегендей, осы бір шағын портреттік штрих-детальдар кейіпкер болмысын ашуға қызмет етіп тұр.

Шығарманың мазмұндық өзегінде қазақтың күй құдіреті жатыр. Күйшінің өзі жасап алған қарағай домбырасын жанынан тастамай, аялап ұстауынан бастап, жол бойы көкірегіңде пісіп жетілген күйін тартып шыққанға дейінгі аралықта домбыра назардан тыс қалмайды, ал жолаушының көңілін тербеп келе жатқан көріністер мен әсерлер ақыры күй болып ағытыларына оқырманның сенімі күшейе түседі.

Үй иесінің: «Жолаушым, мынаны босқа арқалап жүрмеген шығарсың. Құдай айдап тап болдың, өнеріңді көріп қалалық, шерте отыр», – деген қолқасынан кейін, домбырасын қолына алып, үш күй орындап береді. Бұл үш күйдің мақам-мәнері де, көңілге жүктер әсер-әлпеті де үш түрлі: әуелгі тартатыны жол үстінде туған жаймақоңыр әуезге құрылған «Алатау» күйі болса, одан кейін күйді ыждағатпен тыңдаған келіншектің ықыласы мен көркіне риза болып, бір кезде елде жүргенде бір қызға арнап шығарған «Балқаймақ» деген тәтті әуезді әдемі күйді орындайды. Одан кейін қара мұрттының кейпі есіне түсірген Ақбайдың Әубәкірін көз алдына елестетіп, «Ақбай» күйін тартады, бұл күйдің болмысы мүлдем бөлек: «Қабырғанды қайыстыра бебеулеген әуез. Бай-байлап ыңыранады. Ойыңды ойрандап, көкірегіңді тіліп-тіліп барып, тіс қайрағандай кіжініп қайтады. ...Әуелі шағынып шыққан назалы саз барған сайын зығырданы қайнап төне түседі. Дәу саусақтар домбыраның сағағына шүйліккенде ызалы әуен ышқына буырқанады. Жүректі шымырлатып оянған ащы жас ыршып көзді теуіп, алқымға кері лықсығандай» [2, 28].

Авторы «үш күйдің тарихынан сыр шертіп, күйшінің бүкіл өміріне шолу жасайды» [6, 14]. Осы осы үш күй тыңдаушыларға керемет әсер етіп, олардың ішкі әлемін бір сәт жаулап алғандай. Музыканың ғажайып құдіретін күйшінің көңіл күйімен сабақтастыра отырып, «Алатау» әуенінің өткенін еске салып, қазіргіден рахат тапқан жан ләззатын суреттеумен жеткізеді: «...Есіңе қайдағы-жайдағы түседі. Өткеннің өкінішті өксігі де қылаң береді. Бірақ бәрі артта. Бәрі өткен. Соның бәрін көріп, бәріне төзіп, бәрін өткерген бұл бас. Бәрінің де қыжылы өткен, өшкен. Енді, міне, тағы да рахат ортасындасың. Мына өмір деген жарықтық жауың түгіл, сенің өзіңнен де пейілді екен, кең екен. Оның сарқылар, таусылар күні жоқ. Рахаты мен ләззатын қашан да таба алады екен. Ендеше емешегі үзіліп, елжіреп тұрған өмірді қайтып сүймессің, қайтып талақ етпексің» [2, 25]. Жазушы өнер адамының эмоциясын, әсершілдігін, тылсыммен сырласып, табиғаттан үн тартатын жұмбақ қасиетін оның ой әліміне барлау жасау арқылы ашады.

Тыңдаушылар да күй әсерінен бірден айыға алмай, біразға дейін әркім өз ойымен болып отыр: «Ешкімде үн жоқ. Манадан бері оттың табында тұрып кеуіп қалған құсқанбас қана сытыр-сытыр жанады. Кенет күлдің шеті шырт ете қалды. Жұрт басын көтерді. Иегі

бұлт-бұлт еткен шанаш сары алақанындағы насыбай жұғынын тізесіне сүйкеп, жантая кетті.

– Күйім-ақ екен, – деді сұйқылт сақалының ұшын саусағына орап ап, тапжылмай тыңдаған ақ сұр шал.

– Құлағыңды қыдықтайды, – деп мұртты қара ұйып қалған оң шынтағын ұстап, құс жастыққа шалқалай ауып түсті.

От жағып отырған бала қолындағы көсеуге көзі енді түсіп, қазанның астына әрлі-берлі сүңгітіп-сүңгітіп алды. Келіншек екі қолын тізесіне салып, домбыраға қараған боп, бір қырын бұрылып, бар ыждаһатымен тыңдаған екен» [2, 25].

«Үш күй үй ішіндегі адамдарды алуан психологиялық жайға түсіріп, сілкілеп-сілкілеп алғандай. Күйлерді тыңдау арқылы үйдегілер – баладан бастап ақсақалға дейін – өмірдің ойлы-қырлы өткелдерінен қайта өткендей. Шым-шытырық оқиғасы жоқ әңгімеде түйсікке құрылған тартыс бар. Бәрін де автор күй арқылы шебер бейнелеген. Міне, күй құдіреті қандай?! Жазушының айтпағы да осы» [7, 19].

Үйдегілер күйшіні, әрине, танымайды. Бірақ, өнерпаздың өнері қай жерде де бағаланады, нағыз өнер қашан да өз бағасын алады. Өнер мойындалған жерде өнерпаздың мерейі үстем. Өнерпазды шабыттандыратын да сол. Қонған үйінен ризашылықпен аттанған Құрманғазының көңілі тағы құлази бастайды. «Әттең осындайда бөрі де жолықпайды-ау», – деп ойлайды. Ойына елде жүргенде жігіттермен қосылып бөрі қуғандары оралады. Бөрі қуудың қызығын көз алдына елестеткен кейіпкер оның да дуылы бірер күнге созылып басылатынын, сосын жігіттер сойылдарын тастап, мал-жайына қарап, шаруаларын қаузайтатынын, ал күйші болса, тағат тауып үйде отыра алмай, атына мініп ел аралап кететінін еске алады. Күйшінің айдалада келе жатып «аңда-санда қотанына тиіп, бөрліктіріп тұратын бөрі болмаса, мына даланың селт ететін түрі жоқ-ау» деп ойлауында жайбарақат тірлікке көндікпей, қашан да алып ұшып жортуыл іздеп тұратын бөрі мінез болмысы жатқандай.

Әңгіме атауының «Аш бөрі» аталуы кездейсоқ емес. Қиын да кермек тағдыр иесінің шытырманға толы ғұмырындағы мазасыз тірлігі құла түзде жалғыз жортқан аш бөріге ұқсамай ма?! Аш қасқырдай азулы, шайқастарды бастан кешіп, небір қиындықтарды мойнымен көтеріп, жеңіп шығатын күрескерлік рухты көреміз. Күйшінің ел аузында «Аш бөрі» деген лақап аты да болғаны белгілі. Өзінің:

Аш бөрі, жүрген жерім қанды майдан,
Шыққан жоқ атқан аңым терең сайдан.
Қазақта талай қатын ұл туғанмен,
Дәл мендей ұл табатын қатын қайдан! –
деп басталатын әні де соған меңзейді.

Бас кейіпкер Құрманғазы туралы автор әңгіменің басында «қара атқа дөңкіе жайғасқан қара сақалды жолаушы» дегеннен басқа ештеңе айтпайды. Оның есімі бір-ақ жерде, ақсақал мұның есімін сұрағанда ғана Құрманғазының өз аузымен аталады. Алайда, шығармада баяндалатын оқиға барысындағы кейіпкердің ой-танымы, көзқарасы, өнерпаздық интенциясы мен рефлексиясы арқылы оның мінез-болмысы оқырманға таныла түседі. Күйшінің ішкі ой-толғаныстары, айнала дүниені қабылдауы, психологиялық портреті суреткерлікпен шебер өрнектелген. Жазушының тіл шеберлігі мен сөз қолданысы, кейіпкер ойының авторлық баяндау аясында көрінуі секілді әдеби тәсілдер күйші характерін ашуға мол мүмкіндік берген. Оның тағдырлы бейнесін сомдап, күйшілік өнері мен күрескерлік рухын жеткізудегі жазушының шұрайлы тілі мен суреткерлік шеберлігі оқырманын тәнті етеді.

Өнер адамы туралы осы бір тартымды әңгіме бейнебір кең тынысты эпикалық туындының жеке тарауындай қабылданады. Ә. Кекілбаевтың жан-жақты білімі мен оқиғаны тереңнен «қаузай жазу» машығы шағын әңгімеде Құрманғазының образын жан-жақты ашып, толымды характер жасаған. Суреткердің бұл тәжірибесін кейінірек жазылатын «Күй» повесіне дайындығы деп қабылдауға болатын сияқты. Ал Құрманғазы

туралы жазушы кейінірек, ұлы күйшінің 175 жылдық мерейтойы қарсаңында «Күй тәңірі» атты эссе жазғаны мәлім. «Әдеби еңбек – негізінен автордың идеясын білдіру құралы болып табылатын өнер түрі. Адам өмірі мен ол бастан кешетін түрлі проблемалар автордың әдеби шығарма жазудағы шабыт көзі болып келеді. Сондай-ақ әдеби шығарма – автордың өмірге көзқарасын жеткізу құралы. Мұндай жағдайда, автор өзі бейнелейтін адам өмірінің шындығын айқындап алады» [8].

Жазушының «Есболай» әңгімесі алғаш рет 1977 жылы «Мәдениет және тұрмыс» журналында жарияланған. Бұл – бас кейіпкердің өзімен-өзі сөйлесуі түрінде жазылған, бастан-аяқ монологтық сипатымен ерекшеленетін шағын туынды. Мұнда домбырасының құлақ күйін келтіре отырып, кемпірінің репликаларына жауап ретінде өзімен өзі сөйлесіп отырған Есболайдың сөздеріне: кеше-бүгінгі екі күнде көргендерін талқылау, өткен кейбір жайларды еске алу, өмірлік ұстанымы мен мақсатын әйгілеу – осылардың бәрі сыйғызылған. Шығарманың сюжеттік ұйымдасуындағы субъективтік сипат Есболай характерінің мейлінше жан-жақты ашылуына мүмкіндік береді. Автор бас кейіпкердің сөзі мен ойы арқылы айналасында болып жатқан оқиғаларға баға беріп, дұрыстықты қолдап, бұрыстыққа үкім айтуды жүзеге асырады.

Әңгіменің бас кейіпкері Есболай – табиғаты бөлек, өзіндік ерекше мінез-болмысымен есте қалатын бейне. Ол – көпшілік ортаның ығына ілесіп жүре беретін қатардағы біреу емес, адалдық пен әділдік жолындағы күрескер тұлға. Жастайынан білек сыбанып аянбай еңбек еткен, соғысқа да қатысып келген, ата кәсібі егіншілікпен айналысып, ата-бабасының аманатын кейінгі ұрпаққа қалдыруды мұрат еткен жан. Айналасында болып жатқан әділетсіздікке, кемшіліктерге төзе алмайды және ол туралы бетің бар, жүзің бар демей тура айтып, кесек қимылдайды. Қарапайым адамдардың еңбегін жеген жебірлерге, қатардағыларды көзге ілгісі келмейтін бюрократтарға, кеудесіне нан піскен тоғышарларға қарсы шығып, қателіктерін айтам деп әкім-қараларға жақпайды. Сонда да алған бағытынан таймай, өткір тіл, өршіл мінезімен ешкімнен ықпай, «мыңмен жалғыз алысқан» кейіпкер.

Есболайдың айналасында болып жатқан келеңсіздікке, қайшылықтарға қарсылығы оның өзі айтып отырған сөзінен көрінеді. Шағын ғана ауылдағы жекелеген проблемалар әлеуметтік мәселелерді көрсетеді. Негізгі сын нысанасы – ауылдастарының арасындағы шаруаға қырсыздық, ата кәсібін жалғастыруға құлықсыздық, қиын жылдары елдің қажетіне жарап, асырап келген әкесінен қалған екі шығыр мен үш бұлақтың қараусыз қалып бара жатқаны.

Кейіпкер монологы түрінде баяндалатын әңгіме мазмұны кейіпкердің сөзі арқылы ашылып отырады. Әңгіме Есболайдың домбыраның күйін келтіре алмай, бір нәрсеге ренжіп отырғанынан басталады: «Көптен қолына алған жоқ-ты. Пернелерін де анада бір келгенінде марқұм Ораз дұрыстап беріп еді. Содан бері кемпірдің төсек қабында тұрып-тұрып, шегі кеуіп, шыңғырлап қалыпты».

Есболайдың сөздерінің ыңғайы өмірдегі өзіндік орнына ерекше екпін береді, оның Адам ретіндегі, өзіндік Тұлға ретіндегі болмысына бағдар жасайды. Бұл дүниеде ғана емес, өлген соң да кейінгілердің есінде өзіндік ісіммен, өз орныммен қаламын деген бас кейіпкердің сенімі айқын көрінеді: «Сендер тірілей өліп, іштеріңнен тынып жүргенде бұл ол заңғарлардың «бұл Есболай баяғыда бізге бүйткен» деп өлген соң да жүйкелерінде ойнап жатады әлі!.. Қазір «жынды Есболай» дегендеріңмен, ертең «жарықтық Есболай» дерсіңдер әлі!..»

Монологта сөйлеуші субъектінің қайталауымен ара-арасында бөгде персонаж – Есболайдың кемпірінің сөзі де көрінеді. Ол сөздер үнемі Есболайдың талдау нысанына айналып отырады. Ол әрбір оқырманға таныс адамдай, қазақ әйелінің – кейуана ананың типтік сипаттарымен танылады. Жазушының шеберлігі жеке адамның сөйлеу тілі (речь) мен ой-пайымы арқылы өзгенің оған көзқарасын аңғартудың және айналадағылардың іс-әрекетіне ішкі санамен баға берудің өзіндік жолын табуымен ерекшеленеді.

«Көңілінде құлта сақтамайтын, «бұлтарма-жалтармасы жоқ» Есболайдың мінез-құлқы тентектік, тасырлықтай көрінгенмен, оның сөздерінде әлеумет жайы, қоғам

толғағын парықтаған терең пайым жатыр. Бұл жерде әлеуметтік ортаға риза болмаудан, орын алып отырған әділетсіздік пен алалаушылықты сынаудан көрінетін ызы мен сөгудің сыртқа шығуында түрлі реңктегі күлкі элементтері «қызметке келеді» [9, 151].

Әңгімедегі Есболайды толғантқан, ашынтқан қоғамдық мерездер, адам бойындағы кесел-дерттер әлі де кездесетіні өкінішті. Бұл әңгіме жазылғалы талай жылдар өтіп, заман өзгергенімен, бүгінгі қазақ қоғамын алаңдатып отырған әлеуметтік мәселелер жеткілікті. Жең ұшынан жалғасқан жемқорлық, жағымпаздық, бюрократия, науқаншылық сияқты қоғамдық дерттерді жазушы осы шығармасында ашық көрсеткен. Мысалы: «Бұның іші жұрттың ішіндей ар жағында не жатса да көрінбейтін құрым киіз емес. ...Көре берсін, біле берсін, ести берсін. Неге жасырынады? Нені жасырады? Жасырынса, ішіп қалған, жеп қалған ұрлығы барлар жасырынсын. Жалбаңдаса жағынып қалған жалбаңбайлар жалбаңдасын! Бұл сонша неден қорқып, неден қорғалайды?» [2, 132].

Есболайдың пайымдауында қоғамда орын алып отырған адам құқықтары мен демократиялық принциптердің бұзылуына деген өктем қарсылық жатыр. Олар қарапайым ауыл қариясының ой-танымымен көрінеді:

– сөз бостандығы мен пікір еркіндігінің шектеулігі: «Жас кезімде ертең алдымнан шығады деп айтпайды, қартайғанда артыма сөз ереді деп айтпайды, онда мұның бәрін қашан айтады. Көрге кіргесін көр тышқанмен мұңдаса ма? ...Мен тасып жүргенде өзгелер жасып жүрсін деген де адамшылық болып па?»;

– дұрыстықты бетке айтудан тайсақтайтын жалтақтық пен қорғаншақтық: «... Әншейінде, көлеңкеде отырып пыш-пыштағанда жұрттың бәрі де мәтіби. Ал, бетке айтуға келгенде бас көтерер жан табылмай қалады. Бәрі де құдайдың ең бір пәтуалы әңгімесін сыбырлап айтады да, қайдағы бір алары жоқ, қосары жоқ қысыр сөзге келгенде айдай жұрттың алдына шығып ап сампылдайды-ай кеп»;

– сөз бен істің алшақтығы, ауызбен айтылған орнықты уәждің іспен бекітілмей, сөз жүзінде қалуы: «Осы күні жұрт аузын ашса «бірлік-тірлік» деп қақсайды да, іс істесе, барлығын тентек балалардың ойынындағыдай «шілдік-білдік» қылып жіберуге шебер боп апты»;

– жалпақ шешей жағымпаздықтың өрістеуі: «Бұл қалай?» дегенді теріс, «Ләббай!» дегенді дұрыс көретін қай заманда да көр соқырлардың ісі»;

– айтылған ой-пікірдің сарапқа салынбай, оны айтушының абырой-беделіне қараушылық: «Естіп отырған сөзді тергемей, айтып отырған ауызды тергеу әуелден ақырға дейінгі барша қиянаттың басы»;

– жалпыға ортақ заңдардың сақталмауы: «Оның ойынша, заң деген мына жұмыр жерді қатар басып жүргендердің бәріне бірдей ортақ талап, ортақ туралық емес, бұл құсаған айқайшы аңғалақтар ылғи үйде ұмыт қалдырып, ал өзі ұсаған зілман бөксе зәнталақтар белінен бір тастамайтын, жаны қысылған жерде, міне өстіп, қарсы келгенге жылт еткізіп қынынан шығарып ала қоятын қанды ауыз қара кездік сияқты».

Әңгімеде түрлі деңгейде сомдалған бірнеше персонаждардың бейнелері кездеседі. «Кеңсенің көлеңкесінен шықпайтын сумақай көсе» Көшен, «баяғыда атқа мініп, айқай салып, белсенді боп жүріп, қартайғанда аса ұстап, таспиқ санайтын» дүмше молда Қоштай, «аузына «алладан» басқа сөз түспеген, арақ түгілі ащы шалап ішпеген, жаман қатынынан басқа ұрғашының өңі түгілі атын білмейтін» марқұм Ораз, «мұрнынан ақсары бас құрт ыршитын», бастық ағасының арқасында дүрілдеп тұрған дүкенші Дүйімбай, ұзатылған жалғыз қызының артынан «қолына ұстай баруға» жалғыз кілем ала алмай пұшайман болған Бибатпа кемпір, «жас босанған әйелдей ыңырсынып сөйлейтін» бастық Жиынбай, бастықтың ыңғайымен сөзге араласатын зоотехник, «былайғы жұрт түгілі басыбайлы әйеліне жұмған аузын аузын ашпайтын» Баламан – осылардың бәрі де әр ортадан-ақ кездесетін, өз қалпымен қабылданатын әрі есте қалатын «таныс бейтаныстар». Олардың характерлік даралығы да, персонаж ретінде шығарма сюжетіне қатыстылығы да әр түрлі.

Эпизодтық персонаждардың ішіндегі оқырманға ерекше жылылықпен әсер ететін кейіпкер – әлгі «бас қондырысы дұрыс» қара сұр бас инженер. Есболайға кеңсеге жиылған

дүйім жұрттың ішінде қолдау білдіріп, «қақпыш денесінің бар құрысқан-тырысқанын жазып жіберегін» осы инженер бала – Жиынбай бастықтың антиподы. «Кешегі Ожыраев жолдастың айтқан әңгімесінен кейін көңіліне оралған ойлары мен ұсыныстарын» ортаға салуды ойлауы, мұндай мәселені жеке-дара шешуді емес, «Есболай қарияны, басқа да көне көз кісілерді қатыстыра отырып талқылауды» ұсынуы – көпшіліктің көңіліне ой салатын ұсыныс. Жас инженердің сөзі – әдебиетімізде сол кезеңдерде орын алған, жас кадрлардың көбінесе тек жаңалықты ғана жақтайтын, ескішілдіктің қандай көрінісіне болса да атой салып қарсы шығатын біржақты тенденциясынан бөлек, қандай мәселеге болса да байыппен қарап, келісе отырып сараптауды ұсынатын демократия мен плюрализмді көксеудің нышаны. Екіншіден, бас инженер – жастығына қарамастан, бас асаулық көрсетпейтін, қайта салқынқанды, байыпты пікірдің адамы. Есболайдың ашумен айтқан сөздерін көңіліне алмай, қайта оны ой елегінен өткізіп, ақылға салады, кеңесе отырып шешім қабылдауға шақырады. Ел басқаратын адам осындай болуы керек, болашақтың тізгіні осыларда дегенді меңзейді автор.

Инженер баланың: «Біз осы қарияның әлгі әңгімені қайда айтқанын, қалай айтқанын қайта-қайта қаузап бергенше, бұл кісінің не айтып отырғанын неге талқыламаймыз», – дейтін сөзі өсетін елдің, кемелденуге қадам басқан қоғамның теміразық етіп ұстар басты қағидасы. Ненің айтылғаны мен не үшін айтылғаны емес, кімнің айтқаны мен қалай айтқанын ғана талқылау, пікір мазмұнының дұрыстығы мен өзектілігіне емес, оны айтушының тағы мен беделіне қарап баға беру («Естіп отырған сөзді тергемей, айтып отырған ауызды тергеу») – қай кезде де қоғамның соры, дамудың аяғына тұсау болып отырғаны мәлім. Автор тұлғалық ерекшелік, қоғамдық пікір ұйытқысы болатын жандар туралы орыңды мәселе қойып отыр.

«Есболай» әңгімесі – автордың қоғамдағы кейбір құпталмайтын мәселелерді өзіндік тәсілмен көрсете білген, әлеуметтік-сыншылдық сипаты байыпты, күлкілі өрнегі мығым шығарма. Әңгімедегі сын-сықақ, әзіл-қалжың элементтері шығарма идеясына қызмет етеді. Көркем мәтін бастан-аяқ әзілдік қуатпен баяндалады, күлкі элементтері әңгіменің өн бойында бір реңнен екіншісіне ауысып, негізінен юморлық мәнермен дамиды сюжеттік ағын бірде сатиралық қалып алып, енді бірде ирониялық астармен баяндалып, кейде сарказмдық сапаға ауысып отырады.

Шығармадағы негізгі оқиға – Есболай орталық әрекет иесі болып табылатын екі күннің оқиғасы. Бірінші күндікі – Есболайдың Дүйімбайдың дүкенінде жанжал тудыратын жағдайы да, екінші күндікі – кеңседегі мәжіліс барысы. Осы бір-екі эпизодтың – Есболайдың кеңсе алдында Көшпенмен кездесуінің және келесі күнгі кеңседегі жиналыстың «сценарийлері» – шындығында, күлкілік қуаты мол дүние. Олардың қай-қайсысы да нақты жағдайларға байланысты туындап, әлеуметтік жүк көтеретін әрі психологиялық дәлелдемелерге құрылған өзекті сатира мен уәжді юмор. Мәселен, Есболайдың бұлақ басындағы инженермен кездесуі кезінде қарттың инженердің сұрағына кері жауап беруі – ашудың сыртқа тепкен көрінісі, өмірлік ұстанымын өзгелерге ұқтыра алмай қапа болған қарттың қызыл тілге ерік берген жан айғайы.

Шығарма түйінінде терең демократиялық аңсар жатыр, ол мәтіннің баға берушілік әрі талдаушылық мәнерінен анық танылады. Есболай қоғамдағы өз құқын қорғауға бейіл, ол өз ұстанымына берік және өзгелер де солай болса екен дейді. Мұндай интонация Есболай сөздерінің өн бойында бой көрсетіп отырады, Өмір көшінің сан соқпақтарынан өткен, «Қияндыдан Варшаваға дейінгі талай жотаның сызы бен оғы қатар жалап», түрлі қиын кезеңді басынан кешірген, ата салты мен дәстүрін өз заманының шындығымен сабақтастырып, солардан ой түйген сұңғыла ақсақалдың сыншылдық ой мәйегінің түйінінде титтей де пендешілік пиғыл, өзімшілік жоқ, жалпы халықтың жайына алаңдау, болашақтың қамын ойлау мотиві жатыр. «Орайы келгенде айтылмаған сөздің атасы өледі» деген халықтық принцип – Есболай қарттың да өмірлік кредосы. Өз заманында тура айтуға, нақты фактілермен дәйектеп, қоғамның мерездерін дөп көрсетуге болмайтын, әлеуметтік утопиялар мен әсіре ертегілер үстемдік құрған кезеңде мұндай «жынды

Есболай» секілділердің аузымен айтылатын дегдар ойлардың тұспалымен қоғамның пісуі жеткен мәселелерін ұсыну – Ә. Кекілбаев қаламының да бірегей сипаты болып табылады.

Ұлы сыншы В.Г. Белинский айтқандай, «Сатира кемшілік пен нашарлықты тәлкек етуге арналмай, күйінген сезімнің тасқыны, жігері болуға, өзге ниетпен ашынушылықтың нажағайы, жарқылы болуға тиіс. Оның негізінде көкжасық әжуасыз ділмарлық емес, мейлінше терең мысқыл жатуы керек» [10, 77-78]. Жазушы кейіпкер рефлексиясы арқылы қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді ұсынуымен қатар, қарапайым халық өкілінің бойындағы ұлттық мінез, күрескерлік рух пен кісілік болмысты да жарасымды үйлестіре білген. Есболай сөздері халықтық–шешендік өрнегімен, моральдық–философиялық талдаушылығымен де ерекшеленеді. Мәтіннен оған көптеген мысалдар келтіруге болады. Мысалы, бір ғана: «Мен тасып жүргенде өзгелер жасып жүрсін деген де адамшылық болып па? Жұлқынсам мен ғана жұлқынайын, қалғандарың тұншығып қалыңдар деген де адамшылық болып па? Онысына, бірақ, ит екеш ит көніп пе! Таласады, шайнасады. Таласқанды, шайнасқанды қаламайтын ит күдірейгенін қойсын», – деген ой орамында қаншалықты терең мән жатыр!

«Бағың жанса, ашыған айранның бетіндей лепір де жүр, бағың кідірсе, қарап жүріп қан қатып, іш мерезденіп, өз буыңа өзің тұншық та жүр деген қай құдайдың ойлап тапқан заңы. Ол заңың дәрі болса, құдай өз маңдайына шайнап жақсын». Бұл жерде «құдай» деп тілдеп отырғаны, шынында, өздерін «Құдайдан да былай емеспін», – деп есептейтін Дүйімбайлар мен Жиынбайлардың жиынтығы.

Асылында, Есболайдың сөздерінде халықтың ұтқыр ой, шешендік мәнермен қатар, қыр қазағының әзіл-қалжыңын тастамайтын, тілінің қышымасы ұстап отыратын ұлттық сипаты мол. Оның кемпірі туралы айтатын: «Елдің алдымен емпеңдеп үйге тартатындай сол қара кемпір мені сағынып қала қойды дейсің бе, онан да былшылбай көсенің мылжыңын тыңдайын», «Қара күркенің қақ төрінде қақпыш кемпірдің құяң белін уқалап жатып алу ма!», – дегендері – орайын тауып орынды жерінде ойнай білген қазақтың әдемі әзіл-қалжыңының үлгілері.

Есболайдың марқұм құрдасы Ораздың баласына айтатын: «Әкең орнынан тұрып қыдырып кетпеді ме екен деп, шешен жіберген жоқ па? Тірісінде құрым күркесінен екі елі аттап шығып көрмеген бұл пақыр өлген соң қайдан жел аяқ бола қалсын. Жатыр ғой әне, жаман қатынның бөксесіндей жапырайып» немесе «Осы немеге тас шығындап қайтесің, онан да ана шешене бұзау қамайтын шошала салып бер. Бес күн тірлікте кісінің көзіне түсіп көрмеген әкең өлгесін атын шығарып кімді қырар дейсің!», – дейтін сөздері де – қазақы қалжыңның нағыз классикалық үлгілері. Мұнда марқұм Ораз құрдасты еске алудың, оған деген сағыныш сезімінің бір сәтке болса да оның артта қалған баласына қатынаста сыртқа шығуының нышан-белгісі бар.

Нәтижелер. Автордың баяндау мәнерінде небір теңеу, эпитет, метафоралар қанық стильдік бояуымен көрінеді. Олар кейіпкердің тіл өрнегі арқылы оның дүниетаным арнасы мен характер психологиясын терең ашуымен қатар, оқиға мен жағдайдың сипатын қазақтың ұғымына сай дәл беруімен, сатиралық өткірлігімен бағалы: «қашатын шыбыштың құйрығындай шыжбыңдап тұрмауын», «заң жарықтықтың заңғар доңғалағын бұның үстіне қарай жайлап жылжытып келе жатыр», «шығырдың астына абайсыз түсіп кеткен кәрі текедей бір бақыруға ғана мұрша беріп, жапыра салмақ», «кеше ғана күркіреп жүрген көк үлекті салақтаған қызыл өңешін жұлып ап, қотыр тайлақтай қуып тастамақ», «бұны әуелі алдына жауырын тосып, жамбас ұстатып алдарқатып, оған көнбесе жеңінің ұшынан қылтитып қамшы көрсетіп жасқайтын ескі ауылдың теке сақал бақырауық шалы деп ойлай ма екен» т.б.

Есболайдың Жиынбайға айтатын: «Дүйімбайға кешегі менің істегенім, дұрысына келгенде, әлдеқашан сенің істейтін ісің емес пе еді. Оны сен істегенде мына жұртың «міне, әділдік» деп таңдайларын қағар еді, мен істегесін тәртіпсіздік болып тұр» немесе «Дүйімбайыңды қойып, осы столыңның басына қарашы өзің. Немене, мұнда я жерлейтін әкеңнің шаруасына, я ұзататын қызыңның шаруасына ақылдасуға шақырдың ба мына ағайындарыңды? Бұл сіздің үйдегі келіннің дастарханы ма, жоқ бәрімізге ортақ колхоздың

басқарма жиналысы ма? Біле алмай тұрмын, өзің айтшы» деген сөздері – өзінің бұлтартпас туралығымен әрі сыншылдық өткірлігімен діттеген межені қақ айыратын алмас қылыштай тегеурінді пікір. Адалдық іздеп шарқ ұрған, өзі үшін емес, жалпы көпшіліктің риздығына бола Әділдікті ту етіп көтерген, көпшіліктің көңілінде жүрсе де, ешкім батып айта алмаған шындықты жарыққа шығарған Дара болмыс.

«Тфу» - дан басталып, «О, несі-ай» - мен аяқталатын «Есболай» әңгімесінде шығарманың басы мен соңында қайталанатын халық әнінің қайырмасы бас кейіпкердің көңіл күйін де дөп басады:

Бергенше үш-төрт ешкі қышындырып,
Берсейші бір тартым күй ұшындырып!

Әңгіменің басындағы домбыраның құлақ күйінің келмей жатуы мен шығарма финалының осы ән-әуенмен аяқталуында өзіндік мән бар. Дүние боққа алданған немесе қарынның тойғанын қанағат қылған көкірегі көрсоқыр көптің бірі болып тірлік кешуді місе тұтпай, әлеуметтік теңдікті көксеген дарқан қария көңілдің гөй-гөйі бұл. Шығарманың лейтмотиві осы әннің қайырмасымен өзектес жатыр. Бұдан кейіпкердің күй құдіретінен жан жарасын емдер сезімталдығын, ақиқат іздеп шарқ ұрған шыншыл көмейін, тура айтудан тайсалмаған күрескер болмысын ғана серік қылып, соған сенім артып, «бір тартым күй» тілеген асқақ аңсарын аңғарамыз.

Қорытынды. Біз жоғарыда талдап өткен Ә. Кекілбаевтың «Аш бөрі» және «Есболай» әңгімелеріндегі образ табиғаты өзіндік ерекшеліктерімен әрі ортақ сипаттарымен көрінеді. Екі шығарма да үшінші жақтан баяндалғанмен, екеуіндегі авторлық баяндау ыңғайы әрқалай. «Аш бөрі» әңгімесінде авторлық баяндау көбінесе кейіпкер ойымен тоғысып жатады. Ал «Есболайда» монолог түрінде баяндалады, алайда монолог түрінде болса да, авторлық баяндауға ұласса да, мәтіннің баяндалуы үнемі үшінші жақтан ауытқымайды. Монологтағы баяндаушы субъектінің өзіндік «мені» ұдайы «бұл» есімдігі арқылы көрініп отырады.

Құрманғазы – тарихи тұлға, жазушы оның тар жол, тайғақ кешумен өткен ғұмырының бір сәтін бейнелеген. Ширыққан сюжет болмаса да, бірер күннің оқиғасымен-ақ атақты күйшінің кісілік кейпі, өнерпаздық болмысын аша білген. Ал Есболай – жазушы қиялынан туған кейіпкер десек те, оның прототипі бар, ол «әлдеқашан бақилық болған Аманқали қария» екендігін айтады әбіштанушылар [11, 109]. Есболайдың ерекшелігі – өзі өмір сүріп отырған ортаның кемшіліктерін көрсетіп, дамуға кесірін тигізіп отырған жайларды дәлел-деректерімен көрсетіп, дұрыс жолды нұсқауында. Бұл – сол кезең әдебиетінде сирек кездесетін кесек образ. Және бұл шығарма өзінің баяндау мәнерімен де өзгеше. «Тақырыптас туындардың психологиялық аспектілері сараланып әр қаламгер өзіндік позиция танытып, түрлі амал-тәсілдер топтамасын қолданғандығына куәлік етеді. Ә. Кекілбаев өзінің кейіпкерінің импульстарын ашуды мақсат еткен», – дейді ғалым Р. Жетібай [12, 152].

Екі шығармадағы кейіпкерлердің әрқайсысы өзіндік ерекшелігімен көрінеді, олардың характерлерін беруде суреткер тілдік көркемдік құралдарды мейлінше жеткілікті әрі тиімді қолданған. Соның арқасында кейіпкерлер өмір сүрген кезеңіне және тарихи-әлеуметтік ортасына қарай шынайы да нанымды бейнеленген. Кейіпкердің іс-әрекеті, сөйлеген сөзі өзіндік характеріне сай келсе, автордың баяндау шеберлігі арқылы әр кейіпкерді мінез-құлқы, адами болмысы, қоғамдағы орны тиісінше дараланған.

«Әдебиет, «өнердің таңдаулы туындылары» мыңжылдар бойы қызықты да пайдалы болып келеді. Баспа туындыларды оқу азайғанымен, әдебиет те қолжазба мәдениетінің баспа мәдениетімен ауысқанындай, уақытқа бейімделе алады. Таңдаулы туындылар бұқаралық ақпарат құралдарына қарамастан жазыла бермек» [13]. Кеңестік қазақ әдебиеті әңгімелерінің озық мысалдарының қатарынан орын алатын, болашақ қаламгерлерге үлгі бола беретін бұл екі әңгіме де – Ә. Кекілбаевтың шағын прозадағы табысы, суреткерлік шеберлігін танытқан үздік туындылары болып табылады.

Әдебиеттер

1. Спан Ә. Заңғар. Роман-эссе. – Алматы: Нұрлы әлем, 2008. – 304 б.
2. Кекілбаев Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Өлке, 1999. – 400 б.
3. Andromeda Nova Hartavi, Suyitno, Nugraheni Eko Wardani. The Image's of Javanese Women in the Novel Panggil Aku Kartini Saja by Pramoedya Ananta Toer // American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR) e-ISSN: 2378-703X Volume-5, Issue-1, pp-36-40 www.ajhssr.com
4. Аймұхамбет Ж., Мырзахметов А., Әлімбаев А. Әдебиет теориясы. – Қарағанды: Гласир, 2023. – 304 б.
5. Бөкен Г., Молғаждаров Қ., Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы образдар галереясы // Ш.Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы. Филология сериясы. № 3, 2023.
6. Дүйсенбаева Ж. Әбіш Кекілбаев және заман шындығы. Монография. – Алматы: Нұрлы әлем, 2009. – 448 б.
7. Жүсіп Қ. Шың мен шыңырау. Әбіш Кекілбайұлының прозасы хақында. Әдеби сын-зерттеу. – Алматы: Арыс, 2000. – 134 б.
8. Danik S., Herman J.W., Kundharu S. The Value of Character Education in Short Stories Perempuan by Mochtar Lubis Collection: A Postcolonial Approach – AJHSSR // American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR) e-ISSN :2378-703X Volume-5, Issue-1, pp-01-05 www.ajhssr.com
9. Қабылов Ә. Кәусар. Әбіш Кекілбаев шығармаларындағы күлкі құбылыстары. Монография. – Алматы: 2013. – 237 б.
10. Белинский В.Г. Шығармалары. Сын мақалалары. – Алматы: 1987. – 348 б.
11. Әбіш Кекілбаев. Энциклопедия. I том. Шығармашылығы. – Алматы: Арыс, 2018. – 800 б.
12. Жетібай Р. Ж. Нәжімеденов прозасындағы психологизм көрінісі // Евразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. №4, 2022.
13. Bump J.F.A. The Value of Literature Now and in the Future. Literature 2021, 1, 41-42. <https://doi.org/10.3390/literature1010005>

А.Д. КАБЫЛОВ, А.С.БУРКИТБАЕВА

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова,
Ақтау, Казахстан

ПРИРОДА ОБРАЗА В РАССКАЗАХ А. КЕКІЛБАЕВА

Аннотация. Народный писатель Абиш Кекильбаев, начавший свой первый шаг в литературе со стихов, с середины шестидесятых годов обратился к художественной прозе и опубликовал несколько сборников рассказов и повестей. Писатель, признанный читательской аудиторией мастером-прозаиком, создал впоследствии такие эпические произведения, как «Конец легенды», «Плеяды – созвездие надежды» и «Всполохи». Какое бы произведение писателя мы ни взяли, оно отличается собственной художественной выразительностью. Анализ первых рассказов художника имеет свое значение в оценке прозаического почерка художника. В статье анализируются тематические, художественные и идейные особенности повестей «Возвращение» и «Есболай», представившие читателю писателя как прозаика с многообещающим будущим, оценивается мастерство автора в изображении образов. С точки зрения литературоведения оцениваются жанровый характер рассказов, первые успехи писателя в малой прозе, языковые навыки и особенности повествовательного стиля. В этих рассказах анализируются образы главных героев Курмангазы и Есболая, а также других второстепенных персонажей. Изучены художественные приемы, использованные писателем при изображении персонажей, особенности создания характеров и особенностей использования таких элементов, как авторское повествование и изображение внутренних мыслей героя, портретная

характеристика и слова героя. В статье в качестве теоретической основы рассматриваются идеи в трудах отечественных и зарубежных литературоведов.

Ключевые слова: А. Кекилбаев, проза, рассказ, художественное содержание, идея произведения, художественность, сюжет.

A.D. KABYLOV, A.S. BURKITBAEVA

Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Seenov,
Aktau, Kazakhstan

THE NATURE OF THE IMAGE IN A. KEKILBAEV'S STORIES

Annotation. People's writer Abish Kekilbaev, who started his first step in literature with poems, turned to artistic prose from the mid-sixties and published several collections of stories and short stories. In this way, the writer, recognized by the readership as a master prose writer, later created such epic works as «The End of the Legend», «Urker», «Twilight». No matter which work of the writer we take, it is distinguished by its own artistic expression. Analyzing the first stories of the artist has its own significance in evaluating the prosaic signature of the artist. The article analyzes the thematic, artistic and ideological features of the stories «Hungry Wolf» and «Esbolai», which introduced the writer to the readership as a prose writer with a promising future, and the author's skill in portraying images is judged. The genre nature of the stories, the first successes of the writer in short prose, language skills and features of the narrative style are evaluated from the point of view of literary studies. The images of the main characters Kurmangazy and Esbolai, as well as other secondary characters, are analyzed in these stories. The artistic methods used by the writer in portraying the characters, especially the nature and usage features of elements such as the author's narrative and the representation of the character's inner thoughts, portrait characterization and the character's words are studied. In the article, the ideas in the works of domestic and foreign literary researchers are considered as a theoretical basis.

Keywords: A. Kekilbaev, prose, story, artistic content, idea of a work, artistry, plot.

References

1. Span A. Zangar. Roman-jesse. – Almaty: Nurly alem, 2008. – 304 b.
2. Kekilbaev A. On eki tomdyk shygarmalar zhinagy. I tom. – Almaty: Olke, 1999. – 400 b.
3. Andromeda Nova Hartavi, Suyitno, Nugraheni Eko Wardani. The Image's of Javanese Women in the Novel Panggil Aku Kartini Saja by Pramoedya Ananta Toer // American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR) e-ISSN: 2378-703X Volume-5, Issue-1, pp-36-40 www.ajhssr.com
4. Aimuhambet Zh., Myrzahmetov A., Alimbaev A. Adebiet teorijasy. – Қарағанды: Glasir, 2023. – 304 b.
5. Boken G., Molgazhdarov K. A. Nurpeiysovtyn «Songy paryz» romanyndagy obrazdar galereiasy // Sn. Ualihanov atyndagy KU Habarshysy. Filologia seriasy. № 3, 2023.
6. Dujsenbaeva Zh. Abish Kekilbaev zhane zaman shyndygy. Monografija. – Almaty: Nurly alem, 2009. – 448 b.
7. Zhusip K. Shyn men shynyrau. Abish Kekilbaiulynyn prozasy hakynda. Adebii syn-zertteu. – Almaty. Arys, 2000. – 134 b.
8. Danik Safitri, Herman J. Waluyo, Kundharu Saddhono. The Value of Character Education in Short Stories Perempuan by Mochtar Lubis Collection: A Postcolonial Approach – AJHSSR // American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR) e-ISSN :2378-703X Volume-5, Issue-1, pp-01-05 www.ajhssr.com
9. Kabylov A. Kausar. Abish Kekilbaev shygarmalaryndagy kulki kubylystary. Monografija. – Almaty: 2013. – 237 b.
10. Belinskij V.G. Shygarmalary. Syn makalalary. – Almaty: 1987. – 348 b.
11. Abish Kekilbaev. Jenciklopedija. I tom. Shygarmashylygy. – Almaty. Arys, 2018. – 800 b.

12. Zhetibay R. Zh. Nazhimedenov prozasyndagy psihologizm korinisi // Evrasia gumanitarlyk institutynyn Habarshysy. №4, 2022.

13. Bump, J.F.A. The Value of Literature Now and in the Future. *Literature* 2021, 1, 41-42. <https://doi.org/10.3390/literature1010005>

Авторлар туралы мәлімет:

Қабылов Әділет Дыбысұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің профессоры, Ақтау, Қазақстан.

Қабылов Адилет Дыбысович – кандидат филологических наук, профессор Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Ақтау, Казахстан.

Kabylov Adilet Dybysovich – Candidate of philological sciences, professor of the University of Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Sesenov, Aktau, Kazakhstan

Бүркітбаева Анар Сайынқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Ақтау, Қазақстан.

Бүркітбаева Анар Сайыновна – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Ақтау, Казахстан.

Burkitbaeva Anar Saiynovna – Candidate of philological sciences, performing associated professor of the University of Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Sesenov, Aktau, Kazakhstan

*Г.Ж. ПИРӘЛІ¹

А.П. ҚҰРМАНБАЙ²

Ж.Б. СӨРСЕНБАЕВА³

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: pirali58@mail.ru¹, aizankurmanbai@gmail.com², s.zhansulu.kz@mail.ru³)

*НӘЗИПА ҚҰЛЖАНОВА МЕН МҰХТАР ӘУЕЗОВТИҢ АБАЙТАНУ ҒЫЛЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа. Мұхтар Әуезовтің абайтанудың негізін қалап, жүйелі зерттеу жүргізіп, осы саланың дамуына үлкен ықпал еткен ғалым екені белгілі. Бала күнінде ұлы ақынмен кездесу сәтінен бастап Абай ілімін танып, оны зерделеп өскен жазушы-ғалым өсе келе де осы жолда көп тер төгіп, ілгері жылжуына әсер етті. Бұл ретте Алаш қозғалысы кезінде өзінің белсенділігімен, қайраткерлігімен талай мәселелерді шешіп, ағартушылықпен айналысқан Нәзипа Құлжанованың да рөлі орасан зор болды. Талай Алаш арыстарының көзін ашып, білім берген Н. Құлжанова шәкірттерінің Абайды танып, оның ілімін ұғынуы жолында көп еңбек етті.

Мақалада ұстаз Н. Құлжанова мен шәкірт М. Әуезовтің абайтану ілімін қалыптастыру жолы және оның шығармашылығын екі тілде қатар насихаттап, танытуына мән берілген. Олардың руханият жолына сіңірген еңбектері сараланған. «Абай» журналының шығу негіздері жайы айтылады. Абай әндерінің зерттелуіне кеңірек тоқталады. Абайтану ілімін қалыптастыру жолындағы қос тұлғаның жасаған еңбектері сараланады. Авторлар қазақ қыздарының арасынан шыққан алғашқы абайтанушы Н. Құлжанованың ағартушылық жолындағы өзге де ізденістерін тізбектеп көрсетеді. Оның ақындық, жазушылық, ұстаздық, аудармашылық еңбектеріне назар аударылады.

Түйін сөздер: абайтану, алаштану, архив, тарихи деректер, мәтін, көсемсөз.

Кіріспе. Көрнекті суреткер Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің 1903 жылы ашылған Семей қаласында Батыс Сібір оқу округіне қараған мұғалімдер семинариясында оқығаны белгілі. Бастауыш училищелер мен бастауыш орыс-қазақ мектептеріне және ауылдық қазақ мектептеріне мұғалімдер даярлайтын семинарияның оқу мерзімі 3 жылдық (3 класты) болды. Қазақтың алғашқы зиялылары, сауатты жастары білім алған оқу орнында дін сабағы, орыс тілі, шет ел тілі (неміс, француз) қазақ тілі, математика, тарих, география, жаратылыстану, сызу, ән-күй, қол еңбегі сынды пәндер оқытылды. Мұқтаж кедей балаларына арнайы «Қазына стипендиясы» тағайындалды. Мұхтар Әуезов те «Земский стипендиясын» алып оқыды (1915-19). Жазушы бұл туралы «15-інші жыл городское училищені бітіріп, күз семинарияға түстім. Арасында ауырып, оқуды бірлі-жарымды тоқтатып, доғарып қойып жүріп, семинарияны 1919 жылы шала-шарпы бітірдім» [1], – деп жазды.

Семинарияда Мұхтар Әуезов кезінде Алаштың алғашқы құрбаны атанған Қазы Нұрмұхамедовпен, кейін өзіне, қызы Мұғамилаға қамқоршы болған Ахметбек

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын BR20281009 «Қазіргі әдебиеттану мен өнертанудың өзекті мәселелері» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Сейсенбаевпен (Ахметбек Шикибаев) бірге дәріс алды. И. Малахов, В. Попов, В. Белослюдов, С. Степанов, Н. Құлжанов, Н. Құлжанова сияқты білікті ұстаздардың дәрісін тыңдады.

Мұхтар Әуезовке дәріс берген ұстаздар қатарында аталған Нұрғали мен Нәзипа Құлжановтар жөнінде не білеміз? Осы ретте «Мұхтар Әуезов энциклопедиясына» жүгінсек: «...Құлжанов Нұрғали (1878-1919) Әуезовтің мұғалімдер гимназиясындағы оқытушысы. ...Әуезов Құлжановтар отбасын шәкірт кезінен бастап өте жақсы білген...ерлі-зайыпты екеуінен гимназияда оқып жүрген шағында дәріс алған. Нәзипа мен Нұрғали Құлжановтардан оқыған шәкірттердің арасында Ж. Аймауытов, Қ. Сәтбаев, Ы. Мұстамбаев, Б. Сәрсенов, Т. Жомартбаев іспетті қазақтың айтулы ғұламалары мен жазушылары бар» [2, 393]. Осы жайлы толығырақ жазған Қ. Жарықбаев Нұрғали Құлжановтың жұбайы, қазақ қыздарынан шыққан алғашқы ұстаз, қайраткер, қаламгер Нәзипа Сағызбайқызы (1887-1934) жөнінде де толық мәлімет береді.

М. Әуезов қана емес көптеген қазақ зиялыларының, Алаш арыстарының басым көпшілігі, атап айтсақ, Жүсіпбек Аймауытов, Қаныш Сәтбаевтардың ұлағатты ұстазы бола білген Нәзипа Құлжанова туралы тақырып бүгінгі оқырманды сөз жоқ, қызықтырары хақ. Әсіресе, Мұхтар Әуезов пен Нәзипа Құлжанованың ұлтқа қызмет етудегі ұстанымдарының ұқсастығы назар аудартпай қоймайды.

Әдістеме мен зерттеу әдістері. Білім алып жүрген сәтінен бастап-ақ ұлт қамы үшін жанкештілікпен күрескен Алаш қайраткерлерінің бірі Нәзипа Құлжанова 1905 жылдан бастап Семей қаласындағы мұғалімдер семинариясында шәкірт даярлап, ұстаздық қызмет етеді. Ұстаз, этнограф, аударшамы, әрі журналист қызметтерін қатар атқарған ол осы семинарияда қабырғасында абайтану саласын қалыптастырып, шәкірттерін осы бағытта ізденіс жасауға баулиды. Әсіресе, бұл жолда ерекше еңбек етіп, бұл саланың дамуына үлес қосқан шәкірттерінің бірі Мұхтар Әуезовтің ізденісі сол сәтте-ақ назар аудартпай қоймайтын.

Мақалада М. Әуезов пен Н. Құлжанованың Абайтану саласын қалыптастырудағы рөлі мен олардың атқарған еңбектері архив негізінде зерттелді. Олардың «Абай» журналын шығарудағы рөлі, Абай әндерін зерттеуі, сонымен қатар Абай шығармашылығы туралы қос тілде материалдар жариялауына баса назар аударылды.

Зерттеу мақаласын дәйектеу мақсатында Н. Құлжанованың шығармаларының жинағы [3], М. Әуезовтің музей-үйінің мұрағат қорында сақталған жазушының қолжазба деректері [1], жазушының қызы Л. Әуезованың естеліктері мен зерттеулері [4], абайтанушы М. Мырзахметовтің еңбектері [9], М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының әуезовтану бөлімінің құрастыруымен шыққан ұжымдық монографиялар басты назарға алынды [7].

Сондай-ақ мақаланы жазу барысында жүйелеу, саралау, талдау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қазақ қыздарынан шыққан тұңғыш педагог, журналист-көркемсөзші, жазушы әрі аудармашы Нәзипа Құлжанованың қайраткерлік тұлғасы Семей қаласында 1914 жылы 26 қаңтарда ұлы Абайдың қайтыс болғанына 10 жыл толу датасына орай «Приказчиктер үйінде» ұлт руханиятындағы алғашқы әдеби, мәдени, этнографиялық кешті ұйымдастыру жұмысында айрықша танылып, биіктегені белгілі. Қазақ әдебиеті тарихынан ерекше орын алатын оқиға Н. Құлжанованың ұлы ақын шығармашылығын тұңғыш зерттеуші, алғашқы абайтанушы екендігінен де айрықша сыр беретін құнды тарихи дерек.

Бұл жөнінде Семей мемлекеттік медицина институты қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы М. Имашев: «Ыбырай Алтынсариннің «үміт еткен достарының бірі» Нәзипа Құлжанова туралы тың деректердің Санкт-Петербург Мемлекеттік архивінен аса құнды материал табылғандығын айтып, таныстырады. Бізде М. Әуезовтің өмірі мен творчествосына тікелей қатысы бар тарихи тұлға, қай салада да тұңғыш деген мәртебені иеленген, қазақтың әйелдер қауымының бетке ұстар мақтанышы болған Нәзипа Құлжанова туралы жаңа деректер барша оқырманға қажет құнды дүние деп ойладық. Торғай облысындағы әйелдерге арналған жалғыз орталау оқу орны – Қостанай

орыс-қырғыз (қазақ) әйелдер гимназиясын сол жылдары 14 әйел бітіргені, оның ішінде өз ортасынан озық оқыған Нәзипаның 4 жылдық курсты өте жақсы оқып, 1903 жылы тәмамдап, Торғай әйелдер училищесінің мұғаліміне көмекші болып тағайындалғаны, ал «Киргизская степная газетаның» бір санында әр оқу жылындағы қысқы демалыстарда жатақханада жалғыз Нәзипаның ғана қалып қоятындығы жөніндегі факті де тың, қызықты. Біріншіден, бесіккерді құдалық жасалып қойғандықтан содан қашып бармайтындығы, екіншіден осында жүріп танысқан Қостанай уезіндегі Жітіқара-Шұбар болыстық мектебінің мұғалімі, болашақ жары Нұрғалимен кездесуі.

Ерлі-зайыпты Құлжановтардың 1904 жылы Семейге келіп тұрақтап қалуы олардың шығармашылық бағыттарын біржола айқындап, өз қабілеттерін аша түсуге жол ашқандай. Әсіресе Абайдың өнерлі балаларымен, шәкірттерімен және оларды білетіндермен жақындасуының өзі шығармашылықтарының өсуіне ықпал еткен. 1909 жылы Кәкітай Ысқақұлының бастырып шығарған Абай кітабының қолдарына тиюі олар үшін үлкен қуаныш болды. Абайды орыс пен қазақ халқына бірдей насихаттауға қызу кірісті. Бұл игі істі Құлжановтар арқаның бірсыпыра елді мекендерінде түрлі ойын-сауықтар, кейін әдеби-музыкалық кештер өткізуден бастаған. 1918 жылы жазда Қарқаралы уезінде осындай әдеби кештердің өткізілгенін белгілі шығыстанушы Г.Н. Потанин жазбаларынан көреміз», – деді [3, 65].

Мұхтар Әуезов пен Нәзипа Құлжанованың Абайды танулары мен танытулары, екі тілде насихаттаулары да рухани үндестігін, туыстығын танытады. Қазаққа қызмет етуде өзіне еншілеген ең тиімді әдісі, ағартушылық арманы ұлттық ойын-сауықтарды кеңінен насихаттап, ән-күй, поэзия кештерін өткізіп, жастардың санасын ояту екендігін Нәзипа Құлжанованың осы Абай Құнанбаевтың шығармашылығына арналған әдеби-музыкалық кештің репертуарына Абай мен Ыбырай өлеңдерінен мәнерлеп оқу үрдісін, ақын әндерінен концерттік қойылым, «Біржан-Сара», қыз бен жігіт айтыстарын сахналау сияқты жақсы дәстүрлерді енгізуі тағылымы зор мысал бола алады. Қазақ даласында алғаш рет ұйымдастырылған әдеби кеште Нұрғали Құлжанов «Біржан мен Сара айтысының тарихы» туралы баянсөз айтса, қала жастары мен мұғалімдер семинариясының ұжымы (бүгінгі М. Әуезов атындағы республикалық педколледж) Біржан мен Сара айтысынан қойылым көрсеткен. Біржан рөлінде әйгілі жазушы Ж. Аймауытұлы болса, Сараның бейнесін Тұрар Қозыбағарова (Алаш арысы Ахметжан Қозыбағаровтың жары) сомдаған. Асылында, Нәзипаның сценарий бойынша «Біржан-Сара» қойылымы үлкен сахнаға шыққан қазақ руханиятындағы тұңғыш спектакльдік ойын еді. Әдеби-музыкалық кештің 2- бөлімінде Нәзипа Ыбырайдың «Жаз өлеңін», Қаныш Сәтбаев «Бұлбұл мен есек», Әлмағанбет Қапсәлемұлы Абайдың «Татьяна хаты» әнін салса, Жүсіпбек пен Қаныш мандолина мен балалайка ойнап, өнер көрсеткен. Ал 3-бөлімде Жанақ ақын мен баланың айтысы өтеді. Осындай естен кетпес тарихи кештің әлі күнге дейін тағылымдық, тәрбиелік құндылығы кемімей, әдебиет тарихынан орнын алып келеді [4, 42].

Жоғарыдағы әдеби-мәдени кешке Семейдің 5 кластық қалалық училищесінде оқып жүрген Мұхтар Әуезов те қатысты. Ұлы жазушы бұл кеш туралы өзінің «Қазақ халқының ұлы ақыны» мақаласында тебірене жазғаны да белгілі. Сол кезең үшін үлкен рухани құбылыс болған ақын кеші жөнінде «Айқап» журналының 1914 жылғы №4 санында берілген ақпаратта: «...Нәзипа сөзінің аяғында «Абайды туғызған қазақ даласы тағы да Абай секілді білікті, одан да артық данышпаңдар туғызар» дегенде тыңдаушы қазақтардың жүйесі босап, көзіне жас алғандары болды... Нәзипаның орысша сөйлегеніне орыстар таң қалды»,–деп сипаттап, әлеуметке қуана мәлімдеген» [5, 4]. Орыс, қазақ тілдеріндегі сөзге жүйрік Нәзипа Құлжанованың екі тілде бірдей жасаған «Абайдың өмірі мен ақындық жолы жайлы» деген орыс тіліндегі баяндамасы көпшіліктің көңілінен шығып, өзге ұлт өкілдерін де тәнті еткен.

Одан кейінгі жылдары да Абай мен Ыбырай шығармашылығына арнап өткізген әдеби кештер жалғасып, жұртшылықтың рухани талабына сай өріс алып жатты. XX ғасыр басында әлі толық таныла қоймаған Абайдың творчестволық табиғатын танытарлық өрелі

сөз айту терең білімдарлықты, аналитикалық талдау қабілеті мен қасиетін қажет ететінін ескерсек, сөз жоқ, Нәзипа Құлжанованың үлкен талант иесі екендігіне көз жеткіземіз.

Алаш зиялылары, көрнекті ағартушылар Нұрғали Құлжанов пен Нәзипа қазақтың білімге құштар жастарын көбінде өздерінің табиғатына жақын ұлттың ән-күйлері, жыр дастандары, айтыс өнері, ұлы ақын Абай шығармалары арқылы тәрбиелеуге бетбұрыс жасайды. Оның ең үздік үлгісі де жоғарыда аталған алғашқы әдеби кеш. Абайтану саласындағы алғашқы бастамасы Нәзипаның тұрақты тақырыбы болғаны да, оны оқушыларының санасына сіңіріп, тәрбие құралы етуі заңды құбылыс еді. Абайдың өлеңдерін алты жасынан жаттатқан атасы Әуез арқылы поэзияға әуестенген Әуезовтің Абайға деген махаббатын одан әрі тереңдеткен де осы Нәзипа, әртүрлі тақырыпта өткізіп отырған дәрістері мен әдеби кештердің әсері де болуы мүмкін.

Сол кезеңнің өзінде екі тілде бірдей әдеби, ғылыми баяндамалар, аудармалар жасап, ұлы ақын шығармашылығын насихаттауда зиялылық танытқан Н. Құлжанованың шәкірттері Ж. Аймауытов пен М. Әуезовтің «Абай» журналын ашуына да кеңестер бермесіне кім кепіл? Абайтану ғылымының іргесін қалаған алғашқы Алаш зиялыларының зерттеу еңбектерінің де осы Нәзипа ұстаздық еткен оқу орнынан басталуы да тегін болмаса керек-ті.

Қазақтан шыққан тұңғыш оқыған білімді қыздардың бірі Нәзипа Құлжанованың осы абайтану саласына қосқан үлесі туралы айтар болсақ, ол ең біріншіден, өз шәкірттеріне ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығы, әдеби ортасы, ақын шәкірттері, оның әндері жөніндегі мағлұматы мол дәрістеріне қоса оларды насихаттаудағы еңбектерінің ерен екендігін ұғамыз.

Қос тілде қалам сілтеп, екі елдің руханиятынан молынан білім алған Н. Құлжанова ұлт ақыны Абайдың «Желсіз түнде жарық ай», «Жазғытұрым» атты өлеңдерін орыс тіліне тәржімалап бастырғаны жөнінде осы күнге дейін аңыз болып айтылғанымен, нақты аударма мәтіні жөніндегі ақпараттар болмаған екен.

Әдебиетші Елдос Тоқтарбайдың «Ұлтқа қызмет еткен (Нәзипа Құлжанованың абайтануға қосқан үлесі хақында)» деген мақаласында мынадай тың мәлімет берілген: «...Біз, осы журналды архив арқылы іздестіріп, Томбы қаласындағы кітапхана қорынан таптық (Кулжанова Н. Весна. Перевод стихотворения Абая //Журнал «Сибирский студент», 1915, №3-4, 82-83). Алдымен, сол өлеңнің жалпы мазмұнына назар аударайық:

Въ тихую ночь сіяла луна, дрожжа
Отражалась въ воду, глубокой овраг за
Ауломъ рька, разливаясь, тутъ близко шумела.
Густого льса листьа шептались межъ собой,
Не видно было и земли поль шелкомъ зелени густой.
Помнишь, как лай собакъ и крики пастуховъ
отлавались въ горахъ.

Дали аула навстрѣчу мнѣ как на свиданье ты пришла,
Как будто пльвя, незамѣтно, то холодья, то горя.
Затаивъ дыханье, волнуясь,
Насторожившись пугливо,
Словъ не спуская съ языка,
Съ усиленно бьющимся сердцемъ,
Стояла ты, опершись на плечо ко мнѣ,

И въ горль у тебя клокатали несказанныя слова, – деп аударған. Анығында, Нәзипа Құлжанова орысша сауаты жоғары, орыс әдебиетін терең таныған, білген. Қара сөзбен аударылған «Жазғытұрым» өлеңінің мазмұнын осылай ажарландырып, қазақ ақынын орыстарға алғаш танытқан болатын. Орыс әдебиетшісі А. Белослюдов Нәзипаның аудармасы жөнінде: «Интеллигентные киргизы говорятъ, что Абай открылъ богатство родного языка: до него они думали, что киргизскій языкъ очень бьдень Абай простыми словами понятными каждому киргизу.

Оригинальнѣя сочиненія Абая Қунанбаева собраны сыномъ его Туракуломъ, но на русскій языкъ еще не переведены и не изданы.

Изъ стихотвореній Алтынсарина въ русскомъ переводѣ мнѣ известно одно – «Весна». Изъ стихотвореній Абая Қунанбаева также одно – «О любви». Перевела эти два стихотворенія киргизка Назифа С. Кульджанова», – деп өз бағасын беріп, әдеби талдау жасаған. Қазақтың қайраткер қызы өзінің Абайға, Алаш ұлдарына деген сүйіспеншілік құрметімен осылай жақсы баға алған екен» [6]. Әрине, тыңнан табылған мәтін қазақ әдебиеті мен абайтану үшін үлкен табыс, мол қазына екені ақиқат. Келешекте өзге де аударма мәтіндері табылып жатса нұр үстіне нұр.

Енді абайтану саласына қосылар құнды мұралары өз даусымен жазылып алынған, қазақтың, оның ішіндегі Абайдың әндері екені белгілі. 1920-1924 жылдары музыка зерттеушілері А. Бимбоэс пен А.В. Затаевич Семейдің әншілер мектебінің шәкірті, ұлт мәдениеті мен өнерінің шынайы жанашыры Н. Құлжанованың орындауынан «Ғайни-ай, сәулем», «Қыздардың зары» және «Жылқылы бай» әндерін жазып алғаны, оларды нотасымен көрсетуі десек болады. Көрнекті музыка зерттеушісі А. Затаевич «1000 песен киргизского народа» (Орынбор, 1925) дейтін еңбегінде Н. Құлжановаға «қазақ қыздарының арасынан шыққан интеллигент, педагог, жазушы және аудармашы, халық ағарту ісінің көрнекті қайраткері», – деп жоғары баға берген деген деректер де ұлттық қазынамызға қосылған мұра [3, 57].

Қазақтың көрнекті суреткерлері Ж. Аймауытов, М. Әуезовтердің ұлағатты ұстаздары болған ерлі-зайыпты Нәзипа мен Нұрғали Құлжановтар осы халық әндері мен ұлы ақындар шығармаларын, ұлттық құндылықтарды насихаттап, әртүрлі кештер ұйымдастырып, халықтың рухани дүниесіне өлшеусіз үлес қоса отырып, олардан жиналған қаражаттың бірсыпырасын Санкт-Петербург, Қазан, Томбы, Омбы қалаларында білім алып жүрген жастарға жәрдем ретінде жүйелі түрде жіберіп отырған. Қазақтың қос қайраткері, ұлт зиялылары Құлжановтардың ұлтқа қызмет етудегі бұл ұстанымдары әрқашан ұрпақтан-ұрпаққа үлгі-өнеге болары сөзсіз.

Ұлылар ұластырған бұл ұлы міндетті кейін Мұхтар Әуезов жалғастырып, Семейдегі Географиялық қоғамның басшыларының бірі ретінде Абайдың қайтыс болуының 20 жылдығына арнап екі-үш күнге созылған үлкен әдеби кештің ұйымдастырушысы әрі жетекшісі болады. Бұл 1923 жылы Ленинград Мемлекеттік университетінің тіл тану мен материалдық мәдениет факультетіне Семей атқару комитетінің және оқу бөлімінің жолдамасы бойынша тапсырып, барлық сынақтан өтіп, түскен кезі болатын. Алайда бір семестрден соң-ақ Семейдегі педагогикалық техникумда және басқа да курстарға қазақ әдебиетінен сабақ беретін оқытушы табылмағандықтан кері шақырылып, М. Әуезов еліне қайтарылады.

Сол 1924-1925 жылдары Семей қаласында түрлі оқу орындарында әдебиет тарихынан дәріс бере жүріп, «Таң» журналында Абайдың «басылмаған сөздерін» жинап-теріп жарыққа шығарады, ұлы ақын өмірі мен шығармашылығы турасында жан-жақты сөз қозғайтын ғылыми баяндама жасайды. Қазақ халқының рухани мұрасын жинау мен жариялауда да белсенді қызмет атқарған Мұхтар Әуезов орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі төрағасының орынбасары, Семей Губкомы мен губерниялық атқару комитетінің органы «Таң» журналының техникалық редакторы болумен қатар өлкетану, әдебиеттану бағытында да маңызды қызметтер атқарады. Осы қоғамның 1924 жылы 26 қарашадағы жалпы жиналысының шешімімен Абайдың дүниеден өткеніне 20 жыл толуына байланысты салтанатты мәжіліс өткізу мәселесі қолға алынады. Комиссия сайланып, құрамына М. Әуезов, Ж. Шанин кіреді.

Ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығына арналған кеш М. Әуезовтің ұйымдастыруымен 1924 жылы желтоқсан айының соңғы күндерінде Абайдың көзі тірі әнші, ақын шәкірттері түтелге жуық қатысуымен жоғары деңгейде өтеді. М. Әуезов «Абайдың қазақ әдебиетіндегі орны» деген тақырыпта баяндама жасайды.

Ұстазы, әйгілі педагог, алғашқы абайтанушы Нәзипа Құлжанованың бастамасымен өмірге келген ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығына арналған әдеби кеш сөйтіп, жалғасын тауып, қайтыс болғанына 20 жыл толуына орай енді шәкірті Мұхтар Әуезовтің жетекшілігімен тағы да тарихтан орын алып, ұлттың рухани өміріндегі өшпес өнегелі іс болып өрісін кеңейтті.

Нәтижелер. Қазақтың қос қаламгерінің шығармашылықтарын байланыстырып, рухани үндестік танытқан Абай тақырыбы олардың ұлттық сөз өнеріндегі өзіндік қолтаңбалары да.

Біздің қарастырып отырғанымыз – абайтану саласының ардақты тұлғаларының өмір мен шығармашылықтарындағы байланысы болғандықтан кейбір естеліктерге де назар аударған дұрыс сияқты.

Белгілі ақын Мариям Хакімжанованың «Естен кетпес егіз бейне» деген естелігінде Мұхтар Әуезовтің жарқын бейнесі жақсы көрініс тапқан: «...Күн шығыс жақ беттегі сау қарағайдың арасында екі ақ үй тігулі. Оның бірі бас дәрігердің үйі де, екіншісі КазСовнаркомның жауапты қызметкері Сабыр Айтқожиннің үйі.

Бір күні Айтқожиннің әйелі Галя бізді үйіне ертіп апарды. Осы күнгі мәжілісте Өзденбаев Хасен (әдебиетші), профессор Морозов та болған еді. Морозовты Назекең:

«Аяздың баласы» деп атайтын да. Жақын жердегі ауылдар саба-саба қымыздарын, қойларын сойып әкеп, демалып жатқан белгілі адамдарға қонақасы береді екен. Бүгін де сол сый-құрметтің бірі болатын. Етті жеп болып, қымыз ішіп отырғанымызда домалақ қара машина келіп, бас дәрігердің үйінің алдына тоқтады. Отырғандар, машинаның соңғы жағынан түскендерге таңырқаса қарасты. Алдымен қысқа мойын, жуан қара кісі түсті де, одан кейін бұйра шашты, кең маңдайлы, талдырмаш қара сұр жігіт түсті. Ал машинаның кабинасынан 15-16 жастағы қыз бала түсті. Киіз үйдің төрінде отырған Назекең:

– Апыр-ау, Мұхтар мен Кенжін ғой мына келген қонақтар, – деді.

Қонақтар біз отырған үйге кірген жоқ, бас дәрігердің үйіне түсті. Сабыр мен Назекеңдердің сөзіне қарағанда, Мұхтар ағайдың Ленинградтан босап келе жатқан беті екен. Қасындағы ертіп келгені үлкен қызы Мағаш болып шықты. Аздан кейін біз өз орнымызға тарастық. Сағат төрт кезінде медсестра келіп:

– Келген қонақтардың қызы демалуға келген екен. Шайдан кейін әйелдер палатасын аралап, қызына қолайлы орын қарамақшы. Бас дәрігермен екеуміздің ұйғарғанымыз сіздердің палаталарыңыз. Мына столды үйдің ортасына қойып, оның орнына койка қойсақ деген ойымыз бар. Сізбен келіс деп еді бас дәрігер, – деп Назекеңе қарады. Ойлана сөйлейтін Назекең:

– Қай қонақтың қызы екен ол, – деп сұрады.

– Қыздың фамилиясы Әуезова, – деп халатының қалтасынан жолдаманы алып көрсетті.

– Ә, Мұхтардың баласы болды ғой. Өзі жоқта жүдеп қалды деп әкеліп жүр-ау, қайран әке, – Назекең бір түрлі ұяң, мейірімді дауыспен.

Үй іші реттеліп, койка қойылғаннан кейін Мұқаң, қызы мен бас дәрігер, сестралар келіп, бізбен сәлемдесті. Нәкеңмен Мұхтар аға әзіл-оспақ айтып, күлісіп мәз болып қалысты.

– Мына балалардың екеуі де өз балаңыз ба, – деп сұрады Мұқаң.

– Мына бала менің өз балам, Гүлжиһан ғой. Ал мына бала Мариям Хакімжанова деген жас ақынымыз. Шолпанымыздың ізбасары. КазПИ-дің жанындағы рабфактың студенті. Менің жерлесім деп таныстырды.

Міне, ұлы жазушы, атақты ғалым, парасатты ақыл иесі Мұхтар ағаны бірінші рет мен осылай көріп танысқан едім. » [3].

Бір үзік сырдың өзі ұстаз Нәзипа мен ұлы суреткер Мұхтар Әуезовтің кісілік қасиеттерін, ұстаз мен шәкірт арасындағы ғана емес Алаш зиялыларының үлкен жүректі, ұлтқа қызмет етудің үлкен-кішісі болмайтын кең өрістілігінен ой өрбітуімен құнды.

Енді Нәзипа Құлжанованың әдебиетке қатысты еңбектерін де атап өткен жөн.

Расында да, XX ғасыр басында қазақ әйелдерінің ішінен шыққан алғашқы педагог Нәзипа Құлжанованың Семейдегі оқытушылар семинариясында дәріс бере жүріп, Орыс география қоғамының Семей бөлімшесінде, 1920-1921 жылдарда Ақмола уездік комитетінде, «Қазақ», «Еңбекші қазақ» газеттері мен «Қызыл Қазақстан», «Әйел теңдігі», «Айқап», журналдарының редакцияларында жауапты қызметтер атқаруы нағыз ұлтжандылықты ұғындырады. Республика көлеміндегі әйелдер қозғалысына белсене атсалысып, жетекшілік жасауы, көптеген ауылдық, губерниялық, уездік комитеттерде әйелдер бөлімін аштыруға бастама көтеріп, оның бүкіл ұйымдастыру шараларын жүргізуі, шын мәніндегі, жанкешті қайраткерлік еңбекті танытады.

Жерлесі, рухани ұстазы Ахмет Байтұрсыновтың кеңесімен ұлттық педагогика мен этнография мәселелеріне ғылыми тұрғыдан талдау жүргізген «Мектептен бұрынғы тәрбие» (Орынбор, 1923), «Ана мен бала тәрбиесі» (Қызылорда, 1927), «Баланы аурудан сақтандыру» деген еңбектеріндегі ұрпақ тәрбиесіне қатысты құнды ой-пікірлері бүгіндері де бағалы.

Ұлттық педагогика ғылымының қалыптасуы мен дамуына сүбелі үлес қосқан Н. Құлжанованың «Мектептен бұрынғы тәрбие» атты кітабына жазған алғы сөзінде ұлт ұстазы А. Байтұрсынов: «...Нәзипа жолдастың кітабы мектеп жасынан бергі, екі жастан арғы балаларды тәрбиелеу үшін мәдениет жүзінде алда тұрған халықтар не істейтіні, бала тәрбиесі оларда қандай орын алып, қандай дәрежеде тұрғаны жайынан қысқаша мағлұмат береді...

...Жазушының мақсаты тәрбие туралы кітап шығару емес, бала тәрбиесіне ойын бөлетін адамдарға бала тәрбиесінің бағдарынан хабар беру екендігі кітап мазмұнынан көрініп тұр. Ол ойын жазушы орындап шыққан», – деп баға беріпті» [3]. Қазақ руханиятының көсемінен мұндай баға алу көпке бұйыра бермейтін бақыт.

Қазақтың қыздарынан тұңғыш шыққан қарымды қаламгер Н. Құлжанованың «Бір керек жұмыс», «Әдебиетімізге көз салу», «Ақын Шолпан», «Семей театры» секілді танымды туындылары да ұлт руханиятының ең көкейкесті мәселелерін қозғайды. Осы орайда Мариям Хакімжанова: «Нәзипа қазақтың тұңғыш журналист қызы «Еңбекші қазақ» (қазіргі «Социалистік Қазақстан») газетінің тұңғыш редколлегия мүшесі болған. Ленин қайтыс болғанда қазақ әйелдері атынан «Жоқтау» атты мақаласы «Қызыл Қазақстан» журналының бірінші санында жарияланған екен. 1930 жылдың басында Москваға барып, Н. К. Крупскаямен кездеседі. «...Нәзекең көркем шығарма жазу, әдеби сын жазу, аударма жасау, зерттеулер жүргізуге де қабілеті де, білімі де, тілі де, мәдениеті де жететін талантты да талапты саңлағымыздың өзі еді. Бірақ, денсаулығы мен білген кезде нашар болатын. Әсіресе жүрегінен жиі ауыратын. Қазақ халқының тұңғыш советтік ақын қыз Шолпан Иманбаеваны күндіктен босатып алған. Ол баспа бетінде жарияламаса да өлең жазған кісі көрінеді. Ол кісі өлеңді екі тілде бірдей жазушы еді дейді, кейбір білетін жолдастар. Әсіресе хат жазғанда өлеңсіз жазбайды екен. Әзірге менің қолыма Нәзекеңнің өлеңдері түсе қойған жоқ», – дейді [3]. Н. Құлжанованың республикада әйелдер қозғалысына ірі қозғау салған және көптеген ауылдық, губерниялық, уездік комитеттерде әйелдер бөлімін аштырған алғашқы зиялы жан екендігі де ұлтты мақтанышқа бөлері хақ.

Талантты тұлға, тегеурінді қаламгердің «Маржан», «Есіл қыз-ай!» сияқты көркем әңгімелері де ұлт әдебиетіндегі көркем прозаның алғашқы айшықты үлгілері.

Орыс, қазақ тілдерінде сөзге жүйрік болған, екі тілде де еркін қалам сілтеген сирек талант иесі Н. Құлжанова керемет аудармашы да. Оның ұлттың сөз өнерінде ең алғашқылардың бірі болып Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» өлеңі мен Ыбырайдың «Көктем» өлеңін, Ғ. Мүсірепов шығармаларын орысшаға аударуы асқан білгірлікті, сөз танудағы талғампаздықты танытса керек.

Тіл білетін кісіге орыс тілінен қазақшаға аудару жеңіл болғанымен, қазақ тілінен тікелей орыс тіліне тәржімелеу оңайға түспесі анық. Екі елдің сөз байлығын терең меңгеріп, мағынасын төл туындыдай танып, аудару автордан асқан кәсібилікті де керек етсе керек. Бұл тұста Н. Құлжанованың В. Г. Короленконың «Күн тұтылғанда», М. Горькийдің «1905

жыл, январьдың 9-ы күні», А. Куприннің «Лапылдап жанған крейсер», А. Скиталецтің «Полевой сот» және Б.А. Лавреневтің «Қырық бірінші» дейтін повесін тәржімелеп, жинаған тәжірибесі өз қолтаңбасын танытады.

Ұлттық мәдениет, әдебиет, ғылым тарихында көрнекті педагог-оқымысты, журналист-көркемсөзші, жазушы әрі аудармашы Нәзипа Құлжанованың шығармашылығы жөнінде филология ғылымдарының докторы, профессор Серік Негімов: «...Сондықтан да білім-ғылыммен мұздай қаруланған Н. Құлжанованың орыстың классикалық әдебиетімен етене таныстығы, суреткерлік зерде-санамен қабылдауы, орыс тілінің образдық-метафоралық жүйесін, табиғатын жыға түсінуі, астарын сұңғылалықпен тануы, яғни түпнұсқаның рухын, сырын, сұлулығын жүйріктікпен сезініп-түйсінуі (стилистикасын, синтаксисін, фразеологиясын, интонациялық-мелодикалық құрылымын, музыкалық архитектурасын) ұлт тілінде соншалықты әсерлі, мәнерлі, жатық сөйлеткен.

Түйіп айтқанда, аударма өнері ұлт әдебиетінің өркендеуіне, шеберлік сабақтарының гүлденіп тереңдеуіне, жалпыхалықтық, адамзаттық, ұлттық идеалдардың бір-бірлерімен жалғасып-сабақтасып, біртұтас құбылысқа, ортақ игілікке айналуына қызмет еткен саңлақ тұлға Нәзипа Құлжанованың ой қисыны, сөз қолданылуы және көркемдік мазмұнын «қыран көрегендікпен», білгірлікпен айшықты бажайлап кестелеуі, өрнектеп жеткізуі қызықтырады», – дейді [3].

Нәзипа Құлжановадан тәлім алған М. Әуезов жастайынан Абайды танып өскені оның көптеген ғылыми зерттеулеріне өзек бола алды. Оның абайтану саласындағы ғұмыр бойғы ізденістерін екі салаға қатар жіктеп қарастыра аламыз. Оның бірі ұлы ақын мұрасын ғылыми негізде таңу бағытындағы зерттеу болса, екінші бағыты Абайдың көркем бейнесін әртүрлі жанрада сомдау [7, 270]. «М. Әуезов – Абайды бала кезінен-ақ ерте тануға мүмкіндігі болған жан. Оның ақыл-ойы толысып, алғаш жазған мақаласы да Абайға арналған. Абайдың өзін көріп, онымен жақын жүріп таныс болған адамдардың айтуымен ақынның ғылыми өмірбаянын жазып алған да – М. Әуезов. Ақын шығармаларының санын арттырып, сапасын да жетілдірген, сөйтіп ақынның толық шығармалар жинағын дайындаған да – М. Әуезов. Абай өмірі мен мұрасын терең де толық танытып, «Абай жолы» роман-эпопеясы мен «Абай Құнанбаев» монографиясын жазып жариялаған да – М. Әуезов», – дейді әуезовтанушы М. Әліпхан [8, 32]. Ал саналы ғұмырын Абай мен М. Әуезовтің өмірі мен шығармашылығына арнаған М. Мырзахметов М. Әуезовтің тек қана Абай мұрасы айналасындағы ізденістері мен зерттеулері, көркем туындылары әрі ондағы әртүрлі айтылған, жазылған пікірлері, қолжазбалары, тезистері, баяндамалары, хаттары, сөйлеген сөздері, түрлі тақырыптағы тура, жанама пікірлерінің өзін жинастырып, жүйелесе көлемі жағынан 15 томдық басылым болары, ал әлі толық басылым көрмеген абайтану саласындағы мұрағат деректері де көлемі жағынан 30 баспа табақтан асып түсетіні сөзсіз екендігін бірнеше жылдан бері айтып та жазып та келеді [9].

Қорытынды. Мұхтар Әуезовтің ұстазы болған Нәзипа Құлжанованың қайраткерлігі, ұлтжандылығы туралы өз замандастары, Алаш қайраткерлерінің берген бағасына бір сәт көңіл аударсақ, шын мәнінде, ол кісідей бақытты жан болмаған, дер кезінде ардақталмаған адам болмаған сыңайлы.

С. Сейфуллиннің «Самұрық» (Қазақстан әуе кемесіне жәрдем жинаушы бірінші қазақ әйелдері комитетінің бастығы Нәзипаға тартамын) деген 7 тармақты өлеңі 1923 жылы 8 октябрьде жазылыпты. Сол кездегі газет-журналдарда «Нәзифа», «Нәзекең», «Нон», «Е.Е» деп жазғандары да көп кездескен [3].

Қазақтың талантты ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыровтың Нәзипаға арнаған өлеңіндегі:
Ардақты бар Нәзипа деген ханым,
Газет-журнал жүзінде жұртқа мәлім.
Оқыса, сондай әйел оқысын деп,
Оқығандар бағалар сөздің дәмін.
Неше күн қыдырсаң да таба алмайсың,
Семейдің одан өтер адал жанын!», – деген жолдары кімнің де жүрегін толқытары хақ [3].

Қазақтың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым-лингвист, түрколог, ақын, аудармашы Ахмет Байтұрсынов болса:

«Рақатсыз өтсе де өмір жасым,
Бұл жөнімнен Құдайым айырмасын.
Ұзақ жолға ниет қып бір шыққан соң,
Жарым жолдан қайтпаспын, қарындасым...
...Тән көмілер, көмілмес өткен ісім,
Ойлайтұғын мен емес бір күндігін.
Жұрт ұқпаса, ұқпасын, жабықпаймын,

Ел бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін», – деп қарындасына сырын ашып, мұңын шағып, өсиетін қалдырады [3]. Реті келгенде айта кетер бір жайт, 1909 жылы шілдеде жалған жаламен сотталып, Семей түрмесіне түскен Ахмет Байтұрсынов Нәзипаға түрмеде туған «Анама хат», «Нұқаға хат», «Нәзипа қарындасыма» дейтін өлеңдерімен қоса бірнеше қолжазбасын да берген екен. Оларды құпия түрде Ахмет Байтұрсыновтың анасына Торғайға жөнелткен Нәзипаның ерлігі де естен кетпес, елінің ертеңі үшін өмірін құрбандыққа шалған жанкештілікті танытады. Бұл деректердің бәрі жоғарыда аталған жинақтағы филология ғылымдарының докторы Рахима Сыздықованың «Нәзипа Құлжанованың өмірі мен шығармашылығы туралы» деген мақаласынан алынды.

Тағы бір ерекше тоқталар дерек, қазақ қыздарынан шыққан алғашқы абайтанушы, педагог, аудармашы, журналист, қарымды қаламгер Нәзипа Құлжанова Қазақстанда әйелдер қозғалысын өрістету ісіне белсене араласқан, әйелдер бөлімінің жұмысына үлкен үлес қосқан адам, қоғам қайраткері. Шығыс әйелдерінің I съезін ұйымдастыруда атқарған еңбегі ұшан-теңіз. Республиканың жер-жерінде әйелдер арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуге аянбай атсалысқан. Ұстаз, ағартушы, журналист, аудармашы, жазушы қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, қазақ әйелдері комитетінің тұңғыш ұйымдастырушысы Нәзипа Құлжанованың Алаштың даңқты қайраткерлерінің арасында таңдаулы орынды иеленгені көптеген зерттеушілердің еңбектерінде арнайы қарастырылған.

Ал ұлы Абайды әлемге танытқан қаламгер М. Әуезовтің тарихи-мәдени мұрасы сарқылмас қазына деп бағаланады [10, 24]. Бүгінде М. Әуезовтің абайтануға қосқан үлесі тек қазақ ғалымдарының ғана емес, шетелдік ғалымдардың да назарында. Назарбаев университетінің профессоры Габриель Макгуайр: «Әуезов кейінгі еңбектерінде де Абайды сөз өнері мен гуманизмнің байланысын түсінудегі түрлендіруші ретінде көрсетуді жалғастырды. Сонымен қатар ол бұрынғы ақындарға айтылған қатал сынды да қазақ ауыз әдебиетінің жанрлары мен тақырыптарын кешенді зерттеулермен алмастырды», – дейді [11, 2].

Н. Құлжанова мен М. Әуезовтің абайтану ғылымының дамуы мен қалыптасуына сіңірген еңбектері әлі де терең зерттеп-зерделеуді қажет ететін келелі тақырып.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Мұражай қоры, № 382-папка.
2. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы. Бас ред. С. Қасқабасов; ред. алқасы: Б.Қ. Майтанов, Н.Е. Ақбай, Р. Әбдіғұлов т.б. (2011). – Алматы: Атамұра. – 688 б.
3. Құлжанова Н. (2014). Шығармалары: (мақалалар, очерктер, педагогикалық ой-пайымдар, аудармалар). – Алматы: Ана тілі. – 384 б.
4. Әуезова Л. Біздің Мұхтар //Құраст. Б. Сахариев. М.О. Әуезов туралы естеліктер. – Алматы: Жазушы. – 1976. – 430 бет.
5. Әуезов М. (1914). Қазақ халқының ұлы ақыны // «Айқап» журналы. №4 // Айқап: энциклопедия / құраст.: Ү. Субханбердина, С. Дәуітова. Бас ред. Р. Н. Нұрғалиев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 366 б.

6. Тоқтарбай Е. (2020). Ұлтқа қызмет еткен (Нәзипа Құлжанованың абайтануға қосқан үлесі хақында) // «Ана тілі». №33.20-26 тамыз, –12 бет.
7. М.О. Әуезовтің Абай және текстология мәселелері туралы қолжазбалары: Ұжымдық монография. – Алматы: «Evo press» баспаханасы, 2022. – 304 б.
8. Әліпхан М. Абай танымы мен тағылымының өзегі М.Әуезов зерттеуінде // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б.21 – 33. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.02>
9. Мырзахметұлы М. Абайтану. – Астана: Деловой мир, 2010. – 554 б.
10. Мұқашева М. Мектеп қабырғасында М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын оқыту [Teaching M. Auezov's Epic Novel «The Way of Abai» at School] // 2023 жылдың маусымы, Мәдени-тарихи мұраны сақтау презентациясы. Цифрландыру, 9(1):24-36. <https://www.doi.org/10.55630/KINJ.2023.090102> (ағылшын).
11. Макгайер Г. Ақын аға? Абай жолы социалистік реализм және әдебиет тарихы ретінде [Abai Zholy as socialist realism and as literary history] // Еуразиятану журналы № 1 (2018): 2-11 (ағылшын).

Г.Ж. ПИРАЛИ, А.П. КУРМАНБАЙ, Ж.Б. САРСЕНБАЕВА

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

РОЛЬ НАЗИПЫ КУЛЖАНОВОЙ И МУХТАРА АУЭЗОВА В СТАНОВЛЕНИИ НАУКИ АБАЯВЕДЕНИЯ

Аннотация. Известно, что Мухтар Ауэзов – учёный, заложивший основы науки абаяведения, проводивший систематические исследования и оказавший большое влияние на развитие этой области. С момента встречи с великим поэтом в детстве писатель-учёный, выросший на учении Абая, повлиял на его успехи, пролив на этом пути немало пота. При этом огромную роль сыграла Назипа Кулжанова, решившая своей активностью и смелостью во время движения «Алаш» многие проблемы, занимавшаяся просвещением. Н. Кулжанова открывший глаза многим членам Алаша и давший им образование. Н. Кулжанова много работала, чтобы ее ученики познакомились с Абаем и поняли его учение.

В статье акцент сделан на пути преподавателя Н. Кулжанова и ее ученика М. Ауэзова в формировании науки абаяведения и популяризации его творчества на двух языках. Обсуждается основа издания журнала «Абай». Об изучении речь песен Абая пойдет более подробно. Дифференцирована работа, проделанная ими на пути формирования науки об абаяведения. Н. Кулжанова первый учёный абаявед из числа казахских девушек. В статье показаны и другие занятия Н. Кулжановой на пути просветительства. Уделено внимание его поэтическим, писательским, педагогическим, переводческим работам.

Ключевые слова: абаяведения, алашведения, архив, исторические данные, текст, публицистика.

G.ZH. PIRALI, A.P. KURMANBAI, ZH.B. SARSENBAYEVA

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF NAZIPIA KULZHANOVA AND MUKHTAR AUEZOV IN THE FORMATION OF THE SCIENCE OF ABAYAN STUDIES

Annotation. It is known that Mukhtar Auezov is a scientist who laid the foundations of the science of abaya studies, conducted systematic research and had a great influence on the development of this field. From the moment he met the great poet in childhood, the writer-scientist, who grew up on the teachings of Abai, influenced his successes, shedding a lot of sweat along the way. In this case, Nazipa Kulzhanova played a huge role, who, with her activity and courage during the Alash movement, solved many problems and was involved in education. N. Kulzhanova, who opened the

eyes of many members of Alash and gave them an education. N. Kulzhanova worked hard so that her students met Abai and understood his teachings.

The article focuses on the path of teacher N. Kulzhanova and her student M. Auezov in the formation of the science of abaya studies and the popularization of his work in two languages. The basis for publishing the Abai magazine is discussed. The study of Abai's songs will be discussed in more detail. The work done by them on the path to the formation of the science of abaya studies is differentiated. N. Kulzhanova is the first scholar of abaya studies among Kazakh girls. The article also shows other activities of N. Kulzhanova on the path of enlightenment. Attention is paid to his poetic, writing, pedagogical, and translation works.

Acknowledgments: The article was prepared in the framework of fundamental scientific research BR20281009 «Relevant research issues of modern literary studies and art criticism».

Key words: Abay studies, Alash studies, archive, historical data, text, journalism.

References

1. Auezov M. Museum fund, folder No. 382.
2. Encyclopedia of Mukhtar Auezov. Chief ed. S. Kaskabasov; ed. board: B.K. Maitanov, N.E. Akbay, R. Abdigulov et al. (2011). – Almaty: Atamura. – 688 p.
3. Kulzhanova N. Works: (articles, essays, pedagogical ideas, translations). – Almaty: Ana tili, 2014. – 384 p.
4. Auezova L. Our Mukhtar //Compilation. B. Sakhariev. M.O. Memories of Auezov. – Almaty: Writer. – 1976. – 430 p.
5. Auezov M. The great poet of the Kazakh people // «Ауқар» magazine. №4 // Ауқар: encyclopedia / compiled by: U. Subhanberdina, S. Davitova. Chief ed. R. N. Nurgaliev. – Almaty: Kazakh encyclopedia, 1995. – 366 p.
6. Toktarbai E. Served the nation (about Nazipa Kulzhanova's contribution to education) // «Ana tili». No. 33. August, 2020, 12 pages.
7. M.O. Auezov's manuscripts about Abay and textology problems: Collective monograph. – Almaty, «Evo press» publishing house, 2022. – 304 p.
8. Aliphan M. Abaitany my men tagylymynynozegi M. Auezov zertteuinde [The Essence of Knowledge and Edification of Abai in the Study of M.Auezov] //Isasai universitetinin habarshysy. – 2022. – №1(123).– B.21 – 33. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.02>
9. Myrzakhmetov M. Abaytanu. – Astana: Delovoi Mir, 2010. – 554 p.
10. Mukasheva M. Teaching M. Auezov's Epic Novel «The Way of Abai» at School //June, 2023, Cultural and Historical Heritage Preservation Presentation Digitalization, 9(1):24-36. <https://www.doi.org/10.55630/KINJ.2023.090102> (eng).
11. McGuire, Gabriel. "Aqyn agha? Abai Zholy as socialist realism and as literary history." Journal of Eurasian studies 9, no. 1 (2018): 2-11 (eng).

Авторлар туралы мәлімет:

Пірәлі Гүлзия Жайлауқызы – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Пірәлі Гүлзия Жайлауовна – главный научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

Pirali Gulziya Zhailauqyzy – Chief Researcher at the Institute of Literature and Art named after. M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan.

Құрманбай Айжан Пердебекқызы – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Құрманбай Айжан Пердебековна – научный сотрудник Института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

Kurmanbay Aizhan Perdebekqyzy – Researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Сәрсенбаева Жансұлу Баденқызы – М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Сарсенбаева Жансұлу Баденовна – научный сотрудник Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан.

Sarsenbayeva Zhansulu Badenqyzy – Researcher at the M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

Қ.Т. ТУЛЕБАЕВА

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

(e-mail: tulebaeva82@mail.ru)

*АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ БІЛІМ- ҒЫЛЫМ КОНЦЕПТІСІН ТЕЗАУРУСТЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада Абай қарасөздеріндегі «білім-ғылым» концептісі тезаурустық талдау негізінде қарастырылды. Қазіргі Абайтану саласында өзіндік үлесін қосқан Р. Сыздық, Б. Қамызанова, А. Салқынбай, А. Еспенбетов, Б. Ердембеков, А. Смагулова, Ж. Мадалиева, А. Ислам, С. Жиренов, А. Әмірбекова, Ж. Дәдебаев, Қ. Сарекенова, А. Есжанова, Г. Есім пікірлері негізгі алынып, өзара салыстырылды. Абай қарасөздеріндегі «білім-ғылым» концептісі ақын өмір сүрген дәуірдің шынайы бет-бейнесін көрсетіп, ұлттық-мәдени, саяси, тарихи аспектіде қазақ қоғамының руханияты анықталады. Қазақ руханиятында білім мен ғылым үлкен маңызға ие. Осы ретте Абайдың қарасөздерін когнитивтік аспектіде, оның ішінде «білім-ғылым» концептісін қарастырудың маңызы зор.

Мақалада Абай шығармашылығы, қарасөздеріндегі негізгі интенциялар анықталды. «Білім-ғылым» концептісінің талдауда дефинициялық талдау әдісі қолданылды. Қарасөздердегі «білім-ғылым» концептісінің ассоциациялық өрісінің қатары – білім, ғылым, қайрат, ақыл, мінез, жүрек түсініктері. Тезаурустық талдау барысында қарасөздердегі «білім-ғылым» ұғымының қазақ қоғамындағы маңызы анықталып, концепті ретінде жақын, алыс перифериялық аймағы, ядросы айқындалды. «Білім-ғылым» концептісінің ядросы ретінде ақыл; жақын перифериясы ретінде мінез, қайрат, жүрек, ар, естілік, беріктік; алыс перифериясы білімсіздік, надандық, хайуан жаны, сөз ұғарлық кісілер, батыр ұғымдарымен анықталады.

Түйін сөздер. концепт, ассоциациялық өріс, перифериялық аймақ, ұлттық концептосфера, бинарлық оппозиция, қарасөздер.

Кіріспе. Абай қарасөздері қазақ әдебиетінің ХХ ғасырдағы дамуының бір арнасы саналады. Қарасөздердің қазақ руханиятында, мәдениетінде, тарихында алатын орны ерекше. Бүгін қазақ қоғамының бейнесін көрсетіп, келешек ұрпаққа насихат түрінде жазылған шығарма бүгінгі таңда жан-жақты зерттелуде. Қарасөздердің тәрбиелік, ақпараттық, танымдық қызметтері айқындалып, Абайдың қазақ руханиятын дамытудағы салмақты үлесі сараланды. Дегенмен мақалада қарасөздерді тезаурустық талдау арқылы арнайылап «білім-ғылым» концептісін қарастырмақпыз.

Абай шығармашылығында білім, ғылым, оқу мәселелері өзекті саналады. Қазақ қоғамының патшалық Ресейдің отарлығында болып, бар арманы болыс пен би болу болған халықтың білімге, ғылымға, өнерге алыстығы алаңдатты. Өзі өмір сүрген кезеңдегі халықтың болмысын «сегіз аяқты малға» теңеген Абай қарасөздері арқылы келешек ұрпаққа насихат боларлық мұра қалдырды.

Сонымен, біздің жұмысымыздың мақсаты – Абай қарасөздеріндегі «білім-ғылым» концептісін тезаурустық талдау. Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер алға қойылды:

Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР14869894 «Абай қарасөздерінің тезаурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

– Бүгінгі таңда Абай қарасөздерін зерттеп жүрген зерттеушілердің пікірлерін өзара салыстыру;

– Абай қарасөздеріндегі «білім-ғылым» концептісін арнайылап қарастырып, ассоциациялық-интерпретациялық әдіспен талдап, ассоциациялық өрісін анықтау; концептуалдық талдау арқылы перифериялық аймағын талдау;

– Қарасөздердегі «білім-ғылым» концептісін тезаурустық талдау.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Абай шығармаларындағы өзекті тақырыптар, оның ішінде қоғамдық тақырыптар білім-ғылым түсініктерімен байланысты. Ақынның ілімін түсініп, шығармаларындағы өзекті ойларды анықтауда білім мен ғылым концептілері білдіретін концептуалдық мағыналарды тезаурустық талдау Абай мұраларын тануда, бағалауда ерекше сипатты білдіреді. Хәкім Абай шығармаларындағы ұлттық бояу, тілдік бірліктерді танымдық сипаттан анықтау ұлттық символ мәні анықталады. Қазақтың ұлттық концептосферасы Абай шығармаларында айқын көрініп, ұлттық концептілер қолданылды. Б. Қамызанова, А. Салқынбай зерттеулерінде Абайдың ғылым жайлы пікірлері қазақы танымға сай екенін басты назарға алады. Абайдың ғылым, білім жайлы пікірлері сол кезеңнің басты қажеттілігі болғанын, адам мінезінің ұсақтығына, қоршаған ортаны тануға бағытталған ұғым ретінде көрінеді. Ғылымның ұлт қажетіне жарауы, озық ұлт ретінде қалыптасудың негізі деген маңызды мәселелер қарастырылады [1, 90]. Р. Сыздықова Абай шығармаларында кездесетін ғылым табу, ғылым бағу тіркестерінің білімді болу, оқу мәнін білдіретінін айтады. Абай ел бағу, бала бағу деген тіркестер қатарына ғылым бағу ұғымын енгізеді. Негізгі мағынасы білім алу, білімді меңгеру екенін көреміз [2, 21]. Ақын шығармашылығында ғылым ұғымы терең философиялық ойлармен көмкеріліп, өміршеңдігін жоймады.

Абай қарасөздері зерттеушілердің үнемі назарында. Мәселен А. Еспенбетов, Б. Ердембеков, А. Смагулова зерттеулерінде Абай қарасөздеріне тезаурустық талдау [3, 286], Ж.Қ. Мадалиева зерттеулерінде Абай қарасөздеріндегі еңбек, білім, ғылым туралы тәлім-тәрбиелік ой-пікірлердің маңыздылығын [4, 95] жеткізеді. Абай шығармаларының лингвопоэтикасын зерттеген А. Салқынбай Абайсөзінің рухани құнды екенін, шығармалары арқылы әлемдік мәдениетке өлшеусіз үлесін қосқанын айтады [5, 121]. Зерттеуде Абай қарасөздеріндегі білім-ғылым концептісін ассоциациялық-интерпретациялық талдау, концептуалдық талдау, тезаурустық талдау әдістері негізінде ақынның танымындағы білім-ғылымның маңыздылығы анықталады.

Зерттеу мақалада Абай білім-ғылым жайлы қарасөздері пайдаланылып, салыстырмалы-тарихи, сипаттамалық, концептуалдық, тезаурустық талдау әдістері қолданылған. Ақын шығармаларындағы білім-ғылым концептісі қоғам, заман шарттарымен анықталады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде «өмір», «бақыт», «тағдыр», «туған жер», «атамекен», «ақыл» концептілері зерттелініп жүр. Зерттеу мақаланың негізінде «білім-ғылым» концептісін Абай қарасөздері негізінде анықталып, тезаурустық талдау нәтижесінде сол кезеңдегі білім-ғылым ықпалы, қоғамдық шарттар айқындалды.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі таңда концептіні зерттеудің төрт түрлі бағыты қалыптасқан: лингвокогнитивтік, лингвомәдениеттану, логика-философиялық, психоллингвистикалық. Ғалым А. Ислам концептіні лингвомәдениеттану бағытында анықтап, белгілі бір ұлттың этномәдени санасында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа берілетін шынайы болмыс екенін, ұлттық құндылықтар турасындағы бірнеше жылдар бойы қалыптасқан құрылым деп анықтайды [6, 32]. Сонымен қатар зерттеуші С. Жиреновтің концепт жайлы пікірі қызығушылық тудырады. Оның пікірінше, таным мен ойлаудың, мәдени құбылыстардың жиынтығы ретінде концепт адам ойындағы әлем бейнесінің ассоциациялануы деп анықтайды. Сондай-ақ, таным мен тіл бірлестігі ұлттық мәдениетті зерделеуге болатынын, әлемді жан-жақты зерттеуге болатынын әрі адамның аялық білімінің көрінісі деп анықтайды [7, 13]. А. Әмірбекова концептіні санадағы білім деп анықтап, қандай сипатта көрінетінін былайша көрсетеді:

- Ғылыми;
- Мәдени;
- Рухани;
- Көркемдік таным [8, 35], – деп ажыратады.

Осылайша Абай қарасөздеріндегі «білім-ғылым» концептісін лингвокогнитивтік аспектіде қарастырып, негізгі ассоциациялық өрісін қарастырамыз.

Абай өлеңдеріндегі білім мен ғылым тақырыптары кемелділік, толық адам түсініктерін аша түсіп, дамудың, озық ел болудың негізі екені түсіндіріледі. Абай ілімдерін зерттеген Ж. Дәдебаев ақын өлеңдеріндегі білім ұғымын мағыналық түрде зерттеп, мынадай схеманы көрсетеді: Білім Даналық Әділеттілік [9, 152]. Бинарлық оппозицияда ақын үшін білімге қарсы түсінік – надандық. Білім болмаған жерде надандық өркендеп, хайуандыққа апаратынын ақын шығармаларына түсінеміз. Қ. Саркенов Абайдың білім-ғылым жайлы көзқарастарын А. Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейхан мақалаларын негізге ала отырып, ғылым мен білім туралы жетер жеріне жеткізіп айтқанын, халық үшін жақсы түсінгенін айтады [10, 224]. Абай Құнанбайұлы шығармаларында «ақыл» сөзі – 199 рет, «білім» – 31 рет, «білімді» – 8 рет, «ғалым» – 15 рет, «ғылым» – 111 рет, «ғылым-білім» – 4 рет пайдаланған [11]. Абай қарасөздері ғұламаның өмірден түйген-білгендерін, жасында ескермеген түсініктерінің жиынтығы деп түсінеміз.

«Білім-ғылым» концептісі Абайдың отыз екіншісі, отыз сегізінші сөздерінде кездеседі. Отыз екінші қарасөзінде Абай білім-ғылымды үйрену үшін ең алдымен талап қылу амалдарын білу керектігі айтылады. Білім-ғылым табылған жағдайда әлемдегі қандай да болсын қажетіне жарау, кейіннен тек білім-ғылымға ғана назар аудару маңыздылығын жеткізеді. Адам шынайы ықыласымен білім-ғылымды білмекке талап қылса, тез игеруге мол әсер береді. Осы қарасөзде «білім-ғылым» концептісінің ассоциативті өрісі ғылым, ақыл, мінез концептілерінен құралады. Отыз сегізінші қарасөзде білім-ғылымның жоқтығы надандықтың белгісі екенін айтады.

«Білім-ғылым» концептісін талдауда ең алдымен дефинициялық әдістен бастаймыз. Қазақ тілінің әдеби сөздігінде білім туралы мынадай анықтамалар берілген [12, 59]:

1. Адамның белгілі бір жүйедегі ұғымдарының, деректері мен пайымдарының т.б. жиынтығы;

2. Оқу, үйрену арқылы алынатын (келетін) дүниенің қандай да бір қыр-сыры туралы түсінік (таным);

3. Кәсіби біліктілік, мамандыққа қатысты ұғым, деректер жүйесі;

4. Қандай да істі жүзеге асыру жолдары мен әдіс-тәсілдерінің жиыны.

Қ.Б. Жарықбаевтың «Жантану атауларының түсіндірме сөздігінде» білім жайлы мынадай анықтамалар берілген [13, 67]:

1. Білім – тұлғаның белгілі бір жүйемен қалыптасқан ұғымдарының, деректері мен пайымдарының т.с.с. мәселеге немесе құбылысқа байланысты нәтижесінің жиынтығы;

2. Білім – ақыл-ойдың іс-әрекетін объективті шынайылықты тәжірибе арқылы бейнелеп дәлелдеуге жетелейді;

3. Білім сана, танымдық үрдістер, ақиқат, ғылым т.б. күрделі де терең ұғымдармен тығыз байланысты, әрі солар арқылы анықталады.

Екі сөздікте берілген анықтамаларды талдау арқылы «білім» ұғымының Абай шығармаларында жиі кездесуі адам баласының танымдық әрекеті ретінде маңызды екенін, надандықтан, көрсеқызарлықтан аулақ болатынын жеткізеді. Қазіргі жаһандық даму кезеңінде критикалық ойлау, ғаламдық ойлау қабілеттері сан түрлі білімдердің жиынтығынан құралады. Осы негізден Абай қарасөздеріндегі «білім-ғылым» концептісінің өзектілігі анықталады. «Білім-ғылым» концептісінің мәдени сипаттамасы XIX ғасырдың соңындағы қазақ жеріндегі тарихи, мәдени, саяси негіздерін көрсетеді.

Ғылым жайлы қазақ әдебиетінің сөздігінде үш түрлі анықтама берілген [13, 81]:

1. Адамзаттың табиғат, қоғам жайлы объективті пікірлерін тануға мүмкіндік беретін практикалық қызметі, танымның жоғары сатысы;

2. Негізгі заңдылықтардың, принциптердің бір арнаға жұмылып, жекелеген пәндерді зерттеу саласы;

3. Ғылым- білім, түрлі ғылым саласы.

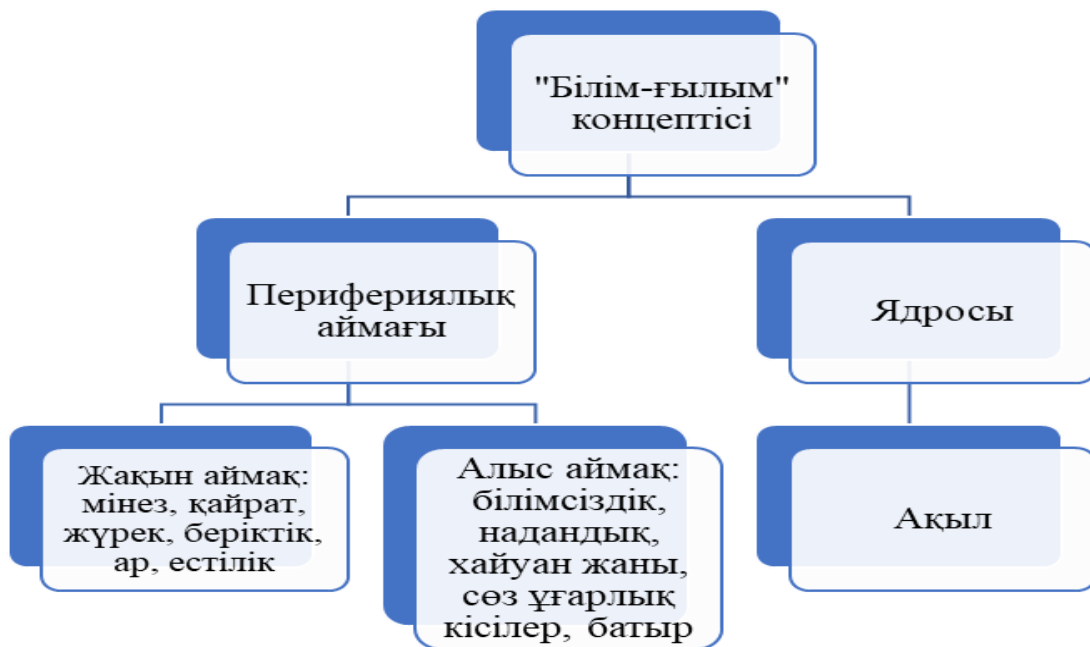
Дегенмен Г. Мамырбекова араб–парсы сөздерінің сөздігінде ғылым сөзін ауыспалы мағынада білім мағынасын білдіретінін айтады [14, 78]. Осылайша «ғылым» сөзінің мағынасы «білім» сөзінің беретін мағынасымен ұштасатынын көреміз. «Білім-ғылым» концептісінің ассоциациялық өрісі: білім, ғылым, қайрат, ақыл, мінез концептілерімен айқындалады. Абай қарасөздерінде білім, ғылым тақырыптарын қарастырғанда, ақыл, қайрат, мінез ұғымдары да қолданылады. Осылайша «білім–ғылым» концептін қарастыру арқылы Абайдың қаламгер ретінде дүниетанымын терең түсінуге мүмкіндік береді. А. Есжанова, Г. Есім зерттеуінде Абайдың он төртінші, он жетінші, отыз бірінші қарасөздеріндегі білім, ғылым, оқу мәселелеріне айрықша тоқталып, білім–ғылымға жету үшін жүрек көзінің ашық болуын, ақиқатты тану жолындағы тұрақтылық деп анықтайды [15]. Осылайша Абайдың қарасөздеріндегі білім-ғылым концептісі автордың дүниетанымын, білім, ғылым түсініктерін қабылдаудан көрінеді.

Нәтижелер. Абай бірінші қарасөзінде «ғылым бағу» мәселесін көтеріп, ғылымның сұхбаттасып, пікір алмасуды қажет ететінін, айналасына үйрету екенін айтады. Бесінші қарасөзінде халықтың ғылым, білім үшін қам жемейтінін, алаң етпейтінін айтып, қулық, сұмдық жасауда алдына жан салмайтынын жеткізеді. Жетінші қарасөзінде «білімділік» пен «надандықты» қарама-қарсы қояды. Абай жас баланың туылғанда бірі «білсем, көрсем» деген ниеті барын, енді бірі «ішсем, жесем, ұйықтасам» деген ниеті барын жеткізеді. Бұл арқылы «хайуан жаны» мен «адам жаны» ұғымдарын да келтіріп, адамның ешнәрсе үйренбеуі, бар қалауы дүниелік істер болса хайуан жанды екенін айтады. Жан мен тән мәселесін қарастырып, адам үшін тәннің жанға бағынуы керектігін, дегенмен ақын өз заманында бұлай болмағанын жеткізеді. Әр нәрсенің сырын ұқпай, сырын білген адамның ақылына құлақ салмағанын айтады. Керісінше ақыл айтып, білгенін үйреткісі келген адамға халықтың «надандықпен» сөз қайтарып, дауласатынын жеткізеді. Сегізінші қарасөзде ақылды кім үйрететінін, насихатты кім тыңдайтыны жайлы мәселені көреміз. Ақын төрт адамның сипатын көрсетеді: болыс, би, бай, ұры–залым. Болыс пен би адамдарының өзі өзгеге ақыл айтайын деген ниетпен сайланғанын, соған қарамастан «ұлыққа жақпай қалмаймыз ба?», «халықты бүлдіріп алмаймыз ба?», «қоржынымызды толтыра алмай қалмаймыз ба?» деген мәселелерге алаңдайтынын көреміз. Байлардың ғылымы, білімі, ары, ұяты, адамдық, адалдық қасиеттінің бәрі де – мал. Мал арқылы құдайды да паралап алуға болатынын айтады. Ұры-залымдар байлар, билер мен болыстарға керек болмаған білімді, ғылымды керек қылмайды. Оларды «сөз ұғарлық кісілер» деп, өздеріне керек еместігін айтады. Осылайша Абайдың бірінші, бесінші, жетінші, сегізінші қарасөздерінде «білім-ғылым» концептісінің саяси-тарихи аспектісі берілген. Ақын өмір сүрген кезеңде мал, тіршілік алдыңғы қатарға шығып, білім, ғылым, өнер үйрену кейін қалған. Сонымен қатар отаршылдық дәуірде де білім-ғылым артта қалып, халықтың бар қалауы бай болу, болыс болу шеңберінен аспаған. Ақынның өз заманындағы адамдардың сипаттарын көрсетіп, «білім-ғылым» концептісінің лексикалық репрезентациясын көрсетеді.

Абайдың он төртінші қарасөзінде қазақ халқының танымындағы «батыр» ұғымын қарастырады. Қазақтың ақылдының сөзін ескеріп, жігер, қайрат жоқтығынан арсыздыққа, жаманшылыққа еріп кетуінен деп көрсетеді. Автор өз заманындағы «батыр» болмысы пәлелі, арам істерге жақын, пысықай жігіттер екенін жеткізеді. «Білімді», «ғылымды» түсінсе де, қайратсыздығынан ескермейтінін көреміз. Он бесінші қарасөзінде ақылды мен ақылсыз адамдардың болмысын көрсетіп, ақылды адамның есті, саналы болатынын айтады. Әр адамның білімі дүниеге, өз қажетіне жарауы керектігін айтады. Адам баласы бойындағы «әрбір нәрсеге қызықпақтық» қасиеті кесірінен өмірін баянсыз, бағасыз нәрсемен бос өткізіп алатынын айтады. Ақылдың көзі байланып, өмірінің қызықты, қымбат шағын бос өткізеді. Есті адамдар қайратты мінезімен тұрақты түрде білім, ғылым іздейтінін жеткізеді. Он тоғызыншы сөзінде адамның туғанда есті болмайтынын, өмірдегі жақсы-жаманды

нәрселерді көріп, біліп, түсініп барып «білімді» болатынын айтады. Жиырма бесінші қарасөзінде хәкім Абай «білімнің» адам қажеттілігінің бірі екенін жеткізеді. Дегенмен сол кезеңдегі халықтың танымында білім, ғылым іздену орыстың оқуын оқу, дінін қабылдау деген түсінікпен тең болған. Соған қарамастан Абай орыстың тілінде білім мен ғылым барын, әр қазақтың баласы оқып, заңды түсінсе, патшалық билікке қарсы шығып, өз құқығын қорғай білер еді деген пікірін аңғарамыз. Отыз екінші сөзінде білім-ғылымды үйренудің өзіндік шарттары барын, мінез, қайрат, беріктік, ақыл, ар сынды қасиеттердің сақталуына да мән береді. Отыз жетінші сөзінде әр адамның білім деңгейіне сай «болыстық қылу» керектігін айтады. Отыз сегізінші сөзінде адамның адамдығы ақыл, ғылымнан екенін, аталған қасиеттердің қалыптасуы ата-ана, орта, ұстаз сынды факторлармен байланысты деп анықтайды. Ғылым-білімді үйрену үшін баланы үйір қылудан басталады дейді. Адамның ғылымы, білімі ақиқатты тануға, растықты білуге бағытталған болса әрнәрсенің табиғатын, сырын түсінуге талпынудан көрініс табады. Мал, мақтан, құрмет адамды ғылым-білімді игеруінен өзі іздеп тапса ғана, адамдығы бұзылмайтынын айтады. Ал егер адам құрметті болуды қалап, мақтаншақтыққа салынса ғылым-білімнің табылмайтынын жеткізеді. Білімсіздің надандық, хайуандық сипаттарымен танылады. Хәкімнің қарасөздерін қорытындылай келе «білім-ғылым» концептісінің лексикалық репрезентациясынан бөлек, ядросы, жақын, алыс перифериясы анықталды. «Білім-ғылым» концептісінің ядросы ақыл ұғымы айқындалды. Жақын перифериясы ретінде мінез, қайрат, жүрек, беріктік, ар, есті түсініктері; алыс перифериясы ретінде білімсіздік, надандық, хайуан жаны, сөз ұғарлық кісілер, батыр ұғымдары анықталады. «Білім-ғылым» концептісінің лексикалық репрезентациясын талдау, Абай қарасөздерін тезаурустық талдау негізінде перифериялық аймаққа енген ұғымдар халықтың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін көрсетеді. «Білім-ғылым» концептісінің интерпретациялық, тезаурустық аймағы Абайдың қарасөздері негізге алынып, «білім-ғылым» концептісінің концептуалдық талдау нәтижесі 1-кестеде берілген.

1-кесте. «Білім-ғылым» концептісі.

Абайдың қарасөздерін талдай келе, «білім-ғылым» концептісі – өз заманының кемшілігін түсінуден, келешекке деген үлкен сенімнен туындаған; адамның болмысы мен негізін терең түсінуден қалыптасқан; «адами жан», «толық адам» ұғымдарының бір категориясы ретінде анықталатын ұлттық-мәдени түсінік.

Қорытынды. Абай қарасөздеріндегі «білім-ғылым» концептісі өз заманындағы тарихи, саяси оқиғаларды терең түсініп, халықтың болмысын саралаудан қалыптасқанын көреміз. Абайдың бірінші, бесінші, жетінші, сегізінші қарасөздерінде сол кезеңдегі халықтың болмысына, «адам жаны» мен «хайуан жаны» түсініктеріне, байлар, болыстар, билер, ұры-залымдар сынды сипаттарына негізделген «білім-ғылым» концептісінің алыс перифериялық аймағы анықталды. Он төртінші, он бесінші, он тоғызыншы, жиырма бесінші, отыз екінші, отыз жетінші, отыз сегізінші қарасөздерінде «білім-ғылым» концептісінің жақын перифериялық аймағы айқындалды. Осылайша Абай қарасөздерінің әлеуметтік, тарихи, мәдени, саяси аспектілері анықталып, адами қасиеттердің білімді, ғылымды игеру жолындағы маңыздылығына назар аударылады.

Зерттеу барысында қолданылған ассоциациялық–интерпретациялық талдау, концептуалдық талдау, тезаурустық талдау әдістері негізінде «білім-ғылым» концептісінің ассоциациялық өрісі, жақын, алыс перифериялық аймағы анықталып, қарасөздердегі «білім-ғылым» концептісі тезаурустық талдау негізінде қарастырылып, анықтама берілді. Зерттеуде Б. Қамызанова, А. Салқынбай, Р. Сыздықова, А. Еспенбетов, Б. Ердембеков, А. Смагулова, Ж. Мадалиева, А. Ислам, С. Жиренов, А. Әмірбекова, Ж. Дәдебаев, Қ. Сарекенова, А. Есжанова, Г. Есім пікірлері негізге алынып, Абай мұраларының когнитивтік аспектісі қарастырылды. «Білім-ғылым» концептісін талдау дефинициялық талдау жүргізіліп, қазақ әдеби тілінің сөздігі, Қ. Жарықбаевтың жантану жайлы сөздігі, Г. Мамырованың араб-парсы тілдерінің сөздігі қарастырылды.

Қорытындылай келе, Абай қарасөздеріндегі тарихи, саяси, мәдени мәнде анықталатын «білім-ғылым» концептісінің ұлттық-мәдени ерекшеліктері айқындалды. Қазақ қоғамындағы оқу, білім, ғылым мәселелері талқыла келіп, оқу, үйрену, ізденудегі адам баласына қажетті қасиеттер анықталды. Ұлттық, жалпыадамдық құндылықтар негізінде анықталған «білім-ғылым» концептісінің лексикалық репрезентациялары, перифериялық аймақтары кесте түрінде берілді.

Әдебиеттер

1. Қамызанова Б., Салқынбай А. Абай шығармаларындағы «ғылым» концепті: когнитивті-прагматикалық ерекшелігі //Dulaty University Хабаршысы 2023, №1. – 90-98 беттер <https://doi.org/10.55956/JTCT5579>
2. Сыздықова, Р. Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы [Мәтін]: Көптомдық шығармалар жинағы /Р.Сыздықова. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 98 б.
3. Еспенбетов А., Ердембеков Б., Смагулова А. Абай қарасөздеріндегі адам мінездеріне тезаурустық талдау // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2023. – №. 2. – Б. 283-295. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.21>
4. Мадалиева Ж. Қ. Абайдың «қара сөздеріндегі» еңбек, білім, ғылым туралы тәлім-тәрбиелік ой-пікірлер // Nauka i studia. – 2017. – Т. 2. – №. 3. – Б. 094-099.
5. Салқынбай А.Б. Абай сөзінің лингвопоэтикасы: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б.
6. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама) //Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы: 2004. – 54 бет
7. Жиренов С. Тілдегі афоризмдердің концептуалды сипаты //Известия НАН РК, №1. – 2010. – 13-16 беттер
8. Әмірбекова А. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі. Филолог.ғыл.кандид.дисс. – Алматы: 2006. – 122 бет
9. Дәдебаев Ж. Абай ілімін білу, түсіну және қолдану //ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. №4 (184). 2021. –147-155 беттер DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph13>
10. Сарекенова Қ. Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша тезаурустық талдау // Торайғыров университетінің Хабаршысы. Филологиялық сериясы. №2. 2022. – 222-232 беттер. DOI: <https://doi.org/10.48081/CAIM8757>

11. Абай тілі сөздігі. – Алматы: Өнер, 2011. – 616 б.
12. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том. /Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы: 2011. – 752 б.
13. Жарықбаев Қ.Б. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. Сөздік словарь баспасы, 2006. – 387 б.
14. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: 2017. – 658 б.
15. Yeszhanova A., Esim G. Spiritual continuity of Abai's and Blaise Pascal's ideas (Abai's words of edification, B. Pascal's thoughts) // Trans/Form/Ação. – 2023. – Vol. 47. – С. e0240009. <https://doi.org/10.1590/0101-3173.2024.v47.n2.e0240018>

К.Т. ТУЛЕБАЕВА

Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

ТЕЗАУРУСНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ «ЗНАНИЯ-НАУКИ» В «СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ» АБАЯ

Аннотация. В статье на основе тезаурусного анализа был рассмотрен концепт «знания-наука» в «Словах назидания». Исследователи Р. Сыздық, Б. Камызанова, А. Салкинбай, А. Еспенбетов, Б. Ердембеков, А. Смагулова, Ж. Мадалиева, А. Ислам, С. Жиренов, А. Амирбекова, Ж. Дадебаев, Қ. Сарекенова, А. Есжанова, Г. Есим внес свой вклад в области современного абаеведения, были взяты мнения и сопоставлены между собой. Концепт «знания-наука» в словах назидания Абая отражает истинную картину эпохи, в которой жил поэт, определяет духовность казахского общества в национально-культурном, политическом, историческом аспекте. В казахской духовности большое значение имеют знания и наука. При этом большое значение имеет рассмотрение высказываний Абая в когнитивном аспекте, в том числе концепта «знания-наука».

В статье выделены основные интенции в творчестве Абая, его словах назидания. В анализе концепта «знания-наука» использован метод дефиниционного анализа. Ряд ассоциативного поля концепта «образование-наука» в словах назидания – понятия знания, науки, усилие, разума, характера, сердца. В ходе тезаурусного анализа определено значение понятия «знания-наука» в казахском обществе, в качестве концепции определены ближняя, дальняя периферийная зона, ядро. Разум как ядро концепта «знание-наука»; характер, усилие, сердце, совесть, слух, твердость как ближайшая периферия; дальняя периферия определяется понятиями невежества, героев.

Ключевые слова: концепт, ассоциативное поле, периферийная зона, национальная концептуосфера, бинарная оппозиция, слова назидания.

К.Т. TULEBAYEVA

Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

THESAURUS ANALYSIS OF THE CONCEPT OF «KNOWLEDGE-SCIENCE» IN ABAI'S «WORDS OF EDIFICATION»

Annotation. In the article, based on thesaurus analysis, the concept of «knowledge-science» in «The book of words» was considered. Researchers R. Syzdyk, B. Kamyzanova, A. Salkinbai, A. Espenbetov, B. Yerdembekov, A. Smagulova, Zh. Madaliev, A. Islam, S. Zhirenov, A. Amirbekova, Zh. Dadebaev, K. Sarekenova, A. Eszhanova, G. Yesim contributed to the field of modern Abai studies, opinions were taken and compared with each other. The concept of «knowledge-science» in the words of Abai's edification reflects the true picture of the era in which the poet lived, defines the spirituality of Kazakh society in the national-cultural, political, historical aspect. Knowledge and science are of great importance in Kazakh spirituality. At

the same time, it is of great importance to consider Abai's statements in the cognitive aspect, including the concept of «knowledge-science».

The article highlights the main intentions in Abai's work, his words of edification. The method of definitional analysis is used in the analysis of the concept of «knowledge-science». A number of associative fields of the concept «education-science» in the words of edification are the concepts of knowledge, science, effort, reason, character, heart. During the thesaurus analysis, the meaning of the concept of «knowledge-science» in Kazakh society was determined, the near, far peripheral zone, and core were defined as the concept. Mind as the core of the concept of «knowledge-science»; character, effort, heart, conscience, hearing, hardness as the nearest periphery; The far periphery is defined by the concepts of ignorance, heroes.

Keywords: concept, associative field, peripheral zone, national conceptosphere, binary opposition, the book of words.

References

1. Kamyzanova B., Salkynbai A. Abai shygarmalaryndagy «gylym» konsepti: kognitivti-pragmatikalyk ereksheligi //Dulaty University Habarshysy 2023, №1. 90-98 better <https://doi.org/10.55956/JTCT5579>
2. Syzdykova, R. Abai shygarmalarynyn tili. Leksikasy men gramatikasy [Matin]: Kop tomdyk shygarmalar zhinagy / R.Syzdykova. – Almaty: El- shezhire, 2014. – 98 b.
3. Espenbetov A., Erdembekov B., Smagulova A. Abai karasozderindegi adam minezderine tezaurystyq taldau //Eurazia gumanitarlyk institutynyn habarshysy. – 2023. – №. 2. – B. 283-295. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.21>
4. Madalieva Zh. K. Abaidyn «karasozderindegi» enbek, bilim, gylym turaly talim-tarbielik oipikirler //Nauka i studia. – 2017. – T. 2. – №. 3. – B. 094-099.
5. Salkynbai A.B. Abai sozinin lingvopoetikasy: monografiya. – Almaty: Kazak universiteti, 2015. – 242 b.
6. Islam A. Ulttyk madeniet konteksindegi dunienin tildik sureti (salystyrmaly-salgastyrmaly lingvomadeni saraptama) // Filologia gylymdarynyn doktory gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertasiyanyn avtoreferaty. – Almaty: 2004. – 54 bet
7. Zhirenov S. Tildegi aforizmderdin konseptualdy sipaty //Izvestia NAN RK, №1. – 2010. – 13-16 better
8. Amirbekova A. Konseptilik kurylymdardyn poetikalyk matindegi verbaldanu ereksheligi. Filolog.gyl.kandid.diss. – Almaty: 2006. – 122 bet
9. Dadebaev Zh. Abai ilimin bilu, tusinu zhane koldanu //KazUU Habarshysy. Filologia seriasy. №4 (184). 2021. 147-155 better DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph13>
10. Sarekenova K. Abai Kunanbaiuly shygarmalary boiynsha tezaurystyq taldau //Toraigyrov universitetinin Habarshysy. Filologialyk seriasy. No 2. 2022. 222-232 better. DOI: <https://doi.org/10.48081/CAIM8757>
11. Abai tili sozdigi. – Almaty: Oner, 2011. – 616 b.
12. Kazak adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyk. 4-tom. / Kurast.: N. Ashimbaeva, Q. Rysbergenova, Zh. Mankeeva zhane t.b. – Almaty: 2011. – 752 b.
13. Zharykbaev K.B. Zhantanu ataularynyn tusindirme sozdigi. Sozdik slovar baspasy, 2006. – 387 b.
14. Mamyrbekova G. Kazak tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi. – Almaty: 2017. – 658 b.
15. Yeszhanova A., Esim G. Spiritual continuity of Abai's and Blaise Pascal's ideas (Abai's words of edification, B. Pascal's thoughts) //Trans/Form/Ação. – 2023. – Vol. 47. – C. e0240009. <https://doi.org/10.1590/0101-3173.2024.v47.n2.e0240018>

Автор туралы мәлімет:

Төлебаева Құралай Тоқтарқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Әлихан Бөкейхан университетінің доценті, Семей, Қазақстан.

Түлебаева Куралай Токтаровна – кандидат филологических наук, доцент Әлихан Бөкейхан университеті, Семей, Қазақстан.

Tulebayeva Kuralay Toktarovna – Candidate of philological sciences, Alikhan Bokeikhan University associate professor, Semey, Kazakhstan.

Р.Г. ТУЛЕУОВА¹

С.Б. САРБАСОВ²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: tuleuova-2024@mail.ru¹, Sarbasov.bolathan@mail.ru²)

«ОҒЫЗ-НАМЕ» КІТАБИ ЭПОСЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Көне замандарда төл топырағымызда жасалып, сақталып келе жатқан мұралар аз емес. Мұндай туындылар белгілі бір дәрежеде жүйеге келтірілген, зерттелген, әлі де зерттеле беретін бағалы мұралар екендігі талассыз.

Көне туындылардың қай-қайсысының да суреттеу тәсілдерінде эпос дәстүрінің көрініс беріп отыруы таңданыс тудырмаса керек. Жазба әдебиет пен халық шығармашылығының бір-бірінен жедел қол үзіп кетуі мүмкін емес. Сол себепті, кез-келген шығармашылық иесі өзі өмір сүріп отырған ортадағы өзіне дейінгі рухани қазынаға назар аударады, содан сусындайды, мейлі ол ауызша, мейлі жазбаша болсын, қажет уақытында дамытып пайдаланады.

«Оғыз-наме» – кітаби эпос ескерткішін одан бұрын және кейін туған әдеби мұралармен жан-жақты салыстырылады. Сол арқылы белгілі бір сюжет, мотивтердің қалыптасу жолдарын, көркемдік дәстүр сабақтастығының фольклорлық сипаты айқындалады. Көне мұраларды қарастыру барысында түркі халықтарының салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, әдеби бейнелердің тарихи негіздеріне, жалпы заңдылықтарына талдау жасалады.

«Оғыз-наме» кітаби эпосының рухани дүниемізден алар орны, түркі тілдерінің туысқандық байланысын танытатын бірден-бір фольклорлық мұра екендігі айқындалып, ондағы кісі есімдері мен жер-су аттары, тарихи оқиғалар мен фактілер фольклорлық заңдылықтарға түскен.

«Оғыз-намеде» қолданылған фольклорлық айшықтау мен ажарлаудың этностардың таным тарихымен байланыста сараланды. Түркі халықтары мен әлем елдеріне таралған көшпелі сюжеттер мен сарындар, эпостық дәстүр де басты назарда болып, ұлттық фольклорымыздың үлгілерімен салыстырыла зерттеледі.

Түйін сөздер: кітаби эпос, фольклорлық сипат, тарихи тұтастану, ғұмырнамалық тұтастану, шежірелік тұтастану.

Кіріспе. «Оғыз-наме» кітаби эпосының фольклорлық мәнін анықтау – қазіргі фольклортану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып саналады. Себебі, бұған дейін әр түрлі аспектіде қарастырылып келген бұл рухани мұрамыздағы тарихи есімдер мен тарихи оқиғалар жайлы пікірлердің бір арнаға тоғыспауы мәселеге басқаша зерттеу мүддесінен келуді қажет етеді. Ол: фольклорлық таным мен заңдылықтардың осы ескерткіштегі сипатын саралау. Осы негізде жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Оғыз-намедегі» рулық-тайпалық дәуір елестерінен Оғыз мемлекетінің өмір сүрген кезеңдеріндегі түрлі оқиғалар тоғысының сипаттарын тануға болады. Мұның өзі фольклорлық көпқабаттылық, тұтастану заңдылықтары арқылы талдауға тиісті мәселелердің мәнін танытады. Себебі: бұл рухани қазынамыздағы шын тарих қайсы, фольклорлық тарих қайсы деген мәселе: ең көкейкесті мәселе. Біз бұған дейінгі зерттеулердегі халқымыздың тарихын неғұрлым тереңдету мақсатындағы Оғыз образынан нақтылы тарихи тұлғаны іздеу, көне түркілік

тарихтың оң сипаттарын ғана алға шығаруды көздеген пікірлерге мән бере отырып жаңаша саралауды мақсат етеміз.

Ежелгі түркі ескерткіштерін зерттеп, саралау барысында қазақ әдебиеті мен мәдениетінің қымбат қазыналары ежелгі түркі дәуірлерінің өзінде қазіргі қазақ халқының парасат пайымын қалыптастырып, рухани түп-тегін танытатын құнды да өлмес мұралар жасағандығына көз жеткіземіз.

Адамзат дәуірінің асыл мұрасы – «Оғыз-наме» ескерткішін белгілі бір кезеңнің соңында ғана саралау дәуірлерден жалғасып жатқан рухани ілгерілеуді, рухани жалғастықты жете ұғынбағандық болары анық. Қандай да бір әдеби, тарихи мұраның дүниеге келуін кездейсоқ құбылыс нәтижесі деп білу қателікке ұрындырмай қоймасы анық. Әлемдегі барлық құбылыс атаулының өзіндік эволюциялық даму заңдылығы бар.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тарихи тұтастану. Ең алдымен: «Оғыз» ұғымының өзіне келсек, бұл жеке этноним ру, тайпа, мемлекет атауы секілді түрлі тарихи даму кезеңдерін басынан кешіргені байқалады. Мәдени мұраларымызға тереңдей талдау жасау мүмкіндігіне ие болған бүгінгі күні мемлекеттік сананың қалыптасуындағы этникалық үрдістің рөліне мән беру ісі кеңінен қанат жайып отыр.

«Оғыз» атауын иеленген елдің өзі іштей бірігу бөліну, қайта бірігу, өзге түркі тектес жұрттармен тоғысу секілді тарихи жолдардан өткен. Ал «Оғыз-наме» эпосында бұл құбылыстардың бәрінің де ізі сақталған. Ескерткіште әрқайсы әр түрлі кезеңді қамтитын Оғыз тарихындағы бұл өзгерістер тарихи тұтастану арқылы бір кезеңнің уақиғасы іспетті суреттелген. Онда да фольклорлық сана тұрғысынан оғыздардың бірігу идеясын алғы кезекке шығарған. Себебі: фольклорлық мұрат – елдің тұтастығы мен бірлігін аңсаудан тұрады. Тарихи тұтастану заңдылығын қазақ фольклортану ғылымында егжей-тегжейлі қарастырған С.А. Қасқабасовтың төмендегі тұжырымдары кітаби эпос табиғатын түсінуге көмектеседі:

«Тарихи тұтастануды зерттегенде тағы бір көңіл бөлетін нәрсе фольклор мен тарих мәселесі. Бір жағынан, тарихи тұтастанудың өзі фольклордың тарихпен тығыз байланысты екенін білдірсе, екінші жағынан, фольклор тарихқа еркін қарайтынын, тіпті фольклор ешбір тарихи фактіні дәлме-дәл бейнелемейтінін, өмірдегі оқиғаны нақ сол қалпында суреттемей, өзгертіп, жинақтап, топтастырып, тіпті әр дәуір оқиғаларын араластырып баяндайтынын көрсетеді. Себебі, тарихи тұтастану дегеніміздің өзі–әр дәуірдің оқиғаларын, адамдарын, олардың қимыл-әрекетін кейінгі заманға әкеліп, кейінгі дәуір қайраткерлеріне телу, топтау» [1, 55], – дейді С.Қасқабасов.

Сондай-ақ, соңғы жылдары эпос пен этнос арақатынасын тереңдей ғылыми тұрғыдан тексеріп жүрген ғалым Т. Қоңыратбайдың «Этнос теориясы тұрғысынан келгенде, оғыз дәуірі – этникалық кезең. Этногенез фазаларына сәйкес әрбір кезеңнің өзіндік ерекшеліктері болады» [2, 87], – дейді зерттеуші. Л. Н. Гумилев оларды серпіліс (толчок) – өрлеу (подъем) – гүлдену (расцвет) – құлдырау (упадок) деп төртке жіктеген болса [3, 113-120.], «Қорқыт ата кітабына» енген сюжеттерді оғыз елінің қалыптасу, өрлеу және құлдырау кезеңдерімен байланыстыруы осы этнологиялық анықтамаға сай келеді. Оғыз тайпасының жеке-дара халық ретінде қалыптаса алмауының себебін осы оқиғалардан іздеу керек. XI ғасырда ұлысты қыпшақ тайпалары жаулап, сол негізде кешегі «Оғыз даласы» деген атау «Қыпшақ даласы» (Дешті Қыпшақ) болып өзгерген еді. Оғыз заманынан саға тартатын қобыз культін қазақтар қыпшақтар арқылы қабылдаған-ды [4, 128], – дейінгі осы мәселе жөнінде пікір айтқан ғалымдар пікірін жинақтай отырып ғылыми тұжырымданған түйіндері де біздің бұл ойымызды бекіте түседі.

Оғыздардың – түркі қағандығына арқау болған тайпалардың бірі болғандығын белгілі түрктанушы Н. А. Аристов өзінің туындыларында жазған. Түркі тайпаларының көпшілігі бұрында Алтайды мекен еткенін, ежелгі түркі халқының аңыз, әңгімелерінде тайпалардың атаулары көбіне мекен еткен жерлерінің (тау, өзен, көл т.б.) аттарына қатысты болып келетінін атап көрсетеді. Орхон жазуларындағы Білге қағанның өз халқына қарата айтылған үндеуінде оғыздар «тоғыз-оғыз» немесе «жай оғыз», – деп аталған. Бұдан

оғыз атауы түркілердің тек солтүстік жағындағы көршілерін ғана емес, одан да кең ұғымды білдіріп тұрғанын аңғару қиын емес. Мысалы, Күлтегін өлгенде батыстан түркеш хандығының елшісі ретінде «оғыздардың дана тамғашысы» [5, 22] келді делінеді. Бұл жағдайдан «оғыз» сөзінің ауқымы кең мәнде батыста да қолданылғанын байқауға болады. Оғыздар батыс түркі империясының құлауынан кейін орталық саналған Сырдарияның төменгі жағалауында қайтадан мемлекет құрды. Осы бір атақты саяси бірлестіктің әсем шежіресі ретінде ғасырлардан жеткен әдеби және тарихи маңызы зор мұралардың бірі – «Оғыз-наме».

Ал Түркі қағандығының құрамында тоғыз-оғыз тайпалақ одағының пайда болған кезі VII ғасырдың басы. Олар бұл кезде Орта Азияда өмір сүрді. Алғашқы Оғыз қағандарының ордасы Ыстықкөл жағалауында тігілсе керек. Түркі тайпаларының іштей бір-бірлерімен келісе алмай, үнемі шабуыл жорықтарға шығуына байланысты VIII ғасырдың орта тұсында Жетісудағы оғыздар Сырдарияның төменгі ағысына қарай қоныс аударуына тура келсе, IX ғасырда Ыстықкөл маңындағы оғыздарды қырғыздар ығыстырып, Шығыс Түркістанның Шынжанына көшіреді. Шынжанда тоғыз-оғыздар көне ұйғыр тайпасымен араласады, нәтижесінде бұрынғы атын бірте-бірте жоғалтып, оның орнына ұйғыр этнонимін қабылдайды [6, 72], – дейді .

Қазақстанның Батыс өңірлері менен Оңтүстік тұсы оғыздардың саяси бірлестіктері қалыптасқан кезі IX-X ғасырлар. Олардың этникалық құрылымына Сырдарияның бойы менен Каспий далалары, Аралды мекен еткен байырғы этникалық тайпалар және Жетісу менен Сібірдің көшпенді топтары кіреді. VII-X ғасырларда түркі тайпаларының Халаджы деп аталатын бөлігі қазіргі Ауғанстан жерін мекендесе, Арал теңізі маңы мен қазіргі Орталық Қазақстан жеріндегі оғыздардың біразы Хорасан мен Систанға қоныс аударады. Оғыз тайпалық одағына кірген елдердің тілдері бірегей болмаған. Жергілікті иран тіліндегі тайпалар соңыра осы оғыздардың құрамына еніп, XI ғасырда түркі тілінің оғыз тобы деп аталатын тілі қалыптасты:

IX-XI ғасырларда оғыздар бір жағынан көшпелі тұрмыс құрып, бақташылықпен айналысса, біразы егіншілікпен күн кешіп, жартылай отырықшы, жартылай бақташылық тұрмыс тіршілік кешкен. Бұл талданып отырған ескерткіш мазмұнынан айқын көрінеді. Хан сарайында салтанат құрған Оғыз бен оның бектері аңшылық, саятшылықты да қатар ұстанған.

Оғыз елінің екі қанатқа жіктелуіне олардың наным-сенім жүйелері ықпал еткен, оғыздардың шығыстық қанаты XI ғасырларға дейін ислам дініне кірмей келген болса, батыстық қанаты оны ертелеу қабылдаған.

Оғыздардың тарихтан із-түзсіз жоғалып кетпей, Оғыз ұлысының ыдырау дәуірінде жеке тармақтары қыпшақтардың арасында алғашқы этнонимдік атауларын сақтап қалғандығы белгілі болып отыр.

«Оғыз» атауының суперэтностық бірлестікке тән екендігін оның жағрафиялық шегінен де байқауға болады. С.П. Толстовтың көрсетуінше, оғыздар оңтүстік-шығыста – Тараз бен Шаш, оңтүстік-батыста – үстірт, солтүстікте-Сарысу, Шалқар, Ырғыз, Орал тауларына дейінгі аймақты мекендеген. Бұл ерекшелікті оның құрамындағы жеке этностар табиғатынан да аңғаруға болады. Мысалы, С. П. Толстов баят, баяндүр, қайы ұрпақтарының түп-тегін көне монғол тайпаларынан таратады. Баят – монғол тектес деген пікірді С. Ақынжанов та қолдаған. Л. Н. Гумилев пен С. Агаджанов болса, баяндүр – қимақ тайпасының бір тармағы деген пікір ұсынады. Ал Қ. Өмірәлиев оғыздардың он оқ буданға тәуелді болғанын айтады.

Яғни, бұл зерттеу нәтижелері «Оғыз-наме» ескерткішінде оғыздар туралы тарихта, Оғыз қаған жайлы деректердің зерттеліп отырған ескерткіште тарихи тұтастануға түскендігін көрсетеді, себебі, тұтастанудың осы типі – барша халықтың ауыз әдебиетіне, нақтырақ айтқанда, аңыз-әңгімелері мен эпостарына тән. «Ел әңгімесі, ел қиялы тарихтың пәлен жыл мен пәлен жыл арасындағы уақиға деп санайтын өлшеуінен бірде ілгері, бірде кейін кетіп отырады, тарихта дәл болып өткен мезгілді ел әңгімесінің кейде білмей шатастыратыны

да болады. Кейде әдейі біле тұра бір сүйген мезгіліне, не есінде ұмытылмастай болып нақ орнап қалған тарихи уақиғаның тұсына ертеде болған уақиғаны, кейінгі заманда болған уақиғаны да түгелімен алып келіп, бір жерге басын қосып, үйіп-төгіп қоятыны да болады» [7, 67], – дейді.

«Оғыз-наме» ескерткішіндегі Оғыз жұртының түрлі тарихы бір кезеңнің оқиғасы ретінде суреттеліп, бір ғана мақсатқа бағындырылған. Ол – Оғыз жұртының түрлі руларының ынтымақта, ортақ бір мақсат-мүдде де өмір сүрген тұсын аңсау, соны үлгі ету. Ханы мен халқы біртұтастықта суреттелетін бұл мұрада қаһармандық эпостың әсері басым. Себебі, халықтың тарихы құжаттардағы, жазба түріндегі мәліметтер мен шежіре аңыздардағы мәліметтермен толық қабыспайтыны тарихтың нақ өзін емес, оның әділ бағасын алған бейнесін, яғни, сол кезеңнің басты мұратына сай іріктелген, жинақталған, тарихтың эпос табиғатына сай белгіленген бейнесін көреміз.

Өйткені, тарихта болған жайттар ауыз әдебиетінде типтендіріліп, жанрдың айрықша тұстарына бағындырылады, әрбір жанрдың бейнелеу мүмкіндіктеріне қарай икемделеді. Сол үшін де бұл жердегі орын алған оқиғалардың тарихқа байланыстылығы көп жағдайда жанамалы түрде. Эпостардағы орын алған оқиғалар өмірлік шындықтың елдік тұғыры (концепциясы), олардың төл тарихын қалай бағалағаны болып келеді. Және ол тек қана өткен өмірі ғана емес, келешекке жоспарлаған, армандаған ойлары да қатар беріліп отырады. Эпос тарихтың артынан бір елі қалмай еріп отыратын шығармалардың жинағы емес, керісінше сол тарихқа азды-көпті ықпал ете алатын халықтың «алдан күткен мұқтажы мен идеалының да көрінісі» [8, 149], – дейтін эпостанушы ғалым Ш. Ыбыраевтың «Оғыз-наме» кітаби эпосының табиғатын ашуға таяныш болып табылады. Өйткені, ол тікелей тарих көшірмесі емес, тарихи оқиғалардың, тарихи тұлғалардың фольклорлық заңдылық аясына түскен жаңғырығы.

Талқылау мен бақылау. Ғұмырнамалық тұтастану. Аталмыш мұраны жазба әдебиеті талабы тұрғысынан зерттеген ғалымдардың көпшілігі Оғыз қаған бейнесінің тарихи негізін анықтауға тырысып, оның прототипі болуы мүмкін деген түрлі тұжырымдар түйіндеген. Әрине, жоғарыда айтып өткеніміздей, тарихи тұлғалардың іс-әрекеті мен тарихи оқиғалардың желісі, сүрлеуі эпоста қалай бейнеленетіндігіне фольклорлық көзқарастың мүлде бөлектігі ескерілмегендіктен, осындай пікірлер орын алған. Алайда бұл жерде айта кететін нәрсе: ол тұста фольклортану ғылымының деңгейі бүгінгідей дәрежеде емес. Екіншіден ұлт жанашырлары қазақ тарихының тегін неғұрлым тереңдетуді көздегендіктен мақсатты түрде мұраларды тарихпен тығыз қабыстырған. Сондықтан бұл пікірлердің Оғыз қаған бейнесінің фольклорлық табиғатын танудағы тарихнамалық маңызы өте зор. Енді сол пікірлерге келейік.

Мысалы, белгілі ғалым әрі тарихшы Н. Я. Бичурин тарихи мысалдар келтіре келе: «Оғыз аты тарихымыздан белгілі, Тұманның тұңғыш ұлы Модэ». Ал, Модэ көпшілікке мәлім кісі. Ол билік үшін өз әкесін, өгей шешесін, інісін өлтіреді. Модэ біздің заманымыздан бұрынғы 209 жылы ғұндардың көсемі – Шаньюн мансабына ие болады. Ғұндар өз дәуірінде оңтүстік Қазақстан және Жетісу жерлерін мекен еткені белгілі. Модэның кезінде ғұндар құдіретті державаға айналады. Көп жерлерді жаулап алады. Хань империясы ғұндарға жыл сайын салық төлеп тұратын болады. Біздің заманымыздан бұрынғы 174 жылы Модэ қайтыс болады. Сөйтіп, Оғыз қаған – ғұндардың әміршісі Модэнің әдеби бейнесі» [9, 75], – деп болжам жасайды.

Ал, енді шығысты зерттеуші белгілі неміс ғалымы И. Маркварттың Оғыз туралы көзқарасы мүлдем басқаша. Ол Оғыз бейнесінен Шыңғысханның тұлғасын танып, Шыңғысхан мен Оғыз қағанның түркі халықтары тарихындағы рөлі өте маңызды болғанына мән береді.

Атақты орыстың қаламгері Г.Н. Потанин Оғыз қаған белгілі бір тарихи бейне емес, эпостық қаһарман деген пікір айта отырып, Оғыз қағанды Александр Македонский немесе қазақтың алғашқы хандарының бірі Жәнібек [10], – деген болжам арқылы өзіне-өзі кереғар келетін қайшылықты пікір ұстанады.

«Оғыз-наме» кітаби эпосының басты қаһарманы – Оғыз туралы Әбілғазы Баһадүр ханның «Шежере-й-түрк» атты еңбегінде [11] Оғыз қағанның тууы мен өсіп ер жетуінен бастап, оның ел басшысы болып Самарқан, Бұқара, Хорасан арқылы Иран, Сирия, Египетке жасаған жойқын жорықтары, 116 жыл жасаған өмірінің соңында үлкен той жасап, екі әйелінен туған алты баласына жаулап алған жерлері мен есепсіз байлық-жиһаздарын мұра қылып үлестіріп бөліп бергені кеңінен баяндалады. Алайда ол қаған образының негізі жайлы айқын ой тұжырымдамайды.

Сондай-ақ, бұрынғы зерттеулерде Оғыз қаған образын Тұран патшасы – Афрасиап, Махмуд Қашқари еңбегіндегі Алып Ер Тоңғаға [12] және желмаяға мініп Жерұйық іздеген Асан қайғы бейнесіне ұқсатқан [13] пікірлер де бар. Сонымен қатар, кейбір зерттеушілер пікіріндегі фольклорлық тұжырымдар да көңіл аудартарлық. Мәселен, зерттеуші ғалым М. Жолдасбеков: «Оғыз қағанның ата-тегің, өмір жолың, күресін баяндайтын мифтік сюжеттегі ерлік жырға жатады» [13, 133], – деп ой түйіндейді.

Зерттеу барысы көрсеткендей «Оғыз-наме» кітаби эпосында Оғыз руларының бір адамнан таралғаны баяндалып, бір тайпа елдің басынан кешкен оқиғаларын бір адамның басына жинақтай суреттеу тәсілі нәтижесінде тарихи тұлғалар тарихын танытатын фольклорлық бейне жасалған. Бұл фольклорлық заңдылықта С.А. Қасқабасов дәлелдеп көрсеткендей «Басты қаһарманның бойына адам баласындағы ең ізгі қасиеттер жинақталған, соған қоса ел аңсаған, батыр жігіттің ісі мен мінезінен, қимыл-әрекетінен көргісі келетін небір асыл қасиеттер де танылған. Солайша, шынайы өмірден қарағанда ғажайыптарда, ойда армандаған мінез-құлық, іс-әрекет мен өмір салты фольклорлық туындыға, оның кейіпкеріне керемет бір жинақтық әрі тұлғалық сипат береді. Бұл жерде біріншіден, іс-әрекетті жинақтау, екінші жағынан уақытты жинақтау, үшіншіден, арманды жинақтау бар» [1, 9], – деп ой түйіндейді.

Енді «Оғыз-намедегі» осы заңдылықтарға келейік. Ең алдымен ескерткіштің бас кейіпкері Оғыз қағанның дүниеге келуі, өсіп-ер жетуі, ат жалын тартып азамат атануы, ел-жұртының қамқоры атануынан бастап хан болып Оғыз мемлекетінің билігін иеленуі мен мемлекет қауіпсіздігі үшін күресі, әскери жорықтар жасауы мен мемлекет билігін ұрпағына үлестіру оқиғаларында фольклорлық сипат басымдық орын алады.

Ең алдымен: Оғыз образын дәріптеуде фольклорлық көркем құрал ретінде ғұмырнамалық тұтастану басты рөл атқарады. Бұл 1) болашақ батырдың ерекше туылуын; 2) оның тез, ерекше өсіп-жетілуін, 3) алғашқы ерлігін, 4) үйленуін, 5) қаһармандық істерін, 6) қартайған шағын баяндайтын бөлшектерде көрініс тапқан.

В.М. Жирмунский әлем фольклордағы ерте жасынан батыр болу мотиві туралы: «... сказочная гиперболичность приведенных примеров ясно показывает, что широкое развитие этого мотива в мировой эпической литературе связано с общим принципом идеализации народного героя, исключительные воинские качества которого должны проявиться в такой необычной форме уже с самого раннего детства» [14, 322], – деп ой қорытады.

Мұндай ежелгі түркі халықтары туындыларында келешек батыр кейіпкердің өмірге келуінің өзі де өзгелерге мүлдем ұқсамайтын ерекше сипаты, оның сыртқы бейнесі, түрі, жасаған ерлігі, батылдығы өзгелерден ерекшеленіп тұратыны Оғыз қағанның ертерек есеу кезеңдерін бейнелейтін жерлерінде анық байқалып тұр.

«Көп жағдайда, батырлар жыры мен мен эпостарда ғажайып жағдайда туған кейіпкер тез ер жетіп, тым зерек, әрі тапқыр болып келеді. Қатарынан оза туғандығы мен асқан ақылдылығы бойынан бірден байқалып тұрады. Әдетте батырлар шығарманың басында бірден шайқасқа түсе жөнелмейді. Ол өз батылдығы мен зеректігін өзімен қатарлас, тең өскен құрбыларымен тай құлындай тебісіп жүрген шағында байқатады. Немесе ол жастық шағында қандай да бір алып құбыжықпен шайқасып немесе жыртқыш аңменен жекпе-жекке пығуында жеңіске жетуінен байқалып жатады.

Мысалға айтар болсақ, Оғыз жырларындағы, нақтырақ айтқанда, Қорқыт Ата эпосындағы асау бұқаны женетін Бұқашты, өз қатарын түгел жеңіп, төбесіне шығып

алатын Едігені, бір қарт кемпірдің баласын шекесінен шертіп, абайсызда өлтіріп алатын Қозыны, т.б. батырлар кейіпкерлерді айтсақ болады» [1, 230], – дейді.

«Оғыз-наме» эпосындағы Оғыздың о бастағы ерекшелігін айқындаған ерлікті жағдай, оның халқының ғұмырына қатерлі болған Мүйізтұмсықты жалғыз жеңуі. Ол малдан мал қоймай, адамнан адам қоймай жеп, жұрттың бейқам өмірінің мазасын қашырған Мүйізтұмсыққа қарсы алдымен қулық ойлап, жекпе-жекке шығатын жағдай тудырады да, елдің құтын қашырған Мүйізтұмсықты асқан абыроймен жеңіп, түбіне жетеді. Осы бір жәйт біздің ертегілеріміздегі елден адам салығын алатын жалмауыз айдаһармен сүйікті қызы үшін күреске шыққан батыр жігіттің ерлік істерін еске түсіреді.

«Оғыз-намеде» мифологиялық жыртықшы аң Қат былайша сипатталады: «Оғыз қаған күндерден соң, түндерден соң жігіт болды. Бұл заманда бұл жерде бір үлкен орман бар еді, көп теңіздер, көп өзендер бар еді. Мұнда жүгірген аң көп-көп еді, мұнда ұшқан құс көп-көп еді. Осы орман ішінде үлкен бір Қат бар еді. Малдарды, ел-жұртты жеп қоймаушы еді. Өзі үлкен еді, өзі үрейлі бір аң еді. Зор айбатпен ел-жұрттың жүрегін шайлықтырып еді. Оғыз қаған бір ер жүрек кісі еді. Ол бұл Қатты аулауға ой қылды» [15, 203], – дейтін жолдарда Оғыздың алғашқы ерлігін жасауға түрткі болған жай баяндалады. Яғни, болашақ ерлік істің мотивировкасы.

Ал «Күндерде бір күн Оғыз қаған аңға шықты. Найза, жай, оқ, тағы қалқан алып аттанды. Сол орманға барды. Барып бір бұғы ұстап алды. Сол бұғыны талдың шыбығымен ағашқа байлады. Өзі қайтып кетті. Бұдан соң ертеңіне таңертең қайта келді. Келіп көрді. Қат бұғыны алған екен және де бір аюды ұстап алды. Сол аюды алтын белбеумен ағашқа байлады. Өзі қайтып кетті. Бұдан соң ертеңіне таң ерте қайта келді. Келіп көрді. Қат аюды алған екен», – дейтін жолдар жыртықшы пен күрес алдындағы дайындық, яғни ерлік ойындары іспетті.

«Оғыз тағы да осы ағаштың түбіне келіп тұрды. Қат келіп басымен Оғыздың қалқанын соқты. Оғыз найзамен Қаттың басына соқты, оны өлтірді. Қылышпен басын кесті. Кесіп алып кетті. Тағы да келіп көрді. Көрсек бір сұңқар Қаттың ішек-бауырын жеп отыр екен. Оғыз жаймен, оқпен сұңқарды өлтірді. Қылышпен басын кесті». «Сұңқардың белгісі мынадай». Бұдан соң Оғыз айтты:

Бұғы жеді,
Аю жеді, –
Найзамен өлтірді,
Темір болған соң;
Қатты сұңқар жеді, –
Жаймен оғым өлтірді,

Жел боп ұшқан соң [15, 204], – дейді. Яғни, адамға қастандық жасайтын жыртықшы аңдармен күрестегі Оғыздың алғашқы ерлік істерін суреттеудің фольклорлық сипаты басым. Бұл «Құдайдан тілеп алған, я болмаса тылсымнан пайда болған баланың елден ерекше болатыны бірден анық байқалады және ол солай болады да: ол бала жасында-ақ тұңғыш ерлігін көрсетеді – шіреніп атқан жебесі қара тасты қақ бөледі. Бұл ерлік – ғұмырнамалық тұтастанудың алғашқы бір бөлшегі» [1, 30], – дейтін заңдылықтармен үндес.

Батырдың осындай сыртқы түр-тұлғасы мен ерлік іс-әрекеттерін жалғастыра еселеп, өрбіте баяндауды «Қорқыт ата» кітабынан да кездестіреміз. Айталық, сондағы «Бамсы Бәйрек, Бай-Бөріұлы» туралы жырда батырдың жастық шағын: «Сол кезде Бай-Бөрі баласы бес жасқа толды. Бес жастан соң онға келді, оннан кейін он бес жасты толтырды», – деп суреттеледі.

Қырғыз халқының атақты «Манас» эпосының бір нұсқасында батырдың шешесі түсінде жаратушы иесінің қолынан алма жеп, Манасқа жүкті болады. Ә. Марғұлан: «Бұл дала эпосында өте сирек кездесетін бейне. Тегінде алмаға жеріту – Манас шыққан ортаның жемісі көп оңтүстік алқаптар – Талас, Ферғана, Қашқармен тығыз байланысты болғанын белгілеп, оның Қарахан дәуіріндегі мәдени тұрмысты еске түсіретіндігін көрсетеді» [16, 101],

– деп тұжырымдайды. Негізінен сиқырлы алма жеу мотиві бүкіл дүниежүзі халықтарының фольклорында кейіпкердің ерекше жағдайда тууына орай пайдаланылады.

«Манас» жырында бас қаһарманның Манастың дүниеге келуіне қатысты оқиғаларынан бастап, соңғы сәтіне дейінгі өмірі суреттеледі. Оның ішінде кейіпкердің жорықтарын кеңінен суреттеуге зор мән беріледі. Әрине, эпостағы мұндай күрделі сюжеттік құрылымның аз ғана уақыт ішінде құрыла қалмағаны анық. «Манас» эпопеясы ұзақ даму процесінің нәтижесінде осындай көлемді жырға айналған. Ол іштей эпос қаһармандарының өмірбаянына тән дәстүрлі мотивтермен толықтырылып, кеңейтіліп отырған. Сол мотивтердің бірі – кейіпкердің ғажайып тууы.

«Оғыз-наме» кітаби эпос ескерткішінде де ғажайып туу сарыны кездеседі. Солардың бірі – «Оғыз қағанның тууы мен балалық шағы баяны» атты тарау. Кейіпкердің ғажайып туу мотивінің бір түрі – болашақ кейіпкердің күннің нұрынан пайда болуы. Бұл мотив бүкіл жер жүзі халықтарының ауызекі шығармаларында бар. Бұл мотивтің түркі-монғол халықтарының фольклорында пайда болу себептерде, оған әсер еткен, діни-наным сенімдер де анықталған. Кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің пайда болуына ерте замандағы шаман дінінің мол әсері болған. Шаман дінінің ең негізгі ұстанымдары күнге, айға, көк аспанға табыну болып табылады. Кейіннен Құдайдың есімі болып табылатын – «Көк Тәңірі» деген сөз пайда болған [17], – дейді.

Ал бірақ жаңа туған баланың мінезі, әрекеті бөлекше: батырлық ертегідегі, эпостағы геройлардың өсу процесіндегі «шапшаңдыққа», «өсуге асығуға» ұқсас белгілер бар («Алпамыс»). Оғыз «анасының уызын ғана ішіп», одан әрі ембейді. Тілі келе бастады.

«Шикі ет, ас, шарап сұрады». Эпостар мен батырлық ертекттерде бар жас баланың тамақ ішу суреті, осы әрекеттің өзі мұнда жоқ. Ал «Манаста» жаңа туған баланы ауыздандыру үшін аузына тамақ сала бергенде «өзегін үзе бір сорған кезде шешесі өле жаздап қалады». Одан кейін сандықтан «үш қарын май» алып келіп аузына «үш қайтара салғанда» «үш сағатқа қоймай жалмап жұтып» қояды. «Маадай Қара» эпосында «эне-дин чыққан эт – йылаңаш зки йашту уул бала» «тоқсан шауқар маралды тоғыз күнде жеп» қояды.

Батырлық ертекттерде, эпоста жас баланың әуелі әкесінің «тоқсан тоғай жылқысын» күтуі («Қобыланды»), аңға шығып, аң аулауы, әкесінің жылқысына келуі («Бамсы Бейрек»), жылқышылар басшысының баулуында болуы («Қобыланды») не жылқышылар бастығының күтіп алуы – («Бамсы Бейрек») дәстүрлі мотив [15, 63], ал «Оғыз-намеде» де жас бала әуелі «жылқыларды күтеді», «атқа мініп бақташы болып жүреді», – дейді.

Батырлық ертекте, эпостық жырда жылқы (не қой) күтіскен бала әлдеқандай кенет, төтен оқиғаға кездеседі де жырда (я батырлық ертекте) жас баланың алғашқы әрекеті баяндалып кетеді. «Бамсы Бейректе» Бейрек жылқышылармен отырғанда, гәуірге таланған саудагер керуені үстеріне келеді, гәуірге кеткен малдарын қайырып алуға көмек сұрайды. Жігіт керуенге ілесіп барып, гәуірлерді қырып, малын қайырып әпереді. Ал «Манаста» тоғыз жасар Манасты әкесі қойға жібереді, қозыға бөрі тиеді, қойшылар қорқып қашқанда, бөріден қозыны тоғыз жасар Манас айырып алады, тағы бір жолы әкесінің жылқышыларын қалмақтар сабап жатқанда кезігіп қалған Манас оларды жайратып салады. Бала ерлігі суреттеледі. «Маадай Қарада» бесіктен белі жаңа шыққан бала (Көгудей Мерген) әкесінің жауы жеуге жіберген жеті бөріні өлтіреді.

Батырлық ертекттер мен батырлық эпоста болатын осы сюжет, яғни жас кейіпкердің өзін таныту үшін жасайтын ерлігі, күшін сынауы немесе кек алуы «Оғыз-намеде» батырлық эпосқа тән сипатта берілген. Ол малды, адамды жеп, елге үрей әкелген Қат деген бір дәу аңды өлтіруге аттануынан бастап орманға барып, бұғыны ұстап байлап, оны жеген Қаттың ізін аңдуы, ақыры бетпе-бет алысып жеңуі және сұңқарды соғып алуы сияқты істердегі ептігі, күш-қайраты, батырлығы арқылы сипатталады.

Бұл оқиға батырлық ертегіге тән оқиға. Бала батырдың алғашқы күш сынауы өзі әлі дүниеге келмеген кезінде, я бесікте жатқан кезінде ата-анасына, ел-жұртқа зорлық жасаған бөтен бір зұлым ханға т.б. қарсы аттануда көрінбей, осылай тұз тағысы жыртықш аңға қарсы аттанып, оны жеңу (жалпы табиғаттың дүлей күшіне қарсы, тылсым күштерге

қарсы күресу) бақташылық тұрмыстың мүддесінен туған батырлық ертегілерге тән нәрсе [15, 64], – дейді.

«Оғыз-намедегі» осы – өте көне сюжет. «Оғыз-наменің» желісі жасалғанға дейін ежелгі түркілер арасында айтылып жүрген бақташылық тұрмысқа тән мифтерде не батырлық ертегілердегі аңшы-мерген жайлы әңгімелердің арқауы болуы әбден ықтимал.

Нәтижелер. Шежірелік тұтастану. Эпостағы шежірелік тұтастану элементтерінің көркемдік рөлі, негізінен, батырлық, ерлік пен ғашықтық эпостарда кейде қаһармандық ертегіде де ұшырасатындығы мәлім. Бұл жөнінде: «Тегінде, шежірелік тұтастану екі мақсаттан пайда болатын тәрізді. Бірі – батырды дәріптеу болса, екіншісі – ұрпақтардың, ата мен баланың, аға мен інінің ынтымақта болуын ардақтау, туыстық қарым-қатынастың үзілмей, тығыз байланысты болуын көксеу» [1, 35], – дейді С.А. Қасқабасов.

«Оғыз-наме» эпосындағы фольклорлық сипат шығарманың соңына дейін сақталатындығына да Оғыздың өз ұрпағына мұра қалдыру мотивінің түске негізделуі мысал бола алады. Ескерткіштегі ата мен оның әр түрлі аналардан туған балалары арасындағы татулық, ауызбіршілік идеясының алғы кезекке шығуы – эпос табиғатының негізгі өзегі. Тарихи шындыққа келсек, мемлекеттік деңгейдегі билік иесі ұрпақтарының арасында билік үшін алауыздықтар орын алу фактілері жиі болып тұрған. Бұл Оғыз мемлекеттігі тұсына да тән.

Орта ғасыр шежірелерінде Оғыз ханның өз әкесі Қара ханмен жауласуын оғыз елінің ыдырауына себеп болған фактілердің бірі ретінде қарастырады [2,63] – зерттеуші Т. Қоңыратбай.

Алайда, біз зерттеу нысанасы етіп отырған эпос үшін ұрпақ жалғастығы, өзара татулық пен бірлік маңызды. Осы елдік мұратты көрсету үшін фольклорлық түс көру мотивін көркемдік әдіс ретінде алған.

Ұлық Түріктің түс көруі, түсінде «алтын жай», «үш күміс оқ» көруі, осы алтын жай мен үш күміс оқты Оғыздың балаларының «талай мекен жайды» өздеріне қаратып аларына жоруы арқылы көрініс тапқан. Осы болашақ билікке бұл екі шешеден туған алты ұлдың қай шешеден туғандары ие болары мұрагерлік дәстүрінде ең өзекті мәселе. Кімге не енші бөлу керектігі сол түсте көрген алтын жай мен үш күміс оқты қайсыларының табуына байланысты. Алайда ол фольклорлық таным-түсінікке сәйкес, қай баласының қандай оқ табатыны, оған қандай мұра үлес бұйырылатыны «алдын-ала» түспен болжанып қойылған. Ол «боз оқ» ұғымдары арқылы беріледі.

«Түсте көрген «алтын жай «күн шығыстан күн батысқа дейін» тиіп тұр да, ал «үш күміс оқ» түн тарапқа (терістікке) кетіп бара жатады». Оғыз қаған Күн, Ай, Жұлдыз деген үш үлкен баласын алтын жай бар «таң атар жаққа» аң аулауға жұмсайды, ал Көк, Тау, Теңіз деген үш кіші баласын үш күміс оқ кеткен түн тарапқа аң аулауға жұмсайды. Үлкен үш баласы киік, құс аулап, «жолда бір алтын жай» тауып алады; үш кіші баласы киік, құс аулап, «жолда үш күміс оқ» тауып алады. Ұйғарылып қойғандай шешіледі. Тапқан олжаларын аталарына әкеліп береді. Осы жай мен оқты тауып әкелумен балалар өздерінің мұрагер ретінде енші бөлісу құқықтырының қатысын көрсетеді [2, 63], – дейді.

Үш үлкен баласы тауып әкелген алтын жайды Оғыз қаған үш бөліп үш үлкен баласына бөліп берді. Оларға:

«Жай болсын сендерге ей ағалар!

Жай оқтарды көкке атыңдар!» – деп айтты.

Үш кіші баласы тауып әкелген үш күміс оқты Оғыз қаған үш кіші баласына үлестірді.

Оларға:

«Ай, інілер!

Оқтар болсын сендерге!

Жай атты оқты –

Оқтардай бол сендер де!» [15, 213], – деп айтты.

Осы сөзбен үш үлкен баласына не нәрсе мұраға тиерін, үш кіші баласына не нәрсе мұраға тиерін сездірді.

Оқиға желісі негізгі кейіпкер Оғыз қағанның өзінің төңірегіне құрылғандықтан оның балалары белсенді әрекетімен көрінбейді. Мұның өзіндік себептері бар: біріншіден, шежіре атаулы (эпостық жыр да) өз объектісі етіп үнемі дара кісілерді – батырды, қағанды алады, өз сюжет желісін осы дара кісілердің әрекетіне құрады. Оларды қартайтып барып, «мұрат-мақсатына жеткізіп» барып аяқталады. Бұл «мұрат-мақсатына» жетудің бірден-бір кепілі – балалары болуы, солардың атқа қонып, ел шетін қоритын батыр болуы не өз орнына біріне қаған қойып, біріне жеке жұрт бөліп беріп, бөлек қоюы т.с.с. түрінде істердің орындалуы [15, 80], – деп көрсетеді.

Демек, Оғыздың алты ұлы жайлы сюжет, олардың әрекеті – Оғыз қаған жайлы аңыз-әңгіменің аяқталу бөлімі Оғыз қағанды мұратына жеткізу, алты мұрагерге енші үлесін беру мотиві негізінен келіп туған.

Ай, ұлдарым, көп мен астым,
Ұрыстарды көп мен көрдім.
Найза сілтеп, көп оқ аттым.
Айғыр мініп көп жорыттым.
Дұшпандарды жылаттым,
Достарымды күлдірдім.
Көк Тәңіріге мен өтеуім,
Сендерге жұртымды беремін! – деп айтты.

Қорытынды. Ежелгі түркі ескерткіштерін зерттеп, саралау барысында қазақ әдебиеті мен мәдениетінің қымбат қазыналары ежелгі түркі дәуірлерінің өзінде қазіргі қазақ халқының парасат пайымын қалыптастырып, рухани түп-тегін танытатын құнды да өлмес мұралар жасағандығына көз жеткіземіз.

Адамзат мәдениетіндегі асыл қазына – «Оғыз-наме» ескерткішін белгілі бір дәуірдің аясында ғана қарастыру замандар бойы сабақтасып келе жатқан мәдени дамуды, рухани байланыстарды жете түсінбегендік болар еді. Кез келген тарихи, әдеби мұраның дүниеге келуін кездейсоқ құбылыс нәтижесі деп білу қателікке ұрындырмай қоймасы анық. Әлемдегі барлық құбылыс атаулының өзіндік эволюциялық даму заңдылығы бар.

«Оғыз-наме» кітаби эпосы мыңдаған дәуірлерден жалғасын тапқан оқиғалар жалғасының аңыздық, мифтік, шежірелік жырларда орын алуы, олардың біріге шоғырлануы арқылы қаламгер өзі куә болған ғасырлар шындығын болған оқиға желісін жоғалтпай отырып, басты кейіпкердің айналасына топтастыруы нәтижесінде өмірге келген. Бүгінде сақталған жазбалардың қай-қайсысын алып ақтарып қарасақ, бәрінде де кездестіретін ең басты ой – ынтымақ пен береке. Әлбетте, адамгершілік, сыйластық дегендей жақсы қасиеттер болған жерде елдің ынтымағы мен татулығы зор болады. Түркі халықтарының алғашқы мемлекеттік жүйесі, хан мен халық бірлігінің тегеуріні, ішкі ыдырау және бөлінудің зардабы біз зерттеу өзегі етіп отырған «Оғыз-наме» кітаби эпосының мазмұндық идеясын құраған.

«Оғыз-наме» ескерткішінің тұсында жүздеген фольклорлық мотив-сарындар мен кітаби эпостың дәстүріне тән белгілердің бары анықталды. «Оғыз-наме» кітаби ескерткішінің фольклорлық сипаты, бас кейіпкер Оғыз қаған бейнесінің басқа эпикалық кейіпкерлерден өзгешелігі сараланды. Тарихта орын алған уақиғада адам аттарына қатысты шежірелік тұтастану, тарихи бірігу белгілері анықталды. «Оғыз-намеде» фольклорлық көркемдік жинақтау маңызды рөл атқарған. Ол жайт оғыз халқының тарихын біріктіру, елді тұтастандыруға тырысқан батыр, хан образын жасау арқылы көрініс тапқан.

«Оғыз-намеде» қолданылған фольклорлық айшықтау мен ажарлаудың этностардың таным тарихымен байланыста сараладық. Түркі халықтары мен әлем елдеріне таралған көшпелі сюжеттер мен сарындар, эпостық дәстүр де басты назарда болып, ұлттық фольклорымыздың үлгілерімен салыстырыла зерттелді.

«Оғыз-намені» қағазға түсірген сөз зергері өзіне дейінгі жасалған халық мұрасының қазынасы өз қажетіне жаратып отырған. Сондай-ақ, жазба мұралардың дәстүріне, бейнелеу тәсілдеріне арқа сүйеген. Фольклорлық поэтиканың жазба дәстүрмен шебер

үйлесімі арқылы, жырдың көркемдік сипатын арттыруға күш салған. Алғаш рет кітаби эпоста қолданылған көркемдік бейнелеу құралдарына жан-жақты талдау жүргізіліп, көне түркілік кітаби дәстүр ерекшеліктері мен фольклорлық поэтика үйлесімі ашылды.

«Оғыз-наме» кітаби эпосының рухани дүниемізден алар орны, түркі тілдерінің туысқандық байланысын танытатын бірден-бір фольклорлық мұра екендігі айқындалып, ондағы кісі есімдері мен жер-су аттары, тарихи оқиғалар мен фактілер фольклорлық заңдылықтарға түскен.

Түркі халқының исламға дейінгі дәуірдегі эпос жанрындағы үлкен мәдени мұрасы – «Оғыз-наменің» түпнұсқасы біздің уақытымызға дейін сақталмаған. Оғыз қаған – түркі халықтарының аты аңызға айналып кеткен батыры, қолбасшысы. Бізге мәлім мұралардың бәрінде де Оғыздың өмірі мен әскери жорықтары, халық игілігі үшін сіңірген еңбектері мен қоғам қайраткері ретіндегі істері мадақталды.

Әдебиеттер

1. Қазақ фольклорының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 2007. – 155 б.
2. Қоңыратбаев Т. Эпос және этнос. – Алматы: Ғылым, 2000. – 187 б.
3. Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. – М.: Экспресс, 1993. – 120 б.
4. Қоңыратбаев Ә. Қорқыт ата кітабы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 128 б.
5. Жолдасбайұлы С. Ежелгі және Орта ғасырдағы Қазақстан. – Алматы: Ғылым, 1994. – 265 б.
6. Өмірәлиев Қ. VIII-XII ғасырлардағы көне түркі әдеби ескерткіштері. – Алматы: Ғылым, 1985. – 316 б.
7. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Қызылорда: Ташкент, 1927. – 235 б.
8. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1991. – 296 б.
9. Бичурин Н.Я. Средняя Азия и Восточный Туркестан. – Алматы: Санат, 1997. – 352 с.
10. Потанин Г.Н. Очерки северо-западной Монголии. – СПб, 1983. Вып.4 – 761 с.
11. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.
12. Қашқари М. Диуани лұғат-ит түрік. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 492 б.
13. Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 328 б.
14. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Наука, 1974. – 727 с.
15. Өмірәлиев Қ. «Оғыз қаған» эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988. – 280 б.
16. Saken S., Sarbassov B., Ismakova A., Pirali G7, Ibraemova J. Mythological aspects of the Kyrgyzs ethnographic way of lite in the historical epos «Manas». DR. LOSE VICENTE VILLALOBOS ANTUNEZ Editor – Chief/Journal OPCION JVVA/dlms.- ISSN 1012-1587 /Legal Deposit pp198402ZU45; ISSNе 2477-9385
17. Сарбасов Б.С. Түркі ескерткіштеріндегі ғажайып туу мотиві. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршы. «Филология ғылымдары» сериясы. № 3 (161) – Алматы, 2016

Р. Г. ТУЛЕУОВА, С. Б. САРБАСОВ

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ФОЛЬКЛОРНЫЙ ХАРАКТЕР КНИЖНОГО ЭПОСА «ОГУЗ-НАМЕ»

Аннотация. В древности на нашей родной почве создавалось и сохранялось немало наследия. Бесспорно, что такие произведения в некоторой степени систематизированы, изучены, являются ценным наследием, которое еще предстоит изучить.

Не вызывает удивления тот факт, что в описательных приемах какого-либо из старинных произведений отражена традиция эпоса. Письменная литература и народное творчество не могут мгновенно оторваться друг от друга. Поэтому любой творческий владелец обращает

внимание на духовное сокровище до себя в среде, в которой он живет, а затем развивает и использует его в нужное время, будь то устное или письменное.

«Огуз-наме» – книга всесторонне сравнивает памятник былины с литературным наследием, родившимся до и после него. Тем самым определяется определенный сюжет, пути формирования мотивов, фольклорный характер преемственности художественной традиции. При рассмотрении древнего наследия проводится анализ обычаев, обычаев тюркских народов, исторических основ литературных образов, общих закономерностей.

Было установлено, что книжная эпопея «Огуз-наме» занимает духовное место в мире, является единственным фольклорным наследием тюркских языков, отражающим родственные связи, в которых имена и географические названия, исторические события и факты вошли в фольклорные закономерности.

В «Огуз-наме» использованные фольклорные айшықтау и ажарлау были дифференцированы в связи с историей познания этносов. В центре внимания-кочевые сюжеты и мотивы, распространившиеся по тюркским народам и странам мира, эпические традиции, сопоставимые с образцами нашего национального фольклора.

Ключевые слова: книжный эпос, фольклорный характер, историческая идентичность, жизненная целостность, генеалогическая целостность.

G.R. TULEUOVA, S. B. SARBASOV

National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

THE FOLKLORE CHARACTER OF THE BOOK EPIC «OGUZ-NAME»

Annotation. In ancient times, a lot of heritage was created and preserved on our native soil. Undoubtedly, such works have been systematized to some extent, studied, and are a valuable legacy that has yet to be studied.

It is not surprising that the descriptive techniques of any of the ancient works reflect the tradition of the epic. Written literature and folk art cannot instantly break away from each other. Therefore, any creative owner pays attention to the spiritual treasure before himself in the environment in which he lives, and then develops and uses it at the right time, whether oral or written.

«Oguz-name» – the book comprehensively compares the epic monument with the literary heritage that was born before and after it. Thus, a certain plot, ways of forming motives, and the folklore character of the continuity of the artistic tradition are determined. When considering the ancient heritage, the analysis of customs, customs of the Turkic peoples, historical foundations of literary images, and general patterns is carried out.

It was established that the book epic «Oguz-name» occupies a spiritual place in the world, is the only folklore heritage of the Turkic languages, reflecting kinship ties in which names and geographical names, historical events and facts entered into folklore patterns.

In Oguz-nam, the folklore aishyktau and azharlau used were differentiated in connection with the history of knowledge of ethnic groups. The focus is on nomadic plots and motifs that have spread throughout the Turkic peoples and countries of the world, epic traditions comparable to samples of our national folklore.

Keywords: book epic, folklore character, historical identity, vital integrity, genealogical integrity.

References

1. Poetics of Kazakh folklore. –Almaty: Science, 2007. – 155 p.
2. Konyratbayev T. Epic and Ethnos. – Almaty: Science, 2000. – 187 p.
3. Gumilyov L. N. Ethnosphere. History of the people and history of the people. –M.: Ecopros, 1993. – 120 p.
4. Konyratbayev A. Korkyt's book. – Almaty: Writer, 1986. – 128 p.
5. Zholdasbayuly S. Kazakhstan in the ancient and Middle Ages. – Almaty: Science, 1994. – 265 p.

6. Omiraliyev K. Ancient Turkic literary monuments of the VIII-XII centuries. –Almaty: Science, 1985. – 316 p.
7. Auezov M. History of literature. – Kyzylorda: Tashkent, 1927. – 235 p.
8. Ibraev Sh. The world of epic. Poetics of Kazakh heroic songs. – Almaty: Science, 1991. – 296 p.
9. Bichurin N. Ya. Middle Asia and Eastern Turkestan. - Almaty: Category, 1997. – 352 p.
10. Potanin G. N. Essays of the north-western Mongolia. –SPB, (4). 1983. – 761 p.
11. Abilgazy. Turkish Chronicles. – Almaty: native language, 1991. – 208 p.
12. Kashkari M. Diuani lugat-dog Turk. – Almaty: native language, 1993. – 492 p.
13. Zholdasbekov M. Asyl channels. – Almaty: writer, 1986. – 328 p.
14. Zhirmunsky V. M. Tyurksky heroic epic. – Leningrad: Nauka, 1974. – 727 p.
15. Omiraliyev K. language of the epic «Oguz Kagan». – Almaty: Science, 1988. – 280 p.
16. Saken S., Sarbasov B., Ismakova A., Piralı G7, Ibraemova J. Mythological aspects of the Kyrgyzs ethnographic way of lite in the historical epos «Manas». DR. LOSE VICENTE VILLALOBOS ANTUNEZ Editor – Chief/Journal OPCION JVVA/dlms.- ISSN 1012-1587 /Legal Deposit pp198402ZU45; ISSNе 2477-9385
17. Sarbasov B.S. The motive of miraculous birth in Turkic monuments. Al-Farabi KazakhNational University Bulletin. Series «Philological sciences». № 3 (161) – Almaty, 2016

Авторлар туралы мәлімет:

Тулеуова Гүлмира Рустемовна – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Тулеуова Гүлмира Рустемовна – докторант Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Tuleuova Gulmira Rustemovna – Doctoral student, National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

Сарбасов Болатхан Серғазыұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессор, Алматы, Қазақстан.

Сарбасов Болатхан Сергазиевич – кандидат филологических наук, профессор Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Sarbasov Bolatkhan Sergazievich – Candidate of Philological Sciences, Professor, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan.

*Г.Б. ТУСИПОВА

Е.М. СОЛТАНАЕВА

Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана,
Қазақстан

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы, Қазақстан

(e-mail: gulshat.bakytjan@gmail.com, gulkataem@gmail.com)

*ТҰРАҒҰЛ АБАЙҰЛЫНЫҢ КӨРКЕМ АУДАРМАДАҒЫ ҰСТАНЫМЫ

Аңдатпа. Алаш қайраткерлерінің бірі, ақын ғана емес, көрнекті аудармашы ретінде де танылған – Тұрағұл Абайұлы. Тұрағұл Абайұлының шығармашылық мұрасының бірегей бөлігі көркем аудармалары болатын. Мақалада алаш қайраткері Т. Абайұлының шығармашылық болмысына, көркем аудармадағы ұстанымына, стильдік ерекшеліктеріне назар аударылады.

Дж.Лондонның «Эскимос Киш», А.М. Горькийдің «Челкаш», А.С. Неверовтың «Мария – большевик», «Мен өмірге жерікпін» аудармаларын қарастыра отырып, мазмұндық мәні аударма трансформациялары негізінде талданады. Кез келген аударманың ұстанымдары мен қағидаларын анықтау барысында оның уақыты, сол уақыттағы аудармаға қойылатын талаптар назарға алынуы қажет. Бұл тұрғыдан алғанда аудармашы жұмысының психологиялық, әдеби, тілдік, әлеуметтік сынды бірнеше қырларын ескере отырып, Т. Абайұлының аудармалары өз заманына сай жасалынғаны анықталып, салыстыру, салғастыру әдістерін кеңінен қолдану арқылы типологиялық заңдылықтары айқындалады. Қарастырылып отырған аудармалардың оқырманға берер танымдық, тағылымдық жағына да назар аударылып, аудармашының ұлттық мүдде тұрғысынан ойлауы, бейнелеу даралығы көрсетіледі.

Түпнұсқа мен аударма мәтінді бір-бірімен салыстырмалы түрде талдаудың нәтижесінде, XX ғасыр басындағы көркем аудармалар сөзбе-сөз, жолма-жол тәржімалаудан гөрі шығармашылық еркіндікке көбірек ден қойғаны сараланады.

Түйін сөздер: Тұрағұл Абайұлы, алаш, көркем аударма, аударма трансформациялары, әңгіме, құндылықтар.

Кіріспе. Тұрағұл Абайұлы – Абайдың Әйгерімнен туған тұңғыш ұлы. Әкесі Абай туралы мәліметтер жазып, мұрасын жинастырып, жазушы М. Әуезовке Абайдың образын ашуда көмек көрсеткен деуге болады. Жасынан ауыл молдасынан мұсылманша оқып, сауатын ашқан Тұрағұл зерек, білімді болып өседі. Өмірінің негізгі кезеңінде алаш қайраткерлерімен бірге елдің саяси мәселесіне араласып, алаш партиясының Семей облыстық комитетінің мүшесі болып бекітіледі. Бұл жөнінде Абайтанушы Қ. Мұхаммедханұлының еңбегінде: «1917 жылы Алаш партиясы құрылғанда Шаһкәрім, Тұрағұл, Көкбайлар бастаған Абай шәкірттері түгелдей Алаш партиясын қолдайды» [1, 12] – деп келтірілген.

**Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19679312 «Алаш қайраткерлерінің аударма еңбектеріндегі адамзатқа ортақ құндылықтар» ғылыми жобасы аясында жазылды.*

«Алаш» партиясының Семейде уақытша областной комитеті ашылды. Комитетке кірген кісілер (жалпы саны 15). Ішінде Тұрағұл Құнанбаев бар. «Алаш» партиясының шарты. «Алаш» партиясының программасын жақтырып, жөн көрген, программадағы мәселелерді іске айналдыруға тырысатын кісі кіреді. Өтірік айтпайтын, шыннан қайтпайтын, жақындық туысқандыққа бүйрегі бұрмайтын, дүниелікке қызығып сатылмайтын, шыншыл, әділ, тура кісі кіреді. «Алаш» партиясына кіремін деген кісі осы айтылған шарттарды ойлап, толғап, жүрегі қалайтын болса ғана кіруге жөн» [2, 34] – деп партия шартын жариялаған. Демек, Тұрағұл Абайұлының «Алаш» партиясына мүшелікке кіруінен, аталған шарттарға сай шыншыл азамат болғандығын байқаймыз. «Ол Әлихан Бөкейханов, Халел Ғаббасовтармен бірге Семей облысының уездері мен ауылдарында аталмыш партияның бастауыш ұйымдарын құрысуға, сондай-ақ облыстық және жалпы қазақ съездері жұмыстарына, ел өміріндегі тағы басқадай қоғамдық-саяси істерге қызу атсалысады» [3]. Бұдан байқайтынымыз, Тұрағұл Абайұлының алаш зиялыларымен тығыз қарым-қатынаста болғандығы.

Орыс тілін меңгеріп, ойын орыс тілінде еркін жеткізетін Тұрағұл Абайұлы алаш қайраткері, ақын ғана емес, көрнекті аудармашы ретінде де танылған. Ол Джек Лондонның «Эскимос Киш», А. М. Горькийдің «Челкаш», А. С. Неверовтың «Мария – большевик», «Мен өмірге жерікпін», Б. Прустың «Антекс» шығармасын, Д. Лондонның «Мартин Иден» романын қазақ тіліне аударған. Аталған мақалада Т. Абайұлының бірқатар аудармаларын орыс тіліндегі нұсқамен салыстыра қарастырып, ерекшеліктеріне тоқталмақпыз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Бұған дейін Тұрағұл Абайұлының көркем аудармалары арнайы әдебиеттанушы, аударматанушылардың арнайы зерттеу объектісіне айналмағанымен, бірқатар ғылыми мақалалардың бой көрсеткені рас. Мәселен, Абайтанушы Қ. Мұхаммедханов Абайдың әдеби мұрасын жинаудағы Тұрағұлдың еңбегін айта отырып, оның ақындық, алаш партиясының мүшесі ретінде атқарған жұмысына, жалпы өмір жолына тоқталады. Алаштанушы, ғалым О. Жұбаева, Т. Абайұлының өмірі мен шығармашылығына арналған мақаласында: «Аударма ісімен маманданбаса да, Тұрағұл дарыны, еңбекқорлығы нәтижесінде классикалық аударма үлгісін жасаған. Алайда, Кеңес үкіметі шығармашылықпен айналысуына мүмкіндік бермей, 1927 жылы қайта тұтқындайды. 1928 жылдың 19 қарашасында жазықсыз кәмпескеге ілініп, отбасымен Шымкентке жер аударылады» [4] – деп өмір тарихына назар аудартады. Профессор Б. Ердембеков «Абайтану» еңбегінде Абайдың ақын шәкірттерінің ішінде «Шәкәрімнен кейін аударманы жетік меңгерген Тұрағұл» [5, 87] – деп көрсетеді де, тәржімелерінің ерекшеліктерін атап өтеді. Осы мақаланың авторларының бірі аударматанушы Г. Түсіпова «Ағылшын тілді жазушылар әңгімелерін қазақ тіліне аударудың ұстанымдары мен тәжірибесі» [6, 98] атты кандидаттық диссертациясында Т. Абайұлының орыс тілі арқылы Дж. Лондоннан аударған «Эскимос Киш» әңгімесінің аудармасын ағылшын, орыс, қазақ үш тілдегі аударма мәтіндерін салыстырып, аударма стратегияларын айқындаған.

Аталған мақалада Тұрағұл Абайұлы туралы зерттеулерге назар аудара отырып, бұған дейін жан-жақты қарастырылып, талданбаған аудармаларға назар аударылады. Түпнұсқа мен аударма мәтінді салыстыру барысында компаративтік салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Сондай-ақ, аудармадағы трансформациялық тәсілдер негізге алынды.

Талқылау мен бақылау. 1891 жылы Максим Горький Нижний Новгородтың Николаев қаласының ауруханасына түседі. Палатадағы көршісі жазушыға өз тарихын айтып береді. Көршінің әңгімесі «Челкаш» туындысының жазылуына түрткі болып, шығарма екі күнде жазылады. Жазушының алғашқы туындысы «Русское богатство» журналында В. Г. Короленконың көмегімен басылып шыққан екен.

«1894 жылы жазылған М. Горькийдің «Челкашын» аударып, 1925 жылы шыққан «Таң» журналының 3,4-сандарында бастырды. Тұрағұл «Челкашты» сөзбе-сөз аударған және тілі ауыр орыс жазушысының ойын дәлме-дәл жеткізе білген» [5, 63].

Өткен ғасырдың 90-жылдарында Украинадағы Қара теңіздің солтүстік-батыс жағалауындағы Одесса теңіз порты – жүк айналымы бойынша халықаралық маңызы бар ең үлкен порт болды. Сондықтан да, Одесса жұмыс іздеп жүрген шаруалар үшін үлкен порт қаласы аталды. Одесса портының, теңіз суретін, ондағы адамдардың іс-әрекетін М. Горькийдің «Челкаш» әңгімесінен көреміз. «Челкаш» әңгімесі контрабандымен айналысатын, жұмыссыз, маскүнем, ұры Челкаштың төңірегінде өрбиді. Әңгімеде екі басты кейіпкер бар. Оқиға таңертеңгі жұмыс уақытында портты сипаттаудан басталады. Түскі астың уақытында пристань ішіндегі жүк тасушылардың арасына Челкаш келіп, серіктесі Мишканы іздейді. Жоспар бойынша «түнгі жұмысқа» шығу. Мишканың аяғы сынып, ауруханаға түскенін естіп, бір жағына шығысатын адамның жоқтығына қамығып отырғанда, көзі жол жағасында орындыққа арқасын сүйеп отырған жас балаға түседі. «Шұбар шыт көйлегі бар, шалбары жыртық, аяғында шабата, жыртық күрек қалмағы бар. Жанында кішкене шөңке мен орағы жатыр» [7, 47] – деп, автор кейіпкердің сыртқы бейнесін сипаттау арқылы оның нашар тұрмысын аңғартады. Жалпы шығармада автор детальді портретті жиі қолданады. Сюжетті дамыту кезінде кейіпкерлердің сыртқы кейпімен, іс-әрекеттерін ұштастырып, мәтін мазмұнын ұғындыра түседі.

Әңгімеде адам бостандығы, еркіндігімен қатар, әр адам әртүрлі түсінетін өмірдің мәні көрінеді. Гаврила үшін дүние, ақша қымбат. «Қалқам, берші маған, ана ақшаңды! Күдай үшін берші! Ол саған не керек? Бір-ақ түнің зой...бір-ақ түн...Саған оның қызығы не? Әлі саған қымбат па? Бір-ақ түн байисың. Жақсылық қыл! Сен өшкен адам...сенде тілеу жоқ...мен болсам...Әй, бер маған!» [7, 52] – деп жалына бастайды. Ақшаны тартып алып, Челкашты өлтіріп, теңізге тастауды да ойлайды. Бір сәтте ұяты оянып, басы қан болып жатқан Челкашты орнынан тұрғызып, кешірім сұрайды. Оның беріп тұрған ақшасынан да бас тартады. « – Кеш! Сонда аламын...» [7, 65] – деп Челкаштың аяғына жығылады. Челкаш оған ызаланса да кешірім беріп, ақшаны табыстайды да әңгіме екеуінің екі жаққа кетуімен аяқталады.

Челкаш барлық ақшаны қалтасынан алып, Гавриланьң алдына тастайды. Оның ісіне жиіркенді. «Мен бар дүниеден, туган-туысқаннан айырылған, сандалан ұры болсам да мына сықылды есі шыққан қайыршы, жалмауыз болмастың, мұншалықты құлдыққа бармастың деп өзінің ерлігін, нарлығын дәлелдеді» [7, 67]. Екі кейіпкердің ұстанымдары әртүрлі болғандықтан, екі жаққа айрылысып кетеді.

Шығармада бір сәттегі кейіпкерлер арасындағы тартысты табиғатпен астастыра: «теңіз күр-күр етіп, толқын күшейіп, ашулы түрге түсіп, құтырып кетіпті» деп берілген. Найзағай, дауыл, теңіз бәрі де шығарма атмосферасымен үндестіріле суреттеледі.

Жазушы ұры, қаңғыбас екі кейіпкердің ой-өрісінің екі түрлі екендігі теңіз кеңістігінде ашып береді. Біреуі материалдық тұрғыдан біреуге тәуелді болудан да бас тартпайтынын, екіншісі еркіндікті аңсайтынын теңіз пейзажы арқылы шебер бейнелейді.

«На море в нем всегда поднималось широкое, теплое чувство, — охватывая всю его душу, оно немного очищало ее от житейской скверны. По ночам над морем плавно носится мягкий шум его сонного дыхания, этот необъятный звук вливает в душу человека спокойствие и, ласково укрывая ее злые порывы, родит в ней могучие мечты...» [8, 21] – деп, автор Челкаштың жанын теңіз толқынымен сабақтастырып, кеңістікте оның нені қалайтынын сезіндіреді. Теңіз оны зұлымдықтан, айналадағы қатыгездіктен тазартады. Теңізде ғана өзін еркін сезінеді.

«Теңізге жүзгенде көңіліне жұмсақ, жылы сезім келіп, көңілі ашылып, дүниенің қара пигылынан сейілетұғын. Теңіздің ұйқыдағы дыбысы жұмсақ қалқып жүзеді. Сол күшті леп адамның жанына ұласып, жүректегі жаман құлықты жоғалтып, оның орнына күшті қиял тугызады» [7,67]. Т. Абайұлы кейіпкердің мінезінен хабар беретін теңіз табиғатын түпнұсқадағыдай әсерлі берген. Бір ғана тіркесіне назар аударсақ: «...от житейской скверны» дегенді халықтың тілімен «дүниенің қара пигылынан» деп аударып, Челкаштың жан тазалығын бере білген. Ал, теңізді ұнатпайтын, оған үрке қарайтын Гаврилді теңіз жатсынып тұрғандай суреттеледі.

«Каждый удар волны в его бока родил в нем глухое, гулкое эхо, похожее на тяжелый вздох. Справа над водой тянулась сырая каменная стена мола, как холодная, тяжелая змея. Сзади виднелись тоже какие-то черные остовы, а спереди, в отверстие между стеной и бортом этого гроба, видно было море, молчаливое, пустынное, с черными над ним тучами. Они медленно двигались, огромные, тяжелые, источая из тьмы ужас и готовые раздавить человека тяжестью своей» [8, 25] – кейіпкердің ішкі қорқынышын, арпалысын теңіз шуымен ұштастырады. Бұл суреттеуді Т. Абайұлы сөзбе-сөз қазақтың бейнелі сөздерімен еркін аударған:

«Толқын соққан сайын қарсы шыққан жаңғырығы ауыр күрсінгенге ұқсайды. Оң жағындағы суды жарып салған тас қабырға сұп-суық жылан секілді. Артында үлкен қара нәрсенің тұлғасы көрінеді. Алдында әлгі үлкен табыт пен тас қабырғаның арасынан бұлттың көлеңкесі басқан теңіздің суы қап-қара болып көтеріліп, ақырын сырғып, адамның зәресін алып, салмағымен жаншығалы тұрғандай» [7,68]. Аудармашы теңіздің эмоционалдық-экспрессивтік реңкін психологиялық қақтығыстармен дәл берген.

«Пейзаж кейіпкердің эмоциясын, көңіл-күйін, болып жатқан әрекет-жағдаяттың болмысын ашуда қолданылады» [9, 98] – деген теорияға сүйенсек, аудармашы шығарма идеясын автормен тең бірлікте беріп, кейіпкерлердің дүниетанымын ашып береді. Шығарма нақты теңіз кеңістігінде екі кейіпкердің мінезін, болмысын ашуда теңіз суреті сәтті қолданылған.

«Джек Лондонның «The story of Keesh» – «Эскимосик Киш» әңгімесі эскимос халқының ұлттық аңызының желісімен жазылып, автордың «Солтүстік әңгімелері» циклына кірген. Әңгіме орыс тіліне 1910 жылдан бастап аударылған. 1910-1916 жылдар аралығында Мәскеуде Джек Лондонның 22 томдық толық шығармалар жинағының 14-ші томында Н. Кудрявцеваның «История Киша» атты аудармасымен жарық көрген» т.б. Тұрағұл Абайұлы бұл әңгімені «Эскимос Киш деген бала» деп аударған. Аударманы төте жазудан кириллицаға түсірген абайтанушы Қ.Мұхамедханұлы. Кітап Мәскеуде 1928 жылы Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасынан жарыққа шыққан.

«Джек Лондон бірқатар әңгімелерінде этникалық текетірес тақырыбын көтереді, оларда зайырлы өркениеттік өмірді байырғы үндістер мен эскимостардың өмір салты мен моралына қарсы қояды. Аляскада алғашқы алтын өндірушілер пайда болғанға дейін көп уақыт бұрын өмір сүрген үнділер мен эскимос тайпалары ақ адамдарды кездестірмеген, сәйкесінше XIX ғасырдың екінші жартысында олар әлі де өздерінің бастапқы өмір салтын сақтап қалды» [10, 96]. Аталған шығармада автор эскимостардың тіршілігін, өмір салтын көрсетеді. Әңгімеде басты кейіпкер Эскимостың батылдығы, аң аулаудағы тапқырлығы, әкесінің ерлігі сипатталған. Орыс тіліндегі нұсқаға қарағанда Т. Абайұлының аудармасы көлемдірек шыққан. Себебі, Т. Абайұлы сол кездегі қазақ халқының ұғымына сай тәржімелеген. Бірден орыс тіліндегідей «Поляр теңізінің жағасында Киш деген адам тұрған» деп бастамай, алдымен әңгіме алдына беташар сөз жазған.

«Бұл кітапшаны оқушы алаштың баласы, жалпы алаш баласына Эскимос деген елдің жайы мәлім емес шығар, қысқаша сезім бергенім артық болмас деп, мына төмендегі сөзді жаздым...» [7, 68] – деп, күн мен түннің алмасуы, жердің күнді айналатынын, жердің домалақ екендігін тәптіштеп түсіндіреді. «Жердің дәл жуан ортасы күннің дәл астына келеді. Ол жерде күн адамның тас төбесінде болып көрінеді. Ол жердің аты – экватор атанады. Сол экватордан жердің екі жақ тұмсығына қарай салқын тарта береді. Бұл екі тұмсықты полюс деп атап, бірін сол жақтағы, бірін оң жақтағы полюс дейді. Дәл экваторға, құрғақ жерден Африка деген жердің тұмсығы ғана ілініп, басқа жолының бәрі теңіздің үстімен кетеді» дейді де, «біз жердің түстік жағындамыз» деп түйіндейді. Байқап отырғанымыздай, тәржімеден аударма теориясындағы түсіндірме әдісін байқаймыз. «Түсіндірмелі тәсіл мәтін ішінде көрсетіледі. Түпнұсқадағы ақпараттарды тереңірек түсіндіре отырып, беру оқырманға шығарма мазмұнын түсінуіне мүмкіндік береді, бұл тәсіл қазақ ағартушыларының аудармаларында жиі кездеседі» [11, 13].

Т. Абайұлы қазақ оқырманына белгісіз тайпаның орналасқан жерінің географиялық жағдайынан, ғарыш денелері: жер мен күннің ерекшелігінен, Африка елінің құрғақ жерде орналасқанынан ақпараттар бере кетеді. Демек, Т. Абайұлы аудару барысында оқырманға мәтінді дәлме-дәл, сөзбе-сөз аудармай, астрономия ғылымынан мәліметтер беріп отыруды мақсат еткен. «Бізге жаз шығып, күн жоғарылаған кезде, эскимостың күні шығады да, екінтідегі күннің тұрған шамасындай болып жерді алты ай айналып жүріп, бізге күн қысқарып аласарған кезінде, олардың күні батып, түн болады. Бірақ ол жердің түні біздің түндей қараңғы болмайды» [7, 69] – деп, қарапайым оқырманға түсінікті болу үшін «бізге» деп күн мен түннің ерекшелігін салыстыра айтады. Бұл ой орыс тілінде: «так считают на Севере годы, потому что каждую зиму солнце оставляет землю во мраке, а на следующий год поднимается над землей новое солнце, чтобы люди снова могли согреться и поглядеть друг другу в лицо» деп қысқа ғана қайырылған.

Тұрағұл Абайұлы әңгімені төрт бөлімге бөліп, әр бөлімге: «Киштің долданғаны», «Киштің сыры», «Киштің аңшылығы», «Киштің абұйыры» деп атаулар қойып, басты кейіпкер Киштің образын ашып берген. Әңгіменің негізгі идеясы оқырманға жасына қарамастан табысқа жетуге болатынын көрсетеді. Ол үшін батылды, алға қойған мақсатқа жету жолында тапқырлық болу қажеттілігін айтқан. Шығарма балаларға арналғандықтан, аудармашы да бала қабылдауына лайықталынып баяндап, әңгімелеп беруді мақсат еткен.

«Так кончается сказание о Кише, который жил давным-давно у самого Полярного моря. И потому, что Киш действовал смекалкой, а не колдовством, он из самой жалкой иглу поднялся высоко и стал вождем своего племени» [8, 27] – деген сөйлемді: «Темірқазықтың астындағы, теңіздің жағасындағы елден Киштің өткеніне көп-көп заман болды. Ол сиқыршы емес, қырағы, тапқыштығының арқасында бұрын ең жаман иглода болса да, бүгін көптің көсемі болыпты» [7, 70] деп дәлме-дәл аударған. «Поляр теңізі» деп алмай, «Темірқазықтың астындағы» деп берген.

Нәтижелер. «Аударма стратегиясы әңгіменің қазақ тілінде қалыптасқан ауыз әдебиетіндегі әңгіме айту композициясына ұқсас болуы сол дәуір оқырманына түсінікті болудан туындайды. Мысалы, түпнұсқада кездесетін «Igloo», «Иглу» сөзін «Игло» деп, транскрипция жасалады да, сілтеме беріледі: «Эскимостың қар мен мұздан салған үйі» [6, 54] – деп нақтылап береді. Аудармадағы ойды нақтылап беру үшін, қолданатын мағынаны ұлғайтып беру әдісін кездестіреміз. Жәй ғана игло деп бере салмай «Сол қаладағы ең нашар иглода (аңшы үйі) тұрды», «ең жаман игло» деп Киштің нашар тұрмысын меңзейді. Ал, Эскимос тайпасы деп бере салмай, мәтін ішіне түсініктеме бере кетеді. «Эскимос: бұрынғы заманда аңшылықпен барып қалған сары тұқымнан таралған ел. бүгін сол Темірқазықтың астында – әмісе қыс болып, қар басып жататын жерде. Үйі қардан болады, терезесі мұздан, дәулеті – аңдардың еті, қайғысы – қарны болып жүрген ел». Осы сөйлемнен-ақ, оқырман бір тайпаның ерекшелігімен таныс болады.

Тұрағұл Абайұлы аудармамен айналысуда аударатын шығармасының мазмұнына қарай отырып, оқырманға неғұрлым пайдалы ақпарат беруге, тәрбиелік маңызы бар ойды жеткізуді, санаға ойтүрткі болуды мақсат еткені анық. Қазақ балаларына Кишті үлгі ете отырып, өзіне сенуге, батыл болуға, қиындықтарды жеңуге үйретеді. Күш жетпеген жерде ақылды пайдалану керектігін ұғындырады.

Орыс жазушысы, драматург, очерк жанрының шебері А.С. Неверовтың «Я хочу жить» шығармасын «Мен өмірге жерікпін» деп аударған. Тұрағұл Абайұлы шығарманы түпнұсқаға сәйкес аударған. Қазақ оқырмандарының көз алдына кейіпкер бейнесін елестету үшін «...Нюске с голубенькой ленточкой в золотых перепутанных волосах» [12, 72] дегенді «жасыл шашбауын алтындай сары шашына тағып жүрген кішкене Ниуске» деп, орыс қыздарының шашына тағатын лентаны, шашбау деп берген.

«Тақырыптың өзін «Өмір сүргім келеді» деп аударса да болар еді. Бірақ Т.Абайұлы сол кездегі қазақтардың жақсы түсінетін «жерік» сөзін қолданып, «Өмірге жерікпін»

деуінің өзіндік мәні бар. Кейіпкердің өмір сүруге деген құлшынысын, махаббатын тереңдете беру үшін қолданғанын байқауға болады. Соғыс даласынан қайтпайтынын білсе де, балаларының болашағы үшін өлімге бетпе-бет келді. Олар үшін өмір, болашақ ол – балалар. Солар өмір сүруі үшін, қайтсе де жеңіске жету керек. Автордың осы идеясын Т. Абайұлы қазақ оқырманына шығармашылық еркіндікпен жеткізеді.

Кеңестік әдебиеттанушылар А.Неверовтың шығармашылығын социалистік реализм әдісінің дамуымен байланыстырды. Социалистік реализм анық байқалатын, большевизм ұғымының халық ішіне дендеп енуін суреттейтін «Ортақшыл Мария» (Мария-большевичка) әңгімесінде Т.Абайұлы аударған.

Әңгімеде негізінен алғашқы большевиктік идеяларды қоғамның қалай қабылдағаны туралы айтылған. Үй тұрмысындағы Марияның күтпеген жерден белсенді болып, билікке араласуы отбасының қарсылығы тартысқа ұласып, әңгіменің шарықтау шегінде ажырасуға әкеледі.

Автор сол кездің өзінде-ақ, гендерлік саясаттың бастауын бір ғана Мария арқылы ашып көрсетеді:

- Мария бұрынғыдай үй шаруасындағы әйел емес;
- Мария үйіне газет пен кітаптар әкеліп, оқи бастады;
- Марияның жеке кабинеті, алдында хатшы қыз бар;
- Марияның дауысы да өзгерген, сөзіне «жолдас, жолдастар» деп қосып сөйлеуді әдетке айналдырды;
- Марияның киімі де өзгерген.

Әңгіме заман ағымына қарай шаруалардың жаңа идеяларды қабылдау барысын көрсетеді. Автор әйел болмысындағы өзгеріс арқылы коммунистік режимді бір ғана Мария емес, Марияға ұқсас әйелдер көбейгенін ишарамен айтып, аяқтайды.

Т.Абайұлына бұл тақырып алыс емес. Заманның өзгерісі қыздардың теңдік алып, қоғамды өзгертуге ат салысу, саясатқа араласу қазақ даласында да бой көтергені рас. Сондықтан да, аудармада автордың айтар ойын түсініп, Мария образын аша білген. Бір ерекшелігі қазақ оқырманы әңгімеден орыс әйелінің емес, қазақ әйелінің бейнесімен, қазақ даласымен танысады.

Мәтіндегі негізгі тірек сөздердің аудармасына назар аударайық: «село – қыстақ, развод – талақ, баба – қатын, каша – палау, от гриба – қиқымбақай, муж – бай, горничная – жалшы, мир – жұрт» деп беруінен, тәржімеші орыс емес, қазақ әйелі мен ерінің, отбасының психологиясын бергенін байқаймыз. Жалпы, Т.Абайұлы аудару барысында қазақтың қолданысындағы қарапайым, ауызекі сөздерді қолданып, қазақ ұғымына, қабылдауына бейімдеген.

Нәтижелер. Орыс тілін еркін меңгерген Тұрағұл Абайұлы өмірінің соңғы кезеңдерінде белгілі жазушылардың шығармаларын аударып, тәржімашылық қырын дамытты. Оның аудармалары қоғамдағы толғандыратын түйткілді мәселелермен астасып жатты. Түпнұсқа мен аудармаларды салыстыру-салғастыру нәтижесінде, біршама ерекшеліктер байқалды.

М. Горкийдің «Челкаш» шығармасы мен Дж. Лондонның «Эскимос Киш» әңгімесіндегі адамгершілік қағидаттары, А.С. Неверовтың «Мен өмірге жерікпін» әңгімесіндегі қандай қиындық болса да ұрпағы үшін адамның өмірге деген құлшынысы, А.Неверовтың «Ортақшыл Мария» туындысындағы қоғам өзгерісінің, әрбір отбасындағы өзгерістен бастау алатындығын дәлме-дәл аударып, өз халқының да әлеуметтік тұрмысын қабаттастыра сипаттай білді.

Т.Абайұлының аудармаларын қарастыра отырып, нәтижесінде аударма жасаудағы мақсаты айқындалды:

- Т.Абайұлы аудармалары арқылы көкейіндегі азатшыл ойды бере білуі;
- адам бойындағы жан тазалығы, бостандыққа жетпей тынбайтын кейіпкерлерінің образын ашуы;

– саяси өзгерістердің қоғамға әсері, гендерлік саясат бастауы қазақ даласында да бой көтергенінен ақпарат беруі, Т.Абайұлының аударма жасаудағы шеберлігін байқатады.

Қарастырылған аудармалар сол кездегі халық тілімен, ауызекі сөйлеу стилімен жасалғандықтан, кей ойлар ұғымға ауырлау болып, кібіртіктеп оқылатыны рас. Түпнұсқадан қанша алыстамады дегенмен, қазақ жазушысында сурет, баламаларға баруда еркіндік бар. Беті шұбарланып, езуі көпіршіген нақты сурет шебер аудармашының қосқан детали». Десек те, аудармашы түпнұсқа идеясынан ауытқымаған.

Түпнұсқа мен аударманы аударма трансформациясы тұрғысынан қарастырғанда Т.Абайұлы қазақ оқырманына түсінікті болу үшін ой қосқан (ұлғайту тәсілі), жат ұғымдарды түсіндіру мақсатында мәтін ішіне ақпараттар енгізген, кейіпкерлердің есімдерін транскрипциямен берген.

Қорытынды. ХХ ғасыр басында алаш қайраткерлері орыс тілін еркін меңгергендіктен орыс әдебиеті үлгілерін, орыс тілі арқылы аударылған әлем әдебиетінің жауһарларын аударумен де айналысты. Осы кезеңде аударма дәстүрі қалыптасып, алаш зиялылары әдеби байланысты дамытуға үлес қосты деуге болады. Олар аударманы тұғыр ете отырып, тәлім-тәрбиені, ұлттық құндылықтарды насихаттап қана қоймай, азат ел болудың маңыздылығын, өзіндік ел болу, адам болып қалыптасу идеяларын білдіріп отырған.

Аталған мақаламызда Т.Абайұлының аудармаларын қарастыра отырып, оның әрбір аудармаларынан өмірлік ұстанымын, қоғамға деген көзқарасын, аударма жасаудағы саясатын байқай аламыз. Әрбір аудармасының идеялық-философиялық мағынасын жеткізуде түпнұсқаға өте мұқият қарап, авторлық стильдің реңктерін сақтауға тырысқанымен, қазақтың тұрмыстық-мәдени, ойлау ерекшелігін ара-тұра тегістеп қосып отырады. Аудармадағы қосу, алу, өзгерту трансформациялары аударып отырған ұлт тіліне бейімдеу мақсатында қолданылатыны белгілі. Мұндай аудармаларда шығармашылық еркіндік басым болатыны анық. Қалай десек те, «Тұрағұл – Абай шәкірттерінің ішіндегі нағыз аудармашылық биікке көтерілген адам» [1, 235]. Оның аударған шығармалары қазірде өзектілігін жойған жоқ.

Оның аудармалары қоғамдағы толғандыратын түйткілді мәселелермен астасып жатты. Түпнұсқа мен аудармаларды салыстыру-салғастыру нәтижесінде, біршама ерекшеліктер байқалды. Ғылыми мақалада Тұрағұл Абайұлының аудармаларындағы өзіндік ерекшеліктер талданып, ғылыми тұжырымдар жасалды.

Әдебиеттер

1. Мұхамедханұлы Қ. Абайдың ақындық шәкірттері. – Алматы: Дәуір, 1994. – 335 б.
2. Әнес Ф., Замзаева Т. «Қазақ» газеті. 1917 жыл. – Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023. – 576 б.
3. Кенемолдин М. Тұрағұл Абайұлы және Алашорда үкіметі. <https://abaialemi.kz/post/view?id=1799>
4. Жұбаева О. Тұрағұл Абайұлының өмірі мен шығармашылығы. // Туған тіл. – 2003. – №1. – Б. 9-12.
5. Ердембеков Б. Абайтану: оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2012.– 432 б.
6. Түсіпова Г. Ағылшын тілді жазушылар әңгімелерін қазақ тіліне аударудың ұстанымдары мен тәжірибесі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Астана: 2009. – 127
7. Жұртбай Т. Алаштың ақиықтары. Мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2006. – 290 б.
8. Лондон Джек. Сказание о Кише. – М.: Писатель, 1985. – 154 с.
9. Айтуғанова.С., Байтанасова Қ. Гуманитария. Анықтамалық. – Алматы: APDA, 2020. – 244 б.

10. Ибатулина К., Ковалевская С. Образ коренных народов Северной Америки в северных рассказах Джека Лондона. // (Международный научно-исследовательский журнал. – 2021. – №9. – с. 58-67. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.9.111.098>

11. Daurenbekova, L. N., Zhumatayeva, Z. N., Kartayeva, A. M., Bekenova, G. S., & Nurlanova, A. N. The first educational directions and issues of literary translation in the Kazakh steppe. // *Cadernos De Tradução*, 2024, 44(1), 1–12. <https://doi.org/10.5007/2175-7968.2024.e95583>

12. Неверов А. Марья-большевичка. – М.: Современник, 1987.–128 с.

Г.Б. ТУСИПОВА,

Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова
Астана, Казахстан

Е.М. СОЛТАНАЕВА

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

ПРИНЦИПЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА ТУРАГУЛА КУНАНБАЕВА

Аннотация. Один из деятелей Алаша, признанный не только поэтом, но и выдающимся переводчиком – Турагул Абаевич. Уникальной частью творческого наследия Турагула Кунанбаева были художественные переводы. В статье основное внимание уделяется творческой самобытности деятеля Алаш-Орды Т. А. Кунанбаева, его позиции в художественном переводе, стилистическим особенностям.

Рассматривая переводы произведений «Эскимос Киш» Джека Лондона, «Челкаш» Максима Горького, «Мария – большевик» и «Я жить хочу» Александра Неверова, анализируется содержание на основе переводческих трансформаций. При определении принципов любого перевода необходимо учитывать его время, актуальные требования к переводу. Учитывается несколько аспектов работы переводчика: психологический, литературоведческий, языковой, социальный. Было доказано, что переводы Турагула Кунанбаева соответствуют требованиям своего времени, выявлены некоторые типологические закономерности с помощью применения методов сопоставления и сравнения.

Особое внимание было уделено гносеологической и когнитивной сторонам рассматриваемых переводов, показано мышление переводчика с точки зрения национальных интересов, а также его изобразительная индивидуальность.

В результате сравнительного анализа делается вывод, что художественные переводы начала XX века были по большей части вольными (не дословными).

Ключевые слова: Турагул Кунанбаев, Алаш-Орда, художественный перевод, переводческие трансформации, рассказы, ценности.

G.B. TUSIPOVA,

Sh.Shayakhmetov National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna», Astana, Kazakhstan

Y.M. SOLTANAYEVA

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

TURAGUL KUNANBAYEV'S STRATEGY OF LITERARY TRANSLATION

Annotation. One of the figures of Alash, recognized not only as a poet, but also as an outstanding translator, is Turagul Abayevich. The article delves into the multifaceted creative legacy of Turagul Kunanbayev, with a special emphasis on his endeavors in literary translation. Kunanbayev, a prominent figure in Alash-Orda, is examined in terms of his stance within literary translation and the stylistic nuances he employed.

The analysis primarily revolves around translation transformations, using specific works such as “The Story of Keesh” by Jack London, “Chelkash” by Maxim Gorky, and pieces by Alexander Neverov like “Marya the Bolshevik” and “I Want to Live”. The approach considers the time period and contemporary demands placed on translation. Various aspects of the translator’s craft—psychological, literary, linguistic, and societal—are taken into consideration.

It is argued that Kunanbayev’s translations were in line with the requirements of their era. Through methods of comparison and contrast, typological patterns are identified, shedding light on the translator’s epistemological and cognitive approaches. Furthermore, Kunanbayev’s translations are scrutinized through the lens of national interests, revealing his distinctive artistic identity.

The comparative analysis concludes that literary translations during the early twentieth century predominantly favored a free approach, as opposed to strict literal translation methods.

Keywords: Turagul Kunanbayev, Alash-Orda, literary translation, translation transformations, stories, values.

References

1. Muhamedhanuly K. Abai’s poetic students. – Almaty: Davir, 1994. – 335 p.
2. Anes G., Zamzaeva T. «Kazakh» newspaper. 1917 year. Compiler. – Almaty: Alashorda, 2023. – 576 p.
3. Kenemoldin, M. Turagul Abayuly and the government of Alashorda. [Text] <https://abaialemi.kz/post/view?id=1799>
4. Zhubayeva O. Life and creativity of Turagul Abayuly. // Native language. – 2003. – No. 1. – B. 9-12.
5. Erdembekov B. Caution: a study guide. – Astana: Foliant, 2012. – 432 p.
6. Tusipova G. Positions and practice of translating the stories of English-language writers into the Kazakh language. Dissertation prepared for obtaining the scientific degree of candidate of philological sciences. – Astana, 2009. – 127 p.
7. Zhurtbay T. The truths of Alash. Collection of articles, documentary documents, translations. – Almaty: Alash, 2006. – 290 p.
8. London Jack. Tale of Kish. – M.: Pisatel, 1985. – 154 p.
9. Aituganova S., Baitanasova K. Humanities. Reference. – Almaty: APDA, 2020. – 244 p.
10. Ibatulina K., Kovalevskaya S. The image of indigenous peoples of North America in Jack London’s northern stories. // (International research journal. – 2021. – No. 9. - pp. 58-67. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2021.9.111.098>
11. Daurenbekova L. Literary translation experience. – Nur-Sultan: FOCUS, 2021. – 200 p.
12. Neverov A. Marya Bolshevik. – M.: Sovremennik, 1987. – 128 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Түсіпова Гулшат Бақытжанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ғылыми-практикалық орталығының ғалым хатшысы, Астана, Қазақстан.

Тусипова Гульшат Бакытжановна – кандидат филологических наук, ученый секретарь национального научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Ш.Шаяхметова.

Tusipova Gulshat Bakytzhanovna – candidate of Philological Sciences, Scientific Secretary of the National scientific and Practical center «Til-Kazyna» named after Sh.Shayakhmetov.

Солтанаева Еркінгүл Молотқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті, Алматы, Қазақстан.

Солтанаева Еркінгүл Молотовна – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Soltanayeva Yerkingul Molotovna – candidate of Philological Sciences, Associate Professor at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ -
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ -
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

XFTAP 16.21.25

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-2.19>

А.М. ДОСАНОВА¹

З.Н. ЖҰМАТАЕВА²

Қ.М. АШИРХАНОВА³

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан ¹

Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан²

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан ³

(e-mail: adossanova@gmail.com¹, zzhumatayeva@nu.edu.kz² k.ashirkhanova@gmail.com³)

***БІЛІМ БЕРУ ҮДЕРІСІНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ КІРІКТІРУ:
ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ**

Аңдатпа. Мақала қазіргі кезде өте қарқынды дамып отырған жасанды интеллект ұғымы, Open AI ұсынған чат GPT, оны қолданудың өзіндік ерекшеліктерін сипаттауға арналған. Ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуымен жасанды интеллект қазіргі заманғы білім беру саласындағы зерттеулердің өзекті тақырыбына айналды. Қазіргі уақытта жоғары білім беруді дамытудың негізгі тенденциясы инновациялық білім беруді жан-жақты дамыта отырып, оның сапалы әрі тиімді білім беруге интеграциялануын қамтамасыз ету болып табылады.

Жасанды интеллект ретінде AI агенттерін пайдалану қосымша ресурстарды, жекелендірілген қолдауды және қосымша оқу мүмкіндіктерін қамтамасыз ету арқылы білім беру процесін айтарлықтай жылдамдатады. Университеттерде тілдерді оқытуда жасанды интеллект технологияларын қолдану сонымен қатар олардың студенттер үшін де, оқытушылар үшін де артықшылықтары ғылымда және білім беру үдерісінде қолданудың мысалдары сарапталады.

ҚР жоғары оқу орындарында және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруде жасанды интеллектті қолдану бойынша ЖОО аралық стандарт талқыланып, ондағы тиімді тұстары мен оқытушылардың кәсіби біліктіліктерін арттыру мәселесі де қаралады. Білім берудегі жасанды интеллектке қатысты нормативті құжаттар мен этикалық мәселелер сипатталады. Жасанды интеллекттің білім беруде тиімді интеграциялаудың бірнеше алғышарттары ұсынылады.

Түйін сөздер: Chat GPT, жасанды интеллект, интеграция, нейрожелілер, нормативтік құжаттар, этикалық мәселер.

* Мақала Халықаралық Түркі Академиясы қаржыландыратын ТА-RP/P-2024-8 «Түркі тілдерін оқыту жүйесіне жасанды интеллект және цифрлық технологияларды тиімді интеграциялау: тілоқытушыларының кәсіби біліктілігін арттыру (қазақ, қырғыз, өзбек тілдері бойынша)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кіріспе. Білім берудің цифрлық трансформациясының мәні әрбір білім алушының жасанды интеллект әдістерін, виртуалды шындық құралдарын қолдануды білу, цифрлық технологиялардың дамып келе жатқан әлеуетін пайдалану негізінде білім беру үдерісін дербестендіру есебінен қажетті білім беру нәтижелеріне қол жеткізуінде болып отыр.

Жасанды интеллект (Artificial intelligence, AI) терминін американдық информатик Джон Маккарти 1956 жылы енгізген. Жасанды интеллект (AI) интеллектуалды жүйелер мен алгоритмдердің адам дәстүрлі түрде орындайтын шығармашылық функцияларды жүзеге асыру қабілетін білдіреді. Жасанды интеллекттің негізгі міндеті – қол жеткізуге болатын танымдық процестерді интеллектуалды модельдеу» [1, 137].

«Жасанды интеллекттің дамуына тосқауыл болу мүмкін емес. Бірқатар міндеттер нейрондық желілер адамға қарағанда бірнеше есе тиімді және дәлірек шешіледі, бұл жақын болашақта көптеген жұмыс орындарын толық автоматтандыруға мүмкіндік береді» [2, 258].

Ақпараттық технологиялардың, жасанды интеллекттің қарқынды дамуымен қазіргі дамудың өзекті зерттеу тақырыбына айналды. Қазіргі уақытта жоғары білім беруді дамытудың негізгі тенденциясы инновациялық білім беруді жан-жақты дамыта отырып оның сапалы әрі тиімді білім беруге интеграциялануын қамтамасыз ету болып табылады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Жалпы ХХІ ғасыр білім беру жүйесі білімнің интеграциялануы мен инновациялық технологияларды қолданумен ерекшеленеді. Осы мақалада жасанды интеллектке қатысты ғылыми теориялық, әдістемелік еңбектердің негізгі ұғымдарын жинақтау, түсіндіру, талдау, саралау, сипаттау әдіс-тәсілдерін басшылыққа ала отырып түсіндіріледі.

Қазіргі өмірдегі бәсекеге қабілетті интеллектуалды адам капиталының қалыптасуындағы әлемдік озық инновациялық оқу әдістемелерін, оқытудың жаңаша модельдік үлгілердің пайда болуы, жаңа форматқа көшуі және жаңалықты енгізу үдерісіне басшылық жасау мәселелерін зерттеу маңыздылығы шетел ғалымдары: Н.В. Горбунова мен М.В. Кларин [3, 56] зерттеулерінде қарастырылған.

Инновация саласындағы американдық және кейбір еуропалық зерттеулерге кеңінен шолу жасау негізінде шығарған Э.М. Роджерстің ұғымына назар аударайық: «Инновация нақты бір тұлға үшін мүлдем жаңа болып табылатын идея. Бұл идеяның объективті жаңа немесе жаңа емес екендігі маңызды емес, оның маңыздылығы идеяның туындағаннан немесе алғашқы қолданысқа енгеннен бері өткен уақыт бойыншы анықталады», – десе, ал ғалым Майлстың берген анықтамасы бойынша: «Инновация – жүйелі мақсаттарды жүзеге асыру барысында үлкен тиімділікке жетелейтін ерекше жаңа, айрықша маңызды өзгеріс» [4], – деп жазады. Кез келген мемлекеттің дамуы дәстүрлі өлшем тұрғысынан алғанда экономикалық және әлеуметтік өлшемімен бағаланса, ал біздің дәуіріміз білімнің, ғылымның және оның нәтижелері ретіндегі инновацияланумен бағаланады. Бұл қазіргі әлемнің бәсекеге қабілеттілігінің басты өлшемі. К. Құдайбергенова «инновацияны» – нақты қойылған мақсатқа сай алынған жаңа нәтиже деп есептеп, төмендегідей аудармалар жасаған: «инновация» – жаңарту, «нововедение» – енген жаңалық, «новое» – жаңа, «новшество» – жаңалық, «инновационный процесс» – жаңарту үдерісі [5, 96-97]. Инновация мәселелерімен айналысып жүрген бірқатар ғалымдардың еңбектерін, жазған анықтамаларын талдай келе, бұл ұғымның түп-төркінін белгілі уақыт арасында жаңашыл идеяны қайта қарау, жаңалау дегенді негізге ала отырып, инновацияны «жаңалық», «жаңа әдіс», «өзгеріс», «әдістеме», «жаңашылдық», ал инновациялық үдерісті «жаңа әдістеме құралы», – деп анықтағанын байқауға болады.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау оқытудың жаңа технологиясын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» [6, 5], – деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді. Бұл міндеттерді шешу үшін

білім беру ұйымдарының жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге, жаңа практикаға әрі жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттілігі туындайды.

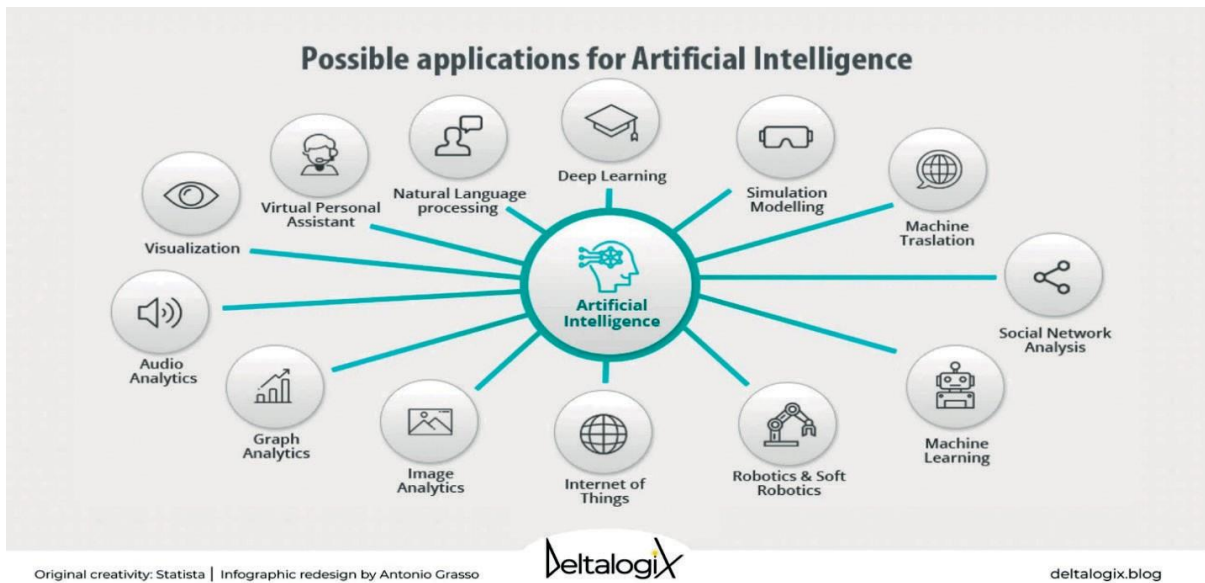
Ғалым Е.Н. Дмитриеваның пайымдауынша, қазіргі заманғы компьютерлік техникалар мен ақпаратты беру құралдарын адамның қызметінің әртүрлі салаларына оның тиімділігін арттыру мақсатымен енгізу – осы қызметті жүзеге асырудың мүлде жаңа тәсілдерін тудырады [7, 83]. Білім беру саласының айқын басым бағыты ретіндегі ықпалдастыққа қарай ұмтылу – білім берудегі әлемдік біртұтас кеңістікке енудің қажеттігін білдіретінін атап өту керек. Осыдан, мамандардың қызмет етуінің әртүрлі салаларында, әсіресе, білім беруде ең жаңа ақпараттық технологияларды қолданудың күн өткен сайын маңызы артып келеді.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі таңда расында ЖИ білім беру жүйесінде көптеген жаңа мүмкіндіктермен жетілдірілген нейрожелілерге негізделген бағдарламалар, қосымшалардың айтарлықтай артқандығын байқаймыз.

Жасанды интеллект технологиялары бүгінде әлемдік экономиканың дамуын анықтайды. Оларға салынған инвестициялар АҚШ-тағы венчурлық капиталдың негізгі инвестицияларын құрайды. Осындай бум Еуропада, Жапонияда, Қытайда орын алуда [8, 7]. Халықаралық сарапшылардың бағалауы бойынша, жасанды интеллект технологияларына инвестициялар 2014 жылдан 2017 жылға дейін үш есеге өсіп, шамамен 40 млрд. 2018 жылы жасанды интеллект негізінде әзірленген технологиялық шешімдердің әлемдік нарығы 21,5 млрд, сарапшылардың болжамы бойынша 2024 жылға қарай 140 млрд. Жасанды интеллект негізінде әзірленген технологиялық шешімдерді экономиканың әртүрлі салаларына және қоғамдық қатынастар салаларына енгізудің арқасында 2024 жылы әлемдік экономиканың өсуі кемінде 1 трлн АҚШ долларын құрайды деп күтілуде. Соңғы онжылдықта AI жүйелерінің мүлдем жаңа кластары мен түрлері пайда болды [9, 14-15].

«Amazon, Echo сияқты компаниялар бір уақытта бірнеше интеллектуалды функциялар мен мүмкіндіктерді біріктіре алады: сөйлеуді тану, белгілі бір пайдаланушы туралы жеке ақпаратты талдау және оны қандай да бір негізгі деңгейде түсіндіре білу, интернетті іздеуге және онлайн сатып алуға көмектесу және т.б. Арнайы датчиктермен жабдықталған жасанды интеллект және роботтық жүйелер, олар қоршаған физикалық әлемнің әртүрлі параметрлері мен деректерінің өзгеруіне, мысалы, температура, ауа ылғалдылығы, қысым және т. б. талдауға және бақылауға немесе жедел жауап беруге мүмкіндік береді, пилотсыз автоматтандырылған көлік құралдарын қолдану, өзін-өзі оқытатын ЖИ-фактологиялық ақпаратты білуді талап ететін әртүрлі сұрақтарға жауап бере алатын жүйелер. GoogleAlphaGo 2016–2017 жж ойында жоғары дана кәсіпқойларын жеңе алды, 2011 жылдан танымал jeopardy телевизиялық викторина ойынында әлемнің үздік ойыншысы атанған IBM компаниясының Wolfram Research компаниясы құрған Wolfram|Alpha-ұқсас интеллектуалды профильдің әмбебап ресурсы әртүрлі интеллектуалды ойындардың (шахмат, дойбы, реверси) жеңімпаздарын жеңді. Ойынға үйретілген ЖИ-ке негізделген өзін-өзі оқытатын ЖИ жүйелері өте қарқынды дамуда» [10, 18].

Нәтижелер. Қасым–Жомарт Тоқаев: «По оценкам экспертов, к 2026 году инструментами искусственного интеллекта будут пользоваться уже более 80 процентов предприятий в мире. Сегодня – менее 5 процентов. Мы уже сейчас стали свидетелями глобальной трансформации в медицине, образовании, креативных индустриях. Развитие искусственного интеллекта может стать движущей силой экономического прогресса и внедрения инноваций в нашей стране. Для этого необходимо создать базовую институциональную среду» (<https://tengrinews.kz/> 07.02.2024).

Сурет 1 – Жасанды интелектке негізделетін қосымшалар

Білім алаушылар болашақ маман ретінде интелект дәуірінде инновациялық технологияларды меңгерген таланттарды дамытудың негізгі күші болып табылады.

Қазіргі кезде жасанды интелект пен қалыпты білім берудің терең интеграциялық негізін құру және қалыпты білім беруді дамытудың төрт негізгі мәселесін шешу үшін жасанды интелект технологиясын қолдану идеясын қарастырамыз.

Жасанды интелект пен қалыпты білім беруді интеграциялаудың дизайнерлік идеясымен ұштастыра отырып, бұл жұмыс практика барысында туындауы мүмкін мәселелерді қарастырады және тиісті шешімдерді ұсынады [11].

Shuixing H. (2011) білім берудің мультимедиялық болуына қатысты келесі ойды білдереді: «Білім беруде мультимедиялық және желілер арқылы білім беру мазмұнын көрсетуге мүмкіндік беретін жасанды интелект технологиясы кеңінен қолданылуы керек» [12] десе, P. Kavitha, V. Moorthy., P. Sudharshan жасанды интелектке негізделген оқытуды қолдай отырып: «қазіргі заманғы технологиялық әлемде білім беру басым рөл атқарады. Бұл өмірдегі жақсы жетістіктерге қол жеткізу үшін әртүрлі мүмкіндіктерді ашады, сонымен қатар мансаптық өсуге ықпал етеді. Оқыту саласында қолданылатын әртүрлі педагогикалық әдістер студенттер арасында білімді қалыптастыру, үйрету және бөлісу міндеттерін қолдайтын жаңа сапаны тудырады» [13] – дейді. Демек, оқу процесін оңтайландыру үшін білім беру мен жасанды интелекттің байланыстыра алуымыз керек.

GPT – бұл (Generative Pre-trained Transformer) өзін-өзі жетілдіре алатын және өңдеу алгоритмдерін пайдалана отырып, мәтінді генеризациялау, өзгерту мақсатында жасалған көмекші технология. Алғашқы рет GPT модельдері Open AI компаниясы тарапынан жарияланған және олар жасанды интелектік модельдер болып табылады. Open AI ұсынған (қараша, 2022) GPT-ді қолдану қазір өте қарқынды дамып, студенттер арасында кеңінен танылды. Оның мүмкіндіктері өте көп. GPT чат-боттың <https://chat.openai.com/> өзіне сен қандай мүмкіндіктерге иесің?- деген қарапайым сауалға жауабын 1-кестеден көруге болады.

Кесте 1 – Чат GPT-дің өзі сипаттаған қызмет көрсеткіштері

Қызмет көрсеткіші	Сипаттамасы
Үдерісті автоматтандыру	ЖИ көптеген күнделікті тапсырмаларды автоматтандыруға мүмкіндік береді, адамдарды монотонды жұмыстан босатады және өнімділікті арттырады.
Деректерді талдау және болжау	ЖИ үлкен көлемдегі деректерді өңдеуге және олардағы заңдылықтарды табуға қабілетті, бұл қаржы, медицина, маркетинг және т. б. сияқты әртүрлі салаларда нақты болжамдар мен талдаулар жасауға мүмкіндік береді.
Медициналық диагностиканы жақсарту	ЖИ жүйелері ауруларды диагностикалау және ауытқуларды табу үшін медициналық кескіндерді (мысалы, рентген немесе МРТ суреттері) талдай алады.
Автономды көлік қозғалысын реттеу	ЖИ автономды көліктерді дамытуда шешуші рөл атқарады, бұл жол апаттарының санын азайтуға және көлік ағындарын оңтайландыруға мүмкіндік береді.
Жекелеңдірілген ұсыныстар	ЖИ жүйелері пайдаланушылардың мінез-құлқын талдау және онлайн сауда, физиологиялық карта тұтынушылық қызметтер, ойын-сауық және т.б. салаларда жекелеңдірілген ұсыныстар беру үшін пайдаланылады.
Жасанды шығармашылықты ұйымдастыру	музыка, бейнелер, кітап, эссе, шығарма, сценарий жазу және басқа да өнер түрлерін жасау үшін, сондай-ақ жаңа дизайн мен тұжырымдамаларды әзірлеу үшін пайдалануға болады.
Білім беруге көмек	жекелеңдірілген білім беру бағдарламалары, оқыту жүйелерін, сайт, платформа, геймофикация, онлайн оқыту, сондай-ақ жұмысты тексеру процестерін автоматтандыру және студенттерге кері байланыс беру үшін пайдаланылуы мүмкін.
Өмір сапасын жақсарту	ЖИ климаттың өзгеруі, денсаулық сақтау, дене бітімі сапасын жақсарту сияқты тб жаһандық мәселелерді шешуге көмектесе алуы.
Ескертпе: Бұл жасанды интеллект әлеуетінің аз ғана бөлігі және оның мүмкіндіктері осы саладағы технологиялар мен зерттеулердің дамуымен кеңейеді.	

Ғылым саласындағы, ғылыми-зерттеу жұмыстарын оңтайландыру, жылдамдату және ғылыми мақалалар жазудағы жасанды интеллект құралы сан алуан. Қазіргі кезде ЖИ қызметтері ірі ғылыми наукометриялық базалармен (Scopus, Академия Google, Microsoft Academic, Index Copernicus, SJR, MedLine, PubMed) интеграцияланып жатқанын көреміз, бұл өз жағдайында көптеген үдерістерді жылдамдататыны анық. Мысалы әдебиеттерге шолу жасайтын ЖИ құралдарын атар болсақ, кеңінен қолданысқа ие болған мына құралдар ерекше: <https://Researchrabbitapp.com/>; <https://Connectedpapers.com/>; <https://Lumina-chat>.

com; <https://Openread.academy/>; <https://ChatGBT/>; <https://ChatPDF/>; <https://Consensus/>; <https://Elicit.com/>; <https://Jenni.ai/>; <https://www.libgen.is/>.

ЖИ көмегімен әдебиеттерге шолу – тақырыптың теориялық аспектілерін көрсету, алдыңғы зерттеулердің нәтижелерін тексеру, статистикалық мәліметтер жинау, әртүрлі зерттеулердің материалдарындағы қарама-қайшылықтар мен ұқсастықтарды көрсету, мәселенің жеткіліксіз зерттелген аспектілерін анықтау т.б. көптеген сұрақтардың жауабын алуға көмектеседі.

Аудиториялық сағаттарда түрлі презентация, дизайн жасауға негізделген ЖИ арқылы өте жылдам уақытта білім берудің барлық саласын қамтитын дайын шаблондарды алуға болады. Студенттердің көп қолданатын құралдар қатарына <https://www.canva.com/>; <https://tome.app/>; <https://wepik.com/ai> <https://app.emaze.com/>; <https://www.bing.com/>; <https://www.canva.com> және толып жатқан басқа да жүздеген нейрожелілерді атауға болады.

Тілдерді оқыту, түсіну, аударма жасауға қатысты сонымен қатар білім беруде қазір көптеген нейроаватарлар жасауға арналған ЖИ-мен байланыстырылған чат-боттар, құралдар, нейрожелілерде білім алушылар тарапынан қызығушылық тудырып кеңінен қолданыс табуда. Солардың алдымен қызметтер ауқымы мен функционалы өте көп нейрожелілерге тоқталар болсақ, <https://www.synthesia.io/>. <https://www.heygen.com/>; <https://elai.io/>; <https://www.d-id.com/>; <https://www.deepbrain.io> осыларды атауға болады. Бұл нейрожелілердің бірнеше артықшылықтарын айтып өтуге болады. Алдымен, функциялардың үлкен таңдауы болуы, екіншіден, 150 ге жуық ЖИ аватарлар тізімінің болуы, үшіншіден, 120-дан артық табиғи тілдер мен дауыстық акценттер, төртіншіден, 60-тан артық дайын бейне шаблондар бар.

ЖИ арқылы табиғи тілді өңдеу. Яғни адам тілінде жазылған мәтін және ондағы ұлттық кодтарды, басты ұғымдарды, нысандарды, кілт сөздер, қарым-қатынастар, эмоциялар, көңіл-күй және басқа да сипаттамаларды тану арқылы әрекет ете алу жатады.

Білім алушының ауызша баяндамаларын тексеруді автоматтандыру, ашық типтегі тапсырмаларды қоса алғанда, тапсырмаларды тексеру мен бағалауды автоматтандыру (эссе, эссе, экспозиция), бейімделген білім беру бағдарламасын іске асыру үшін (инклюзивті білім) ақпаратты нақты уақыт режимінде танудың мақсаты, дауыстар және оны машинада оқылатын түрге және сәйкес командалар форматына аудару қызметтері мен алгоритмдері.

Ren Y., Lan L. (2021). Application and Development Prospect of Artificial Intelligence in Quality Education атты мақаласында «Адамның интеллектісі мен жасанды интеллектінің өзіндік артықшылықтары бар және терең интеграцияның негізіне ие. Екеуінің интеграциясы сыныптағы оқытудың әсерін оңтайландырып қана қоймайды, сонымен қатар білім берудің мәнін сынайды. Жасанды интеллект пен білім беруді интеграциялауды жүзеге асыруға негізделген жүйеде бұлар үш аспект бойынша талқыланады: білім беру тұжырымдамасын қайта құру, әр тараптандырылған білім беру экожүйесін құру және білім беру, жасанды интеллектке кепілдік беру жүйесін оңтайландыру. Бұл жасанды интеллект пен білім берудің интеграциясын жүзеге асырудың негізгі әдісін ұсынады» [14], – дейді.

ЖИ жүйелерінің осындай қарқынды дамуына қарамастан, біздің ойымызша, ол ешқашан адам еңбегін толығымен алмастыра алмайды. Адамда ЖИ-де қайталануы қиын ерекше қасиеттер мен сезімдер бар: интуиция, шығармашылық ойлау, сыни пайымдау, когнитивті икемділік, эмпатия, ізгі ниет және т.б. болашақта әртүрлі компаниялардың қызметкерлері креативті және стандартты емес тапсырмаларды тезірек шеше алады [15].

Жоғарыда аталған екі пайымдауда негізгі тұжырым, жасанды интелектіге негізген қандай нейрожелі болмасын, оның дұрыс кері байланыс жасауы үшін, нақты ақпараттар мен шындыққа жанасымды ой тұжымдарды алу үшін, оларды дұрыс ақпараттар мен қамтамасыз еткізуіміз керек, ұлттық бірегейлігімізді, ұлттық кодды бере алатындай тілдік қорымыздың мәліметтерін тілдік корпустарға жүктей отырып, соларың нейрожелілер арқылы танылып, кері байланыс жасауына ықпал еткеніміз абзал.

ЖИ білім беру үдерісінде бүгінгі таңда өте ауқымды рөлге ие бола отырып, күннен күнге көптеген жаңа мүмкіндіктер мен қажетті қызмет түрлерінің сан алуандығымен

білім беру саласын жылдамдатуда. Бұл өз алдына білім берудегі ЖИ интеграциясы оқу процесін оңтайландыруға ықпал етуді және білім беруді реформалаудың маңызды бағытын анықтауға итермелейді.

ҚР ЖОО жасанды интеллектті интеграциялауды жүзеге асыруға қатысты сұрақтардың шешімін «Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беруде жасанды интеллектті қолдану бойынша ЖОО аралық стандарт Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесі (жоба)» (ҚЗҒЖБМ РОӘК бекілген 2023) стандартынан табуға болады. 8 бөлімнен тұратын бұл стандартта келесідей басты мәселер қарастырылған: ЖИ қатысты пәндік салалар; ЖИ агенттерін пайдалану (чат-боттар, платформалар, талдау жүйелері); оқу үдерісінде ЖИ қолданудың этикалық аспектілері (ашықтық, қолжетімділік, әділдік, нақтылық, авторлық құқық); оқытушыларды даярлау бойынша ұсыныстар (кәсіби біліктілік, заманауи дағды, икемділік, сарапшылық); ЖИ қолдана отырып, жекелеген пәндерді оқытудың принциптері мен әдістемесі; бейінді емес бағыттар үшін «ЖИ негіздері» пәнін кіріктіру; оқу процесінде және және қолдану жөніндегі іс-шаралар білім беру бағдарламаларын оңтайландыру [16].

Білім беру үдерісіне жасанды интеллектті тиімді кіріктіруде мына ұсыныстарды басшылыққа алған дұрыс болады:

Заманауи технологияларды дамыта отырып, еңбек нарығының өзгермелі жағдайлары мен талаптарына үнемі жаңартуды және бейімделуді талап ететін ЖИ-ді пайдалану жөніндегі ішкі нормативтік құжатты әзірлеу;

Білім беру бағдарламаларының мазмұнын қайта қарау және пәндік саланың ерекшелігін ескере отырып, ЖИ технологиясын зерттеу мен қолдануды қосу ұсыну;

Оқу процесінде ЖИ технологияларын қолдану саласында профессор-оқытушылар құрамының біліктілігін арттыруды қамтамасыз ету;

Шетелдік университеттермен және ЖИ саласындағы технологиялық компаниялармен кадрлар даярлаудың өз бағыттары бойынша байланыс орнату;

Студенттік бастамаларды, оның ішінде стартап-жобаларды, ЖИ енгізуге қатысты кәсіпкерлік және шығармашылық идеяларды қолдауы, олардың кез келген бастамаларында консультациялық көмек көрсету;

Дуалды оқыту мен инклюзивті білім беруді іске асыру кезінде ЖИ технологияларын белсенді қолдану;

Оқу процесінде ЖИ қолданудың этикалық принциптерін сақтай отырып, академиялық және ғылыми қызметте ЖИ технологиясын қолдану бойынша жағдай жасауды ұсыну.

Қорытынды. «Жасанды интеллектті білім беру процесіне біріктіру оқыту мен автоматтандыру тапсырмаларын жекелеңдіру құралдарын ұсына отырып, оқу процесін оңтайландырудың жаңа көкжиектерін ашады [17]. Дегенмен, табысқа жету үшін мұғалімдерді даярлау және мектепке дейінгі білім берудің арнайы әдістерін әзірлеу сияқты бірқатар мәселелерді шешу қажет. Ерте балалық шақтағы білім беруде жасанды интеллектті дамыту және қолдану нақты ресурстар мен әдістемелерді әзірлеуді және зерттеуді талап етеді. Бүгінгі таңда өнеркәсіп пен білім беруді интеграциялау жоғары білім беруді дамытудың негізгі бағыты болып табылады.

Жасанды интеллект курстарын дамыту оқытушылардың жоғары танымдық қабілеттері мен заманның мықты кәсіби дағдыларын талап етеді. Сондықтан білім берушілердің біліктілігін арттыру қазіргі жоғары білім беруде маңызды болып табылады [18].

«Білім берудің цифрлық трансформациясына бірегей жолын құжаттай отырып және жасанды интеллект білім беру міндеттерін қалай шеше алатынын сараптай алуымыз қажет. Жасанды интеллекттің дамуын зерттей отырып, біз студенттер мен оқытушыларға жасанды интеллекттің және этикаға бағытталған оқу бағдарламалары мен біліктілікті арттыру курстары арқылы жасанды интеллектті туралы мәліметтерді білуге мүмкіндік беруіміз керек» [19, 59].

ЖИ жекелеңдірілген білім беружолдарымен бейімделген оқыту әдістерін ұсыну арқылы оқудың қатысуы мен тиімділігін жақсарту алады. Білім беруде ЖИ-ді қолдану әкімшілік міндеттерді автоматтандыруды, студенттердің өнімділігі бойынша кері байланысты

қамтамасыз етуді және инклюзивтілікті қолдауды қамтиды. Педагогикалық білім беру сапасын жақсарту және оқытушыларды ақпараттандыру мен интеллектуализациялау деңгейін арттыру қажеттілігі сияқты ЖИ-ді білім беруге біріктіруге байланысты белгілі бір проблемаларды ұлттық мүдде тұрғысынан да қарастырған жөн.

Білім берудегі ЖИ интеграциясы оқу процесін оңтайландыруды қамтамасыз етеді және білім беру реформасының маңызды бағытын білдіреді. ЖИ жекелендірілген білім беру тәсілдері мен бейімделген оқыту әдістерін ұсыну арқылы оқытудың бейімделуі мен тиімділігін арттыра отырып, жекелеген білім беру бағдарламаларын ашу, мамандықтар тізбегіне көңіл бөлу.

Жасанды интеллектті білім беру процесіне біріктіре оқыту мен автоматтандыру тапсырмаларын ұсына отырып, оқу процесін оңтайландырудың жаңа көзжиектерін ашады. Жоғары көрсеткіштерге жету үшін мемелкеттік бағдарламалар негізінде мектепке дейінгі білім беру мен жоғарғы оқу орны арасындағы арнайы кешенді ресурстар мен әдістемелерді оқыту әдістерін әзірлеу сияқты бірқатар мәселелердің шешімі табылған кезде тиімді жүзеге асырылады. Орта мектептерде білім беруде ЖИ дамыту және қолдану, әзірлеу, зерттеуді талап етеді.

Адам мен жасанды интеллекттің өзіндік артықшылықтары бар және терең интеграцияға негізделген жүйе болғандықтан, жасанды интеллект пен білім беруді интеграциялауда білім беру тұжырымдамасын өзгерту, әртараптандырылған білім беру экожүйесін құру және құзыретті мамандардың болуына тікелей байланысты.

Әдебиеттер

1. Зулунов Р.М., Тиллаволдиев А.О. Использование технологий искусственного интеллекта в образовательном процессе // *Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities*. 2022. Т. 12, С. – 137-142
2. Амиров Р.А., Билалова У.М. Перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в сфере высшего образования // *Управленческое консультирование*. 2020. №3. С. 80-88. <https://doi.org/10.22394/1726-1139-2020-3-8088>
3. Гулакова М. В., Харченко Г. И. Интерактивные методы обучения в вузе как педагогическая инновация // – Концепт, 2013. № 11. – 20 с.
4. Ляудис В.А. Новая парадигма педагогической психологии и практика инновационного образования // *Вестник Московского университета. Серия 14, №6*. 1998. – 216 с.
5. Құдайбергенова К. С. Формирование готовности учителей общеобразовательных школ к профессиональной самореализации (инновационный аспект): дис. канд. пед. наук. – Алматы: 2002. – 178 с.
6. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы баптары бойынша түсіндірмелері және оны жүзеге асыру жөніндегі негізгі құжаттар. – Астана: 2000. – 117 б.
7. Дмитриева Е.Н. О перспективах и возможностях дистанционного обучения иностранному языку с использованием компьютерных телекоммуникационных сетей. 2001. – 176 с.
8. Мак Эндрю К. Укрощение инноваций: как онлайн-магистратура вернула университету инициативу в преобразованиях // *Вопросы образования*. 2018. № 4. С. 60-80.
9. Амиров Р. А. Стратегия развития высшего образования в России // *Вестник НГИЭИ*. 2019. No 8 (99). С. 105-117.
10. Амиров Р.А., Билалова У.М. Перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в сфере высшего образования // *Управленческое консультирование*. 2020. No 3. С. 80–88.
11. Yang S., Bai H. The integration design of artificial intelligence and normal students' Education. // *Journal of Physics: Conference Series*, 2020. vol. 1453. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1453/1/012090>
12. Suping Q., Qiming F. Research on the Approach to Artificial Intelligence Integrated in Education. *Journal of Gannan Normal University*. 2020 vol. 1570 <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1570/1/012063>

13. Kavitha, P., Moorthy, B., Sudharshan, P., & Aarthi, T. (2018). Mapping Artificial Intelligence and Education // International Conference on Communication, Computing and Internet of Things (IC3IoT), 2018 pp. 165-168. <https://doi.org/10.1109/IC3IoT.2018.8668123>
14. Ren Y., Lan L. Application and Development Prospect of Artificial Intelligence in Quality Education. //3rd International Conference on Internet Technology and Educational Informization (ITEI), 2021. pp. 172-175. <https://doi.org/10.1109/ITEI55021.2021.00047>
15. Перспективы внедрения технологий искусственного интеллекта в сфере высшего образования. *Advances in Computers*. <https://doi.org/10.22394/1726-1139-2020-3-80-88>
16. Межвузовский стандарт по применению искусственного интеллекта в высшем и послевузовском образовании Республики Казахстан. – Алматы: 2024. С. – 9
17. Kun Yao Hongchang Yang. Research on the Integration of Artificial Intelligence and Education. *Education Reform and Development*. 2020. <https://doi.org/10.26689/ERD.V2I2.2062>
18. Lei T., Pan F. Practice and Exploration of Conducting Artificial Intelligence Teacher Training in Universities under the Background of Industry Education Integration // *Adult and Higher Education*. 2023. vol 5. 113-117. DOI: <http://dx.doi.org/10.23977/aduhe.2023.051318>
19. Абыканова Б., Салыкбаева Ж., Қайыржан М., Бақтыгереев А. Педагогикалық білім берудегі жасанды интеллект негізіндегі жүйелер: мүмкіндіктері мен сақдары. Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы. 2023. 71(4) 59-72 бб. <https://doi.org/10.47649/vau.2023.v.71.i4.06>
20. ГОСТ Р 59895-2021 Технологии искусственного интеллекта в образовании – Общие положения и терминология, – М.: Наука, 2021. – 149 с.

А.М. ДОСАНОВА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

З.Н. ЖҰМАТАЕВА

Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

Қ.М. АШИРХАНОВА

Атырауский университет им. Х.Досмұхамедова, Атырау, Казахстан

ИНТЕГРАЦИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС: ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКАМ

Аннотация. В статье рассматривается концепция искусственного интеллекта (ИИ), которая в настоящее время переживает бурное развитие. Основное внимание уделяется чат-боту GPT, предлагаемому OpenAI, описываются его особенности и преимущества. С развитием информационных технологий ИИ стал важной темой, вызывающей интерес в сфере образования.

Основной тенденцией в высшем образовании сегодня является интеграция инновационных технологий в учебный процесс для создания более эффективного образовательного процесса. Агенты искусственного интеллекта значительно ускоряют и совершенствуют учебный процесс, предоставляя дополнительные ресурсы и персонализированную поддержку. Они также открывают новые возможности для обучения студентов. Использование искусственного интеллекта при обучении иностранным языкам в университетах имеет ряд преимуществ как для студентов, так и для преподавателей. В этой статье рассматриваются преимущества использования технологий искусственного интеллекта в образовании и приводятся примеры того, как они могут быть применены в академических условиях.

Обсуждается межвузовский стандарт использования искусственного интеллекта в высших учебных заведениях Республики Казахстан и последипломном образовании. Рассматриваются вопросы, связанные с повышением его эффективности и профессиональной квалификации преподавателей. Описываются нормативные документы и этические соображения, связанные с использованием искусственного интеллекта в образовании. Предлагается несколько предварительных условий для успешной интеграции искусственного интеллекта в образование.

Ключевые слова: ChatGPT, искусственный интеллект, интеграция, нейросети, нормативные документы, этические вопросы.

A. DOSSANOVA

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakshtan.

Z. ZHUMATAEVA

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

K. ASHIRKHANOVA

Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan.

INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTO THE EDUCATIONAL PROCESS: LANGUAGE TEACHING

Annotation. The article discusses the concept of artificial intelligence (AI), which is currently experiencing rapid development. It focuses on the GPT chatbot offered by OpenAI, describing its specific features and benefits. With the advancement of information technology, AI has become a crucial topic of interest in the field of education.

The main trend in higher education today is to integrate innovative technologies into the learning process to create a more effective and efficient educational experience. AI agents significantly accelerate and enhance the educational process, providing additional resources and personalized support. They also offer new learning opportunities for students. The use of AI in language teaching at universities has several advantages for both students and teachers. This article explores the benefits of using AI technologies in education and provides examples of how they can be applied in academic settings.

The interuniversity standard for the use of artificial intelligence in higher educational institutions in the Republic of Kazakhstan and postgraduate education is being discussed. Issues related to improving its effectiveness and the professional qualifications of teachers are being considered. Regulatory documents and ethical considerations related to the use of AI in education are being described. Several preconditions are being proposed for the successful integration of AI into education.

Keywords: ChatGPT, artificial intelligence, integration, neural networks, regulatory documents, ethical issues.

References

1. Zulunov R.M, Tillavoldiev A.O. Ispol'zovanie tehnologij iskusstvennogo intellekta v obrazovatel'nom processe // Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities. 2022. T. 12, S. 137-142
2. Amirov R.A., Bilalova U.M. Perspektivy vnedrenija tehnologij iskusstvennogo intellekta v sfere vysshego obrazovaniya // Upravlencheskoe konsul'tirovanie. 2020. No 3. S. 80-88. <https://doi.org/10.22394/1726-1139-2020-3-80-88>
3. Gulakova M.V., Harchenko G.I. Interaktivnye metody obuchenija v vuze kak pedagogicheskaja innovacija // – Koncept. 2013. – № 11. – 20 s.
4. Ljaudis V.A. Novaja paradigma pedagogicheskoi psihologii i praktika innovacionnogo obrazovaniya. //Vestnik Moskovskogo universiteta. Serija 14, №6. 1998. – 216 s.
5. Kudajbergenova K.S. Formirovanie gotovnosti uchitelej obshheobrazovatel'nyh shkol k professional'noj samorealizacii (innovacionnyj aspekt): dis. kand. ped. nauk. – Almaty: 2002. – 178 c.
6. Kazakhstan Respublikasynyn «Bilim turaly» Zany bapтары бойынша tusindirmeleri zhәне ony zhuzege asyru zhөnindegi negizgi kuzhattar. – Astana: 2000. – 117 b.
7. Dmitrieva E.N. O perspektivah i vozmozhnostjakh distancionnogo obuchenija inostrannomu jazyku s ispol'zovaniem komp'juternyh telekommunikacionnyh setej. 2001. – 176 c.
8. MakJendru K. Ukroshhenie innovacij: kak onlajn-magistratura vernula universitetu iniciativu v preobrazovaniyah // Voprosy obrazovaniya. 2018. No 4. S. 60-80.
9. Amirov R.A. Strategija razvitija vysshego obrazovaniya v Rossii //Vestnik NGIJeI. 2019. No 8 (99). S. 105-117.
10. Amirov R.A., Bilalova U.M. Perspektivy vnedrenija tehnologij iskusstvennogo intellekta v sfere vysshego obrazovaniya //Upravlencheskoe konsul'tirovanie. 2020. No 3. S. 80–88.

11. Yang S., Bai H. The integration design of artificial intelligence and normal students' Education. *Journal of Physics: Conference Series*, 2020. vol. 1453. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1453/1/012090>
12. Suping Q., Qiming F. Research on the Approach to Artificial Intelligence Integrated in Education. *Journal of Gannan Normal University*. 2020 vol. 1570 <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1570/1/012063>
13. Kavitha, P., Moorthy, B., Sudharshan, P., & Aarthi, T. (2018). Mapping Artificial Intelligence and Education. *International Conference on Communication, Computing and Internet of Things (IC3IoT)*, 2018 pp. 165-168. <https://doi.org/10.1109/IC3IoT.2018.8668123>
14. Ren Y., Lan L. Application and Development Prospect of Artificial Intelligence in Quality Education. // *3rd International Conference on Internet Technology and Educational Informization (ITEI)*, 2021. pp. 172-175. <https://doi.org/10.1109/ITEI55021.2021.00047>
15. Perspektivy vnedreniya tehnologij iskusstvennogo intellekta v sfere vysshego obrazovaniya. *Advances in Computers*. <https://doi.org/10.22394/1726-1139-2020-3-80-88>
16. Mezhevuzovskij standart po primeneniju iskusstvennogo intellekta v vysshem i poslevuzovskom obrazovanii Respubliki Kazahstan. – Almaty: 2024. S.-9
17. Kun Yao Hongchang Yang. Research on the Integration of Artificial Intelligence and Education. *Education Reform and Development*. 2020. <https://doi.org/10.26689/ERD.V2I2.2062>
18. Lei T., Pan F. Practice and Exploration of Conducting Artificial Intelligence Teacher Training in Universities under the Background of Industry Education Integration // *Adult and Higher Education*. 2023. vol 5. 113-117. DOI: <http://dx.doi.org/10.23977/aduhe.2023.051318>
19. Abykanova B., Salykbaeva J., Qaiyrjan M., Baqtygereev A. Pedagogikalyq bilim berudegi jasandy intelekt negizindegi jüieler: mümkindikteri men saldary. H. Dosmühamedov atyndaғы Atyrau universitetiniñ Habarşysy. 2023. 71 (4) 59-72 bb. <https://doi.org/10.47649/vau.2023.v.71.i4.06>
20. GOST R 59895-2021 Tehnologii iskusstvennogo intellekta v obrazovanii – Obşie polojenia i terminologia, – M.: – 2021.

Авторлар туралы мәлімет:

Досанова Альбина Маратханқызы – философия докторы (PhD), Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Досанова Альбина Маратхановна – доктор философии (PhD), старший преподаватель Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Dossanova Albina Maratkhanovna – Doctor of Philosophy (PhD), senior teacher of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Жұматаева Зейнеп Наятуллақызы – филология ғылымдарының кандидаты Назарбаев университетінің қауымдастырылған профессоры, Astana, Қазақстан.

Жуматаева Зейнеп Наятуллаевна – кандидат филологических наук ассоциированный профессор Назарбаев Университета, Астана, Казахстан, Astana, Казахстан.

Zhumataeva Zeinep Nayatullaevna – Candidate of philological Sciences, associate professor of Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

Аширханова Қарлығаш Маштайқызы – философия докторы (PhD), Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан.

Аширханова Карлығаш Маштаевна – доктор философии (PhD), Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан.

Ashirkhanova Karlygash Mashtaevna – Doctor of Philosophy (PhD), Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan.

Л.А. ИБРАЙМОВА¹

Д.Ж. РЫСҚҰЛБЕК²

П.Қ.ЕРТАЕВА³

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}

Нигде Өмер Халисдемир университеті, Нигде, Түркия³

(e-mail: lirairaymova@gmail.com¹, ryskulbek.didar@mail.ru²,

perizat.yertayeva@ohu.edu.tr³)

*БАЛА ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ НОРМАДАН АУЫТҚУ ДИНАМИКАСЫН ЗЕРТТЕУ: ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысында Қазақстан бойынша 360 респонденттен әлеуметтік сауалнама алу негізінде бала тіліндегі лексикалық нормадан ауытқу динамикасы қарастырылады. Өртүрлі демографиялық және географиялық аймақтарда жүргізілген сауалнама нәтижесі тілдегі лексикалық ауытқуларға әсер ететін түрлі әлеуметтік факторлардың, соның ішінде балалардың гаджеттерге тәуелділік көрсеткішінің жиілігін көруге мүмкіндік береді. Ана тілінің (қазақ тілінің) негізін қалыптастырудағы ата-ананың рөлі айқындалып, бала тілінің лексикалық нормаға сай сөйлей алу қабілетіне әсер ететін ортасы, достары, мектеп, әсіресе гаджеттердің ықпалы бар екендігі дәйектеледі. Зерттеу барысында әлеуметтік сауалнама әдісі қолданылып, респонденттерге ашық сұрақтар берілді. Сауалнама тек қана қазақ тілінде әзірленіп, Қазақстанның барлық өңіріне таратылды. Респонденттердің қосымша жауап беру мүмкіндіктері қарастырылды. Сауалнаманы жүргізу, мәліметтер жинау мерзімі 2 айдан аса уақытта жүзеге асырылды. Нәтижесінде гаджеттердің бала тілінің дамуына оң және теріс әсерлері талданып, тілдік-мәдени, қоғамдық жұмыстардың жүзеге асырылу керектігі жөнінде ұсыныс айтылды. Сауалнама нәтижелеріне сүйене отырып, қазіргі уақытта бала тілінің даму динамикасы тілдік нормаға сай кодталмағандығын және қазақ тілінің (ана тілінің) бұрмалауға ұшырағанын көруге болады. Қорытындыда бала тіліндегі нормадан ауытқушылықтың алдын алуда, тіл үйретуде түрлі гаджеттер мен смартфондарды дұрыс қолданудың тиімді стратегияларын әзірлеу қажеттілігі ұсынылды.

Түйін сөздер: нормадан ауытқу, әлеуметтік фактор, лексикалық норма, гаджет, смартфондардың зияны.

Кіріспе. Тіл – тек статикалық емес, үнемі қозғалыста болатын өзгермелі экожүйе. «Тіл – динамикалық құбылыс» [1] бола отырып, белгілі бір тілдік нормалар мен заңдылықтарға бағынады, ол арқылы өз ойымызды, эмоциямызды жеткіземіз [2], қарым-қатынасқа түсеміз. Әдеби тіл сан ғасырлық қалыптасқан қағидаттар бойынша түпнұсқа қалпын жойып алмас үшін белгілі бір нормаға бағынуы тиіс.

Тілдік норма – дұрыс деп танылған, жаппай қолданысқа енген, қалыптандырылған, сұрыпталған, халықтық тіл. Норма – негізінен тілдің өзі ұсынған тәртіп, нормалану – сол тәртіптерді тілдің өзінің қалыптастыруы [3, 7]. Нормаланған тіл сол тілдің ішкі

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19679549 «Балапан» телеарнасындағы бағдарламалардың (2017-2024 жж.) әдеби тіл нормасына сәйкестігін мониторингилеудің теориясы мен тәжірибесі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

заңдылықтарына қайшы келмейтіндей, кодификацияланған үлгіде болуы шарт. Сонда ғана тілдің табиғи нормасы түзіледі. Алайда бұл шарттылық үнемі сақтала бермейді. Грамматикалық тұлғалардың сәйкесінше берілуі, сөзді дұрыс қолдану, дыбыстау, сауатты жазу, т.б. тілдің ішкі құрылымдық заңдарына сәйкес келмейтін құбылыстар тілдің кейбір жеке тұстарында кездесіп жатады. Мұндай осал, яғни тілдік нормаға жатпайтын бірліктер кодификацияланбағанымен, жарыса қолданылып та жүр. Бұл әсіресе лексика саласында анық байқалады. «Лексика саласындағы тілдік нормаларды үш салаға бөліп сөз ету керек: бірінде жалпы жазба әдеби тілдік сөз нормаларын, екіншісінде ауызекі сөйлеу тілінің нормасын, үшіншісінде сөздердің қолданыстағы нормаларын талдап, таныту керек болады» [3, 117]. Әрине ауызекі сөйлеуде сөздердің барлығы бір қалыпқа түсіп, бір үлгімен жұмсалмайды. Анығырақ айтқанда, сөз қолданысы сөйлеу барысында түрліше реңкте түрлене алады.

Кез келген тілдің лексикалық қоры қоғамның қатынас құралы ретінде қызмет ететін сөздер тобы болып танылады. Жазба тіл нормасы, ауызекі тіл нормасы да әлеуметтік талғамнан өткен, жалпыхалықтық қолданысқа енген, бірі әдеби лексикалық құрамға енсе, енді бірі ауызекі сөйлеу нормасынан орын алған бірліктерден құралады.

Тілдік норманың ішінде қалыптасқан грамматика мен сөздік қор негізінде сөздерді қолданудың лексикалық нормалар концепциясы да бар. «Тіл жаңды құбылыс» дейтін болсақ [4], адамзаттың өзара ауыс-күйіс араласуы оның шегарасын кеңейтіп, тіпті түпнұсқасынан уақыт өте алыстата түсуі мүмкін.

Қолданыстағы жеке сөздердің дұрыс-бұрыстығы, сәтсіз жұмсалымдар, сөз мағынасының тарылу не кеңеюі, сөздердің функционалдық стильдерде қолданылуы сияқты мәселелер тілдің өзінде қалыптасқан табиғи нормалар да, кодификацияланған жазба тіл нормалары да түрлі жағдайларға байланысты ауытқушылыққа ұшырап жатады. Тілімізде бір кездері көпшілік қолданысына ие болған лексикалық бірліктер мағынасы күңгірттеніп немесе жаңаша стильдік мәнде жұмсалымға енеді. Осыған орай нормадан ауытқудың түрлі себептері анықталған. Солардың бірі – әлеуметтік фактор. Бала тілі ең бірінші отбасынан, ата-анасымен қарым-қатынасы негізінде шығатындықтан, тілдің дамуы әлеуметтік жағдайға тікелей тәуелді. Ал қазіргі уақытта ата-ананың баласына тіл үйрету мақсатында орысша не ағылшынша сөйлесуі белең алған. Сонымен қатар ата-ана баласының күндіз-түні көретін гаджеттерінің тілін өзге тілде көре беруіне кейде арнайы, кейде ешбір ойсыз рұқсат береді. Тіл ғана емес, жалпы баланың дамуына гаджеттердің ықпал етіп жатқаны туралы жиі айтылуда [5] Тіпті соңғы кездері кейбір ата-аналар гаджеттерді бала күтушісінің ролінде қолданып [6], баласын гаджетке тәрбиелетеді.

Смартфондарды ерте жастағы балалардың тілдік дағдыларын дамыту құралы ретінде пайдаланған тиімді болғанымен, ата-анасы бақыламаса, керісінше, зиянды болуы әбден мүмкін. Ririn Fujiarti Ali де ерте жастан гаджеттерді қолданып, оған тым тәуелді болу балалардың қарым-қатынас жасау және тілдік дағдыларын дамыту қабілетіне әсер етіп, тілінде тежелу болатындығын жазады [7]. Бір топ зерттеуші кішкентай балалардың тілдік дағдыларының дамуына смартфондардың қалай әсер ететіндігін зерттеген. Нәтижесінде экран алдындағы уақыттың балаларға теріс әсері туралы жалпыға ортақ қауіптерге қарамастан, смартфондар ата-аналардың бақылауы және нұсқауымен пайдаланған кезде, балалардың тілдік дағдыларының дамуына оң ықпал етуі мүмкін деген тұжырымға келеді. Ата-аналардың жауаптарына сүйене отырып, зерттеушілер білім беретін қосымшалар мен түрлі «контентті» қамтитын смартфонды шектеп, мақсатты түрде пайдаланған кезде ғана бала тілін дамытуға жақсы әсер ететінін анықтаған. Мазмұнын мұқият таңдап, экран алдындағы уақытты шектейтін отбасыларда балалардың тілдік дағдылары жақсы және қарым-қатынас қабілеттері жоғары болады [5].

Зерттеу жұмысында бала тілінің дамуына әсер ететін, сөзді дұрыс қолдануы, дыбыстауы және бала тілінің дамуына әсер ететін әлеуметтік факторлар, соның ішінде гаджеттердің ықпалы туралы талдау жасалынып, бала тілінің қазіргі уақыттағы даму динамикасын айқындау мақсаты көзделді. Аталған мақсатқа жету үшін бірнеше міндеттер қойылды:

- балалардың қай тілдегі бағдарламаларды жиі көретіндігін және кімнің таңдауымен көретіндігін дәйектеу;

- баланың тек өз ана тілінде емес, өзге тілді араластырып сөйлеуінің себептерін саралау;
- күнделікті өмірде балалардың көретін мультфильмдері мен бағдарламалардың олардың тілінің дамуына тигізер ықпалын анықтау.

Осы міндеттерді шешу барысында бала тілінің лексикалық даму динамикасына әлеуметтік және лингвистикалық болжамдар жасалынып, баланың туабітті қарым-қатынас жасауға икемділігі мен жасампаздығын көрсететін қабілетін ана тілінде дамытудың маңыздылығы айқындалады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында лексикалық нормадан ауытқуға әсер ететін факторлардың бірі – теледидар мен әлеуметтік желідегі бағдарламаларды көретін балалар тіліндегі тілдік өзгерістерді анықтау үшін әлеуметтік сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға түрлі демографиялық және географиялық аймақтарды көрсеткен 360 респондент қатысты. Сауалнаманың іріктемесі бойынша 339 (94,2 %) әйел, 21 (5,8 %) ер адам жауап берген. Ұлты бойынша ұйғыр -1, шешен -1, қырғыз -1, қалғаны – түгел қазақ. Респонденттердің географиялық аймағы бойынша таралуы – ҚР-ның барлық өңірлерін қамтиды.

Мәліметтерді жинауға түрлі қоғамдық орта мен кең ауқымды қамтитын әлеуметтік желілердің көмегіне сүйендік. Сауалнамаға қатысушылар Whatsapp және Facebook әлеуметтік желілеріне сілтеме тарату арқылы түрлі әлеуметтік-экономикалық, жас ерекшеліктеріне қарамай Қазақстан бойынша тартылды. Сауалнама нәтижелері бойынша респонденттердің тұрғылықты жері мынандай болды: Алматы – 158; Алматы облысы–86; Маңғыстау – 4; Астана – 5; Түркістан қаласы мен облысы (Жетісай, Шардара) – 37; Шымкент қаласы – 21; ШҚО – 6; Қызылорда – 5; Қостанай – 2; Қарағанды – 2; Сәтбаев қаласы – 1; Ақмола облысы – 4; Жамбыл облысы – 3; Тараз – 4; Жетісай – 19; Ақтөбе – 2; Жетісу облысы – 3. Сауалнама зерттеушілердің тұрғылықты мекені бойынша көп таратылып, сауалнаманың толтырылуына ықпал еткендіктен, сәйкесінше Алматы мен Алматы облысынан респонденттердің саны басым түсіп тұр.

Сауалнаманың құралы – қазақ тіліндегі лексикалық нормадан ауытқудың балалар тіліндегі көрінісін анықтау, сонымен қатар олардың «Балапан» және басқа да арналарды көруіне ата-анасының ықпалын, әлеуметтік факторлар жайында ақпараттарды алу үшін құрастырылған құрылымдық анкета. Сауалнама ашық сұраққа негізделіп, бірнеше мәселені шешуді көздеген болатын. Осы мақалада төмендегі сұрақтардың төңірегінде талдау жасалады:

- Балаларыңыз (немерелеріңіз) қай тілдегі бағдарламаларды көбірек көреді?
- Балаңыз (немереңіз) мультфильмдер мен бағдарламаларды кімнің таңдауымен көреді?
- Балаңыз (немереңіз) қазақ тілін қаншалықты біледі?
- Балаңыз (немереңіз) қандай орысша сөздерді араластырып сөйлейді?
- Балаңыз (немереңіз) қандай ағылшынша сөздерді араластырып сөйлейді?
- Сіздің ойыңызша ол сөздерді қайдан үйреніп алған?

Сауалнама лексикалық нормадан ауытқудың кездесуі, тілді қолданудағы тілдік түрленуге әсер ететін стандартқа сай емес факторлары сияқты мазмұнды қамтиды.

Сауалнама Қазақстанның мемлекеттік тілі қазақ тілінде жүргізілді. Респонденттерге қажет болған жағдайда қосымша жауап беру нүктелері қосылды. Мәліметтерді жинау 2 ай көлемінде жүргізіліп, ол толыққанды жауап алуға және іріктеменің әртүрлі болуына септігін тигізді.

Сауалнама нәтижелерінің сенімділігі мен негізділігін қамтамасыз ету үшін мәліметтерді қарапайымдандырып, сапасын көтеру қолға алынды. Ол үшін респонденттерге құпиялылық пен анонимділікке кепілдік беру, сонымен қатар, мәліметтердің шынайылығы мен сенімділігін тексеру сияқты нақты нұсқау берілді.

Сауалнаманың нәтижесінен қазақ тіліндегі лексикалық нормадан ауытқуға әсер ететін негізгі факторлар мен кең таралған ақпараттар туралы құнды мағлұматтар алынды.

Кесте 1 – Балаларыңыз (немерелеріңіз) қай тілдегі бағдарламаларды көбірек көреді?

Тек қазақ тілінде	151	41,9 %
Қазақ, орыс, ағылшын тілдері аралас	119	33,1 %
Орыс тілінде. Ара-тұра ғана қазақ тілінде көреді	59	16,4 %
Тек орыс тілінде	25	6,9 %
Тек ағылшын тілінде	1	0,3 %
Қазақ, орыс тілінде	5	1,5 %

Кесте 2 – «Балаңыз (немереңіз) мультфильмдер мен бағдарламаларды кімнің таңдауымен көреді?» сұрағы бойынша:

Әрдайым емес, кейде көмектесемін	76	(21,1%)
Мультфильмдер мен бағдарламаларды таңдауға көмектесемін	35	(9,2 %)
Өз таңдауымен көреді	244	(67,2%)

Жоғарыдағы сұрақтан мына жауаптар есептелмеді: олар бөлек тұрады – 1 жауап; көрмейді – 2 жауап; көп көрмейді–1 жауап, мультфильм көретін жастан асып кеткендіктен мультфильм көрмейміз – 1 жауап.

«Сіздің ойыңызша ол сөздерді қайдан үйреніп алған?» сұрағы бойынша мынандай нәтижелер алынды: Телефоннан – 109; Теледидардан – 67; Мультфильмдерден – 35; Ортадан – 18, Арнайы тіл үйрететін қосымшадан – 3; Мектептен – 16; Сабақтан – 10; Интернеттен–9; Ютуб – 11; Әлеуметтік желі – 8; Балапан арнасынан – 4; Балабақшадан – 6; Тик-ток – 3; Жоқ – 17; Ол тілді қайдан үйренгенін білмейтіндер – 17; Достарынан – 12; Отбасы – 9; Қосымшаға барып үйренеді (ағылшынша) – 8; Тек қазақ тілінде сөйлейді – 22; Өзім үйретемін – 4; Өзі үйренеді – 2; Көретін бағдарламалардан – 5; Кітаптан – 4; Кинолардан – 3.

«Сөйлемейді» (1), «түсінбедім» (1), «естіген» (1), «көп қолданылады» (1), «иә» (1) жауаптары жарамсыз деп танылды.

Респонденттер «Балаңыз (немереңіз) қандай орысша сөздерді араластырып сөйлейді?» сұрағына мынандай сөздерді мысал ретінде жазған: да, нет (3), или (6), по моему (1), короче (5), ну конечно (8), типа (2), хочу, не хочу (5), окно (1), давай (3), может, не может (5), привет (4), пока (3), спасибо, еще (3), потом (7), потому что (5), пошли (2), друг (1), вообще (8), уже (3), кароче (3), почти (1), я тебя люблю (1), гулять (1), супер мега,золотой (1), королева (1), синий трактор (1), почему (1), иногда (1), помнишь (1), интересно (1), просто (1), не знаю (1), ютубтан көргенім (1), лошка мултик (1), класно (1), отдуши (1), бабушка (1), магазин (1), если (1), чотам (1).

Осы сұрақта «мүлде араластырмайды» (102) деген жауапты салыстырмалы түрде респонденттердің санына (360 респондентке) шаққанда жартысынан көбінің балалары араластырып сөйлейгіндігі белгілі болды. Сауалнамада нақты мысалдармен емес, тек жалпылама жауап жазғандар да бар: «Көп» (33), «Әртүрлі» (8), «Жартылай» (2), «Біраз» (1), «Кейбір сөздер» (2), «Барлық» (4), «Араластырады» (5), «Екі тілде» (1), «Тұрмыстық, күнделікті» (11), «Кейде» (9) жауаптары. Осының ішінде «Көп» жауабына аса мән берген жөн. «Білмеймін» (2) жауабы есепке алынбады.

Талқылау мен бақылау. Заманауи технологиялар күнделікті өміріміздің маңызды бөлігіне айналуға. Балалар кішкентай кезінен бастап смартфондар, планшеттер және компьютерлер сияқты әртүрлі гаджеттерді пайдалануы салдарынан олардың қарым-қатынас жасау мен тіл дағдыларын дамыту қабілетіне кері әсері тиюде. Нақтырақ айтқанда, ана тіліндегі сөздік қоры толық қалыптаспай тұрып, күнделікті ортасынан, гаджеттерден

үйренген екінші, үшінші тілдің элементтерін араластырғанының салдарынан, бала орысша не ағылшынша ойлап, қазақша жауап беруге қиналатындай жағдайға жеткен.

Негізгі проблемалардың бірі – балалардың гаджеттерге тым тәуелді болуы, бұл кітап оқу, ата-аналармен және басқа балалармен қарым-қатынас жасау сияқты тілді дамытуға ықпал ететін іс-әрекеттерге аз уақыт жұмсауға әкеледі. Осының салдарынан кейбір балалардың сөйлеу тілінің дамуы тежелетіндігі дәлелденген [8].

Ата-аналар гаджеттерді пайдалану барысында балалармен белсенді араласып, мазмұнын түсіндіріп, алған білімдерін өмірде қолдануға көмектесуі керек. Сондай-ақ тіл мен әлеуметтік дағдыларды дамытуға көмектесетін ойындар, оқу және шығармашылық әрекеттер сияқты әртүрлі істерге ынталандыруы маңызды.

Алайда сауалнама нәтижесі көрсеткендей, 360 респонденттің 244-інің жауабында бала теледидарды өз таңдауымен көреді. Бұл қазақстандық ата-аналардың баласын бақылауда ұстамайтындығынан хабар береді. Себебі ата-аналардың өзі қазіргі кезде гаджетке тәуелді. Ата-анасы бөлек, баласы бір бөлек виртуалды әлемде отырып, отбасылық қарым-қатынас көп отбасыларда жоқ деуге болады. Гаджетке тәуелділік тұлғаның әлеуметтенуіне кедергі келтіретіндігі зерттеулерде дәлелденген [9].

Ата-аналар мемлекеттің үш тілділік саясатының әсерінен немесе балаларының өзге тілді үйретуге деген құлшыныстарының әсерінен балаларымен орысша, ағылшынша сөйлесуі, ақылы курстарда оқытуы, орыс, ағылшын, тілдерінде теледидар көрсетуі, балалардың қолына гаджеттерді ұстатып, күндіз-түні бақылаусыз «интернетте отыруы» белең алған. Алайда бала тілінің ана тілінде дамуына қажетті барлық жағдай жасалмай жатады. Мысалы, интернет тілдік ортаны құра алады, баланың сөздік қорын кеңейте алады, оған визуалды және ауызша бейнелерді жеткізе алады. Бірақ гаджеттер балаға отбасында немесе балабақшада қалай қолданылатынына байланысты әртүрлі әсер етеді. Электрондық құрылғылар тек пайдалы болады деп те біржақты айта алмаймыз. Электрондық құрылғыларды отбасы өмірінен толығымен алып тастау да мүмкін емес, сондықтан зейін мен тепе-теңдік маңызды. Біз баланың гаджетпен өткізетін уақытын реттеп, оны мақсатты және мағыналы түрде пайдалануымыз керек [10].

Мультифильмдер ғана емес, кез келген гаджеттен көрген нәрселер бала тілінің тек тыңдау, көру қабілетіне әсер етеді де, айтылым дағдысын қалыптастыра алмайды. Себебі онда кері байланыс жоқ, бетпе-бет кісімен сөйлескендей қарым-қатынас жасай алмайды.

Мысалы, Ririn Fujiarti Ali мен Agustina гаджеттерді шексіз көрудің түрлі салдарын, баланың сөйлеуге деген құлшынысы жоғалатындықтан, 2 жасқа дейінгі балаларға мүлде гаджетті беруге болмайтындығын айтады [7]. Сауалнама нәтижелерінде жазылған бір, бір жарым жасар баланың гаджетті қолында ұстап жүретіндігі туралы жауапты ескеретін болсақ, телефонды туа салысымен пайдаланатындығын көреміз. Тіпті бесікке байлап қоятын да ата-аналар бар.

Оқу және жазу кезінде біз мәтінді солдан оңға және жоғарыдан төмен қарай қадағалаймыз, ал смартфондағы ойын объектісінің ретсіз қозғалысы оқу мен жазу үшін көздің дұрыс қозғалысын қалыптастыруға ықпал етпейді. Гаджеттердегі ұзақ ойындар баланың көз бұлшықеттерінің дұрыс емес динамикасын қалыптастырады. Бала статикалық затқа тұрақты қарай алмайды және көз назарын ұстай алмайды, өйткені көздер ойындардағы түрлі-түсті және қозғалатын заттарға үйренеді. Гаджеттерді шамадан тыс пайдаланғанның әсіресе жас балаларға өте көп жағымсыз салдары бар. Бұл сөйлеудің дамуының баяулауында ғана емес, сонымен қатар баланың жүйке-психикалық жағдайына да әсер етеді: ойынға тәуелділік, қозғыштықтың жоғарылауы, стресс, невроздар, депрессия, көру қабілетінің бұзылуы, эмоционалдық проблемалар және т.б. Ерте жаста сөйлеуді меңгеру тек тірі, тікелей қарым-қатынаста болады. Нәрсесте басқа адамдардың сөздерін тыңдап қана қоймай, диалогқа өзі қосылған кезде басқа адамға жауап бере алады [7].

Нәтижелер. Қазақстан бойынша жүргізілген әлеуметтік сауалнаманың нәтижелері балалар тіліндегі лексикалық нормадан ауытқу динамикасы туралы құнды ақпарат берді. Сауалнама деректерін талдау және қолданыстағы әлеуметтік-саяси факторларды

контекстік түсіну арқылы осы тұжырымдардың салдары мен маңыздылығын тереңірек талқылауға итермелейтін бірнеше негізгі мәселелер анықталды.

1. Сауалнама нәтижелері респонденттердің балаларымен күнделікті қарым-қатынасында кездесетін лексикалық ауытқулардың әртүрлі факторларын анықтайды. Респонденттердің жауабынан басқа тілдерді, орысша, ағылшынша араластырып сөйлеу олардың әлеуметтік желілерді, смартфондар мен теледидарды ата-ананың қадағалауынсыз көруінің салдарынан ана тілінде еркін сөйлей алмайтын, сөздік қоры таяз ұрпақтың тәрбиеленіп жатқандығынан хабар береді.

2. Кейбір респонденттер баласының қазақ тілінде ғана сөйлеуіне басымдық бергенімен, басқалары тілдік ауытқуларды күнделікті қарым-қатынастағы табиғи қалыпты жағдай сияқты, қазақ тілінің болашағы бала тілінде екендігін сезінбей, салғырт қарайтындығы саналы түрде ағылшын және орыс тілінде сөйлеуге баулуынан көрінеді. Бұл – әлеуметтік-мәдени ахуалдың өзгеруі және ұлтты ұлт ретінде танытатын, басқа ұлттан бірегей етіп көрсететін негізгі белгі тіл екендігін танытатын мемлекеттік деңгейде идеологиялық жұмыстың жасалмағандығының белгісі.

3. Тілдік нормадан ауытқуға әсер ететін әлеуметтік факторлар, интернет пен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі жаһандану үдерісінің ықпалына түскендігі, әдеби тілді сақтауға талпыныстың әлсіздігі, қазақ тілді контенттің аздығы, отбасылық құндылықтың ішінде ұлттық тәрбие ана тілі арқылы берілетіндігін ескермеу сияқты түрлі мәселелер бала тілінен көрінгенін сауалнама нәтижелері дәлелдейді.

4. Тілдің динамикалық құбылыс ретінде танитын болсақ, жаңа сөздерге қазақша балама табу, аударылмаған күйі қолданылатын халықаралық терминдер тілдік қорды кеңейтіп, оның уақыт өте өзгере беретіндігін, алғашқы түпнұсқа қалпынан алшақтайтындығын тілшілер әуелде-ақ дәлелдеген. Алайда ұлттың негізгі бет-бейнесі, қазақ тілінің қалыптасқан нормасын бірізді сақтауға ұмытылу үшін білім беру жүйесінде және тіл саясатын дамытудың жолдарын жүзеге асыратын уақыт келді. Тіл саясатын жүргізуде, сондай-ақ жаңа сөздерге қазақша балама табу мен білім берудің салдары сауалнама нәтижелері тіл саясаты мен мәдени мұраны сақтауға бағытталған білім беру бастамаларына әсер етеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, әлеуметтік сауалнама Қазақстанның тілдік ландшафтындағы лексикалық нормалардан ауытқудың балалар тіліндегі күрделі динамикасы туралы құнды ақпарат береді. Тілдің қолданылуын қалыптастыратын заңдылықтарды, көзқарастар мен әсерлерді анықтай отырып, алынған нәтижелер балалар тіліндегі нормадан ауытқушылықтың алдын алып, тіл үйретуде смартфондар мен түрлі гаджеттерді қолданудың тиімді стратегияларын әзірлеп, осы тұрғыдан әлі де зерттеулер жүргізе түсу керектігін көрсетеді. Болашақта тіл саясаты мен білім берудегі түрлі іс-шараларға жол ашады. Зерттеу барысында балалардың ата-ананың бақылауынсыз, өз бетімен бағдарламаларды көретіндігі, сонымен қатар, қазақ тілінде емес, өзге тілде көп көретіндігі анықталды. Осының себебінен бала орысша, ағылшынша араластыра сөйлеп, ана тілінің негізі дұрыс қаланбайтындығы байқалды. Орысша немесе ағылшынша үйренген сөзінің қазақша баламасын білмейтіндігі, оның қарым-қатынаста тек сол сөзді қолданатындығымен дәлелдеуге болады. «Баланың тілі шыққанда қай тілде сөйлесе, сол тіл оның ана тілі» [11], – деп қазақ тіл біліміндегі әлеуметтік лингвистика саласын терең зерттеген ғалым Б.Хасанұлы айтпақшы, баланың «ана тілінде» сөйлету, болашақ өсіп келе жатқан баланың тілін әдеби нормаға сай дамыту, тілдегі неологизмдердің және кірме сөздердің, жаргон, сленгтердің көбеймеуіне, әдеби тілдің сақталуына кепіл бола алады. «Бояушы, бояушы десе, сақалын бояпты» дегендей, үштілді ұрпақ тәрбиелеу жолында ана тілінің әдеби тіл нормасынан ауытқуы ғана емес, ұлт тілінің түпнұсқа қалпының бұзылуына әкеп соғуы мүмкін.

Бұл зерттеуде сауалнаманы алу өте қиынға соқты. Халықтың сауалнама толтыру мәдениетінің қалыптаспағандығын ескере отырып, зерттеу жұмысының әлі де жалғасатындығын айтқымыз келеді. Сауалнамаға Қазақстанның тек оңтүстігі, соның ішінде Алматы қаласы мен облыстары көбірек жауап берген. Солтүстік және орталық

Қазақстанның шалғай өңірлерінің тұрғындары мүлде қатыспаған. Сол себепті зерттеу жұмысында тек біржақты қорытынды шығаруға тура келеді. Алматы және Алматы қаласына жақын орналасқан аудандарда балалардың тілі нормаға сай емес, кірме сөздерді, басқа тілден енген сөздерді көп қолданатындығы белгілі болды. Халықтың ең тығыз орналасқан Алматы мен Алматы облысындағы балалар тілінің даму динамикасына әлеуметтік факторлардың, соның ішінде ата-ананың бала тілін дамытудағы үлесін ескере отырып, тілдік-саяси жұмыстар жүргізудің аса қажеттігін көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. Екатеринбург: Урал. ун-т, 1999. -432 с.
2. Иманалиева Ғ.Қ. Эмоционалдылық және оның тілдегі көрінісі. ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, № 1 (131). 2011 – Б. 144 -147.
3. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 291 б.
4. Рысбай Б. Язык – живое явление. Вестник КазНУ. Серия филологическая. № 3(149). 2014. Стр. 256-259.
5. Nasratun N., Ilma Z., Fifi E., Muarofakh A. The Role of Parents in Stimulating Early Children's Language Development Through Smartphone Use. Journal Of Early Childhood Education. Vol. 3(1), June 2023 – P. 10-18 DOI: <https://doi.org/10.14421/joyced.2023.31-02>
6. Muhardila F., Rahmawan C.M, Zulfa B., Alvi H., Risty A. The influence of technology use in improving language skills in children aged 7-12 years: a literature review. International Journal Of Vol. 2, No. 1 February 2024, – P. 1-10 Education And Social Reserach DOI:<https://doi.org/10.62017/ijesr.v2i1.38>
7. Ririn F.A., Agustina. Gadget phenomenon: the effect toward language disorders and social interaction of early childhood. Journal of Cultura and Lingua (CULINGUA) | Vol. 2 No. 2, January 2021, – P. 115-122. <https://doi.org/10.37301/culingua.v2i2.47>
8. Ability N.A., Musda A., Mappapoleonro C. The Effect of Gadget Toward Early Childhood Speaking. IJECES 7 (2) (2018) Indonesian Journal of Early Childhood Education Studies <http://journal.unnes.ac.id/sju/index.php/ijeces>
9. Dewi N.S., An Analysis of the Impact of the Use of Gadget on Children's Language and Social Development. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, Vol. 449. Proceedings of the International Conference of Early Childhood Education (ICECE 2019)
10. Sowmya ASL, Manjuvani E. Usage of electronic gadgets and language development of preschool children. International Journal of Home Science, 2019 5(2). – P. 420-423. IJHS www.homesciencejournal.com
11. Хасанұлы Б. Ана тілі-ата мұра (Қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны). – Алматы: Жазушы, 1992. – 272 б.

Л.А. ИБРАЙМОВА, Д.Ж. РЫСКУЛБЕК,

Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан

П.К. ЕРТАЕВА

Университет Нигде Омера Халисдемира, Нигде, Түркия

ИССЛЕДОВАНИЕ ДИНАМИКИ ОТКЛОНЕНИЯ ДЕТСКОЙ РЕЧИ ОТ ЛЕКСИЧЕСКОЙ НОРМЫ: СОЦИАЛЬНЫЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В исследовании рассматривается динамика отклонения детской речи от лексической нормы на основе проведенного социального опроса 360-ти респондентов по Казахстану. Результаты опроса, проведенного в различных демографических и географических регионах, дают возможность увидеть различные социальные факторы, влияющие на частоту

лексических отклонений, в том числе и показатели зависимости детей от гаджетов. Определена роль родителей в становлении родного (казахского) языка, аргументировано, что на способность ребенка говорить в соответствии с лексическими нормами имеют влияние среда, друзья, школа, в особенности гаджеты. В ходе исследования был использован метод социологического опроса, респондентам были предложены открытые вопросы. Анкета была разработана исключительно на казахском языке и распространена во всех регионах Казахстана. Рассмотрены дополнительные возможности ответа респондентов. Проведение анкетирования, сбор данных осуществлялись в срок более 2 месяцев. В результате было проанализировано положительное и отрицательное влияние гаджетов на развитие детской речи, высказано предложение о проведении языково-культурной, общественной работы. Исходя из результатов опроса, можно увидеть, что динамика развития детской речи в настоящее время не кодируется в соответствии с языковой нормой и казахский (родной) язык подвержен искажению. В заключении была предложена необходимость разработки эффективных стратегий правильного использования различных гаджетов и смартфонов для профилактики отклонений от нормы детской речи при обучении языку.

Ключевые слова: отклонение от нормы, социальный фактор, лексическая норма, гаджет, вред смартфонов.

L.A. IBRAIMOVA, D.ZH. RYSKULBEK,

Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

P.K. YERTAeva

Niğde Ömer Halisdemir University, Niğde, Turkey

STUDY OF DEVIATIONS IN CHILDREN'S SPEECH FROM LEXICAL NORM: A SOCIOLINGUISTIC ANALYSIS

Annotation: This study examines the dynamics of deviations in children's speech from the lexical norm based on a conducted social survey of 360 respondents across Kazakhstan. The survey results, conducted in various demographic and geographical regions, allow for an exploration of various social factors influencing the frequency of lexical deviations, including indicators of children's dependence on gadgets. The role of parents in the development of the native (Kazakh) language is defined, arguing that a child's ability to speak in accordance with lexical norms is influenced by their environment, friends, school, and particularly gadgets. The research utilized a sociological survey method, respondents being presented open-ended questions. The questionnaire was developed exclusively in the Kazakh language and distributed in all regions of Kazakhstan. Additional possibilities of the respondents' response are considered. The survey and data collection were carried out within a period of more than 2 months. The study analyzed both the positive and negative effects of gadgets on the development of children's speech, proposing language-cultural and community outreach efforts. Based on the survey results, it can be observed that the dynamics of children's speech development are currently not aligned with linguistic norms, and the Kazakh (native) language is susceptible to distortion. In conclusion, the need to develop effective strategies for the proper use of various gadgets and smartphones to prevent deviations from the norm of children's speech in language learning was proposed.

Keywords: deviation from norm, social factor, lexical norm, gadget, harm of smartphones

References

1. Sosyur F. de. Kurs obınei lingvistiki. Ekaterinburg: Ural. un-t, 1999. - 432 s.
2. İmanalieva Ć. Q. Emotsionaldylyq jane onyn tildegi korınısı. QazUU habarshysy. Filologiya seriyasy, № 1 (131). B. 201. – 144 -147.
3. Syzdyqova R. Tıldık norma jane onyn qalyptanuy (kodifikatsiyasy). Koptomdyq şygarmalar jinagy. – Almaty: El-şejire, 2014. – 291 b.

4. Rysbai B. Yazyk – jivoe yavlenie. Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya. № 3(149). 2014. – 256-259
5. Nasratun N., Ilma Z., Fifi E., Muarofakh A. The Role of Parents in Stimulating Early Children's Language Development Through Smartphone Use. Journal Of Early Childhood Education. Vol. 3(1), June 2023 – P. 10-18 DOI: <https://doi.org/10.14421/joyced.2023.31-02>
6. Muhardila F., Rahmawan C.M, Zulfa B., Alvi H., Risty A. The influence of technology use in improving language skills in children aged 7-12 years: a literature review. International Journal Of Vol. 2, No. 1 February 2024, – P. 1-10 Education And Social Reserach DOI:<https://doi.org/10.62017/ijesr.v2i1.38>
7. Ririn F.A., Agustina. Gadget phenomenon: the effect toward language disorders and social interaction of early childhood. Journal of Cultura and Lingua (CULINGUA) | Vol. 2 No. 2, January 2021, – P. 115-122. <https://doi.org/10.37301/culingua.v2i2.47>
8. Ability N.A., Musda A., Mappapoleonro C. The Effect of Gadget Toward Early Childhood Speaking. IJECES 7 (2) (2018) Indonesian Journal of Early Childhood Education Studies <http://journal.unnes.ac.id/sju/index.php/ijeces>
9. Dewi N.S., An Analysis of the Impact of the Use of Gadget on Children's Language and Social Development. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, Vol. 449. Proceedings of the International Conference of Early Childhood Education (ICECE 2019)
10. Sowmya ASL, Manjuvani E. Usage of electronic gadgets and language development of preschool children. International Journal of Home Science, 2019 5(2). – P. 420-423. IJHS www.homesciencejournal.com
11. Hasanuly B. Ana tılı-ata mura (Qazaq tılınıń jer juzı tilderı juiesindegi alatyn orny).— Almaty: Jazushy, 1992. – 272 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Ибраймова Лира Әбділдабекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің қауым. профессор. м.а., Алматы қаласы, Қазақстан.

Ибраймова Лира Абдилдабековна – кандидат филологических наук, и.о.ассоц. профессор Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Ibraimova Lira Abdildabekovna – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of the Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Рысқұлбек Дидар Жылқыбайқызы – философия докторы (PhD), Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Алматы қаласы, Қазақстан.

Рысқұлбек Дидар Жылқыбайқызы – доктор философии (PhD), ст. преподаватель Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Ryskulbek Didar Zhylykbaikyzy – Doctor of Philosophy (PhD), senior Lecturer of the Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Ертаева Перизат Құрбанбекқызы – философия докторы (PhD), Нигде Өмер Халисдемир университетінің докторы, Нигде, Түркия.

Ертаева Перизат Курбанбекқызы – доктор философии (PhD), доктор Университета Нигде Омера Халисдемира, Нигде, Турция.

Yertayeva Perizat – Doctor of Philosophy (PhD), doctor of the Niğde Ömer Halisdemir University, Niğde, Turkey.

*А.Н.ОРАЗ¹

Қ.Т.МАЛИКОВ²

Н.С.ХАЛИКОВА³

А.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}

Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,

Шымкент, Қазақстан³

(e-mail: aydana.oraz.1997@mail.ru1, k.malikov@mail.ru2, Khalikova.nurila1976@mail.ru3)

МНЕМОТЕХНИКА ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастыру құралы ретінде мнемотехниканы қолдану әдістемесі туралы айтылады. Мақаланың мақсаты мнемотехника әдістерін дәстүрлі оқу процесіне біріктірудің тиімділігін талдау. Мнемотехниканы оқу үдерісінде қолдану лексикалық бірліктерді еріксіз есте сақтауға ықпал етіп, оларды ұзақ мерзімді жадыдан тез еске түсіруге, лексикалық бірліктерді грамматикалық байланыстыра алуға және олардың грамматикалық мағынасын түсінуге көмектеседі.

Зерттеу жұмысында оқушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыруды оңтайландыру үшін мнемотехниканың әртүрлі әдістері қарастырылады. Атап айтқанда, мнемотехникалық әдістер: фонетикалық ассоциациялар әдісі, еркін ассоциация әдісі, белсенді қайталау әдістері талдау нысанына алынды. Жұмыста лексикалық дағдыларды қалыптастырудың тиімді құралы ретінде мнемотехника әдістерін қолданудың бірқатар артықшылықтарына, сондай-ақ бұл әдісті оқу үдерісі кезінде пайдалануда туындауы мүмкін мәселелерге ерекше назар аударылады.

Мақалада білім алушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыру аспектісінде мнемотехниканы қолдану мәселесі бойынша педагогикалық және әдістемелік әдебиеттердің талдау нәтижелерін жинақтап, қазіргі лингводидактика үшін зерттеу жұмысының өзектілігін растайтын ғалымдар мен практик педагогтардың балама көзқарастарына талдау жүргізіледі. Тіл үйрету процесінің тиімділігін арттыру үшін мнемотехниканың жоғары әлеуеті туралы қорытынды жасалады.

Мнемотехниканы оқу процесіне әдістемелік тұрғыдан дұрыс интеграциялау білім алушылар игеретін лексикалық бірліктер көлемінің ұлғаюына, тілдегі қабылдауға ауыр материалдарды неғұрлым егжей-тегжейлі тануға ықпал етеді, білім алушыларда дидактизация дағдыларын қалыптастырады. Позитивті оқу ортасының арқасында пайда болатын нәтижелі білім жағдайы оқушылардың лексикалық дағдыларын жоғары деңгейде қалыптастыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: лексикалық дағдылар, мнемотехника, ассоциация, мнемоникалық әдістер, тілді оқыту.

Кіріспе. Қазақ тілін орыс тілді ортаға оқыту өзекті мәселелердің бірі. Соның ішінде орыс сыныптарына қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастыруға негізделген әдіс-тәсілдер оқушылардың тіл үйренуге қызығушылығын тудыра алатындай деңгейде заман талабына сай үнемі жетіліп отыруы қажет. Кез келген тілді меңгертуде, алдымен оның әртүрлі аспектілерін меңгеру, екіншіден, қарым-қатынас құралы ретінде қолдана білуге дағдылану оқыту процесіндегі ең күрделі мәселелердің бірі [1]. Мақалада қазақ

тілін екінші тіл ретінде оқыту үдерісін жеңілдетіп, нәтижеге бағыттайтын мнемоникалық әдістерді сабақ барысында пайдаланудың жолдары ұсынылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ тілі сабақтарында мнемотехниканы пайдаланып, оқушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыру, сондай-ақ лексикалық материалдарды меңгеруде ақпараттарды есте сақтаудың мнемотехникалық тиімді әдістерін ұсыну.

Мемлекет шеңберінде қазақ тілі негізгі басымдық, рухани және ұлттық бірліктің басты факторы ретінде анықталады. Осы орайда оны меңгеру әр қазақстандықтың борышы әрі міндеті, қоғамдық өмірге белсенді қатысуға және жеке бәсекеге қабілеттілікке стимул беретін құралға айналуы тиіс. Қазақ тілін Қазақстанның ұлттық тілі ретінде қалпына келтіруде мәртебесін көтеруге, білім берудегі тіл үйретуді нәтижеге бағыттауға, қазақ тілінде сөйлеушілер санын көбейту мен тіл беделін арттыруға мемлекет тарапынан ерекше назар аударылып жатыр. 2017/2018 оқу жылындағы көрсеткіш бойынша ел аумағындағы барлық мектеп оқушыларының 66%-ы қазақ тілді мектептерде, ал ЖОО білім алушыларының 65% - ы қазақ тілінде оқиды екен. Соған қарамастан, қазақ тіліне қауіп төндіретін дүрбелең дискурсы жалғасуда [2]. Сондықтан да тіл үйрету мәселесі қоғам өмірі мен әлемдік білім беру үдерісінің соңғы жаңалықтарынан тыс қалуға болмайды. Қазақ тілін оқыту процесін жетілдіру үшін жаңа әдістемелер құрылып, жаңа технологияларды қолдануға ұмтылу заңдылыққа айналып отыр. Қолданыстағы әдістемелер мен инновациялық компьютерлік технологиялардың молдығы тілді оқытудың ыңғайын еркін таңдауға мүмкіндік беретіні сөзсіз. Мақалада қазақ тілін орыс тілді сыныптарда оқытуда тіл үйренуге қызығушылық тудыратын мнемотехника әдістерін сабақ барысында қолданудың жолдары жайлы сөз болады.

Мнемотехника (мнемотехника) кем дегенде екі мың жылдан бері белгілі. «Мнемоника» терминін біздің эрамызға дейінгі V ғасырда Самостық Пифагор енгізді деген болжам бар. Мнемотехникаға қатысты алғашқы жұмыстың авторы Цицерон деген деректер де кездеседі. Мнемотехниканы Джордано Бруно зерттеп, дамытқан, ал Аристотель оған қызығушылық танытып, бұл әдісті өнер деп танып, оны өзінің шәкірті Александр Македонскийге үйреткен. Юлий Цезарь мен Наполеон Бонапарт мнемотехникаға негізделген феноменальды жадыға ие болды [3, 564].

Әдебиеттерде мнемотехниканың әртүрлі жүйелері сипатталған, бірақ олардың барлығы екі негізгі түрге бөлінеді – классикалық мнемотехника, Ad Herennium (б.з.б. 86-82 жж.) кітабынан шыққан және Петер Рамус тұжырымдаған педагогикалық мнемотехника (XVI ғасырдың аяғы). Классикалық мнемотехника көрнекі (бейнелі) ойлау механизмдеріне негізделсе, педагогикалық мнемотехника сөздік ойлауға бағытталған. Педагогикалық мнемотехниканың типтік әдістеріне есте қалған материалды өте ұсақ бөліктерге бөлу, осы бөліктерді қарқынды қайталау, есте қалған сандық ақпараттан алынған әріптерге сәйкес сөз тіркестерін құрастыру; жаттанды ақпараттан заңдылықтарды іздеу, оны жіктеу және жүйелеу, құрылымдық сызбаларды құрастыру жатады. Осылайша, мнемотехника когнитивті ғылымға жатады, өйткені ол ақпаратты қабылдау және жаңғырту процестерімен айналысады.

Мнемоника (гр. mneme-жады) – ақпаратты есте сақтауды жеңілдететін арнайы әдістер жүйесі. Сондай-ақ мнемоникалық әдістер жадыны дамытудың тәсілдері және есте сақталатын ақпаратты өңдеу тәсілдерінің жүйесін құру дегенді білдіреді. Мнемоникалық әдіс дидактика саласында әлі күнге дейін толыққанды зерттелмеген. Мнемоника немесе мнемотехникалық әдістер психология және логика ғылымында қолданылады. Тіл үйрету үшін мнемотехниканы пайдалану нәтижелері боларсы сөзсіз. Сөздерді ұзақ мерзімді жадыға сақтау арқылы тілді үйрену мен коммуникацияда қолдану әлдеқайда нәтижелі болады [4, 209].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада зерттеу тақырыбының кейбір мәселелерін шешу барысында қазақ, орыс тілдерін оқыту әдістемесі мен тілді оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастырудың әдістемесі туралы ғылыми еңбектер қаралып, талданды.

Соның ішінде орыс ғалымы М.А. Зигановтың визуалды ойлау арқылы есте сақтау мен ассоциативті әдістер арқылы лексиканы меңгерту туралы тұжырымдары басшылыққа алынды. Е.Ю. Панинаның жоғары сынып оқушыларына мнемотехниканы пайдаланып, тілді оқытуда лексиканы меңгертудің тиімді әдістері жайлы ойлары негізге алынды.

Сондай-ақ отандық ғалымдардан мнемоникалық әдісті тіл үйретуде қолданудың әдістемесі жайлы С.Қ. Омарова, Қ.Қ. Қадашева, А.Қ. Мырзаханованың тұжырымдары қарастырылды. Ассоциация әдісін қазақ тілін үйретуде пайдалануда түркітанушы, ғалым Ә. Қайдардың түбірлес қазақ, орыс сөздерін мысал ретінде пайдаландық.

Еркін ассоциативті әдіске эксперимент жүргізген ғалымдар А.А. Залевскаяның пікірлері талданып, шетелдік ғалымдардың еркін ассоциативті әдіс негізінде шет тілдерін үйретуге қатысты жүргізілген эксперименттерінің нәтижелері басшылыққа алынды.

Мақалада зерттеудің келесідей әдістері қолданылады: зерттеу жұмысының негізгі тұжырымдамаларын нақтылау үшін педагогикалық және психологиялық әдебиеттерді синтездеу; мнемотехника әдісін пайдалану арқылы оқушылардың қазақ тілін үйренуде лексикалық дағдыларын қалыптастыру мәселелері бойынша оқу-әдістемелік идеяларды жүйелеу және жалпылау; тілді оқытуда білім беру жүйесіндегі өзіндік педагогикалық тәжірибені жалпылау; құрылымдық-функционалдық, жүйелік талдау; алгоритмдер теориясы; зерттеудің нәтижелерін түсіндіру.

Талқылау мен бақылау. Кез келген қарым-қатынастың негізгі компоненті – бұл сөз. Сондықтан да тіл үйрету әдістемесінде лексикалық минимумдарды есте сақтау ең өзекті мәселелердің бірі. Сондай-ақ шет тілін үйрену кезінде тілдегі кейбір лексикалық бірліктердің көпшілігінде ана тіліндегі баламалары жоқ, бірақ грамматикалық сипаттамалары болуы мүмкін. Тіл үйренуде кездесетін осындай қиындықтар – сол тілді меңгеруге деген ынтаның төмендеуіне, қызығушылықтың жоғалуына әкеледі, бұл лексикалық дағдылардың қалыптасуына теріс әсер етері анық. Лексикалық бірліктерді игеру, оларды есте сақтау мен қолдана білудің психологиялық ерекшеліктерімен тікелей байланысты.

Тілді оқыту процесінде психикалық үрдістердің табиғатын ескеру маңызды. Психологтардың пікірінше, тілді оқытуда оқушының ойлау қабілетінде, оның алғашқы алған біліміне сүйеніп, сөйлеу дағдыларын саналы түрде қалыптастырған дұрыс. Сол кезде ғана қалыптасуы қажет дағдылар орнықты, нық қалыптастады. Ал сөйлеу кезінде қолданылатын тілдік тұлғалар алдымен аз сақталатын ес арқылы қабылданып, сосын жаттығулар мен қайталаулар, видео және аудио жазбаларды т.б. пайдалану арқылы білім алушылардың есту, көру сезімдеріне әсер етіп, олардың ойлау қабілеттерін жақсартады. Сондай-ақ күнделікті сабақта қолданылатын әртүрлі әдістерді жетілдіріп отыру оқушылардың түсіндірілген материалды саналы түрде меңгерулеріне ықпал жасайды. Демек, мұғалімнің міндеті – жаңа лексикалық бірліктерді еріксіз есте сақтау тетіктерін белсендендіруге мүмкіндік беретін оқу процесін ұйымдастыра білу. Бұл үдерісті жаңа сөздерді ұзақ мерзімді жадыға сақтау арқылы субъективті жолмен жүзеге асыруға болады. Осы орайда көптеген тілдерді меңгеруде нәтижелі әдіс ретінде кеңінен қолданылып жүрген мнемотехника есте сақтауға және ұзақ мерзімді жадтан қажетті лексикалық бірліктерді қарым-қатынас барысында еркін қолдануға көмектеседі. Бейнелі әдістердің бірі мнемотехника әрбір білім алушымен жеке жұмыс жасауға мүмкіндік береді, өйткені олар барлық сезім мүшелеріне әсер етеді: көру, есту, иіс, жанасу. Бұл әдістің әртүрлілігі мен бірегейлігі білім алушылар зейінінің әлсіз шоғырлануын жақсартуға, тіл үйренуге мотивация тудырып, сонымен қатар лексикалық бірліктерді оңай есте сақтауға және коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруға зор ықпал етеді.

Осы орайда тіл үйрету кезінде оқу процесінде мнемотехниканы қолдану білім алушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыруда тиімді әдіс екендігін атап өткен жөн. Мысалы:

- ұзақ мерзімді жадтан жедел жадқа лексикалық бірліктерді шақыру;
- тиісті коммуникативті тапсырмаға сәйкес лексикалық бірліктерді дұрыс таңдау;

- сөздерді байланыстырып, сөйлем құрай алу;
- ауызша және жазбаша тілде лексикалық бірліктерді мағынасымен тану.

Жалпы тілді меңгертуде екі жүйеге басымдық берген абзал: фонологиялық және лексика-грамматикалық. Лексика-грамматикалық жүйе мағына деңгейімен байланысты (семантикалық және прагматикалық мағынада). Сондай-ақ тіл біліміндегі бұл екі жүйе үнемі бір-бірімен байланысты. Мысалы, ритак пен рифма арқылы фонологиялық деңгейде маңызды емес болып көрінетін байланысты лексикалық деңгейде байланыс жасау үшін пайдалануға болады [5].

Қазақ тілін үйретудің тиімді құралы ретінде лексикалық дағдыларды қалыптастырудың барлық кезеңдерінде мнемотехниканы қолданудың артықшылықтары талданды. Мнемотехника – есте сақтаудың табиғи механизмдерін белсендендіреді және лексикалық минимумдарды есте сақтауға және оңай еске түсіруге ықпал етеді. И.А. Славкина, Ю.М. Малаева, Н.С. Тарасюк және Я.С. Славкина білім беру тәжірибесінде мнемотехниканы қолдану тәжірибесімен бөлісе отырып, бұл әдісті оқу процесінде қолданғанда оның барлық ережелерін сақтасаңыз, күрделі ақпараттың жеткілікті үлкен көлемін есте сақтауға мүмкіндік беретініне назар аударады. Мнемотехниканың оқу процесінде пайдаланылатын әдістерінің түрі көп, солардың кейбіріне тоқталып көрейік.

Сөзді семантизациялау процесі мен қолдану барысында коммуникативті фон құру үшін әр түрлі көрнекілік түрлері қолданылады (тақырыптық суреттер, плакаттар, коллаждар, фильмдер, схемалар, бейнелі салыстырулар). Образды суреттер неғұрлым қанық, түсінікті болса, ол суреттің әсері де соғұрлым жақсы және тіл үйренушінің алған эмоциясы күшті болады. Мұның бәрі сөзді есте сақтауға зор ықпал етеді. Мнемотехника осы аталған шарттардың барлығын жүзеге асыруға бағытталған әдістердің жиынтығынан тұрады. Лексиканы коммуникацияда қолдануға негізделген көптеген жаттығуларды орындау кезінде және жүйелі қайталау кезінде лексикалық бірліктер белсендендіріледі [6]. Лексиканы оқытудағы оқушылардың оқу іс-әрекеті сөйлеудің жемісті жаттығулары мен практикасына, тиісті оқу жағдайлары мен кезеңдері үшін оқу бағдарламасында анықталған лексикалық минимумды берік игеруге ықпал етуі керек. ҚР Білім беру бағдарламасы негізінде 9-11 сынып оқушыларды игеруі керек дағды түрлері мыналар: коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған оқыту еріксіз есте сақтауға ықпал ететін ассоциативті процестерге негізделуі керек. Ассоциация синтагматикалық және парадигматикалық байланыстарға негізделген, яғни сөздің құрылымдық контексті мен семантикалық контекстін білу және оның синонимдері мен антонимдерін білуі қажет [7].

Мнемотехника бірнеше қарапайым принциптерге негізделген. Егер есте сақтау визуалды анализатор жүйесінде жүзеге асырылса, есте сақтау процесін саналы түрде басқаруға болады. Суреттерді есте сақтау, «суреттерді біріктіру» қарапайым ақыл-ой операциясымен жүзеге асырылады. Ақпараттың кез-келген түрін кескінге жылдам түрлендіру үшін кодтау әдістерінің шектеулі жиынтығы қолданылады. Осындай мәліметтерді жадта сақтау ұзақтығы есте сақталған ақпараттың белсендендіру жиілігіне байланысты. Қажет болса, көрнекі бейнелердегі бұл ақпарат рефлекторлық (автоматты) еске түсіру деңгейіне дейін жетуі мүмкін. Бұл жағдайда жатталған ақпарат өте тез есте қалады және көмекші визуалды бейнелерден ажырап, ол сөздердің өзін бөлек еске түсіріп, қолданыла алады [8, 7].

Мнемотехникалық әдістердің көмегімен сөздерді аз уақыттың ішінде жаттауға болады (норматив – бір суретті есте сақтауға 6 секунд). Шетелдік ғалымдардың тәжірибесі көрсеткендей мұндай жылдамдықпен оқу процесінде және күнделікті өмірде кездесетін ақпараттарды игеру үдерісі оңай өтеді. Айта кету керек, мнемотехника нақты ақпаратты есте сақтауға арналған. Сондықтан да оқу кезіндегі ақпарат неғұрлым күрделі және көлемді болса, оны мнемотехниканың көмегімен есте сақтау оңайырақ болады [9, 176].

Оқу процесінде білім алушының есте сақтау дағдылары қалыптаспаса, мнемоникалық әдістер де нәтижесіз болады. Есте сақтауда жаңа дүниені жадта бұрын есте сақталған

нәрсемен байланыстыру арқылы бекітілетін процес ретінде анықтауға болады. Бұл жеке тұлғаның тәжірибесін жаңа біліммен және мінез-құлық формаларымен байытудың қажетті шарты. Есте сақтау субъектінің айналадағы заттармен, дүниелермен әрекетінің табиғи өнімі. Осылайша адамның немен әрекет ететіні есте қалады [10, 179]. Есте сақтаудың тұрақтылығы адам санасында қалыптасқан парадигматикалық байланыстармен қамтамасыз етіліп, лексикалық бірліктерді оңай еске түсірумен және басқа бірліктермен үйлесімде қолданылуымен бағаланады [12].

Тіл үйренуші ана тіліндегі сөздер мен үйренуші тілдегі сөздер арасында автоматты байланыстар орнатылады, осының негізінде сабақ барысында сөйлеу қарым-қатынасы жандана түседі [3]. Мысалы: а) түркі тілдерінен орыс тіліне енген сөздер: казна (қазына), деньги (теңге), алтын (алтын), базар (базар), ватаг (а)/ (жатақ), карандаш (қарындаш), қаратас, булга (бұлға), кочевать (көшу); ә) орыс тілінен қазақ тіліне енген сөздер: болыс (волость); сот (сут), бекет (пикет); майыр (майор); солдат, жандарал (генерал); самауыр (самовар); кереует (кровать); бөкебай (пуховый); камыт (хомут); соқа (соха); шәйнек (чайнек); божы (вожжи); кір (гири для весов); күркебай (круговой), піркәшік (приказчик); доға (дуга) және т.б.

Қазақ тілінде осындай сөздер көп болғандықтан, тіл үйренушінің сөздік қорын дамыту үшін осындай сөздер қолдануға болады. Бұндай қатарларды фонетикалық ассоциациялар әдісі деп атауға болады. Мнемотехниканың нәтижелілігінің күші ассоциативті әдістерді пайдалануда жатыр [11]. Бұл әдіс тіл үйренуде лексикалық дағдыларды қалыптастыру процесі үшін ең танымал әдістердің бірі. Аталмыш әдістің мәні жаттанды сөзге ана тілінен енген сөз таңдалып алынып, сонымен бірге шет тілдегі дыбыс ана тіліндегі сөздің дыбысымен байланыстырылады. Осы екі сөздің арасында байланыстырушы берік «көпір» ассоциация жасалынады. Бұл кездегі визуалды тізбек төл сөздердің мағыналарын байланыстырады [3, 565]. Ассоциативті қатар неғұрлым қысқа болса, есте сақтау соғұрлым оңай болады.

Мысалы, қазақ, орыс тілдерінің қарым-қатынасын зерттеуде Ә. Қайдар: «Славян тілдері мен түркі тілдерінің арасындағы ертеден келе жатқан алыс-беріс, ауыс-түйістерді зерттеушілердің күні бүгінге дейін назарына ілінбей жүрген, ілінсе де тиісті шешімін таппай жүрген құбылыс – кейбір түбірлес, тұлғалас лексемалар» [13]. Қазақ тілін орыс тілді аудиторияға үйретуде алдымен осындай түбірлес сөздерді фонетикалық ассоциациялар әдісімен үйрету, біріншіден, тілге деген қызығушылықты оятса, екіншіден, сөздердің дыбысталуы мен мағынасы жақын болғандықтан жатталуы да оңай болады. Бұл өз кезегінде тіл үйреніп бастаған білім алушының тілге деген қызығушылығын арттыратыны анық. Мысалы, төмендегі 1-кестедегі сөздер:

Орысша	Қазақша
Цапать	Шап беру, шап ету
Таскать	Тасы
Сжимать, жим, жмурка, жмых, жмота	Жұм, жұмырық, жым болу, жымдай
Толочь, толчение	Талқанда
Топтать, топать, тапочки	Тапта, тапырақта

1-кесте

Әрбір мнемоникалық әдіс жеке сипатқа ие және есте сақтау техникасын таңдау адамның жасына және психикалық ерекшеліктеріне байланысты болуы керек. Жоғары сынып оқушыларының жас ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік беретін еркін ассоциация әдісін қарастырып көрейік. Еркін ассоциация әдісі принципі санада табиғи байланыстары бар дәйекті бейнелердің пайда болуынан тұрады. Еркін ассоциациялар тізбегі қалыптасқаннан кейін оны ойша қайталау арқылы бекітуге болады. Есте қалған ақпарат таңдалған

анықтамалық кескіндер тізбегіне ассоциативті сілтемелер арқылы байланыстырылады. Ассоциативті әдіс кезінде пайдаланылатын суреттер қарапайым және нақты болуы керек. Ал көмекші суреттердің түпнұсқалығы сақталып, қайталанбауы маңызды.

Тіл үйренудегі сөздерді жаттау ерекшеліктері және оларды жадта іздеу әдістері, сонымен қатар әдіснама тұрғысынан лексикалық типология мәселелері – бұл еркін ассоциацияларды ашу үшін қолданылатын негізгі лингводидактикалық сұрақтар.

Еркін ассоциативті әдіске эксперимент жүргізген ғалымдардың пікірінше, тілдердегі баламалы сөздердің лексика-семантикалық құрылымын зерттеу нәтижесінде әдіскерлер олардың семантикалық портреттеріндегі сәйкестіктер мен айырмашылықтарды және жеке семалардың психологиялық ұқсастықтарын көрнекі түрде қадағалау мүмкіндігіне ие болды. Басқа лексикалық бірліктермен байланыстар мен қарым-қатынас түрлерін зерттеу, сондай-ақ бұл сөздердің ана тілінде сөйлейтіндер үшін маңыздылық дәрежесін бағалау. Бұл олардың біреуін екіншісінің негізінде оқыту кезінде осы тілдердің өзара әрекеттесу процесіне дағдылану мен сөздердің араласу ықтималдығы туралы болжам жасауға мүмкіндік береді [14, 58].

Шетелдік сөзді есте сақтауға әсер ететін факторлардың бірі – үйренуші тілдегі жаңа сөздің немесе оның компоненттерінің бұрын алынған немесе бір мезгілде қабылданған материалмен корреляция жасау мүмкіндігі, яғни сөзді әртүрлі типтегі ассоциативті байланыстарға қосу мүмкіндігі [15, 40]. Бұл жерде әдіскерлердің көмегіне әдістемелік типология келеді, оны ғалымдар «сөз түрлерін оқушылардың меңгерудегі іс-әрекетінің ерекшеліктеріне сәйкес ажырату» деп түсіндіреді [14, 57]. Ал бұл міндет «шетел тіліндегі сөзді жаттау мен оны қолдану тетіктерін зерттемей шешу мүмкін емес, өйткені тек осы негізде ғана біз материалдың сипаттамаларына және онымен жұмыс істеу мақсатына сәйкес келетін сөздік қорын игеру қызметін ұйымдастыруды жүйелей аламыз» [14, 57].

Бұған ассоциативті тезаурустарды егжей-тегжейлі талдау арқылы қол жеткізілетін есте сақтаудағы сөздерді бір-бірімен тіркестіру принциптерін және оларды форма мен мағына бірлігінде қайта жасау тәсілдерін білу еркін ассоциативті әдісті нәтижелі ұйымдастыруға ықпал етеді [16].

Мысалы, орыс тіліндегі ложка – «қасық» сөзі чашка – «кесе» сөзімен байланысты, ол өз кезегінде «шәй» деп аударылатын чай сөзін еске түсіруі мүмкін т.б. Еркін ассоциативті тізбек адамның немесе заттардың жеке ерекшеліктеріне байланысты кез келген бағытта осылай жалғаса алады. Ең бастысы, біз бұл тізбекті кейін қайталау арқылы есті жаңғыртып отыруымызға болады. Еркін ассоциация әдісі басқа қосымша бейнелерді жылдам есте сақтау қажет болған кезде өзге де әдістерді түрлендіру мақсатында қолданыла береді.

Мнемотехникадағы белсенді қайталау әдісі. Мнемотехникадағы қайталау кәдімгі қайталауға мүлдем қарама-қарсы процесті білдіреді. Әдетте, қайталау ақпаратты бірнеше рет қабылдауды білдіреді, ал мнемотехника тұрғысынан қайталау ақпаратты қайталап еске түсіру процесі болып табылады. Есте сақталған ақпаратты қайталап еске түсіріп отыруды белсенді қайталау деп аталады [8, 20].

Мнемоникалық қайталау есте сақтау үшін емес, ақпаратты жадта сақтау үшін жүзеге асырылады [17].

Есте қалған ақпаратты белсендіруге болатын уақыт аралықтары есте сақталатын ақпараттың күрделілігі мен көлеміне де, оқушының есте сақтауына және белгілі бір адамның функционалдық жағдайына да байланысты болуы мүмкін. Мысалы лексикалық дағдыларды қалыптастыру үшін сөздерді есте сақтауда төмендегідей қайталау схемасын ұсынуға болады:

1. Сөздерді бірінші рет еске түсіру лексиканы есте сақтағаннан кейін шамамен 40 - 60 минуттан соң жасалуы керек. Дәл осы уақыт ішінде жадта бір рет қалыптасқан байланыстар жойылады.

2. Екінші рет еске түсіру – соңғысынан шамамен үш сағат өткен соң.

3. Үшінші рет еске түсіру – соңғысынан 6 сағат өткен соң.

4. Төртінші рет еске түсіру келесі күні, таңертең.

Ақпарат қаншалықты жиі еске түсірілсе, соғұрлым ол миға жақсырақ сіңеді. Тіл үйренуде сөздерді жаттау кезінде оларды үнемі ойша қайталауға болады, соның ішінде әртүрлі грамматикалық құрылымдардағы жаңа сөздерді. Осы негізде интенсивті оқыту принципі жүзеге асырылады, яғни үзіліссіз оқыту арқылы пәнді тереңдету (погружение) [8, 21].

Есте сақталған ақпараттар жадыға түскеннен кейін қайталаудың әсерінсіз-ақ мида бір жарым ай жақсы сақталады. Бір жарым айдан кейін қайталау болмаса есте сақталған мәліметтер ұмытыла бастауы мүмкін.

Мнемотехниканың көмегімен меңгерілген мәліметтерді кейін қайталап отырудың қажетті шарты білім алушылардың тура және кері амалдарды меңгеруі болып табылады, яғни қайта кодтау арқылы ғана емес (есте сақтау кезінде), декодтау арқылы да жүзеге асады(кейіннен қайталау кезінде). Айта кету керек, мектеп оқушыларының есте сақтау қызметінің ерекшеліктері жалпы психикалық дамуға сәйкес әр кезеңге қарай өзгеріп отырады. Орта мектеп жасында есте сақтау мәнді түрде жүреді, жоғары сынып оқушылары зейінді жеткілікті түрде басқара алады, сондықтан жаңа ақпаратты есте сақтауда мнемотехниканы қолданады [4].

Нәтижелер. Ғылыми мақала қазақ тілін оқыту процесінде лексикалық дағдыларды қалыптастырудың тиімді құралы ретінде мнемотехникалық әдістерді зерттеуге арналған. Жұмыс мнемотехниканың жаңа сөздер мен сөз тіркестерін игеруге және есте сақтауға әсерін анықтауға, сондай-ақ олардың педагогикалық практикада қолданылуын талдауға негізделген. Мақалада қазақ тілінің лексикасын оқытуда мнемотехниканы қолданудың тиімділігін көрсететін және олардың білім беру сапасын арттырудың маңызды құралы ретіндегі рөлін негіздейтін зерттеу нәтижелері келтірілген.

Мақаламыздың бұл бөлімінде білім алушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыруда мнемотехника әдісінің тиімділігін дәлелдейтін тұжырымдарды келтірдік.

Қазақ тілін оқытуда білім алушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыруда мнемотехника әдістерін пайдалануда басшылыққа алынатын негізгі ұстанымдар:

- Әрбір мнемоникалық әдіс жеке өзіндік сипатқа ие, сондай-ақ есте сақтау техникасын таңдау білім алушының жасы мен психикалық ерекшеліктеріне байланысты болуы керек;
- Тіл үйретуде фонологиялық және лексика-грамматикалық жүйе мағына деңгейінде байланысты болуы керек;
- Мнемотехниканы қолдануда образды суреттер неғұрлым қанық, түсінікті, көлемі аз болуы қажет;
- Коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған оқыту еріксіз есте сақтауға ықпал ететін ассоциативті процестерге негізделуі керек.
- Кез келген ақпарат түрін жиі қайталау нәтижесінде есте сақтау процесі сөзді визуалды бейнелерден ажыратып, ол сөздерді бөлек есте сақтауға ықпал етеді;
- Білім беру үдерісінде мнемотехниканы пайдаланудан бұрын оқушының есте сақтау дағдысын қалыптастыру керек;
- Есте сақтауда жаңа дүниені жадта бұрын есте сақталған нәрсемен байланыстыру нәтижелі болады;
- Фонетикалық ассоциация әдісін пайдалану кезінде тілдегі дыбыс ана тіліндегі сөздің дыбысымен байланыстырылу нәтижелі болады;
- Ассоциативті әдіс кезінде пайдаланылатын суреттер қарапайым және нақты болуы керек.

Бұл ұстанымдар тақырыпқа байланысты жазылған зерттеулерден талданып, екшеленіп алынды. Мысалы, Е.Ю. Панина, Е.И. Пасждсов, М.А. Зиганов, А.А. Залевская еңбектері мен отандық зерттеушілер С.Қ. Омарова, Қ.Қ. Қадашева, А.Қ. Мырзаханова еңбектеріне шолу жасалды. Әйтсе де, мнемотехника әдістерін пайдаланып білім алушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастыру мәселесі әлі де зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе. Сонымен, қазақ тілін оқытуда мнемотехника әдістерін жүйелі пайдалану лексикалық дағдыларды қалыптастыруға өз ықпалын тигізеді.

Қорытынды. Қазақ тілін меңгертіп, тіл үйренушінің лексикалық дағдыларын қалыптастыру – күрделі үдеріс. Мақалада ұсынылған мнемотехникалық әдістер сабақтың коммуникативтік оқу материалын меңгеру мен лексикалық минимумдарды есте сақтау мен оларды грамматикалық тұрғыдан дұрыс байланыстыруда ең тиімді әдістердің бірі ретінде қарастыруға болады.

Мнемотехникалық әдістер арқылы қазақ тілі сабақтарында оқушылардың лексикалық дағдыларын қалыптастырып, сөздерді оңай жаттап, тіл үйренушінің есінде дұрыс сақтап, машықтандыруды да дұрыс орындауға мүмкіндік береді.

Кез келген тілді үйренудегі алғышарттардың бірі лексикалық дағдыларды қалыптастыру болса, қазақ тілін оқыту үдерісінде осындай тиімді әдістер қолдану оқу үдерісін нәтижелі етері сөзсіз. Мысалы:

- ұзақ мерзімді жадтан жедел жадқа лексикалық бірліктерді шақыру;
- тиісті коммуникативті тапсырмаға сәйкес лексикалық бірліктерді дұрыс таңдау;
- сөздерді байланыстырып сөйлем құрай алу, ауызша және жазбаша тілде лексикалық бірліктерді мағынасымен тану сияқты дағдыларды білім алушының бойына ең оңай, тиімді, нәтижелі әдіс – мнемотехника арқылы қалыптастыруға болады.

Әдебиеттер

1. Ораз А.Н. Қазақ тілін оқытуда лексикалық дағдыларды қалыптастырудың әдістері (қазақ тілінде оқытпайтын сыныптарда) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 408–422. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.32>
2. Smagulova, J. When language policy is not enough // International Journal of the Sociology of Language, 2021. – № 2021(267-268). – P. 265. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2020-0101>
3. Аль-Кайси А.Н., Кутсони О.М., Руденко-Моргун О.И. Использование мнемонических приемов и опор в процессе обучения русскому языку билингвов // Полилингвильность и транскультурные практики. 2018. Т. 15. №4. С. 564–572. DOI 10.22363/2618-897X-2018-15-4-564-572
4. Омарова С.Қ., Қадашева Қ.Қ., Мырзаханова А.Қ. Қазақ тілін үйретуде мнемоникалық әдістерді қолданудың тиімділігі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №4 (130). – Б. 209–220. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.18>
5. Kahraman C., Zengin B. Facilitation potential of the mnemonics for the teaching of japanese vocabulary to turkish speakers // HUMANITAS-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2014. – Т. 2. – №4. – С. 165-182.
6. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам/ Е. И. Пассов. – М.: Русский язык, 2015. – 278 с.
7. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988> (қаралды: 04.03.2024)
8. Зиганов М.А. Мнемотехника. Запоминание на основе визуального мышления. – М.: Наука, 2000. – 173 с.
9. Панина Е. Ю., Пахолкова Т. А. Мнемотехника в обучении лексической стороне речи старшекласников // Проблемы романо-германской филологии, педагогики и методики преподавания иностранных языков. – 2014. – №10. – С. 176-181.
10. Петровский А.В. Введение в психологию: учеб. – М.: Литер, 1996. – 496 с.
11. Kahraman C., Zengin B. Facilitation potential of the mnemonics for the teaching of japanese vocabulary to turkish speakers // HUMANITAS-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2014. – Т. 2. – №4. – С. 165-182.
12. Соловова Н.В. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс лекций. – М., 2002. – 238 с.
13. Қайдар Ә. Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988. – 200 б.

14. Залевская А. А. Некоторые проблемы подготовки ассоциативного эксперимента и обработки его результатов //Экспериментальные исследования в области лексики и фонетики. Калинин: КГУ. – 1971. – С. 15-62.

15. Алферова Ю.И. Профессионально маркированные компоненты языкового сознания, репрезентированные единицами родного и изучаемого языков. [Электронный ресурс] URL: <http://starling.rinet.ru/~minlos/thesis /Alferova2005.pdf>) (дата обращения: 05.03.2024)

16. Мягкова Е. Ю. Моделирование внутреннего метаязыка при обучении пониманию иноязычного текста //Слово и текст: психолингвистический подход. – 2006. – №6. – С. 122-130.

17. Зиганов М.А, Козаренко В.А, Семин А.Н. Техника запоминания иностранных слов. – М.: Книга, 2002. – 144 с.

А.Н. ОРАЗ, Қ.Т. МАЛИКОВ

Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Н.С. ХАЛИКОВА

Южно-Казахстанский педагогический университет имени Озбекали Жанибеков,
Шымкент, Казахстан

МНЕМОТЕХНИКА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ЛЕКСИЧЕСКИХ НАВЫКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье говорится о методике использования мнемотехники в процессе обучения на занятиях по обучению казахскому языку как второму при формировании лексических навыков при обучении казахскому языку. Цель статьи – проанализировать эффективность сочетания мнемотехники в традиционном процессе обучения. Использование мнемотехники в процессе обучения способствует произвольному запоминанию лексических единиц, помогает быстро вызвать их из долговременной памяти, грамматически связать лексические единицы и понять их грамматическое значение.

В научно-исследовательском работе рассматриваются различные методы мнемотехники для оптимизации формирования лексических навыков учащихся, а именно: метод фонетических ассоциаций, метод свободных ассоциаций, методы активного повторения. В работе особое внимание уделяется ряду преимуществ использования мнемических методов как эффективного средства формирования лексических навыков, а также проблемам, которые могут возникнуть при использовании этого метода в учебном процессе.

В статье обобщены результаты анализа педагогической и методической литературы по вопросу использования мнемотехники в аспекте формирования лексических умений обучающихся, а также проанализированы альтернативные взгляды ученых и педагогов-практиков, которые подтверждают актуальность исследовательской работы для современной языковой дидактики. Делается вывод о высоком потенциале мнемотехники для повышения эффективности процесса обучения языку.

Методически правильная интеграция мнемотехники в учебный процесс способствует увеличению объема усваиваемых студентами лексических единиц, более детальному распознаванию сложных для понимания материалов на языке, формированию у учащихся дидактических навыков. Созданная благодаря позитивной учебной среде эффективная образовательная ситуация способствует формированию лексических навыков учащихся на высоком уровне.

Ключевые слова: лексические навыки, мнемотехника, ассоциация, мнемонические методы, изучение языка.

A.N. ORAZ, K.T. MALIKOV

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

N.S. KHALIKOVA

South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov, Shymkent,
Kazakhstan

MNEMONICS AS A MEANS OF DEVELOPING LEXICAL SKILLS WHEN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. The article talks about the methodology of using mnemonics in the learning process in classes on teaching Kazakh as a second language in the formation of lexical skills when teaching the Kazakh language. The purpose of the article is to analyze the effectiveness of the combination of mnemonics in the traditional learning process. The use of mnemonics in the learning process promotes involuntary memorization of lexical units, helps to quickly recall them from long-term memory, grammatically link lexical units and understand their grammatical meaning.

The research project examines various mnemonics methods to optimize the formation of students' lexical skills, namely: the method of phonetic associations, the method of free associations, methods of active repetition. The work pays special attention to a number of advantages of using mnemonic methods as an effective means of developing lexical skills, as well as problems that may arise when using this method in the educational process.

The article summarizes the results of the analysis of pedagogical and methodological literature on the use of mnemonics in the aspect of developing students' lexical skills, and also analyzes alternative views of scientists and practicing teachers, which confirm the relevance of research work for modern language didactics. It is concluded that mnemonics have a high potential for increasing the efficiency of the language learning process.

The methodologically correct introduction of mnemonics into the educational process helps to increase the volume of lexical units assimilated by students, a more detailed understanding of intra- and interlingual complexities, and develops didactic skills in students. An effective educational situation created through a positive learning environment contributes to the development of students' lexical skills at a high level.

Keywords: lexical skills, mnemonics, association, mnemonic methods, language learning.

References:

1. Oraz A.N. Qazaq tilin oqytuda leksikalyq dagdylardy qalyptastyrudyn adisteri (qazaq tilinde oqytpaityn synyptarda) //Iasai universitetinin habarshysy. – 2023. – №2 (128). – B. 408–422. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.32>
2. Smagulova, J. When language policy is not enough //International Journal of the Sociology of Language, 2021. – № 2021(267-268). – P. 265. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2020-0101>
3. Al'-Kajsi A.N., Kutsoni O.M., Rudenko-Morgun O.I. Ispol'zovanie mnemonicheskikh priemov i opor v processe obuchenija russkomu jazyku bilingvov // Polilingvial'nost' i transkul'turnye praktiki. 2018. T. 15. №4. S. 564–572. DOI 10.22363/2618-897X-2018-15-4-564-572
4. OmarovaS.Q., QadashevaQ.Q., MyrzahanovaA.Q. Qazaqtilinuiretudemnemonikalyqadisterdi qoldanudyntiimdiligi //Iasai universitetinin habarshysy. –2023. –№4 (130). –B. 209–220. <https://doi.org/10.47526/2023-4/2664-0686.18>
5. Kahraman C., Zengin B. Facilitation potential of the mnemonics for the teaching of japanese vocabulary to turkish speakers //HUMANITAS-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2014. – T. 2. – №4. – C. 165-182. <https://doi.org/10.20304/husbd.51154>
6. Passov E.I. Osnovy metodiki obuchenija inostrannym jazykam /E.I.Passov. – M.: Russkij jazyk, 2015. – 278 s.
7. Qazaqstan Respublikasynda bilim berudi zhane gylymdy damytudyn 2020 – 2025 zhyldarga arналған мемлекеттік бағдарламасы. URL:<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988> (date of access: 04.03.2024)

8. Ziganov M.A. Mnemotekhnika. Zapominanie na osnove vizual'nogo myshlenija. – M., 2000. – 173 s.
9. Panina E. Ju., Paholkova T. A. Mnemotekhnika v obuchenii leksicheskoj storone rechi starshklassnikov // Problemy romano-germanskoj filologii, pedagogiki i metodiki prepodavaniya inostrannyh jazykov. – 2014. – №10. – S. 176-181.
10. Petrovskij A.V. Vvedenie v psihologiju: ucheb. – M., 1996. – 496 s.
11. Kahraman C., Zengin B. Facilitation potential of the mnemonics for the teaching of japanese vocabulary to turkish speakers //HUMANITAS-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2014. – T. 2. – №4. – S. 165-182.
12. Solovova N.V. Metodika obuchenija inostrannym jazykam: bazovyj kurs lekcij. – M., 2002. – 238 s.
13. Qajdar A. Qazaq tili tarihi leksikologijasynyn maseleleri. – Almaty: Gylym, 1988. – 200 b.
14. Zalevskaja A. A. Nekotorye problemy podgotovki asociativnogo jeksperimenta i obrabotki ego rezul'tatov //Jeksperimental'nye issledovanija v oblasti leksiki i fonetiki. Kalinin: KGU. – 1971. – S. 15-62.
15. Alferova Ju.I. Professional'no markirovannye komponenty jazykovogo soznaniya, reprezentirovannye edinicami rodnogo i izuchaemogo jazykov URL: <http://starling.rinet.ru/~minlos/thesis/Alferova2005.pdf> (date of acces: 05.03.2024)
16. Mjagkova E. Ju. Modelirovanie vnutrennego metajazyka pri obuchenii ponimaniyu inojazychnogo teksta //Slovo i tekst: psiholingvisticheskiy podhod. – 2006. – №6. – S. 122-130.
17. Ziganov M.A, Kozarenko V.A, Semin A.N. Tehnika zapominaniya inostrannyh slov. – M., 2002. – 144 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Ораз Айдана Нурмаханқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Ораз Айдана Нурмахановна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Oraz Aidana Nurmakhankyzy – Doctoral student L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Маликов Қуанышбек Турарбекович – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Маликов Куанышбек Турарбекович – кандидат филологических наук, доцент, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Malikov Kuanyshbek Turarbekovich – Candidate of Philology, associate professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Халикова Нурилла Сатыбалдықызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан.

Халикова Нурилла Сатыбалдиевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Южно-Казахстанского педагогического университета имени Озбекали Жанибеков, Шымкент, Казахстан.

Khalikova Nurilla Satybaldievna - Candidate of Philology, Senior Lecturer South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев**
Компьютерде беттеген: **Ж.Қ. Оспан**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ. 2024. – 2.
– Астана: А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты.
– 212 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.